

2006
2014

РУСЬКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА

видає

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

ТОМ XXIII.

РОЗВІДКИ

ПРО

МІСТА І МІЩАНСТВО

на Україні-Руси в XV—XVIII в.

ЧАСТИНА ПЕРША.

М. Володимірекого - Буданова Німецьке право в Польщі
й Литві, I—IV.

У ЛЬВОВІ, 19

НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИ

З друкарні Наукового
під варядом

ІМЕН

ім. Шевченка
ларського.

РУСЬКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА

т. XXIII.

РУСЬКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА
ВИДАЄ
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
ТОМ XXIII.

РОЗВІДКИ

ПРО

МІСТА І МІЩАНСТВО НА УКРАЇНІ-РУСИ

В XV—XVIII В.

ЧАСТИНА ПЕРША.

М. Владімірського-Буданова Німецьке право в Польщі й Литві, I—IV.

У ЛЬВОВІ, 1903.

НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

РУСЬКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА

видає
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
том XXIII.

М. Владімірський-Буданов

НІМЕЦЬКЕ ПРАВО

В ПОЛЬЩІ Й ЛИТВІ.

У ЛЬВОВІ, 1903.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
під зарядом К. Беднарського.

P | 9 (с47.71) 13 + 9 (с47.71) 15
T | 34 (Δ 438 + с47.45) (ог)

III
И-83683/1

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И 83683

По серії розвідок присвячених селянству (т. XXI—XXII) подаємо серію розвідок про міста, їх устрій і жите в українсько-руських землях XIV—XVIII вв.

Та сій стороні жита наших земель далеко меньше пощастило. Коли про селянство останніми часами розвинула ся багата й цінна наукова література, література міст і міщанства зростає дуже поволі, визначних праць майже не появляється, й підставовою, майже одинокою в своїм роді все ще зістається праця проф. Владімірського-Буданова: Нѣмецкое право въ Польшѣ и Литвѣ, друковане в часоп. Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія, р. 1868, кн. 8, 9, 11 і 12, і осібно — Спб., 1868.

Що правда — ся праця (перша більша праця талановитого історика — його магістерска дисертація), не вважаючи на свої тридцять п'ять літ, що минули від її опублікування, ще далеко-далеко не пережила ся. Старанне перероблення великого історичного матеріялу — не тільки джерел законодатних, а й практики міської управи й організації німецького права, широке історичне тло, на яким автор опер сї студії — з порівняного словянського права, сьмілива й талановита концепція — роблять сильне вражіння й тепер. Ні одна пізнійша праця на сїм полі не дорівняла їй в тім, і не вважаючи на те, що матеріял підріс за той час (хоч взагалі і в збиранню матеріяла на міста звертано дуже мало уваги), що в поглядах автора слідна певна односторонність — праця його має повне значіння й досі, а що вона стала рідкою й малоприступною, —

видрукована в мало розповсюдженій часописі і видана особно в дуже малім числі примірників, так що багато спеціалістів - істориків не мають її під рукою, тож се українське видання, повне і незмінене, думаємо — буде з признаннем стрічене не в наших тільки наукових кругах. Сей випуск містить першу (більшу що до великості), загальну частину праці. Друга — присвячена особним начерком устрою життя кількох українських міст, вибраних як типи різних категорій міського устрою (Камінець, Ковель, Кременець, Дубно), вийде в дальшій томі, разом з кількома иньшими важнішими статями з історії міст.

В поданій тут, загальній частині згадана односторонність автора, яка виходить з надмірної теоретизації, показує себе особливо ясно, й я її мушу зазначити. Для В.-Буданова німецьке право було причиною всіх бід в суспільно-політичнім життю Польщі й Литви: упадку правительственной влади, закріпощення селян, надмірного розвою шляхетських привилеїв, і т. и.; иньших чинників суспільно-політичної еволюції позатим він не бачить і не признає. Спеціально, німецьке право було причиною розкладу й укладку міщанства. В сим є певна односторонність. Належало звернути увагу на иньші обставини, що впливали на упадок міст і міщанського життя й на виродження самого німецького права. Нпр. односторонно-шляхетський устрій Польщі, що зовсім не був виключним наслідком впливів німецького права, відбив ся тут дуже значно; торговельне й економічне законодавство, містам досить неприхильне, — також. Зрештою доповняти тут образ розвою міст і міського стану не місце — я буду мати нагоду зробити се незадовго (в V т. Історії України-Руси), тут же вкажу ще тільки иньшу важнішу літературу сих питань.

З літератури історії німецького права й міського життя в Польщі взагалі назву: Surowiecki, O upadku przemysłu i miast w Polsce, 1810; Maciejowski, O prawach miast polskich najdawniejszych, 1844 (Bibl. warsz.), і йогож посмертна *Historya miast i mieszczan w krajach daw. państwa polskiego*, Познань 1891 (слабина);

Roeppel, Über die Verbreitung des Magdeburger Stadtrechtes im Gebiete des alten polnischen Reiches ostwärts der Weichsel, Breslau 1857 (Abhandl. d. hist.-phil. Ges. in Breslau); Girtler, Wspomnienia o prawie magdeburskiem w Polsce, Краків, 1872; Bobrzyński, Historia prawa niemieckiego w zarysie wraz z historią prawa tego w Polsce, I, 1876; Piekosiński, O sądach wyższych prawa niemieckiego w Polsce wieków średnich, 1885 (Rozprawy wydz. hist.-fil. XVIII); Dargun, O źródłach prawa miast polskich w w. XVI, 1888 (ibid. т. XXII); Papée, Przelom w stosunkach miejskich za Kazimierza Jagiellończyka, 1883 (Przew. nauk. i liter.).

Для українських міст поруч праці В.-Буданова маємо статю проф. Антоновича: Изслѣдованіе о городахъ въ Югозападной Россіи, 1869 (передмова до ч. V т. I Архива Югозападной Россіи) — вона буде подана в дальшій томі. Дуже мало інтересного дала стаття Павінського, О німецькомъ правѣ въ Польшѣ и Литвѣ, 1871 (в Отчетах о присужденіи преміи Уворова) — рецензія на книгу В.-Буданова. Важнійшою була праця проф. Кистяковського: Права, по которымъ судится малороссійскій народъ, 1879: автор між складниками сього права XVIII в. присвятив оден розділ зверхній історії німецького міського права — його кодифікації в Німеччині й Польщі (с. 55 й далі), та застановляєть ся над питанням, чи німецьке право в практиці українських міст існувало тільки номінально, як думав проф. Антонович, чи реально, прихильючи ся до сього другого виводу (с. 79 і далі). Новішими часами поставлені Кистяковським, питання поставив наново Ө. Тарановскій в книзі Обзоръ памятниковъ магдебурскаго право западно-русскихъ городовъ литовской эпохи, Варшава 1897: він детальнійше входить в кодифікацію й практику німецького права, рішаючи питання в дусі Кистяковського; але для рішення його треба б докладнійших студій міських актів, ніж яке бачимо у дотеперішніх дослідників. Анальоґічна, але далеко слабша (властиво без всякого наукового значіння, хиба для обзнайомленя німецьких читачів

з результатами російських праць і то не конче докладна, книжка проф. Гальбана-Бліменштока *Zur Geschichte des deutschen Rechtes in Podolien, Wolhynien und der Ukraina*, Берлін, 1896 (див. рецензію в Записках Н. Т. ім. Ш. XXVII), а також його замітка *Zur Geschichte des deutschen Rechtes in den Gebieten von Tschernigow und Poltawa*, archivalischer Reisebericht, 1898 (*Zeitschrift für Savigny-Stiftung für Rechts-Geschichte* т. XIX—XXII). Далеко соліднішу роботу про німецьке право в задніпрянській Україні дав Багалій: *Магдебурське право в Лѣвобережній Малороссіи*, 1892 (*Журналь Мин. Нар. Просв.* 1892, III) яку надіємо ся також подати в дальшій томі.

Кілька сторін присвятив міщанству в своїй книзі про Галичину д. Линниченко (*Сусп. верстви*, гл. III, в т. VII сеї бібліотеки), а недавно — ще Д.-Запольський німецькому праву в в. кн. Литовським в книзі *Государственное хозяйство в кн. Литовскаго* (с. 274 і далі); він бере тут почасти його в оборону, підносячи гадку, що відокремлення міста було тільки проявом загальної суспільної еволюції в князівства: се гадка висловлена була ще повнійше й сильнійше в праці Антоновича.

Позатим маємо літературу поодиноких городів, також не багату, коли мова йде про устрій і внутрішні відносини міста. Такий монографічний характер має, як знаємо вже, друга частина праці В.-Буданова (*Камінець, Кременець, Дубно, Ковель*). Для Камінця ще: стаття Н. *O urzędnikach, urzędach i ludności m. Kamieńca* (*Przegląd polski* 1872—3), Сьцинського *Городъ Каменецъ Подольскій*, 1895 і по части А. *Rolle Zameczki podolskie* т. I. Для Київа старших часів можемо вказати хіба розвідку Антоновича — *Київські войты Ходьки*, епізоди ізь історії городскаго самоуправлення вь Київѣ вь XVI—XVII столѣтіяхъ (в *Монографіях* т. I), хоч для устрою й відносин міста дає й вона небагато. Для новіших часів: *Андрієвского Войтовство П. Сычевскаго вь Київѣ* (1754—66), 1891 (К. Ст.), йогож *Изъ жизни Києва в XVIII в.*, К., 1894, *Каманина* *Послѣдніе годы самоуправлення Києва по магде-*

бургському праву, 1888 (К. Старина кн. V, VIII, IX — мова йде про першу половину XIX в.). Для Львова — Zubrzycki Kronika m. Lwowa, 1844 і Łoziński Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII w., 2 вид. 1892, також його Kupiectwo lwowskie w XVI w. (Biblioteka warszaw. 1891, III).

Праця В.-Буданова друкується в перекладі Ф. Марисюка, під наглядом С. Томашівського. Показчик буде поданий при кінці XXIV т.

М. Грушевський.

Вважаємо конче потрібним сказати декільки слів про причини написання сеї статї.

Звісно, що в сучаснім економічнім житю Росії є одна особлива поява: в західній її часті висша економічна діяльність (торговля, ремесла, промисл) полишена чужому племеневі. Міста сеї часті нашої вітчизни (нерозмірно численні) заселені Жидами, — поява, якої не знає ніяка иньша держава Європи й яка лучить ся з некористними результатами, так в соціальних, як економічних відносинах; вона паралізує найліпші та найщедрійші заходив користь рілнничої верстви. Попри се замітний дуже низкий ступінь економічного розвитку тих країв і застою їх в ріжвих напрямх, навіть в порівнанню з другою половиною сеїж Росії. Булоб незвичайно інтересно порівнати західну Росію з північною й східною з економічного погляду, хоч статистичні цифри в сїм разї не дуже то можуть бути повними й точними показчиками дійсности; та самий побіжний погляд свідчить про значну ріжницю між ними.

Хронїчне виспленне сеї сторони се не нова проява, не результат новїйших політичних потрясень, на се годять ся всі: Польща передала Росії міста в станї, ще гіршім від теперїшнього.

Принявсь погляд, що в давнїйших часах (менче більше до XVIII в.) економічний стан обох згаданих половин Росії стояв у відворотних відносинах до себе: міста й міські промисли західної Росії (що входила тоді в склад Рїчи Посполитої) процвітали, містаж і міські промисли східної Росії були в глибокім упадку, або радше в зародку (хоч період упадку польських і західно-руських міст кладуть звичайно на кінець XVI віка). Мов на виразну признаку й разом із тим на причину

минушого добробуту міст у Польщі й західній Русі показують звичайно на їх свобідний міський устрій, себ-то маґдебурське право.

По деяких попередніх роботах я прийшов до переконання, що основною причиною упадку міст полуднево західного краю був як раз той устрій, се їх німецьке — маґдебурське право.

Та, ледви чи можна зробити сю думку очевидною для всіх тільки при помочи актів міської управи, що належать до XVII й XVIII столітя.

В російській літературі, скільки нам звісно, нема ні одної розвідки анї взагалі про німецьке право в Польщі й Литовсько-Руській державі, анї в части про міське, маґдебурське право в обох сих краях. В польській ще й німецькій літературі панують ріжнородні, инколи просто противні собі гадки про сей предмет. Таким чином ми були приневолені васамперед вияснити (в загальнім начерку) погляд на німецьке право в Польщі й Литві та означити міру й прикмети його впливу на суспільний устрій сих країв.

Замітки, що їх віддаємо тепер на суд читачів, хоч становлять самостійну розвідку, zarazом служать тільки передньою частию нашої праці, тому що на жаль для детальнішого оброблення зібраних матеріалів ми могли присвятити лише небогато часу.

I.

Сфера ділання німецького права в Польщі й Литві.

Щоби виводи, які читач далі найде в розвідці, не показались прибільшени, треба передовеїм увільнитись від сього хибного погляду, немов то надавання німецького права в Польщі було рідким виїмком у користь малого числа громад й осіб. Так дійсно було давнійшими часами в XII й на початку XIII віка. Від XIII одначе віка до кінця XIV німецьке право розповсюдилось у всіх краях, заселених племенами, з відмінними зрештою наслідками для різних сторін. Так наслідком того розповсюдження в західних краях (у Шлеску) була майже повна затрата словянської народности: німецьке право розповсюджувалось у Шлеску через покликання німецьких кольонїстів; коло половини XIV в. всі села й міста Шлеску дістали німецьке право. У властивій Польщі (Великій, Малій та Мазовію) німецьке право було з початку кольонїяльним правом (звісним Росії у її Волжських кольонїях); та опісля воно розповсюдилось не так через кольонїзацію, скільки через присвоїння німецького права польськими селами й містами. Німці-кольонїсти творили по більшій частині населення міст, хоч не одвоке, по селах же німецькі кольонїї були так рідкі що в актах годї дошукатись вказівок на них; тому тут німецьке право не принесло таких згубних плодів в національних відносинах, як у Шлеску. Та ми маєм основу думати, що в XV віці німецьке право виперло зовсім з усіх польських сіл і міст ковшній їх словянський устрій. Величезне число грамот на німецьке право, що збереглись до нині, ясно доказує його загальне роз-

повсюденне в Польщі.¹⁾ Замітимо, зрештою, що перерахування випадків надання німецького права в цілій Польщі, се праця

¹⁾ Ось для приміру перерахування сіл, що дістали німецьке право в трох воеводствах — Краківським, Люблинським і Сандомирським, на основі тільки одного тому актів (Codex Diplomat. Polon. вид. Бартошевича): Крижановиці (1247); всі села монастиря св. Кляри (1257 р.; тут перерахують ся 22 села й м. Завихост), Броновиця (1274), Пшеґиня (1276), Кенти (перед 1279), Бреснич (1282), Бибиhi й Мешів (1288), села монастиря Сулейвського (1298), Венґриново (1302), всі села Цистерського ордену (4-ох монастирів, 1308), всі села Станіотського монастиря (перерахують ся 22 села 1317), Крупливо (1318), Вильковиск (1324), села монастиря Тинецького (1326, диви інші акти тогож монастиря під N-го 109, 176 і инь.), оба Тарнови (1328), нове місто Грінберґ (1340), Лібуша (1348), всі села монастиря св. Хреста in Calvo Monte (перерахуєсь, під N-го 212, 25 сіл і два міста одного імени, 1351), Ђдлова-Гора (перед 1353), нові кольонії (тодіж), всі села по обох берегах р. Ропи й усіх її притоків (1359), Барвальд (1361) містечко Стобишиця й села: Стобишиця й Фалаччин (1362, Лишки, Смердхонци й Кашів (перед 1363), м. Скавина (1364), Мухів (перед 1381), Янушова (1384), Климути (перед 1381), Лисів (1385), Тархів (перед 1388), Книжовица (1392), Будишин (1417), Зубкова — Воля (перед 1424), Злотники й Крамче (перед 1437), Мшальниці й Ченява (1464). Міста не війшли в се перерахування тому, що вони, як звісно, всі без виїмку користувались німецьким правом (див. Staroż. Polsk. Balinsk. t. II). Та що перерахування отсе не вичерпує всіх випадків надання німецького права у згаданих трох воеводствах, доказують численні акти, що належать до сих воеводств, але не війшли в кодекс Бартошевича, лиш надруковані в різних спеціальних виданнях („Tinesia“, „Mieschovia“ й инь.). Треба сюди причисляти усі села Мехівського монастиря, одного з багатших монастирів Польщі (по привілейови Казимира 1354 року до нього відносять ся два міста — Мехів і Сваржів та 32 села, з них же 24 в краківським воеводстві).

Видані тепер грамоти надань німецького права зберігають ся 1) в загальних збірниках актів польської історії, як:

а) Codex diplomaticus Majoris Poloniae, вид. Едв. гр. Рачинським в Познани 1840 року;

б) Codex diplomaticus Poloniae, вид. насамперед Ржицевським і Мучковським, потім Бартошевичем у Варшаві. Третій том (Бартошевича) вийшов 1858 р. Кожий том обіймає акти одноі з провінцій давної Польщі (2-гий Куяв, 3-тий Мало-Польщі).

в) Fr. Wilh. Sommersberg, Silesiacarum rerum scriptores, три томи. До першого тому (Lipsiae 1729) додані: 1) Codicis Silesiae diplomatici specimen (152 актів); 2) Diplomatarium Bohemo-Silesiacum (208 актів Чех, Моравії та Шлеску). До другого тому (Lipsiae 1730) додані: 1) Statuta civitatis Swidniciensis, 2) Mantissa diplomatum. До третього тому (Lipsiae 1730) — Diplomatarium Bohemo-Silesiaci continuatio (203 актів). В сих збірниках Зоммерсберґа зібрані не тільки шлеські, чеські, моравські й угорські надання, але

велика й безкористна тому, що можна означити сферу діляння німецького права й без помочи сих актів: її легко означити при помочи сих признаков німецького права, що як раз є предметом дальшого нашого дослідю.

Число відомих нам, опублікованих до нині надань, хоч як воно велике, творить справді лише незначний останок глибокої старини, хочби ми прилучили сюди й тії, що хоронять ся або гниють по архівах. Та не треба думати, що німецьке право розповсюдилось тільки при помочи надань; воно розширювалось скорійше й у більшій мірі за впливом првміру. Давнійшими часами, коли його надання бувало вїтком, коли воно було знаком особливої ласки князя, для заведення його потрібне було конче надання, або осїбне на кожду оселю, або

й декільки чисто-польських і мазовецьких. Окрім надань німецького права й інших актів, що відносять ся до устрою міст і сіл у німецьким праві, в збірці Зомерсберга є акти особливо важні до означення й пояснення фєвдального порядку в Польщі.

г) Codex diplomaticus Regni Poloniae et M. D. Litwaniae etc., виданне Виленських Піярів (Collegii Vilmensis scholarum piarum) під редакцію Догеля. Т. I. (Vilnae 1758), т. IV. (Vilnae 1764), т. V. (1759). Ціле видання мало складатись з 7 томів й обійняти як властиві акти Польщі й Литви, так і умови, трактати инь. польських князів і королів з ріжними державами Європи; отже акти сього кодексу мають головну вартість для політичної історії. Та між ними є багато актів, що відносять ся до суспільної історії взагалі й по часті до німецького права. В тім напрямку особливо був би важний т. VІІ, де намірено помістити: jura, libertates etc. Маційовский каже, що невидані томи зберігають ся в С.-Петербурській Імператорській Публичній Бібліотеці. Бажано булоб побачити їх коли в друку.

2) Акти німецького права находять ся в частинних виданнях: а) *Mieschovia, sive promptuarium antiquitatum monasterii Miechoviensis*, Сам. Накельского (Crac. 1634). Тут зібрані дорогі цінні акти від половини XII до полов. XVII віка. б) *Tinencia, seu historia mon. Tinencensis* (Crac. 1668).

3) Між спеціальними збірками актів німецького права нам відоме замітне видання Tzchoppe und Stenzel: *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Staedte in Silesien und Ober-Lausitz*. Важнішою частиною книги є „Urkundeubuch“ — збірка більше чим 200 актів, безпосередно й посередно відносячих ся до німецького права на Шлеску. Сама ж розвідка, дуже докладна, доводить у більшій часті до крайно хибних виводів. З неї зладив Кавелін зміст і надрукував під заголовком: „Юридическій бытъ Силезіи и Лужиць и введеніе нѣмецкихъ колонистовъ“ зразу в „Сборникъ историческихъ и статистическихъ свѣдѣній о Россіи“ Д. В. (Валуєва), потім передруковано сю статью в 2-й часті „Полнаго собранія сочиненій К. Кавелина.“

загальна на цілу посілість. Пізнійше князі дають земельним посідачам право заводити німецьке право не тільки в сих селах, що вже є, але й тих, що піднесуть ся. Колиж німецьке право стало звичайним у Польщі, обіймало значну часть на-рода, решта посідачів і самі королі заводили його в своїх селах уже без ніяких надань, дорогою економічних розпо-ряджень так, що назву „німецьке право“ (не в розумінню мі-ського права) стрічаєся в актах лишень до 2-ої половини XV. віка а пізнійше воно вже втрачує своє спеціальне імя, вже й память про його походження затрачуєся; воно зробилось рідним польським правом. Від сього часу по цілій Польщі на-ходимо основні його признаки (jus ducale в руках посідачів, інститут солтства, волочне господарство з його наслідками, про що наміряємо говорити у сій розвідці).

Так само як у властвій Польщі, давнійшими часами по-чало розповсюднюватись німецьке право в одній із руських зе-мель — в Галицькій землі. Ще який час перед сполученням Галичини з Польщею починаєся німецька (та разом з тим і польська кольонізація в Галичині.¹⁾ Хоч уже Зубрицький бачить около 1287 року вїтїв у Львові, Володимирі й Луцьку, то досїль не було звісно, що руські князі Рюриковичі давали містам і селам німецьке право. В кодексі, виданім Бартоше-вичем, є наданне (латинське) 1339 року, що його видав Юрій, князь руський, сандмирському горожанинови Барткови на вїт-тївство в місті Сяноці з цілою властїю й юрїдикцією тев-тонською або правом магдебурським²⁾; в перечисленню меш-канців, підлягаючих судовій властї вїтїа стрічаєм такий по-рядок: Німці, Поляки, Угри й Русини; привилей виданий у Во-лодимирі-Волинським. Від часів сполученя Галичини з Поль-щею, німецьке право утвердилось у першій, рівно як у другій.

Найяснійшим доказом загального розповсюднення в Поль-щі німецького права є памятки заведення сього права в Литов-

¹⁾ Полн. Собр. Лѣт. II, ст. 196.

²⁾ Cod. Dipl. Pol. III. N-го 88. (20-го січня 1339). Звичайно закінчують лїтїю тутешніх руських князїв 1335 роком (Зубрицький — „Ист. Галицко-ру-скаго княжества“ III, ст. 254; Смирновъ — „Судьби Червоной или Галицкой Руса“, ст. 59. Подлясаєм аматорам суд над особою, що пише ся ось так: „Ge-orgius Dei gracia dux et heres regni Russiae“).

сько-Руській державі. У виданих актах західної Руси нема майже ні одного надання німецького права у селах; єсть тільки грамоти на міське маґдебурське право, що, як побачимо, було тільки одною із форм німецького права, дальший ступінь його розвитку. Між тим маємо сила розпораджень (під ріжними назвами), що ними князі, королі й пани заводять у своїх володіннях усі порядки німецького права.¹⁾ Образ сих порядків вони бачили вже в Польщі, не в Німеччині; в Польщі вони стали до сього ступня звичайними й повсюдними, що як помітили ми висше, не треба було вже й спеціального імени для їх означення. В Литовсько-Руській державі діланне німецького права починає ся зараз по сполученню Литви з Польщею, ми бачим ясно його розповсюдненне в XVI. віці й накінець значну перевагу в XVII.

Така є географічна карта розповсюднення німецького права. Його юридичний обсяг не обмежує ся перестроєнням міст; воно вплинуло на цілий соціяльний побут Польщі й Литви: а) ослабило княжу власть у Польщі (через неї й на Литві), позбавивши її більшої частини фінансових прав й утвердивши погляд, взяті з приватного права, на судову й адміністраційну власть; б) воно рішучо змінило жите сільських властників, їх особисті й маєткові права; в) воно сотворило нове поняття міста й міського стану.

Ми обмежуємо ся тільки сим боком німецького права, себто впливом його на так зване державне право й на соціяльний побут Польщі й Литви, хоч в дійсности вплив німецького права не обмежував ся сим: воно змінило карне й цивільне право старої Польщі; та обробленне сих останніх питань домагає ся від дослідника спеціальної юридичної освіти; наука чекає їх розсліду від наших освічених юристів.

II.

Князя власть (*jus ducale*) по німецькому праву.

Що називаєть ся німецьким правом в Польщі? Не хочемо відповісти на се питання коротким та ясним для всіх означеннем; відповідь на нього найде ся у цілій дальшій роз-

¹⁾ Устава о волоках кор. Жигмонта-Августа, інвентарі маєтків приватних посідачів й иньш. Дав. Пам. т. II і III.

відді. Така се зрештою прикмета всіх зложених історичних появ: вони не піддають ся означенням без попереднього генетичного освітлення.

Зачнемо від розсліду сього, від чого починалось діланне німецького права в польських землях, себто від надань німецького права.

Який небудь князь або король, бажаючи нагородити свого дружинника за воєнні заслуги, або наміряючи спокутувати гріхи своєю щедротою для церкви, або, вкінці хочачи прибільшити свої економічні користи, видає надання в перших двох разях посідачам, в остатнім же громаді, себто своему місту або селу. Надання се звучить наприклад так:

„Ми, Владислав, з Божої ласки король польський і князь земель краківської й інших, бажаєм подати до відомости так нині живучих, як і будучих, що бачучи вірну службу вірного нашого (слуги) Петра Куницького... і наміряючи заохотити його до служби (на будуче), дозволяєм перенести його батьківщину (haereditatem) Вильковиско... з права польського під право тевтонське, се є, наймарктьське (novi fori), що в простім говорі називаєся шродським (sredense); освободжуючи самого Петра й усіх його поселенців і віллянів, живучих тепер, або маючих жить, від усіх прав польських, як: sep, stan, pazaz, rowolowe й інших служб, антарий і перантарий (angariis, perangariis) якіб вони не були й як би вони не називались, що то звичайно нарушують право тевтонське. Висше названий Петро та його правні спадкоємці й потомки мирно та свобідно будуть користувать ся не яким будь иньшим правом, тільки своїм тевтонським-шродським у всіх справах карних, більших і малих, на вічні часи разом з солтисом і віллями своїми. Освободжуємо часто згадуваних вірних наших від усяких присудів (jurisdictionibus) каштелянів, воєвод, судіїв, підсудків й усіх иньших урядників так, що коли вони й будуть завізані до них колись, не потрібують відповідати на се візвання; колиж будуть завізані перед нас грамотою опечатаною нашою печаткою, то кождому, що на них жадує ся, будуть відповідати по своему тевтонському праву... 1324 року“¹⁾.

У тім наданю, рівно як у всіх подібних, німецьким правом назване освободження посідача разом з його поселенцями (або громад) від усіх (або деяких) повинностей у користь князя й повне (в деяких неповне) освободження поселенців від суду княжих урядників. Відворотні відносини посідачів і громад до князя називають ся польським правом.

Відсе випливають два хибні погляди на німецьке право в Польщі. Тії з німецьких письменників, що бачуть в таких

¹⁾ Cod. Diplom. Pol. III; N-ro 79.

привілеях добро, вважають їх характеристичними окремішностями германського права¹⁾.

Хибність сеї думки відкриваєть ся легко при покладенню сього милого надання на німецьке право поруч надань північноруських князів²⁾; надання з подібним змістом видавались і польськими князями незалежно від німецького права й ще перед часом його розповсюдження в Польщі³⁾.

Ті з польських письменників⁴⁾, що бачуть в таких привілеях не добро, лишень зло для краю, старають ся найти різницю між наданнями німецького права звичайними наданнями; по їх гадці перші дають права громадам, другі відкривають поле для самоволі „деспотів“ власників. Таким чином, зло, що виходить однаково з одних і других, се є ослабленне княжої влади, в першій випадку лагодить ся тим, що князя власть переходить у народну самоуправу; та зло мимо сего лишаєся злом.

Сподіємо ся, що в дальшій росліді хибність сеї думки стане очевидною. Не вибігаючи вперед, ми обмежимось тут одною заміткою, що надання німецького права означають відносини посідача до княжої влади й зовсім не тикають відносин посідача до людей, оселених в його маєтку (ровумієся, з виїмком надань для княжих міст і сіл).

Поза то, різниця між наданнями німецького права й звичайними наданнями існує справді; не без причини в самих наданнях німецького права привілеї, що з них випливають, уважають ся характеристичною окремішністю німецького права.

¹⁾ Tz. und Stenz. — Urk. zur Geschichte der Ursprungs der Städte s. 9.

²⁾ „Сиротамъ, кто иметь съѣдти на земляхъ св. Богородицы (Тверскаго Отроча монастыри) ненадобъ имъ никоторая дань, ни ямъ, ни подвода, ни тамга ни осмичее, ни сторожевое, ни писчее, ни кормъ, ни медовое, ни иныи которыи пошлины къ городу, ни къ волости, ни служба, ни дѣло княже, ни дворскіи, ни старости отъ ихъ ни займають ни про что. Такожє и намѣстници наши и волостеди ажъ не вѣздытъ и не судятъ тѣхъ людей... А что ся учинеть или розбой, или душегубство, или татьба, который судъ будетъ межи монастырьскахъ людей, судитъ ихъ и дворянъ дастъ монастырскій тивунъ одинъ, а нашимъ судьямъ ненадобъ ни что“. А. А. Э. I. 5.

³⁾ Dupl. П, у Лелевеля: Pocz. Praw. Pol.

⁴⁾ Лелевель: Pocz. Pr., по вид. 1828 року, ст. 88 і даль.

Опісля ми побачимо, що хоч привілеї сї, виїмково, могли виринути й без німецького права, то загальне розповсюдження їх у країнах польських і литовських та цілу ширину їх обсягу Польща винна німецькому праву.

Привілеї, що містять ся в наданнях німецького права, взяті в своїм повнім обсягу, творять так зване *jus ducale* стільки відоме в польським праводавстві. Воно є сумою княжих прав, що належали зразу лишень княжим родам і потім (від XII—XIV віка) стались добром посідачів та громад. В понятю *jus ducale* містять ся права на податки, повинности, регалії, права судової й адміністраційної власти. Звіснож, що право суду і власть, що належала до податків, вичерпувала всі права найвищої власти в середніх віках.

Суд і податки — ось усе, що дають надання німецького права. Щоби показати, на скільки німецьке право брало участь в ослабленню королівської, чи княжої власти через її роздробленне, ми повинні розглянути зміст надань у звязи з отсим питанням.

1. Податки, повинности й регалії. Менше більше до XIV віка польські князі мали обширні права що до податків.

Вони, подібно князям усіх словянських земель, побирали з кожної заселеної частки землі безпосередній і постійний податок. Як одниця, від якої платив ся податок, так і прикмети, розмір і назва податків були ріжнородні, та звичайно в Польщі оподаткував ся шматок землі (*radlo* — соха) що його селянин може обробити парою волів, чи коний, від чого податок дістав назву порального (*poradlne*, себто пособне), або „дим“ — замешкане місце, від чого той сам податок носить назву подимного. Податок сей до Людвика угорського рівнався 12-ти грошам від лану, від часуж видання знаменитого акту сього короля¹⁾ знижений був до 2 гр.; опісля, за Жигмонта III, він зник зовсім²⁾. Отже, як раз у сю

¹⁾ Див. вище.

²⁾ Vol. leg. III, 767.

пору, коли на заході повставало правильне обтяження постійними податками, в Польщі цілком спинилось збирання безпосередних загальних податків¹⁾.

Поруч постійного податку існував ще надзвичайний, що стягався від часу до часу при конечній потребі, від часу розвитку соймової влади до установлення сього податку треба було згоди сойму. Він називався *exactio, collecta, szos*; на Литві — сребщина й ординщина. Податок сей існував до упадку Польщі.

Окрім порального, побирались у формі постійного податку різні продукти натурою в означеній кількості від кожного лану, як одсипне збіже (2 мірки жита й вівса від лану), що називалось *annona ducalis* (пізнійше *dziakły*, на Литві дякли) далі *vacca, bos, porcus* і таке иньше.

Податки посередні були в більшому уживанню; всякий товар при вивозі на ринок підлягав оплаті, побираній в натурі: від воза риб — дві риби й т. инь.; сей податок звався *tagowe*. Опісля замінений на гроші сей побір називався цлом і митом, коли прилучивсь сюди й побір за перевіз товарів, що одначе треба відрізняти від цлових оплат²⁾.

Сполучення податків і повинностей становить так звана *стация (statio)*. При об'їздах князя в рядових (судових) справах, або для забав і ловів посідачі й селяни сих сіл, що лежали йому по дорозі, повинні були зустрічати, поміщувати, утримувати й проводити його й його дружину; повинність сю

¹⁾ Мацейовський перечить існуванню в старій Польщі постійного податку. Він вважає поральне надзвичайним податком і приписує право накладання його соймові навіть семи часами, коли сойму не було. Там де акти просто противорічать сьому, він видить у поральнім чинш (дохід з державних маєтків). Відповідно сьому, він твердить, що Людвик освободив шляхту не від податків лиш від чиншу, й що Польща як перше, так і потім платила податки однаково (себ-то, перехідно за згодою сойму). Він не звернув уваги на виводи учених дослідників фінансового права Польщі й иньших словянських земель (*Tzschoppe und Stenzel*, Палацкий, Гагенмайстер, гр. Толстой); у другім вид. *Hist. Prawod.* він повторює туюж думку (т. II. §§ 301 і далі). Та відома є навичка сього вченого переносити пізнійші польські урядження в давню старину.

²⁾ До оплат треба віднести, звісно, одно з найліпших жерея доходу давних фінансів, судові оплати; та що вони творять одну з основніших частин судової влади князя, тому ми її згадаємо при огляді сеї остатної.

часто замінювано на гроші й таким робом ставалась вона безпосередним, постійним податком.

Та старшою й найбільше важкою повинністю в Польщі (як і всюди) вважалась підводова (powoz, przewod, podwoda etc.); ся повинність була инколи виразом підданства якогось племені сьому або иньшому князеви. Основувалась вона на тім, що княжі післанці й военні табори домагались підвод на дорозі переходу; селяни були обовязані доставляти продукти, що належались князеви, до його замків на своїх підводах.

Дальше в рядї повинностей йде обовязок виконування ріжних робіт (панщина) в користь князя; здаєть ся, всі ті роботи разом звались *angaria* й *perangaria*¹⁾. Се — роботи при понові княжих замків, направі гребель та иньше, обовязкова поміч при княжих ловах; сюди бачить ся повинна бути віднесена й сторожа (*stroża*), хоч вона вже зарані замінювалась натуральними, або грошовими чиншами.

Окрім податків, мит і повинностей княжі регалії були основою численних прав князя над всіми землями його князівства. Право володіння лісами й водами належало до княжих регалій. Лісові закони були гострі, як усюди в західній Європі середніми віками; хто вбив звіря, сього судили як за обиду величності й засуджували на вишу кару (70 гр.)²⁾. Причина сеї строгости містилась між иньшим у сїм, що цінні шкіри звірів (*kuny*) були в грошовім обороті. Ловля риб, будова млинів і лазень становили також княжу регалію. Викопувані скарби, на чий би вони землі не були найдені, належали князеви.

При таких широких правах князів над цілою землею ґрунтові посілости не становили важного рахунку в їх доходах. Князь, що став дідичем прав громади, був найвисшим паном всіх ґрунтів не рушених культурою³⁾. Вони творили се, що ми називаємо державними маєтками й що гостро відріжняється від приватних посіlostей; князь володіє ними не як

¹⁾ У Боснії слово „*angaria*“ перекладаєть ся словом „беглуг“ — панщина. Див. Зб. Гильферд. 425

²⁾ Bantkie. Pr. Pr. Polskiego, ст. 144.

³⁾ Bantkie. Hist. Pr. Pol. 138.

приватний посідач, лиш як представитель громади. Коли сї землі були віддавані на обробленнє приватним рукам, то новий пан приймав на себе обовязок виконувати ріжні повинности для цілої суспільности або для князя, як її представителя. Між сими повинностями перше місце займає військова повинність.

Тут доторкаємося дуже важного питання, звязаного з богатяма иньшими скарбового й державного права й на жаль, приволоені ми порушити його тільки з легка.

Справедливо замічають, що в європейських народів були два способи відбування військової повинности: спосіб війни дружинний і всенародній (загальний похід). При одинокім пануванню дружинного способу з'являється немунуче фєвдальний порядок річий: тоді не можна вдоволившись невеликою дружиною, що постійно жила при князеві; вона становить цілий величезний стан. Її годі утримати податками й натуральними продуктами на княжім дворі, вона дістає части землі, або заселені, або незаселені. У першім разі дружинник може побирати ґрунтовий дохід. У другому, при слабім залюдненню сторони, ґрунтовий дохід неможливий без попередньої страти капіталу (будинки, знарядє, робучий скот, насіннє й инь.) та без особних привілеїв для притягання кольоністів. Стратити капітал може кождий без особливої ласки князя, коли вільної землі ще достаток. У чім містить ся нагорода дружинника, заплата за воєнну службу? В тім, що князі віддають йому право на податки й повинности, які повинні би приходити князеві з заселеної частки. Свободою від податків принаджують ся кольоністи й дають панови ґрунтовий дохід; право на податки й повинности від них лишаєть ся одначе при панови й опієля може він їх відновити. Вкінци князь може віддати дружинникови відому частку тільки з правом збирання собі податків і повинностей з її мешканців; ґрунтовий же дохід припадає або князеві, коли се його земля, або иньшому дружинникови посідачеві; або й нікому, коли частка є громадською власностию.

Так виробились три роди дружинників - посідачів: посідачі не освободжені від податків і повинностей, посідачі злучаючі права посідання з правами княжої власти й вкінци посідачі, що дістають частку на утриманнє. Очевидно в усіх сих випадках понятє посідання відокремлюєть ся дуже неясними гра-

ницями від поняття „уряду“ (як говорилось у Польщі): перше поняття має перевагу в першому випадку, друге в третьому; середній же випадок є сполученням одного й другого та основнішою прикметою фєвдального права. З ним згодом вирівнювались й оба інші, себто посідачі, що побирали тільки ренту захопили й податки, посідачі знова, що брали тільки податки, захопили й ренту¹⁾.

З другого боку, дружинник дістає частку землі тільки як платню натурою за воєнну службу, платня повинна спитись, коли кінчить ся служба, себто, або тоді, коли вмирає дружинник, або коли відрікає ся від служби — ломить військовий обовязок; майно його дідичить або конфіскує король (або князь). Маєток може переходити і в спадку, коли разом з ним переходить й обовязок служби; як нема дітей мужеського роду в помершого землянина, король, або князь повинен подбати над вишуканням дідича прав й обовязків помершого дружинника, себто, найти мужа для його доньки; таким чином сполучувалось дідичення з довічністю володіння. Наслідком сього дідичне право набирає рішучої переваги.

Так повстають обі основні сторони фельдального права: княжі права кожного посідача-васаля в своїм маєтку й разом із тим ленна залежність його від сузерена маєтності.

В країнах, де спосіб війни не дружинний, лиш всенародній наслідки повинні бути супротивні; та коли таких сторін нема, або майже нема, то дружинному способу відбування військової повинности можна поставити напроти тільки мішаний спосіб її відбування, що панував у багатьох краях. Сей спосіб діяв ся так, що поруч дружини стояв народній загальний похід, що перевншав дружину й своєю численністю й своїм значінням. При таких умовах дружину нагороджує ся тими самими способами, що були вказані, й будуть таки повставати появи незвичайно подібні до фєвдальних порядків; але завдяки

¹⁾ Та все-ж, не все так бувало: княжі й громадські землі по більшій часті переходили в повне володіння сих, кому були віддані на утримання; але маєтки інших дружинників-посідачів лишали ся при своїх панах і утриманці побирали від них тільки податки. В Боснії, де середовічні порядки збереглись незмінно аж до остатнього десятиліття, були всі три роди дружинників-васалів; беги, капетани й спахиї.

нечисленности дружини феодалізм не може обіймати цілого державного устрою. Він не може перейти з обсягу цивільного права (себ-то — законів о ґрунтовій власности) до державного права: дружинники не можуть статись повноправними ланами в своїх володіннях тому, що княжа власть і незалежність громад стоять крішко завдяки взаїмній підмозі.

Ніхто не сумнівався, що в західній Європі переважав перший спосіб відбування військової повинности, як се легко пояснить на її історії: не легко було приміром в Італії завести всенародній похід за часів іотського панування, коли нарід (Римляни) стояв в отвертій війні з дружиною й її провідниками-королями.

У деяких словянських племен (кажемо деяких тому, що історія полудневих Славян, які завоювали краї східної римської держави, дуже слабо звісна, наколи історія Словян, завойованих Німцями, добре знайома), що не добували своєї країни й не були завойовані, спосіб ведення війни був передовсім всенародній. Се треба сказати головно про Русинів¹⁾.

Те саме було первісно й у Польщі; всякий здатний до зброї повинен був, на поклик, являтись пішком, або на кони в міру свого достатку. Дружина, що існувала поруч загального походу не творила стану посідачів; члени її звалсь просто „milites“ Через те більша часть посіlostий лишалась у руках громад.

Але від XIV віка звичай народнього походу зникає в Польщі ступнями, хоч і появляють ся проби його відновлення (конституція 1544 року); його імя лишилось у назві „*pospolite ruszenie*“, що в справжнім своїм вигляді майже ніколи не відбувалось, з ввітком хіба знаменитих завдяки своїй комічності парад („*okaz*“) тай переглядів. Від XIV віка ґрунтова власність попала виключно лиш у руки шляхтичів-дружинників

¹⁾ На перекір словам Мацейовського, що каже: „Там (на Русі й Литві) спосіб ведення війни був дружинний, тому феодалізм прийняв там строгий характер.“ В Польщі бачить він супротивний порядок (*pospolite ruszenie*). Як у старій — Київській, так і в Московській Русі народній похід брав найдіяльнішу участь не тільки в оборонних, але й наступних війнах. Для руського читача наводити факти вважаєм зайвим: Хай тільки читач згадає випадки з Ізяславом Ярославичем, спір князів на Долобськім з'їзді, Київське віче 1147 року й инь.

і духовенства так, що військовий стан і право ґрунтової власності зробились синонімами. Міщанам відмовлено права володіння землею на тій саме основі, що вони погані вояки¹⁾. Через те далі шляхтичі дістали найвисші права в своїх маєтках, освободжуючись від податків і повинностей, займаючи висшу судову власть. Коли їх власність зробилась дідичною, то як раз так само зробились дідичними ленна західних баронів; та як там, так і тут королі зберігали собі право позбавляти власності землянина за невиконання військової повинности на основі попереднього судового рішення (що, як звісно, королям не так легко приходилось виконувати й на заході й у Польщі).

Так то, саме в той час, коли на заході поклики народніх походів стали причиною й знаком упадку фєвдалізму, коли по словам Гервінуса піхота почала брати верх над кінницею, саме в той час Польща виступає на сю дорогу, що її перейшла Європа серед тяжких проб фєвдального безправ'я і потім кривавої боротьби з фєвдалізмом.

Чом же Польща відріклась від добра, дарованого їй даремно? Чогож князі самі позбавили себе кріпкої підпори своєї власти — народнього походу? Чомуж прогайнували свої скарбові сили, відсунувши податки, повинности, регалії й ґрунтові посїлости в користь дружинників-посїдачів.

Знаючи важність сих питань, упереджуємо скорій читача, що ми говоримо про них лишень мимохідь.

Польські вчені, що займали ся скарбовим правом старої Польщі, бачуть у нїм слїди запозичувань із німецького права. Та як же? Бантке²⁾ запевнює, що заведенне податків, повинностей, цілої суми скарбових княжих прав повинно бути приписане „ленному праву й військовому ладови (wojskowości)“, що перейшли до Польщі з заходу. Те саме каже й Мацейовський³⁾. Не кажучи вже про се, як слабо годить ся ленне право й військовий фєвдальний лад з побільшеннем княжих скарбових засобів (про що ми перед хвилиною згадували), на які факти міг покликатись історик польського права, щоб доказати свою думку? На сю обставину, що Рикса (жінка Ме-

¹⁾ Vol. leg. I, 271.

²⁾ Hist. Pr. Polsk. 138—139

³⁾ Hist. prawod. Slow. II, 243 i 263 (1858 року).

числава II) й Кристина (жінка Владислава — коло 1142 року), Німки родом, були винувницями заведення різних поборів для трону короля. Тільки всего! Зовсім противно, скарбові засоби перших князів повинні бути приписані польському праву, а їх ослаблення ступнями зверхнім впливам. З одного боку ті самі податки й повинності стрічаємо й у Московській державі, де певно годі відкрити вплив німецького права¹⁾; з другого боку акти вказують з непохитною ясністю, що освободження від данин і повинностей є як раз се, що називається у них німецьким правом в супротивності до польського: „освободжуємо, говорить ся в них постійно, від усіх служб... і вніших прав польських, що звичайно нарушують право тевтонське“²⁾. Зрештою, вже по кількох сторінках сам Бантке признає, що одною з причин ослаблення княжих доходів було надання німецького права. З отсим годі не згодитись.

Німецьке право показало вплив на зменшення скарбових засобів Польщі двома способами: а) безпосередно, через освободження що раз більшого й більшого числа духовних і світських осіб від податків і повинностей та б) посередно через освободження громад від військової повинности, що приволовало князів (і королів) збільшувати число дружинників й наслідком сього давати їм утримання, себто висше згадані права дружини на княжі доходи в маєтках.

Говорячи про перший бік впливу німецького права, треба відріжнювати надання німецького права громадам на державній (себ-то княжій) землі, або новим колоніям, що оселявались на сій землі від надання його духовенству й приватним посідачам.

Коли князі надають німецьке право своїм власним маєткам, указують инколи на своє бажання побільшення доходів, як на спонуку, що ними кермувала в сій справі. Справді в такому випадку вони не обманюють ні других, ні себе: надання німецького права дійсно прибільшує їх дохід. Незаселені й необробленні частки віддають ся під обробок³⁾; людність, незви-

¹⁾ Див. на перелічення данин і повинностей у висше наведеній грамоті Тверських князів.

²⁾ Cod. Dipl. Pol. III. Nr. 76 й бог. инь.

³⁾ Cupientes utilitates regni nostri peramplius ampliare, de sylvis, de quibus nobis nulla penitus utilitas proveniebat... damus villam... jure theutonico facendi. . Cod. Dipl. P. III. 101, 92.

чайно рідка, збільшуєся від напливу кольоністів¹⁾ із пригнетеної Німеччини й покорених Німцями словянських земель. Для таких кольоністів надання німецького права се справжня принада тому, що воно містить, крім фінансового боку, багато інших пожитків, як низше побачимо. Кольоністи знов із польських земель притягають ся здебільшого, речинцевими увільненнями від всяких оплат, звязаними звичайно з наданням німецького права. На необроблених ґрунтах речинець тільки звичайно трівав від 16—20 літ і довше; на оброблених у половину коротше²⁾. В останім випадку король нічого не тратить на разі й користає в будучині, бо оброблена, але не заселена частка не приносить доходу; за те стане приносити по заселенню та скінченню пільги; в першім випадку король користає зараз тому, що початковий обробок землі є вже капіталом, що доволі нагороджує за пільгу.

Колиж німецьке право надаєся уже заселеним місцевостям, тоді речинець пільги коротший (але пільгу давано все, бо се було, як побачим низше, рішучо конечним при заведенню німецького способу господарки). Та в усіх сих випадках змінюєся характер оплат; вони доходять до більшої єдності й замінують ся на гроші. Замість суспільних податків і повинностей, а инколи й разом із ними установаєся від приватних посідачів ренти — чинш³⁾, все одно, чи се доторкуєся сїл, чи людних, торгових міст. В сих останніх являєя рента подвійного рода: загальної поголовна властиво від дворич (area) — й ґрунтова рента від часток землі, належних до міста, наколи такі частки находять ся в володінню міщан. Окрім сього зі зростом залюднення міст, збільшуєся й торговля; князі в наданнях вимовляють собі право на побір оплат із магазнів і крамниць (cameris, cramis).

Значить, надання німецького права княжим маєткам потягає за собою не зменшенне, лиш прибільшенне фінансових засобів князя.

¹⁾ Cod. D. P. III. N-ro 77. Volentes villam nostram magis kmethonibus populari.

²⁾ Cod. D. P. T. III. N-ro 63. 87.

³⁾ Miscel. Cracov. Fasc II. 63. Cod. Dipl. Pol. III. 88. 101, і т. даль. Ми бажали-б звернути увагу людей, що займають ся скарбовим правом старини, на сей перехід податків у ґрунтовий дохід, як на появу незвичайної ваги. Ми зазначаємо тільки факт.

Зовсім иньша річ, коли воно надаєть ся приватно-посе́даним маєткам.

Тоді сі маєтки освободжуєть ся від загального ґрунтового податку — порального¹⁾. Треба одначе памятати, що освободженне від сього податку було неначе неповне, коливало бувало повне, то дуже рідко. Знаємо вже, що в Польщі до самого Жигмонта III доховались останки сього податку. Здаєть ся, що німецьке право знижило його до 2 грошей від лану. На Литві, 1424 р., великий князь Свидригайло дає Драгосиновичови село Косово з монастирем у дідичне володінне, з млинами, полями й инь. з ловами на звірину й птиці. „А тоє село первореченное имѣють намъ давати, подлугъ права Волоского ты-то доходы... съ каждого кмета по два гроши польскихъ краковского рѣзу у каждый гедъ“²⁾. Волоске право, згадуване ось тут, є правом німецьким: як назву „Німці“, спільну для всіх германських племен прикладалось часто всім західним народам, так і назву „Влахи“, спільну для всіх романських племен, прикладалось вноді до цілого заходу. Від податку надавичайного (часового) не освободжувались німецькі оселі приватних посідачів³⁾, натурально з виїмком означеного числа літ початкової пільги⁴⁾.

Annona ducalis зберіглась і в наданнях німецького права передовсім у шлеських⁵⁾. Пізнійше в Польщі й дякла перейшла від князів до посідачів⁶⁾. За те иньші натуральні побори цілком і постійно зносять ся наданнями німецького права: *absolutivus... a vassa, a bove etc.*⁷⁾, є постійною формою таких надань.

Особлившу важність має освободженне від стацій, надаване німецьким правом⁸⁾, бо воно додавало посідачам навіть зверхий вигляд незалежних князів: звичеченне стацій довело до сього, що король без дозволу посідача не міг заїхати в межі його посілостей.

1) Cod. Dipl. III. 80 Tz. und Stenz. Urk. N-ro 26, 44, 48 (podworowe).

2) А. Ю. и З. Росс. I. N-ro 15.

3) Tz. und Stenz. Urk. N-ro 39. Поп. С. Д. III. N-ro 62.

4) С. Д. Р. III. 62, 66.

5) Urk. (Tz. und Stenz) N-ro 5, 27, 47, 49 і инь.

6) Пам. Врем. ком. III. Отд. 2 ст. 97.

7) С. Д. Р. III. 80.

8) Ibid. N-ro 82.

Підводову повинність зносять князі ступнями при наданню німецького права: з початку з деякими виїмками на свою користь¹⁾, потім уже без усяких виїмків. У тім разі, як у богато вільних, шлеські князі виявили більше розсудливости, ніж властиві польські. Вони зберігали собі з початку підводову повинність на час війни для доставлення провіанту й перевоза бранців, себ-то се, що називалось *prewod* у відріжненню від *powoz* і *podwoda*²⁾. В наданнях князів східної Польщі постійно звучить загальна форма: „*absolvimus... a powoz, prewod*“) *est.*, все одно, чи надання видається власній поїлості князя, чи приватних посідачів.

Як *prewod*, так і *stroza*, що належали до воєнної повинности, повинні були заслугувати на особливу увагу князів; та одну й другу⁴⁾ повинність гайнується з однаковою щедротою при наданню німецького права.

Торгові й інші оплати в маєтках приватних посідачів, що правда не мають важного значіння тому, що творили значну частину доходів тільки в більших торгових містах, що найбільше належали до князів, колиж такі міста дістались у приватне володіння, то розуміється, й оплати переходили в руки посідачів. Та надання всеж таки згадують про освободження від торгових оплат⁵⁾.

З регалій право на володіння водами постійно лучить ся з відомими привілеями німецького права без обмежень, або відомими виїмками. Так у давніших наданнях вилучається право ловлення бобрів у користь князя⁶⁾; опісляж зносить ся й от сей виїмок⁷⁾. Навіть ловля риб підпадала иноді деяким обме-

1) Tz. und St. Urk. N-ro 49. *Powoz non ducant, nisi sicut alie ville Theuthonicales ab expeditiones vel alia vice consueverunt ab antiquo ducere justo modo.*

2) Urk. N-ro 54. *Omnes homines... erunt immunes et liberi ab omni powoz et podwoda, sed prewod ducent militare et tantummodo in his rebus ferinis carnibus etc. et militem captivum, qui dicitur clodnik.*

3) C. D. P. III. 80, 82 і инь.

4) Tz und St. Urk. N-ro 3, 10, 30 і инь. C. D. P. III. N-ro 82.

5) *Per alia fora terre nostre in rebus emendis, vel vendendis theloneum non solvent.* Urk. N-ro 26.

6) Urk. N-ro 6.

7) Ibid. N-ro 26.

женням — та всеж, незвичайно рідко¹⁾. Ріки віддавались на приватну власність, або у цілім їх протоці, або відмірювалась якась означена частина в гору й долів від сього міста або маетку, якому видавалось надання. На сїм просторі посідачі могли ставити стільки млинів, що їм подобалось, або в означенім через князя числї²⁾. Як раз так і лісові регалії відступались з початку з деякими обмеженнями права полювання, опісляж без усяких обмежень³⁾. В містах право полювання діставав лишень війт.

Гірничя регалія, навіть на пунктах незвичайно важних для цілої держави, переходила в приватне посідання спершу на основі простих надань, опісля потверджувалась наданнями німецького права. Так копальні соли у Величці, перейшли в приватне посідання тинецького монастиря⁴⁾. Ще легше переходило в приватне посідання право на викопувані богацтва, які можна би відерити на землі, що вже була в приватних руках, як се нагадують надання німецького права, з деякими тільки обмеженнями, що до княжих міст⁵⁾.

З початку дуже обережно поступали князі з монетною регалією й виймали її з надань німецького права⁶⁾. Та право вибивання монет одначе уґрунтувалось у землях, занятих тевтонськими рицарями на користь посідачів і міст, що прийняли німецький устрій; так міста Торунь, Ельбінґ і Данськ користувались сям правом до останніх часів польського пановання. За взірцем сих земель почалось утверджувати те саме право за панами й містами польських князівств. До нас не зберіглись надання, з яких би можна ясно судити про звязь сього привілея з німецьким правом; але звязь отся ясна при зовсім простій розвазі: треба тільки поставити сей факт поруч однородних появ західно европейського права. Архiepіскоп гнезенський і єпископ познанський дістають се право на тій самій основі, що й єпископи та герцоги — князі Святої Рим-

¹⁾ Urk. N-ro 85.

²⁾ Cod. D. P. III. N-ro 63.

³⁾ Ibid.

⁴⁾ Szczygel. Tinecia 139.

⁵⁾ Cod. Dipl. III. 63.

⁶⁾ Urk. N-ro 6.

ської імперії. Можна думати, що се право в XIV віці було незвичайно розповсюджене по містах, обдарених німецьким правом. Длугош, оповідаючи (під 1343 р.) про прилучення до королівства польського землі й міста Вехови, каже, що се місто й по прилученню „зберігло окремі права й прерогативи, а саме право вибивання окремої монети“¹⁾ й инь. Чомуж то місто Вехова було-б важнішим від иньших міст? Справді знаємо що таке саме право дістало й місто Сандомир²⁾; надання одначе сього привілея ми тепер не маєм, можемо отже думати, що загубились для нас також надання й багато иньших міст. Опісля се право виходило з уживання.

Всі вище виложені уступки з боку княжої влади не творять характеристичної окремішности німецького права; стрічаєм більшу частину їх у простих наданнях польських і литовсько-руських князів, зовсім як у тарханних наданнях московських й иньших північно-руських князів. Окремішностію надань німецького права є освободження від військової повинности не тому, щоби сього привілея не мож було найти в тарханних наданнях руських князів³⁾, лишень тому, що в наданнях німецького права він прибирає строге означення, яке потім мало замітний вплив на ціле державне право Польщі.

В старших наданнях дехто бачить вказівку на се, що кольоністи не були вільні від військової повинности⁴⁾ тому, що в таких наданнях звичайно стоїть ось яка фраза: „ad expeditionem ibunt sicut alii Teutonici“; та з сього вислову виходить, що кольоністи відбувають військову повинність, не так, як поселенці польського права, отже з деякими полекшами. В чім містять ся ті полекші, пояснюєся вірно й вдоволяючо актами сих часів. „Кольоністи, каже один шлеський князь, будуть мені служити, коли випаде війна проти моєї землі (expeditio super terram meam) або в моїй землі (in terra mea); колиж я схочу розпочати похід поза межі своєї землі, то вони повинні доставити в залогу одного з моїх замків, по умові,

¹⁾ Dług. lib. IX. (ст. 1069 вид. 1711 р.)

²⁾ Narusz. V. 285.

³⁾ А. А. Э. I. 175. Зрештою освободження від посомної служби стрічався дуже рідко.

⁴⁾ Urk. N-ro 5, 10, 12, С. D. III. 66.

трех доладно узброєних людей з достатніми припасами, аж до повороту того в свою землю¹⁾). Сім робом, військова повинність кольоністів обмежуєся війнами оборонними й внутрішніми; від зверхніх воєн вони все освободжують ся. Але й на час внутрішніх воєн кольоністи відбувають військовою повинність з обмеженнями; вони тоді беруть участь в обороні краю, коли війна займає границі їх осель (*nisi sit in confinio ipsorum*)³⁾). Значить ся, німецьке право обов'язує кольоністів до сього, до чого обов'язує кожного почування власної самооборони: на час війни мешканці відкритих місць і так утікали в найблизші замки й брали участь в їх обороні, одинокою обов'язковою повинністю їх було узброєння звісного числа людей своїм коштом. Олієля в Польщі вся нешляхотеська людність брала участь тільки при обороні замків; в отвертих битвах мали участь громадські війська⁴⁾). Місто повселюдного походу по'являють ся з маєтків приватних посідачів одні тільки солтиси.

В пізнійших наданнях увільнення від військової повинности дасть ся кольоністам німецького права або без усяких обмежень⁵⁾ (*non debeant ire ad expeditionem*), або в них про військовою повинність зовсім не згадуєся, імовірно, мов про річ давно постановлену дорогою права й звичаю. Справді з солтисівських привілеїв, в яких детально вияснюють ся повинности поселенців, видно, що військовою службу накладалось тільки солтисови.

Другий бік військової повинности — будова й понова замків та фортець — підпадала такій самій долі: з початку князі вимовляють собі що кольоністи „будуть помагати при будові замку на випадок конечної потреби“⁶⁾ потім висказують ся рішучо: „*edificiis castris non procedent*“⁶⁾).

1) Urk. N-ro 6. C. D. III. N-ro 44. Si forte exercitus paganorum terram ingredientur.

2) Urk. 11. 12.

3) Maciejowski. Hist. Pr. Sl. IV. 560. Се введення умовного принципу поміж князями й народом що до військової служби мало вплив навіть на спосіб відбування її шляхтичами: звісно, що по *pacta conventa* шляхта обов'язувалась відбувати військовою повинність тільки в межах держави, за границею служила за заплату, мов наємні.

4) Urk. N-ro 26, 27.

5) Ibid. N-ro 6, 10.

6) Ibid. 26.

Попередні замітки про фінансовий бік німецького права вказують на подібність надань німецького права до тарханних надань руських князів. Та з отсих заміток читач легко може доглянути й основну різницю між одними й другими. Крім ширшого обсягу привілеїв, надання німецького права помалу пере-мінюють ся в п р а в о, другіж становлять виїмок із права.

В найдавніших наданнях стрічаємо назву „право“ на означенне више пояснених привілеїв; юридичний язык колихається, не дібравши терміну: освободжуючи якусь оселю, або посілість, заселену Поляками, від податків, повинностей та судової власти своїх урядників, князі не говорять, що дають німецьке право, а між тим висловлюють ся так: люди (ордена св. Йоана Єрусалимського) не повинні підпадати ніякій юрисдикції польській¹⁾. Щож се значить?

Німецьке право було, як ми бачимо, спершу тільки колоніальним правом, себ-то Німці, колоністи неминучо користувались звисними привілеями. В Польщі навикають до привязування сих привілеїв не до положення Німців, як колоністів, тільки до самих Німців, немовби се було їх природним правом. Їх привілеї стають ся не виїмком із загально принятого права, лиш особним правом, що стоїть поруч польського. До такого погляду причинилось особливо те, що Німці принесли з собою свій судовий устрій та адміністрацію. Де далі, князі, нагороджуючи своїх дружників ґрунтовою власністю, дають їм здебільшого необроблені, або принайменше незаселені ґрунти й дозволяють заселявати їх по вподобі — Німцями або Поляками. На основі више згаданого права нагороди за військову повинність, вони не можуть накладати на нових властителів усіх тягарів звичайного фінансового права себто, мусять надавати їм право колоніальне; щоби означити се надання одним словом, князі зовуть його німецьким правом, таким чином вперше се право приновлюють Полякам під іменем німецького. Найдено термін, але разом з ним найшлося і особне розумінне сього терміну та почавсь ряд появ, яких кінця певна річ, тоді ніхто не предвидів. Тоді почалась можливість переносити майно з польського права на німецьке;

¹⁾ Cod. D. III. N-ro 4 (1153 p.)

такого перенесення бажали не тільки посідачі, що не мали привілеїв признаваних наданнями, але й посідачі незалежних маєтків. На око трудно поняття, чому посідачі, що вже користають з усіх привілеїв, які надають ся німецьким правом, поспішають перенести свій маєток з польського права під німецьке; а всеж дїється се постійно¹⁾ й по правді з дуже важним рахунком: перші привілеї, даровані простими наданнями, становлять виїмок із права й тому не дуже тривкі; їх можна було відобрати назад (як се трафилось з тарханними наданнями в Москві); під захистом же німецького права се не може бути: се вже не приватний привілей, лишень право, що має силу в цілій суспільности. Чим більше розширювалась територія німецького права, тим більше утверджувалось понятє його, як права, нїякже як неґації права, а до розширення території німецького права причиняли ся привілеї, що ним надавались (головно освободженне від військової повинности, як се ми више бачили).

У взаїмній боротьбі двох прав польського й німецького побіда очевидно повинна була прихилити ся на користь другого й польське право, по черзі, повинно було статись виїмком із нормального порядку. Тоді-то німецьке право й траить своє спеціальне імя. Рішучою побідою, добутою ним при кінці XIV віка за Людвика Угорського й знаком сеї побіди є його акт, стільки оплакуваний нинішніми письменниками Поляками й настільки дорогий колишнім рицарям шляхетської републіки²⁾. Акт сей в останне піднімає німецьке право до значіння загального державного закону.

¹⁾ Монастир Мехівський діставав повні надання в XII-XIII віці майже від усіх князів (Казимира II, Лешка V, Болеслава Стидливого), останню 1256 р. Та в 1295 р. Вацлав Чеський дає йому надання німецького права в нових кольовіях; а 1332 р. Владивлав Локеток розширює німецьке право на всі посїлости монастиря. *Miechov. Nakiel.*, ст. 176, 224, 257. Див. також *Cod. D. P. III. N-ro 66.*

²⁾ Ось слова сього акту, що належать до фінансового права: „Освободжуємо (*absolvimus, liberamus et eximimus*), міста, замки, посесії, місточка й села, поселенців сіл цілого королівства Польського, належачих до баронів і всіх шляхтичів (*nobilium*) від усіх поборів, дарів і данин (*collectis, donationibus sive tributis*) так загальних, як і частинних, як би вони не називались, від усяких служб робіт і вимагань, антарій і перантарій та всіх повин-

Значить, польське фінансове право уступає німецькому, наслідком неминучого складу обставин, окрім безпосереднього запозичення німецьких порядків з Германії. Ніхто не сумнівався, що й таке запозичення могло мати місце при постійних стрічах Польщі з германськими або змішаними князями, при численних переселеннях в Польщу німецьких рицарів, при перенесенню в Польщу писемного фєвдального права (*Speculum saxonicum*). У тій добі (XIII—XIV), в яким розширювалось й утвердилось німецьке право в Польщі, фєвдалізм в західній Європі був на вершці свого розвитку: король відбирав доходи тільки з державних маєтків, деяких рефалій (гірничої й по часті лісової), цля й донатив духовенства.‡

2. Суд і адміністрація. Суд над особисто свобідними кольоністами в Німеччині все належав до панів, посідачів¹⁾; про право суду пана над несвобідними поселенцями, певна річ, нема що й казати: воно розуміється само від себе²⁾. Судова власть пана над поселенцями вяже ся з основним поглядом на суд, як на право власности у германських пле-

ностей особистих і річевих (*in rebus et personis*) а хочемо вдоволятися сим, щоби від кожної заселеної волоки що року платилось в дни св. Мартина по 2 гроші звичайної монети, що є в обороті в королівстві, нам і нашим наступникам на знак найвищої власти (*in signum summi dominii*), значить приналежність до корони Польського королівства. Коли графить ся напад ворогів на наше королівство, тоді шляхтичі (*nobiles*) сього королівства повинні явитись на їх відпору з цілою своєю силою (*potestate*). Колиж випадє зробити експедицію за границі держави... і (шляхтичі) потерплять у ній яку небудь більшу чи меншу річеву страту, ми будемо мусіли дати їм повну загоду. Коли який старий замок потребує понови, то в часі спокою буде його направляти бурбраф, або посесор і оборонець сего замка; в часі війни й неладу наші замки, що лежать на границях держави, повинні бути направлявані при помочи людей сих округів (*districtuum*), де лежать сі замки. Коли забажаємо знов збудувати який небудь замок для оборони й користи держави за радою і згодою баронів, то сі вельможі державні повинні будуть помагати при їх будові, колиж схочемо будувати без відома та згоди баронів і вельмож то мусимо переводити будову своїм коштом.“ *Vol. leg. I. 55 . 56.*

Хай тільки читач порівняє сі привилеї, угловий камінь шляхетського устрою, з вище виложеними пунктами німецького права. Низше покажемо, чому появу сього акту не треба пояснювати випадковими обставинами, в яких був Людвик Угорський.

¹⁾ Hüllmanns — *Gesch. des Urspr. der Stände in Deutschl* 462.

²⁾ *Ibid.* 460.

мен¹⁾; тільки дальший розвиток сеї власти приписуєть ся загальному розповсюдненню в західній Європі так званих імунітетів, що, мов одза з важійших причин розвитку фєвдалізму, віддали в руки панів королівське Blutbann разом з иньшими правами висшого суду.

Німецьке право переходило з Німеччини до Польщі в добі повного пановання фєвдальних порядків на заході. Відси можна виводити, що польські князі повинні були відступити панам при кождім наданню німецького права, повну власть в межах їх посілости.

Але й у самій Німеччині в сій добі королі й імператори не всюди й не зовсім відріклись від своїх найвисших судових і адміністративних прав на користь князів і баронів своїх; се потверджуєть ся складом провінціальної управи в Германії до половини XIII віка.

В сих відломках домен, що лишились при короні по переданню більшої їх часті герцоґам, графам, баронам і монастирям, королі урядили суд і адміністрацію в пових формах, що відповідали одначе давнійшим: пфальцграфству й графству. Земська поліційна власть і карний суд були поручені земським (провінціяльним) війтам (Landvogt); для виконування цивільного суду іменовано земського судію (Landrichter). Та й ті уряди, сполучені зі звисними правами й доходами, можна було заставляти й продавати, через що й сї останки княжої власти перейшли до міст і ленних панів; королівські міста купували війтівства, а уряд земського судію віддававсь, як дідичне ленно, ріжним панам, що відбували одначе свій обовязок в імені короля.

¹⁾ І без королівського привілея належала до всіх ґрунтових властителей в межах їх маєтків так звана опієля basse justice, себ-то низша судова процедура й поліція в маєтках над їх чиншовими й підданськими людьми. Се впливало з понятя про мундиум, яке кождий пан мав над своїми ґінтер засами, себто людьми, оселеними на його землі. По основному германському юридичному понятю повна ґрунтова власність завієґди сполучувалась з правами найвисшої власти. Кождий альюдияльний посідач був у деякім розумінню осібним володарем на своїй землі. Від сього принципу пішла опієля фєвдальна justice seigneuriale, патримоніяльна власть ґрунтових посідачів у своїх маєтках, по німецьки grundherrliche Gerichtsbarkeit і просто Grundherrlichkeit. Початок і зародок її має свої корінї в первіснім германськїм устрою. Визинский (Русск. Вѣстн. 1859. IV. 572).

У володіннях, що припали монастирям, королівська власть зберігла більше значіння, ніж у всіх інших приватно посідених маєтках. В кожному монастирському маєтку був церковний війт (Kirchenvogt) й ніколи в однім селі бувало 5 і більше війтів, се виходило відси, що права війта переходили в дідичні й фамілійні ленна, иноді з правом спадку в жіночій лінії; роздробленне у спадчині й продаж частками війтівств були причиною згаданої появи, що сталося безмірно важкою, так для поселенців, як і самих монастирів. Війт повинен був відбувати свій суд не більше як два, три дні в році; більша скількість речинців судово-війтівських булаб незносним тягарем для селян тому, що війт діставав за суд значні судові оплати й стації (харч та взагалі утримання) в часі його відбування. Війтови вазначена була від кожного гуфену (mans) звісна скількість платні грошевої або одсипного збіжа й ріжних продуктів до житя. Право іменовання війта належало з початку тільки до королівської власти; потім право війтівства лишали собі пани, що записували монастирям маєтки, та й вони иноді передавали се право королеви. В усіх сих разях судова діяльність війтів відбувалась в імені короля.

В єпископських більших містах й їх округах втворювалась доволі зложена адміністрація.

Цивільний суд і нагляд над суспільним спокоєм належить до бурґґрафа, або шульца; нагляд над військовими силами міського стану й орудування королівськими доходами належало до міського війта (Stadtvogt, Burgvogt); оборона земського ладу й карний суд — до земського або провінціального війта (Landvogt). Такий розділ урядів виходив із взаємних відносин королівської власти й власти панів. Бурґґраф або шульц (що називаєсь також villicus, Amtmann) і мійський війт королівських містах іменовались королями, в містах, належних до єпископів, аббатів і пробств, бурґґраф або шульц духовною властю, мійський же війт — королем. Земський війт (advocatus provincialis) завсїгди був королівським урядником його власть простягалась як на всі королівські, так і на більшу частину єпископських міст, а саме сих, де королі зберігли право вишого карного суду (Blutbann); там знова, де єпископи діставали Blutbann земський війт був ними іменований;

навіть у сих містах, де єпископи не мали сього права, иноді вони іменували за згодою короля земського вїйта, як приміром в Авсбурґаї. Веї ті урядники були, в більшій частині, леними панами в сих округах, на які розтягалась їх власть.

Низше від усіх тих урядників стояла корпорація шаферів (шеффенів), що брали участь в судівництві й міській управі. В справах цивільного суду предсїдав їм і проводив ними бурґграф або шульц; при розсліді й при судї над більшими злочинами предсїдав вїйт; та судьями у властивім розумінню називають ся тільки бурґграф або шульц і вїйт. В основі вибір шаферів повинен би належати до свободних громадян, але справді не був він незалежний: судия мав право віддаляти сих з поміж них, що йому не сподобались. Уже Людвиг Побожний постановив; „Коли ревїзори наші (missi nostri) найдуть де лихих шеффенів, то повинні відставляти їх і за згодою всього народа вибирати на їх місце других.“ У деяких частинах Германїї шеффени іменувались на ціле жите панами.

В маєтках сьвітських панів королївська власть не мала ніякого безпосереднього значіння.

Такі були основні риси провінцияльної управи в Нїмеччинї до половини XII віка. Та вжеж майже в кождім містї змінював ся сей, сказати би, ідеальний порядок, але не в основних пунктах.

Основнійший рис германської адміністрації XII й першої половини XIII віка, як видно з попереднього, лежав у леним (приватно-панським) характері державних урядів. Ся характеристична окремішність фєвдальної Європи й самий розклад органів судової й адміністраційної власти перейшли з нїмецьким правом і в Польщу.

Не є нашим завданням розслідувати устрій судової й адміністраційної власти в старій Польщі й західній Русі. Попередні відомости, які треба мати для сього, щоб ясно розуміти вплив нїмецького права в сих краях, хто схоче, може найти в деяких історично-юридичних творах російської й польської літератури. Замітимо тільки тут, що і в старій Польщі й у руських землях адміністрація й судова власть не мали приватно-панського характеру¹⁾, каштеляни й воеводи іменувались і ски-

¹⁾ Можна згодитись, що вона мала фіскальний характер, але в ніякім разі приватно-панський.

далися князями саме так, як колись Карль Великий та його ближші наступники іменували й скидали герцоїв, графів і фальцграфів. Та всеж мова тут, тільки про се, що було до часу впливу німецького права. Як суспільні уряди не мали приватно-панського характеру, так, з другого боку й приватні посідачі не мали прав княжої власти. На перекір прикметї германського права в Польщі й на Русі навіть низша юрисдикція не належала до панів у їх маєтках. Від часу введення німецького права в Польщі й західній Русі, помішанне принципів приватно-панських й державних було причиною повного упадку княжих прав на судову й адміністративну власть.

Розуміть ся, що такий вплив німецького права лекше замітити в иньших краях, де він поступав дорогою ступневого розвитку, як то на Шлеску; у властивій Польщі се труднійше; на Литву перейшло не саме німецьке право, лишень його результати. Тому будемо мати на оці тимчасом польські землі.

Польські князі не відразу відрікають ся від усіх своїх прав на судову й адміністративну власть в маєтках приватно-панських; вони тільки в кождім наданню німецького права відступають низшу юрисдикцію (суд у справах, що не вимагають смертної кари) й освободжують панів і кольоністів від суду воводів і каштелянів. Наколи німецьке право надавалось німецьким кольоністам, то така умова була справді одним з найважнїйших привилеїв, найпотрїбнїйшим для притягання поселенців із Германії; се не тому, що з освободженням від суду польських провінціяльних властей вязав ся устрій самостійного суду й управи в кольонії, але для того, що кождий кольоніст, а особливо кольоніст-Німець завсїгди бажав стратити що найменше з порядків рідного краю, до яких навик. Судоваж практика й закони метрополії справді творять для них найдорожший заповіт їх першої вітчизни. Переселенці рїжних частин Германії змагались зберігти в себе судовий устрій і права сеї часті Нїмеччини, з якої вийшли. Кольоністи міста Нізи просять єпископа вроцлавського, свого князя-пана, щоб їх освободив від наданого їм маґдебурського права й позвелев їм судитись по давнїйшому, фламському, до якого

навікли — „як воно ясно виражено в письмах і книгах“¹⁾.

Княжі урядники, вовводи й каштеляни не могли, очевидно, вдовольнити домагання кольоністів; так само й пани як раз тому не можуть безпосередно користуватись дарованою їм низшою юрисдикцією, себто вони не є в силі розбирати справи по законам і обичаям, які їм незвісні, про що пани ніколи просто висказують ся в своїх наданнях (кажуть, приміром, що міське право їм зовсім незвісне)²⁾. Ясна річ що князь разом з паном повинен був урядити в кожній кольонії нову форму управи по німецькому праву й постановити урядника, що знає німецькі юридичні звичаї.

Такі обставини стали основою повсюдного заведення в кольоніях вїттів і солтисів та означили початкову форму сього заведення.

Вїттівство є одною з найбільше характеристичних появ німецького права в Польщі; воно означило цілу дальшу його долю, себ-то історія німецького права в Польщі є історією сих форм, які прибирав інститут вїттівства.

а) Перша форма вїттівства в приватно-панських маєтках. При наданню німецького права кому небудь з панів, давнішими часами судова власть у маєтку розділювалась, як висше згадано, між князя й пана. Дуже важна при тім була розв'язка питання: чи князь, чи пан буде настановляти нового урядника — вїтта або солтиса? Від одної або другої розв'язки сього питання залежала дальша доля як княжої влади в приватних маєтках, так і інституту вїттівства. На перший погляд представляється, що князь має більше права на визначення вїтта в новій кольонії тому, що в його руках лишається важніша частина судової влади — Blutbann. Та по стороні пана є одна дуже важна обставина: вїт зберігаючи зовсім характер німецького фогта, повинен бути невідмінно ленним паном у тім окрузі, на який розтягається його власть, себ-то, в маєтку сього пана, що на його землі повстала

¹⁾ Urkundensammlung von Tzchoppe und Stenzel, N-ro III.

²⁾ „Jura szrodensia nobis sunt penitus incognita. (Слова гнєзненської карітули). — »Jura sredensia nobis sunt prorsus incognita.« (Слова гнєзненського архієпископа). Див. у М. Wiszniewskiego — Hist. Liter. Polsk. т. II. 283.

кольонія. В Польщі більше ніж у самій Германії було причин, щоби вийти зберігли характер ленних володільців: їм звичайно поручували пани всі початкові заходи при урядженню нової кольонії, себ-то, вийти покликували поселенців, відділювали їм ґрунти, входили з ними в умови й иньше. В нагороду за се, пани давали їм на вічне, иноді часове ленне посідання частину землі, свободну від податків, звісну часть доходів цілого маєтку, що їм підлягав і різні господарські артикули, з правом продажі та взагалі збування. При сїм найважнішою доходовою частиною було відбування суду, що приносили до-статні судові оплати.

Не вважаючи на таку перевагу обставин на користь прав пана що до іменовання вийта в своїм маєтку, находимо в шле-ських наданнях звістки про іменування вийтів солтисів у приватно-панських маєтках князями; за те, ще 1207 року Генрих I, князь шлезький, надаючи трєбницькому монастиреви село, каже: „Постановляю (і бажаю, щоби всі мої потомки се вічно хоронили), що солтис сього села повинен діставати своє сол-тиство від трєбницького монастиря⁴¹⁾. Так завчасу вже князі починають відступати отсе своє право; замітно зреш-тою, що відрікаючись від свого права іменовання солтиса в од-нім невеличкім селі, князь не багато тратить.

Що до вийтівств більших маєтків, обіймаючих иноді цілі округи, князі завзятійше стоять при своїх правах і входять по сій причині в дуже скомпліковані умови. Між єпископом вроцлавським Лаврентієм (опісля князем найсеської землі) й кня-зем шлезьким Генрихом прокинувся спір про вищий карний суд (*jurisdictio gladii*) у найсеській землі, що була в володінню єпископа; за посередництвом папського легата спір сей за-лагоджено 1230 року так: князь уступає єпископови половину доходу від карних справ; частина, що належить ся вийтови, відділюєся з обох половин так, що коли сей вийт буде постій-ним (*perpetuus*), то дістає $\frac{1}{3}$ частину, колиж часовим (*tempo-ralis*), то $\frac{1}{4}$; але спільне користання з судових доходів буває тільки при присуді таких карних справ, по яких наступає смерть, або відрубання члечів тіла, коли то тільки від кня-

⁴¹⁾ Sommersb. I. 819.

жої ласки залежить заміна смертної кари на грошеву (placatio), в усіх інших разях і уласкавлення й доходи від сього уласкавлення (placatio) належать єпископови. Війт, все одно чи постійний, чи часовий, іменує ся єпископом; але єпископ посилав його до князя, від якого він дістає власть меча (potestatem gladii — Blutbann). Війта змінює тільки єпископ, коли він часовий, колиж постійний, то князь та єпископ разом. Наколи сам війт буде візваний перед суд і покаже ся винним, в такім разі, коли злочин його належить до вишого карного суду, що карає карою смерги, або відрубанням членів, то судові доходи розділюють ся між князя й єпископа, в усяких інших випадках — суд належить до князя, дохід до єпископа¹⁾.

Наведений випадок показує, що був переходовий час, коли війти настановлювались князями й коли не всюди ще їх уряд замінивсь у дідичний; як тільки наступила переміна сеї власти з часової на постійну і при панах утвердилось право війтів, війти стали дідичними урядниками, що були в подвійній зависимости: від пана в ленних відносинах і від князя в державних. Тоді витворює ся друга форма війтівства в приватно-панських маєтках, форма, що довго панувала в усіх польських землях, так зване солтство.

б) Друга форма війтівства в приватно-панських маєтках (солтство). Основа прав та обовязків панського війта (що звесь частійше солтисом від Szultz, scultetus) означає ся особними наданнями, яких зберіглось багато до нинішнього часу.

Пан, що дістав наданне, давав від себе наданне підпримцеві²⁾, що брав на себе обовязок заселяти на ново пустарь

1) Urk. XIII.

2) Ось одна з солтисівських надань XIII віка (1282 року). Ігумен монастиря станіського продав солтство в монастирськiм місті Бресничі й селі сейж назви Гартмудови, капелянови бохнійському; сей останній передав солтство кривному своему Полякови; монастир, потверджаючи тую умову, означає права й обовязки солтиса так: „Солтством, переданим йому (Йоанови) в повні й заснованим на взір і подобу міста Наймаркту, вічно буде володіти в дідичнім праві, рівно як його наступники. З усіх волок (mansis) заселених або сих, що мають заселити ся, завжди буде мати 6 ту волоку, або з чиншу буде побарати 6 ту марку; рівнож без перепони буде користуватись (сам і його правні спадковці) 3-м динариєм від суду. Далі, солтис зі своїми на

кольонїстами (Нїмцями й Поляками), або коли село було вже заселене, урядити його по нїмецькому звичаю.

ступниками буде володіти правом спадщини й без перепопи двома волоками, що лежать між новим Бресничем (селом) і містом, користаючи з освободження від усяких податків і служб; від решти волок, як було висше сказано, солтис й його наступники будуть діставати 6-ту часть. Позваляємо ще солтисови Йоанони збудувати в селі млин з двома каменями.. Крім сього млина, ніхто не має права будувати иньшого. В висше згаданім селі солтис буде володіти свобідною корчмою для своїх доходів (usibus), рибними ставами, лугами для скота, полюванням звїрний та птахів, винницями з усіма користями й доходами, які можуть бути в границях висше названих сіл. Що до ловлі бобрів у тім селі й у межах висше згаданого маєтку, не надаємо йому ніякого права. Додаємо ще, що коли буде загальний воєнний похід (expeditio generalis) тоді солтис в землі краківській, не поза нею, обовязаний служити нам на однім кони, ціною трех марок. А сільські (villici) солтиси висше згаданих сіл, коли йому самому винаде йти в похід повинні служити йому на його приказ, на двох копях. Колиж солтис буде спинений якими небудь ділами, то повинен поставити другого мужа замість себе. Долучуємо ще з особлившої нашої ласки й прихильности, що коли солтис, по якій небудь потребі, не буде мати бажання, або спромоги явитись особисто на свій суд, то може поставити замість себе иньшого чесного чоловіка. Начальник монастиря являє ся три рази в рік на суді себто на Великдень, in octava св. Михайла й in octava Богоявлення (Eiphanie Domini); один харч (grandium) дістає він від солтиса, останні два селяни (кмети) повинні добровільно (benivole) йому доставляти. Та коли висше згаданий начальник (prepositus) не приїде, не занедбають платити за кожний харч 8 скойців звичайного срібла, або по одному фертовени чистого срібла. Десятину від двох волок солтис може доставляти церкві міста Бреснича, або куда йому покажеся ліпше. Через те, що м. Бреснич та иньше сьогож імени піддані під власть одного солтиса, то повинні сходити ся на один суд і повинні судитись в однім окрузі (una distinctione) й однім суді лавників. Даємо ще нашому солтисови та його правним наступникам повну й свобідну власть і силу даровувати, відступати, замінювати, або яким небудь робом збувати сі маєтки (bona) параз і з'осібна без ніяких перепоп з нашого боку. По наданню світлого князя й вельможного (magnifici) володаря нашого Лешка, з божої ласки князя краківського й сандомирського, яке він вчинив, постановив і дарував на закладу гріхів своїх домови блаженної Діви Марії, громадяни міста Бреснича й поселенці нового Бреснича, по звичаю шродьського права, не повинні бути звизані до ставання й відповідання ані перед каштеляном краківським, ані перед воєводою, ні перед судиями їх, хибя що будуть визвані письмом, запечатаним печаткою князя; по прийятому звичаю, як домагає ся міське право, повинні відповідати й підлягати судови солтисів і лавників по нїмецькому праву з тим одним одначе додатком, що коли вони будуть визвані письмом князя, то не веї повинні являтись на речіньє, а тільки солтис, взявши з собою двоох громадян ставить ся в назначенім речіньци. Cod. D. P. III. N-ro 58.

Инколи уряд і права солтиса означувались в самім княжім наданню, инколи наданне, видане паном, потверджувалось опісля князем або королем¹⁾. Иноді уряд солтиса продавався або даровувався паном особі, що принесла які небудь услуги. Уряд сей міг займати кожний, якого небудь походження — громадянин він, чи вояк; солтисом може бути урядова особа: так, солтис dominus Гартмуд, капелян Бохнії, передав і дарував солтиство зятюви своєму Йоанови, мушні гідному й чесному. Инколи воно творило нероздільну власність двох і більше осіб. Солтис стаєть ся властиво паном у данім селі, тільки володіє ним по праву ленному, а не дідичному.

Відносини солтиса до пана були ось такі: насамперед, солтис на має права продавати маєтку, а може продати тільки свої ленні права за відомостию та згодою пана²⁾; друге, права сі дідичні, можуть ділитись у спадщині, бути предметом завіщань, заставів³⁾ таї збувані частицями; в третє, права солтиса лежать в отсім: він дістає декілька гуфенів (4 й більше) ½ альюдіяльне володінне (pro allodio⁴⁾); окрім сього він побирає доходи зі звісного числа селянських гуфенів (волок), — майже все від шестої части всіх волок, що належать до міста або села; він бере дохід з ріжних господарських заведень: корчм, мясних і хлібних крамниць, млинів і т. инь⁵⁾. Солтис в дідичним судиєю й називає ся тому инакше iudex⁶⁾); се право його також може дробити ся й переходити навіть на жіночі лінії в його потомстві. Він звичайно відбирає третю частину судових оплат від усіх справ, приналежних до його суду, що звесь звичайно tertius denarius, а $\frac{2}{3}$ йдуть для пана. Пан лишав собі право приїзду до села три рази на рік для відбування вишого суду, й тоді утримувати, зустрічати й проводити його на двох відповідних конях до нічліга при виїзді обов'язаний був солтис⁷⁾); повинність ся звичайно називалась драйдінгамн. Иноді драйдінги замінювались на гроші: „solvent tria

1) C. D. P. N-ro 50 і 193.

2) C. D. P. N-ro 109.

3) Ibid. N-ro 189.

4) Urk. у Tzchoppe 115, 36.

5) C. D. P. т. III. N-ro 51.

6) Ibid. N-ro 48.

7) Ibid. N-ro 77.

prandia pro quolibet prandio sex scotos¹⁾. В четверте, обовязки солтиса до пана лежали головно в отсім: заплата чиншу й десятини від $\frac{5}{6}$ волок, що творили село; відбування військової служби²⁾ на жаданне пана, при чім означувалась навіть ціна коня, на якім васаль-солтис обовязаний відїздити на військову службу пана.

в) Провінция льні вїйти. Не треба думати, що власть князя цілком переходить до панів разом з переходом до них останніх права іменовання вїтїв. Вїйти лишають ся ще княжими урядниками; постановленне їх домагався потвердження від уряду. Щоби поняти міру власти, яку прибирають тепер пани, потрібно мати на оці се, яку власть князі відступають їх вїтам.

Первісно князі відступають вїтам панів тільки так звану низшу юрисдикцію (вислови, низша й висша юрисдикция не тотожні з сучасними поняттями: „цивільний і карний суд“; у давнім значінню „низша юрисдикция“ обнімала й карні справи але такі, що в тодішньому праводавстві не карались смертю). Значінне висшої юрисдикції один із шлеських князїв в наданню німецького права так пояснює: „більші справи себ-то горлові, як убійство й рани мечем і ножем, що можуть бути смертними, будемо судити або самі, або через вившова нашого судию, але по німецькому праву“²⁾. Крім сього з під вїтївського присуду виймають ся суди між особами двох ріжних зарядів; в сїм випадку може судити й сам князь і каштелян, до якого каштелянії належать люди, що позивають ся.

Та відбування висшого суду безпосередно самим князем було можливе тільки тоді, коли число осель, що мали німецьке право було незначне. Колиж німецьке право розповсюднювалось все більше та більше, то й безпосередній суд князя ставав що раз недогіднійшим для князя; додамо тут ще, що міста й села діставали ріжні приватні права; фламське, франконське, маґдебурське й т. вивше, при чім карні кодекси й порядок процесів ставали незвичайно ріжнородними.

При таких обставинах князі починають віддавати висший суд первісно часовим урядникам (nuncii)³⁾, потім постановляють

¹⁾ C. d. P. III. N-ro 109.

²⁾ Ibid. N-ro 193.

³⁾ Urk. Tzchoppe, N-ro 5.

⁴⁾ C. D. P. III. N-ro 50.

постійний уряд німецького судні ((*judex teutonicalis*)¹⁾. Дуже можливо, що первісно, коли число німецьких кольоній було ще досить невеличке, уряд сей поручувався одній особі, що постійно перебувала при князю й заступала його особу на суді. Коли число німецьких осель збільшилось, князі мусіли для кожної провінції іменувати осібно урядника, якому передавали свій *Blutbann*. Урядник сей звав ся провінціальним війтом (*advocatus provincialis*).

На Шлеську, де сей інститут прийняв трівке становище й означені границі, війт провінціальний заступив усі попередні судові власті (каштелянську й воеводську); власть його простягалась на всі міста й села, як княжі, так і приватно-панські; уряд його містив ся у видаванню присудів в справах карних на судах міських й приватно-панських. Ось як Ян, король чеський, означає відносно провінціального війта до приватно-панських судів в окрузі наймарктеськім (*Noviforensis*): „Щоби васалї, фєвдали й земляни (*terrigenae*), однаково поселенці й пани висше поданого округа не були обтяжені судовими карами від наших провінціальних війтів, більше як годить ся, постановляємо й бажаємо на все утвердити, що в усіх справах (взагалї й у кожній з осібно), приналежних до суду наших провінціальних війтів, годить ся брати й присяжні повинні присуджувати не більше від 5 солідів на кожду кару. З сеї кари, розділеної на три часті, одна йде для війта, або війтів провінціальних, друга частина для пана, або панів, третя — для солтвса, або солтсів, на яких судї проводять провінціальні війти²⁾“:

Становище провінціального війта до міського суду означає ся у наданю маркїграфа бранденбурьського Германа місту Герлїцу таким способом: „У звісну пору, вигідну для суду, міський війт (*judex haereditarius noster*)... повинен, в присутности міських скабїнів відповідати кождому без права апеляції (*finaliter*) перед нашим адвокатом що до справ, скарг і позвів піднятих, або сих, що піднесуть ся допіро проти висше згаданого міського війта“; очевидно, що тут говорить ся про апеляційний суд, який тоді складав ся разом з низшої й вис-

¹⁾ С. D. P. III. 99. 101.

²⁾ Urk. Tz. N-ro 152.

шої інстанції. „З судових кар наш війт побирає дві частини, а дідичний війт (міський війт) — одну третю, з виїмком справ убійства, грабіжи, підпалу, крадіжи, ошкодження на тілі (claudicationibus) й інших важніших справ, що скоїлись на нашій герлицькій землі; такі справи повинен судити наш війт (себ-то, провінціяльний) невідмінно в самому місті, в присутності міських солтисів; а кари за такі вчинки повинні в цілості йти до нашого скарбу“¹⁾.

Провінціяльний війт на Шлеську (де він називаєся инакше Hauptmann, голова) є ленним паном у своїм окрузі; він може, за згодою князя, продати й заставити свої панські права разом з правами суду й адміністрації в своїм окрузі.

У властивій Польщі назву „провінціяльний війт“ стрічаємо тільки в документах, що відносять ся до устрою міст; тут провінціяльний війт являєя висшим судиею по німецькому праву. В привілеях Кракова й Сандомира говорить ся, що князь не буде піддавати війтів сих двох міст провінціяльним війтам²⁾. В познанському привілею означаєся становище провінціяльного війта до міського й каже ся, що провінціяльний війт, до якого суду належать справи більшої ваги, не буде вже більше брати оплат за свій суд; князь дарує сї оплати міському війтови³⁾.

В актах, що доторкають ся загального державного устрою, не стрічаємо назви „провінціяльний війт“; за те, з огляду на познанське наданне, не може бути сумніву не тільки про істнованне провінціяльних війтів, але й про важне судове значінне їх для цілої держави. Нема сумніву, що вони дійсно були; та ми повинні шукать їх під иньшим іменем. Справжню назву, яка панувала в Германії, зберігли тільки міські акти тому, що Німцям, міським громадянам, воно було знайоме ще в їх давнійшій вітчизні; в державних польських документах присвоєно провінціяльному війтови латинську назву procurator і польську wielkorządca (опісля заступила її знайома та звичайна для Словян назва старости).

Під іменем прокуратора зустрічаєм провінціяльних війтів в багато актах: находимо прокураторів і для цілого князівства

¹⁾ Urk. Tz. N-ro 103.

²⁾ C. D. P. III. N-ro 63. Miscell. Crac. 1815. Fascicul. II. 64.

³⁾ Zbiór praw etc. V. 13.

(*procurator generalis*)¹⁾ і для різних округів²⁾. Ясна річ, що обсяг цього уряду ступнями збільшував ся й домагавсь що раз більшого роздроблення його; в віддільних округах іменовано інколи віцепрокураторів³⁾.

При кінці XIII віка, при значнім уже числі німецьких осель, власть провінціяльного війта повинна була рівнатись властві каштелянів і воевод. Тоді творять ся два земські права з подвійним інститутом: на чолі одного стоять воеводи й каштеляни, на чолі другого — провінціяльні війти. При рішучій перевазі другого устрою над першим, власть воевод і каштелянів що раз більше вкорочувалась: на їх місце повинні були стати інші інститути з такою самою властю. Здавалось, що ціла переміна склалась так, що провінціяльні війти заступлять попередніх каштелянів і воевод. Та в самім інституті провінціяльних війтів (які в усіх інших заведеннях, внесених німецьким правом) лежали зародки його розкладу.

Подібно війтам приватно-панським, провінціяльний війт або прокуратор лучив в собі характер державного урядника з характером ленного пана. Ленні панські права прокураторів не були всюди дідичні, хоч всюди до цього прямовано. Так віцепрокуратор сандецький Гладиш пише ся „посідачем начальства над містом Шайнбергом і селами, що простягають ся до міста на обох берегах ріки Ропи, та дідичем і паном (*dominus et haeres*) берегів усіх рік, що впадають до Ропи з лівого боку, заселених, або й таких, що мають бути заселені по німецькому праву, згідно з привілеєм його величності“...⁴⁾. Очевидно, що ті посілості надані йому як ленно, сполучене з урядом віцепрокуратора, та всеж як ленно дідичне.

Такі ленна, або як інколи можна висказатись, урядові маєтки повертались дуже легко у спадщину, особливо, коли й сам уряд переходив у посідання звісної родини; а уряди німецького права ставали дідичними звичайною дорогою всяких маєткових умов, найчастійше через віддавання їх державним кредиторам на застав за довги.

¹⁾ C. D. P. III. 117. 131.

²⁾ Ibid. 147.

³⁾ C. D. P. 123.

⁴⁾ Ibid. III. 123.

Цілі з емлі, по більшій частині, завойовані та прилучені до Польщі, віддавались сям способом під управу приватних людей за гроші. Так Поділле, земля осьвіцимська, земля Руська (Галичина) були віддані на застав. Галицька земля була заставлена в Одровонжів й уряд старости (прокуратора) переходив вже мов спадщина в сїм родї. Та управа Одровонжів була нестерпучою, тому Галичани, що не привикли піддаватись приватно-панському користюлюбному праву, піднесли до 300 позовів проти них, по чім порішено викупити землю; земля піддалась надзвичайному зборови податків і викупилась¹⁾. Таким чином, коли держава не могла виплатити довгу кредиторovi прокураторови, або старостї, тоді уряд, що служив запорукою сплати довгу, зі всіма ленними правами, сполученими з ним, переходив у спадщину.

Та дідичність не є основним рисом сього середньовічного права, про яке говоримо тепер; характер приватного володіння урядами не затрачуєть ся від сього, чи се володінне довічне чи дідичне (хоч результати одного й другого справді однакові). В західній Европі уґрунтувалось дідичне володінне урядами, в Польщі — довічне. Можнаби дивати ся на наданне ґрунтових володіннь, мов на осібний спосіб оплачування урядників, який є дуже природним при розвитку грошової господарки; але в польськїм понятю не права ґрунтового володіння сполучувались з урядом, лишень уряд з правами ґрунтового володіння. Уряд краківського прокуратора (*procuratio generalis cracoviensis*) сполучував ся з правами володіння обширними маєтками, в яких числіли були міста, замки, місточка, села, ріболовля, озера й инь.²⁾

Основним рисом середньовічного права є погляд на суспільні уряди, мов на приватне володінне. Наколи в Польщі, урядники не повернули підвластних округів, в дідичні посідання то зате приватні посідачі добули права державної власти; одно й друге впливає з того самого принципю.

Ми бачили, що приватні посідачі дістали початково тільки низшу юрисдикцію; висша була віддана провінціяльним вій-

¹⁾ Kronika miasta Lwowa, Zubr. 118.

²⁾ Vol. leg. I. 142.

там. Та права сих останніх підлягали роздробленню й продажі; кождий самостійний чоловік міг купити собі сі права або в цілости, або тільки сю частину, що йому безпосередно подобалась.

З висше наведених надань шлезьких князів бачили ми, що князі дорожили ся своїм правом на судові оплати з міських і приватно панських судів, що вони радо віддавали панським війтам свій Blutbann під умовою побирання після розкладу доходів. Колиж пан набував право користування сими доходами, то через те саме набував і королівську „власть меча“. Так, незабаром по висше наведеній умові між єпископом вроцлавським і князем шлезьким, побожність одного зі шлезьких князів спонукала його до віддання вповні єпископови княжої влади над його маєтками, себ-то право суду в справах крові¹⁾. В таким випадку пан діставав над своїм війтом власть провінціального війта.

Крім релігійности були в князів ріжні вньші спонукання до передавання права провінціального війта: особливі послуги від якого небудь дружинника, особлива ласка князя, головнож гроші — ось основа для передавання панам права карного суду.

Таким чином, часто разом з наданням німецького права князі віддавали посідачам право висшого суду в формі вилучення з під присуду провінціальних війтів. Та ще частійше трафлялось се при наданню німецького права княжим містам, яких війти іменувались безпосередно самим князем. Власно ся обставина стала сильним спонуканням для переходу висшої судової влади до панів. Чим більше незалежним стававсь суд у містах, тим живійше розвивались права панів. Думка ся повинна розяснити ся в дальшій перебігу нашого розсліду; тепер, поки що, треба конче сказати кілька слів про основу прав княжих війтів.

г) Війти в княжих маєтках. Низиваємо княжими війтами сих урядників, яких звичайно зовуть городовими, в противности до війтів приватних посідачів, що звуть ся звичайно сільськими війтами, або солтисами. Таке вживання назв треба обминати тому, що воно веде до неясности представлення

¹⁾ Sommersb. I. 781.

і до похибок. Як на землях приватних посідачів були міські й сільські вйіти, так і на княжих були оба роди сих урядників.

Права й обовязки княжих вйітів зовсім однакові з правами й обовязками вйітів панських. Основна ріжниця між княжими вйітами й вйітами приватних посідачів лежить у сїм, що перші дістають власть від особи, що лучить у собі і княжі і приватно-панські права.

Князь міг поручити своїм вйітам висшій суд без більшої шкоди для своїх прав. Та всеж і тут князі віддають Blutbann не всім своїм вйітам, лиш тільки вйітам значнійших міст. Так в наданню німецького права місту Кракову, князь каже: „Обіцюємо вйітам (у Кракові їх було три, при наданню місту німецького права) і всім міщанам, що не настановимо над ними ніякого висшого вйіта, ані спеціального (specialem) ані генерального (generalem). Та коли впаде справа, що буде потребувала висшої постанови, то ми, або самі розглянемо її, або визначимо кого небудь з нашого боку для постанови тільки в тій одній справі“¹⁾. Під іменем генерального вйіта розумієся тут, безсумнівно, вйіта провінціяльного. В сандмирській наданню німецького права Лешко Чорний (1286) каже: „Обіцюємо містам нашим і вйітові, що ніколи не настановимо над ними ніякого провінціяльного вйіта, хіба що тільки для magnum iudicium, не більше, як три рази на рік“²⁾.

Отсі приміри показують, поки що, тільки на вилученне вйітів більших міст із загальної власти провінціяльних вйітів. Більша частина княжих вйітів по менших містах і селах не освободжених від власти провінціяльного вйіта, набула право висшого суду вже пізнійше; способом придбання його давнішими часами було купованне за гроші. Сім пояснює ся, що до останніх часів звичайний, щотижневий суд вйітівський називає ся iudicium juratum expositum, а суд у справах висшого роду, який повторював ся що 15 день, — iudicium bannitum emptum (суд висшій куплений).

Княжі вйіти перегнали панів у таким купованню: вйітами в давніших часах були Німці, що добре знали прикмети ні-

¹⁾ Акт виданий Стршелецьким в Miscellanea Cracoviensia, 1815, fas: II. 63.

²⁾ С. D. P. III. 63.

мецького права; паниж Поляки не відразу навикли до нього, для них найліпшою дорогою до ближшого познайомлення з прикметами німецького права був примір, показаний княжими війтами; йдучи за ними й пани купували війтівства, але тільки зразу вони купували право висшого суду під впливом приміру, опісляж стало купувати його вже завдяки конечній потребі.

Князі й королі почали по містах віддавати власть провінціяльного війта своїм міським війтам. Старе словянське понятє про одність землі й про центральний город, мов її голову, було ще так живе в свідомости й князів і народу, що могучо вплинуло на саме німецьке право. Німецькі дослідники признають, що міський округ (Weichbild) у польських землях мав зачно ширше значінне, ніж у Германії. Війт центрального міста, що вже користував ся княжими Blutbann, міг легко добути судову власть над цілою землею, себ-то, права провінціяльного війта. Так то трафилось наприклад в Сандомирі:

„Постановляємо від нині, що міщани, всі взагалі й кождий з осібна міста Сандомира й мешканці сіл, замків і місточок, заселених по німецькому праву, не можуть бути зивані й висилані на суд по скарзі кого небудь, до якого-б стану й становища не належав позивач, поза сім містом, де живуть пізвані. Вони повинні відповідати тільки перед війтом або солтисом свого населення, а не на иньшій місци. В справах важних і більших та в разі, коли хто небудь буде пізваний нашим письмом, повинні судитись війтом сандомирським і семи, що будуть до сього визначені (qui ad id deputati fuerint), на основі сього німецького права в нашім сандомирським замку¹⁾).

Тоді війти центральных міст стали відбувати провінціяльні суди й сі останні зробились тільки осібним родом міських судів. Війтівському (міському) суду віддає ся тепер власть провінціяльного карного суду з правом смертної кари, як се зазначаєть ся в привілею Владислава, польського князя, наданому війтівському, познанському судови (1298)²⁾.

По війтах більших центральных міст почали діставати право провінціяльного карного суду й війти менших королів-

¹⁾ Отсей акт поміщений у згаданім вже висше збірнику законів, що доторкають ся прав міського стану, який був предложений міщанським комітетом конститутційному сеймови 1790 р. й саме тоді виданий. На жаль, видавці не пояснюють відки вони виписали сей акт.

²⁾ Ibid. Cz. V. 14.

ських міст у своїм меншій окрузі, що обіймали як королівські села, так і приватно-панські, основані на німецькому праві. В 1234 році Гертруда, аббатиса трєбницька, надаючи своєму селу Домайцерці німецьке право, пише: „Наколи хто небудь за свої злочини повинен підпасти під смертний присуд, то суд над ним повинен відбуватись під проводом олавського солтиса разом зі сільським солтисом“¹⁾; Олава ж була княжим містом і солтис олавський — княжим солтисом.

Таким робом, карний суд почав гуртуватись в руках війтів і солтисів княжих володінь. Через се роздробленне карного суду, певна річ зменшувалась його повага, що спонукувало панів до прямовання за придбанням прав висшого суду.

Се прямовання панів до освободження свого маєтку від всякого присуду королівських васалів стало рішучим, коли більші й потім менші королівські громади почали скупувати війтівства²⁾ Громади могли купувати війтівства так само як і особи (посідачі); в останнім випадку витворилось право пана над життям селянина; в першій — незалежний громадський суд. Ся поява, як кажемо, головню впливала з пригідности солтисських прав до позбування. На своїм місці скажемо про неї детальнійше, тепер треба нам замітити його наслідки.

На місці королівського урядника — війта, що часто належав до дружини й був лицарем, сидить тепер вибраний містом міщанин; при виборі його не беруть ніякої участі округ і посідачі маєтків, основаних на німецькій праві; виходить отже, що карний суд в маєтку над його селянами тепер повинен відбуватись під проводом сього міщанина. Поки ще станові ріжницькі не були так гострі, такий порядок річий міг утриматись і справді тримавсь. Але годі було сподіватись, що утримався він на все.

З осьього нарису, здасть ся, доволі ясно можна бачити, що один і той сам принцип, принесений до Польщі німецьким правом, довів до трєх ріжних наслідків, — що богату спадщину княжої влади поділили між себе три ріжні інституції.

¹⁾ Urkund. Tz. N-ro 15.

²⁾ Осея поява в останнє покінчуєся в XVI й початку XVII віка, почалось ше в XIV. На Шлеську взагалі війтівства розкуплені далеко скорше Див. напр. Urkund. Tz. N-ro 212.

Першим наслідком німецького права була повна судова й адміністративна власть панів над людьми, оселеними в їх маєтках. Уже в XIII віці стрічаємо що раз більше і більше княжих надань німецького права, в яких панам віддає ся повне право суду: „судити в більших і менших справах, засуджувати на повішення, відрубання голови й колесування“ (1243 року)¹⁾; крім сього надавалось їм особіне вилучення з під присуду княжого, або провінціального вїйта з захованням для князя судових оплат, що плили з карних справ за magna iudicia²⁾. Отсе вилучення з під вїйтівського присуду надаєть ся панам великих посїлостей так само, як великим міським громадам. „Пан зі своїми солтисами й вілїянами буде вічно користуватись свобідно й без перешон правом німецьким в карних справах, — правом відрубання голови, повішення й (загалї) відбирання житя, однаково в усіх справах більших і малих“³⁾. Солтис (аббата) з присяжними судить всі справи по німецькому праву й накладає кару за крадіж, кровопролитя й убійство⁴⁾, ніколи з обмеженням, коли убитий убійник належить до маєтку пана⁵⁾. В XIV віці вже зовсім годї найти випадку вилучення карних справ з під присуду дїдича. Тодї повне право суду в межах маєтку стає ся неминучою власністю пана.

Хоч в загалї в XIV віці дїдичі дістають право вишого суду, то люди належачі до їх суду, зберігають ще право апеляції до королївських судів. Апеляційний суд починає ся не инакше, як візванням королївським писємом з королївською печаткою, а не через королївського дворянина (camerarius). Візвання на королївський суд виходить в такім випадку, коли солтиси й пани покажуть ся нездалими при відбуванні суду (negligentes in reddenda justitia).

Пізнійше, коли пани набули Blutbann, апеляційний порядок дещо зміняєть ся: від суду солтисів можна апелювати

¹⁾ C. D. P. III, XXV.

²⁾ Urk. Tz. 27. 33.

³⁾ C. D. III. 82.

⁴⁾ Ibid. 80. Диви також N. 79, 89, (nisi coram suo haerede), 105 (causis magnis et parvis, puta furt, sanguinis, homicidii, incendii et allis universis), 153, 166, 169 і инь.

⁵⁾ C. D. III. 58.

або до суду пана, або до королівського¹⁾. Такий заплутаний порядок доводить в кінці XIV віка до більших ще наслідків: від солтиського суду визначає ся апеляція до суду пана; наколиж пан покаже ся несправедливим, або недбалним в віддаванню справедливости, тоді можна апелювати до королівського суду²⁾.

Взагалі вищою інстанцією постановляється *curia regis*, де історичні обставини довели до заведення особних постійних членів суду (*judices curiae*), що творили надворний суд. Заслугу на увагу, що сей надворний суд прибрав рішучо прикмети суду німецького права, хоч і поза сферою німецького права було багато справ, підлежних королівській постанові; так підлягали йому всі міста й села, основані на німецьким праві, й взагалі всі місцевости вилучені з під присуду окружних властників, як коронні так і приватно-панські, вкінці всі справи ленних відносин.

Надвірний суд, що містив у собі всі прикмети німецького права, потерпів однакову долю з усіма заведеннями, принесеними німецьким правом. Роздробившись по містах і заразившись становими принципами, надвірні суди стались предметом куповання й продажі. На Шлеску згодом перегадом були вони розкуплені містами. Таким чином пан, що був вищим судиею в своїм селі, діставав ся в підвласність міщанського суду сусідного містечка; він повинен був навіть відповідати перед ним за несправедливі присуди.

Ані пани, ані навіть князі не могли допустити до такого дивовижного порядку, хоч на Шлеску бачимо приміри такого піддання панів під міські суди. У властивій Польщі, в XIV віці, пани починають набувати безапеляційний суд над селянами; з правом безапеляційного суду власть дідича досягла границь царської власти; пан був володарем з „божкої ласки.“

Зрештою від судів духовних панів ще якийсь час зберігалось право апеляції до вищих церковних властей: єпископів і пап³⁾.

¹⁾ Cod. D. III, 105.

²⁾ Ibid. 169—175.

³⁾ Хід історії панського суду представлений нами тут не тому, щоби пояснити почин панського права суду, лиш тому, щоби показати причини

Другий наслідок німецького права в Польщі се почин судової й адміністративної незалежності міських громад.

Третім його наслідком — се, що суспільні уряди прийняли приватно-панський (всеж не дідичний) характер, се-то, виробився старостинський уряд, або такий устрій судової й адміністративної влади, що становить одну з важливіших і ярокх окремішностей польської конституції. Та через те, що огляд основ, впливу й розвитку цього заведення далеко виходить поза межі нашої розвідки, додамо тут до попередніх

загального розповсюдження його в польських кривах. По основному принципі німецького права вже володіння землею потягало за собою деякі юридичні права пана над поселенцями; в добі, коли німецьке право стало переходити в Польщу, в Германії право суду вчинилось повсюдним феодальним правом панів. Тому то в Польщі в багатьох маєтностях, особливо церковних, вже з самого початку даєть ся князям право повного суду й не переходить воно через всі висше виснені ступні. Коли-б німецьке право не стрічало було перешон від твердих словянських принципів, то й усі пани, що набули німецьке право, дістали-б разом із тим і Blutbann в своїх маєтках.

Порівнюючи сю історію панського суду в Польщі з історичним розвитком сейж появи в Московській Русі, бачим між одним і другим глибоку різницю. Правда суд цивільний переходить і тут дорогою надань до панів; можна навіть думати, що право панів на низшу юрисдикцію в своїх маєтках могло розвинути ся основно й без надань — з економічних відносин пана до селянина. В сих часах при неясности юридичних відносин, покривдженому конче треба було найти яку небудь силу, що спромогла-б привезолити кривдника до нагороди за шкоду й такою спосібною силою та ще заінтересованою економічним добробутом селянина був як раз пан. На кождий спосіб, при кінці історії старої Русі, в добі Уложєня бачимо в руках панів і дідичів тільки суд цивільний. Суд карний (з правом смертної кари) становить рідкий виїмок, наданий привілеями московськими. В багатьох наданнях даєся середня юрисдикція (крім убійства), у всіх иньших — тільки низша (крім убійства, розбою, приловленої крадіжки, підпаду й иньших карних злочинів). Треба замітити, що привілей права висшого суду стрічаєся тільки в більше старих наданнях і потім ступнями зникає. Ніколи без осібного, бокового впливу права пана не могли самі розвинути ся аж до права на жите і смерть його селян — сих геркулєсових стовпів панщинного права.

Хтоби хотів пояснити різницю між польсько-литовським і московським правом панів на судову власть отсим, що в Польщі й Литві взяв перевагу шляхетський стан, а в Москві самодержавство, понавби на звісну льотичну похибку, лежачу в тім, що поясняєть ся річ як раз сим, що властиво вперед повинно ся пояснити.

Шляхетські права в Польщі й Литві без розсліду основ, з яких вони видобулись, будуть завсїгда історичною загадкою.

заміток лишень декільки слів про звязь його з німецьким правом.

Найтемнійше питання в історії польського державного права є питання про походження інституції староств і про причини заміни каштелянської й воеводської власти на старостинську. Пильні дослідники старини знаходять староства в далекій давнині, навіть за Болеслава Хороброго. Але дослідник, що бажає дійти до користних результатів, певна річ не назвами буде інтересуватись, лиш ідеєю, що в них висказана. Назва „староста“ загально звісна в усіх краях словянського світа; та всеж нічого нема спільного приміром між руським земським старостою і польським старостою. В сїм останнім розумінню словянське слово покриває зовсім не словянську ідею. Початок староств у польським звісним кождому значінню, звичайно переносять на часи Вацлава Чеського й цілком справедливо думають, що остаточний розвиток їх належить до часів Людвика Угорського й перших Ягайлонів.

Час загального пореходу від каштелянів лежить отже, як раз в добі останньої побіди принципів німецького права. Коли всі пани й княжі маєтки дістали німецьке право, вся Польща через те видобулась з під присуду каштелянів і воевод; нові власти (провінціяльні війти) прийшли на їх місце. Колиж з під присуду провінціяльних війтів були вилучені всі приватно-панські маєтки й величезне чсло громад оселених на княжих землях, тоді уряд старостів обмежувавсь карним судом над самими панами, розумієть ся разом з повною судовою адміністративною властю над селянами округа, безпосередно підданого сьому, або ньшому старості.

Таким чином безпосередними спадковцями власти провінціяльних війтів були міські старости. Старости неміські переймали власть і значінне давнійших непровінціяльних війтів. Основні риси сих заведень не лишают найменшої причини до сумнівів про своє свояцтво: староста набуває або від короля маєток на довгий ужиток, або правом емфітевтичним; управа й суд належать до нього; він користуєся доходами з означеного чсла волок; дохід, що лишаєть ся, іде для пана (короля, потім Річи Посполитої); він побирав звісну частину судових оплат. Неміські старости особливо розвелись від часів перших

Ягайлонів, коли на Литві, що йно сполученій з Польщею, при-
норовлено німецькі принципи колонізації: лісові околиці від-
давались підприємцям, що брали на себе обов'язок викорчувати
їх та дати початок оброблюванню землі, за що саме діставали
висше означені права. Читач може порівняти ці права з висше
вясненими правами німецьких фогтів. Кажемо ще раз, що ріж-
ниця буде тільки в тім, що права війтів були дідичними а права
старостів довічними, хоч в обох випадках стрічались виїмки:
як війтівства з початку не були дідичні, так і староства часто
замінювались на дідичні ленна.

Сим робом і міські й німецькі староства очевидно мають
один початок. Опісля в Польщі змагались до поведення між
ними гострої межі, в чім очевидно показувалось бажання від-
ділити від суспільних урядів принципи приватно-панські, та се
не було нічим більше, як теоретичним протестом проти непо-
борної дійсности. Навіть тепер деякі дослідники¹⁾ хочуть ба-
чити тільки надужитя і неясність юридичних термінів там, де
надавалось одну назву й органам державної власти й посесо-
рам королівських маєтків „без всякої судової й адміністратив-
ної власти.“ Так могли говорити тільки громадяне бувшої Річи-
Посполитої, що привикли вже до сього не вважати державним
урядом суд над селянами, підданими панови або посесорови.
Негородовий староста мав право карного суду над селянами,
що жили на землі відданій йому в посесию.

Уважаємо через те дуже природною річю пояснення по-
ходження старостинської власти з принципів німецького права,
тим більше, що польська література до нині не дала ніякого
іншого вяснення.

Ось як говорить про сей предмет Лелєвель:

„До періоду, що обімає панованне перших Ягайлонів можна відно-
сити підвищення значіння староств та їх судів. Королі мусіли уповнова-
жити своїх старостів до виконування ріжних суспільних припоручень; збирати
податки, вистежувати злочинця, наглядати над порядком в повіті було пору-
чено старостам, що являлись в сих часах вірнішими слугами, аніж урядники
сенаторського стану. Старостам була поручена постанова в ріжних карних
справах, вони управляли містом, а каштеляни повинні були або статись ста-
ростами у своїх містах, або відступити старостам карне судівництво. Підви-
щення значіння старостів, їх судова власть не подобались шляхті; та коли
всі уряди стали народіми, коли й коронні маєтки також ународовились, пани

¹⁾ Hüppe, 27 (Verfassung der Rep. Polen. Berl. 1867).

звернулись до старостинських урядів. Саме в сих часах вовводські та ще більше каштелянські суди підпадали. Легко їх отже замінили старостинські, земські, що також почали підноситись і складались у colloquia, або conventus. Великополяни голосно висказались в уставі, написаній для них, що не хочуть аби шляхта відповідала перед каштелянськими судами; опісля каштеляни, крім свого високого сенаторського становища й високої народньої репрезентації обмежувались на старім міським обовязку — відбування деяких поліційних діл. Так то на сьвітї річи змінюють ся дивним дивом¹.

Учений, що обмежуєсь подивом для чуд у зміні річий, не дуже то велику послугу показує науці: чудо в сїм випадку є непонятим фактом¹).

Детальнійший огляд старостинського уряду не входить у наше завдання. Нашою метою є значить ся сказати: а) про відносини панів до поселенців німецького права й б) про міське німецьке право.

Та поки приступимо до огляду відносин панів до поселенців німецького права й до аналізу міського німецького права, вважаємо відповідним зробити декілька практичних і критичних заміток, що доторкають основ нашого погляду на німецьке право. Насамперед розберемо погляд Мацеёвского та Ярошевича на фєвдалїзм. Читач, імовірно, звернув увагу на се, що говорячи про прикмети німецького права, ми ні разу не згадували про фєвдалїзм: очевидно, бачимо тісну звязь між одним і другим. В пануючїм понятю про фєвдалїзм (або ленне, німецьке право) бачить ся в сїм останнім тісну, взаїмну залежність усіх членів суспільности в маєткових та юридичних відносинах: кождий пан є сузереном нижшого й васальом висшого пана; цілість сеї сїти становить васальне володінне найвисшого сузерена — короля. При такім розумінню фєвдалного устрою, можна-б думати, що король має наймогутнійшу власть, яка колинебудь належала до найвисших рук в Європі: кождий володїє землею за ласкою й дозволом короля. Так то й думає Мацеёвский²) про фєвдалне право й у такім розумінню заперечує істнованне фєвдалїзму в Польщі та доглядає його на Руси й усіх словянських землях з виїмком країн

¹) Латинська назва старостів „capitanei“, доховалась до наших часів у Боснії, — краю, що в середніх віках підлягав такому самому впливови німецького права: „Міста й віддільні округи управлялись капетанами, яких власть лишалась дїдично при старих славних родах Боснійських: тільки деякі міста, як у середовічній Європі, не були під панованнем краєвої аристокрації“. Сбор. Гільфер., стор. 420.

²) Pierw. Dz. Pols. i Lit., 325 і цілий уступ; „Feodal. lenność“.

Поляків і Сербів. Звертаючи увагу на сей один бік феодалізму, Мацейовський стратив з ока другий, що потягав в Німеччині й потім у Польщі величезні та невідрадні наслідки: коли монарх уважаний (фіктивно) володарем цілої землі, виділює частину її на ужиток своему васальови, тоді він разом із тим *eo ipso* передає йому й свої (у частях і в цілости) коронні права¹⁾.

З тих двох принципів феодалізму в середні віки в цілій західній Європі видав ся перед очі не перший, лиш другий; він вибив своє пятно на цілій історії сих часів. Від різних форм, які він прибрав в кожній країні Європи, залежали характеристичні окремішности суспільного устрою кожної з сих країн. В деяких краях Європи довів він до витворення двох станів з аристокрації й міських громад; в Германії звязуюча нитка показала ся слабшою й графства та князівства стали незалежними державами. Згідно з тим і багато міських громад перемінилось на вільні міста себто, міські републіки, що творили осібні держави.

Коли німецьке право стало переходити до Польщі, де не було феодалізму, то всі пани стали безпосередніми васалами князів або королів й усі однаково прийняли від них *ius ducale*; тоді виринула поява, що була чужа самій феодалній Європі: появились тисячі незалежних князів, з яких кождий в своїх посіlostях мав державну власть. Польща стала ся більше німецькою, як сама Германія; на ній повторилась смутна доля всіх тих, що роблять ся *plus royalistes que le rois*. Тільки в західних країнах старої Польщі (Шлеську) деякі пани зовсім подібно німецьким князям стали повними володарями; так єпископ вроцлавський був князем Найської землі, в такім розумінню, як єпископ майнцький, трирський та інші були володарями своїх посіlostей. У властивій Польщі феодалізм прибрав новий, цілком оригінальний вигляд: під іменем держави розумілась федерація зовсім незалежних і рівних один одному перед правом панів. Відносини між ними й навіть королем, як справедливо зазначено, мали міжнародний характер. У сій федерації, або шляхетській републіці з шляхетським королем на чолі вже не найшло ся місця для міських громад:

¹⁾ „Сполучення в особі пана права власности й права найвищої власти в межах належної до нього землі“ — ось по словам Лізо, другий характеристичний рис феодалізму.

вони не могли статись ані незалежними міськими республіками (*civitates*), як у Німеччині й Італії, ані середнім станом, як у Франції; їм лишилось, або вилучити ся в нову міщанську федерацію, зі своїм висшим рядом, до чого вони й прямували та без удачі, або прилучити ся до шляхетства, до чого хотіла привести їх конституція 1791 року, хоч знова без удачі, або вкінці перейти в ряди негромадян — хлопів, що й сталось.

Ледви чи хто буде сумніватись, що німецьке право було найсильнішою причиною сього ультра-февдального порядку річий¹⁾. Як раз у с'ім розумінню треба брати ті вискази надань, де відступленне князем своїх прав при наданню німецького права, називався *ius teutonicum*, в супротивности до *ius polonicum*. Ось де лежить неминуча звязь німецького права з *ius ducale*.

При кінці XIV віка більша частина панів дістала німецьке право в цілім його обсягу. Зусилля Казимира великого, щоб повернути історичну течію назад, привернути королівській власті її права, показались невдатними. Його наступник признає доконаний факт і потверджує вже всім панам однакове право. Кажемо „потверджує“, а не „дає“ тому, що коли й полишилась меншість, що не користала з княжих прав (а що вона справді була, се видко з Вислицького статуту), то стан сей був аномалією. Чому один суєд пан мав бути гіднішим та важнішим від пньшого?

Бантке наївно докорює Людвикови Угорському за таке поступованне, називає нерозумною щедротою, пояснює такий поступок бажанням його забезпечити собі польський трон. Та неісторичність сього ученого думання властива більшій частині польських істориків, у яких публіцистика завсїгди бере верх над історичним методом в оцінці фактів. Замітимо, що сам Бантке бачить зрештою причини ослаблення королівської вла-

¹⁾ Чи вже-ж властива була Польщі й друга сторона феудалізму? Про се годі сумніватись, як не мож сумнівати ся й про се, що зародки її істнували в усіх державах, що були на середновічнім ступні розвитку. Князі й королі роздавали землі у часове, або дідичне володінне під умовою відбування військової служби. В 1407 р. король Ягайло надав своєму жовнірови (воякови) село Зубри, вложивши на нього за се обовязок жити в с'ім селі постійно, виступати до кожного походу з одним кошем і двома луками, та не позбуватись без дозволу короля сього маєтку. Під такими умовами звичайно роздавались коронні маєтки; та при пануючім безладю й при недостачі феудальних передань такі ленні права постійно перемінювались на повні, не ленні. Коли наступило нове роздаванне ґрунтів коронних маєтків, з ними повторювало ся то само.

сти в наданню німецького права¹⁾. Наколиб за часів його ученої діяльності була видана, хоч ся скількість актів, яка видана тепер, то він, певна річ, побачив би, що ціла Польща була вже обнята німецьким правом й усі майже пани вже *de facto* користувались привілеями, які затвердив Людвик своїм знаменитим будським актом, так що королеви нічого не лишалось, як розширити сї привілеї й на невеличке ще число шляхтичів, що не користувались ними²⁾.

Погляньмо тепер, яким чином *jus ducale* з Польщі перейшло до Литви.

Мацейовский та Ярошевич однаково дивлять ся на фєвдалїзм; оба звертають увагу тільки на обовязки васаля до сузерена й поминають зовсїм його права. Мацейовский бачить лочаток фєвдалїзма на Русі в завоїюванню варяжських князїв, що роздавали волости мужам своїм; сюди на причуд причисляє він і удільний (родовий) порядок княжого володїння над Русю, приписує великому князеві право на спадщину по людях, що померли без потомства (чи й у иньших князївствах). В литовськїм племені він відкриває ленне право також в глибокій старинї, показуючи на роздаваннє волостей литовськими князями около року 1065; рїшуче однак запанованнє фєвдалїзму на Литві переносить на перїод часу від Миндовга до Ягайла. В сїм перїодї, на його думку, панувала в Литві ленна система до Гєдимина, а по Гєдиминї — фєвдалїзм. (Мацейовский сї два понятя відрїжнює таким робом, що ленність, чи ленна система доторкаєся тільки маєткових справ васаля, а фєвдалїзм, — і особистих і маєткових його прав). Причини розповсюдненнє на Литві фєвдалїзму бачить він у тїм, будїм то нарїд був прихильний до нього, тай в осїбнім родї фєвдалїзму, що на Литві був доволї зносний. Юридичне знищеннє фєвда-

¹⁾ Hist. Pr. P. 173.

²⁾ Див. више наведений зміст привілея Людвика 1374 р. (яким потверджено будський акт) що до фїансових прав короля. Щодо судової власти в нїм нема ніяких означених постанов крім сього, що король лишає собі право замовластного орудуваннє при іменованню старостів; при сїм він висловлює ся так: „Нїякого замку в королївствї польськїм не будемо віддавати в управу, або посесию часову або вічну (*in aevum*) ніякому князеві, або потомкови княжого роду. Обїцюємо, що замки й міста, з якими сполучують ся (*de quibus procedunt*) достоїнства й судові уряди, не будемо віддавати нікому крім земляки“ і т. инь. Про судову власть панів нічого не каже ся мабуть тому, що про неї не було ніякого спору.

лізму бачить він в люблинській унії, але фактичні сліди його помічає аж до XVIII віка).

До такого погляду на литовський та руський соціальний побут привів Мацейовського очевидно Ярошевич, з яким він годить ся в головних тезах і ріжнить ся тільки в деталях. У Ярошевича¹⁾ знов не можемо дошукати ся навіть основ, на яких опер він свій погляд. Крім висше згаданого роздання волостей 1065 р., Ярошевич наводить ще привілей Миндовга 1252 р. на ріжні землі інфлянтські для хрестоносців (рицарів), де між иньшими способами володіння землею вказаний також фєвдальний: „Sive a nobis teneantur in feudo“; відтак показує на роздавання великими князями завойованих руських країн князям свого роду й васаліям. Та окрім свх усїх хистких основ (яких не будем збивати, бо вони вже давно признані наукою слабкими), думка Ярошевича про литовський фєвдалізм, як можна ясно пізнати з иньших уступів його праці (Rozdz. IV i VI części drugiej), склалась під впливом актів про шляхетські права, наданні князями по сполученню Литви з Польщею. Коли сї дві держави зіткнулись, показала ся величезна ріжниця між ними, особливо-ж у відносинах князя до панів: у Польщі пани вже всї користувались княжим правом у своїх маєтках, на Литві-ж всюди тримав ся старий словянський спосіб володіння землею, з обовязками для князя. Литва XIV віка була подібна до Польщі XI в. За тії три віки в Польщі німецьке право показало вже повне своє діланне: з польської точки погляду, сї відносини, в яких були литовські і руські пани до князя, здавались „ярмом неволі“. В шляхетських привілеях Литовсько-Руської держави се ярмо ступнями скидає ся; тому то Ярошевич називає фєвдалізмом сї відносини маєткові й особисті литовсько-руських боярів до князів, що були до часу видання шляхетських привілеїв; противний натомість, не фєвдальний порядок річий, бачить у шляхетських, польських правах.

В обох привілеях Ягайла (1387 р., в *Zb. praw Działyńsk.* й 1413 р. — *Городельський привілей*, Vol. leg. 1, 66), польський король, в нагороду за прийняте католицизма, обіцює ба-

¹⁾ Obr. Litwy. Cz. 1. Rozdz. XIV.

ронам й шляхотним боярам (*baronis et nobilibus bojaris*) зрівнати їх панські права з правами польських баронів і шляхтичів (*nobilium*): боярам, відстуникам від православ'я та що йно охрещеним з поганьства надався право самовластного орудування своїм маєтком; далше боярів освободжують ся від суспільних робіт крім направи замків. В акті городельськїм сї права виложені докладнїйше. З нього видко, що в Литовсько-Руськїй державі були два способи володіння, ті самі, що істнували у старій Польщі до часу загального розповсюдження нїмецького права разом з *jus ducale* й які були в Московськїй державі до самого Петра Великого, себто „вотчини“ й „помѣстя“. Дозвіл князя був потрібний тоді й тепер при позбуванні наданого маєтку (*donationum*). Ярошевич до сього ступня заманив ся легким методом приворовлення принціпів західно-європейськїй історії до литовсько-руськїй, що майже зовсім відмовляє істнування дідичних володїнь, які називає алльодияльними й каже про інфевдацію алльодїїв. Мацѣйовскїй поправляє його. Та відкидуючи фєвдалїзм з Польщі, признає в нїй також два способи володіння — дідичне й державче (*dzierzawy*). Коли-ж нема сумнїву, що в Литовсько-Руськїй державі були дідичні маєтки до часу видання привїлеїв Ягайла, то в чїм лежать нові права, даровані Ягайлом? У сїм, що пани дідичних маєтків та сих, що були надані князями, з правом спадщини, будуть володїти ними *pari jure, sicut barones regni Poloniae* себто, княжим правом (*jure ducale*) зі всїма сими правами, які ми бачили в наданнях нїмецького права. Король не вчислює сих прав і згадує тїльки ті обовязки, які вимовляє на свою користь: ставлення й направу замків, поведення вонних дорїг (*vias expeditionales*) і заплату податків (*tributa*), себто як раз тїї виїмки, що істнують і в старших наданнях нїмецького права в Польщі.

Ясна річ, що привїлеї Ягайла тїльки зрівнюють державні маєтки з дідичними й надають одним і другим *jus ducale*, хоч ще неповне.

В наданню Казимїра (1457 року) „пралатам, духовним і сьвітським княжатам, рицарям, шляхтичам, боярам і державцям великого князівства Литовського, Руського й Жмудського“ викладають ся ті самі права тїльки з більшою докладностю. Маєтки, надані Витовтом і Жигмонтом, можуть бути на всї лади

позбувані під одною тільки умовою — повідомлення („здачі“) про се князя або його намістника; вони можуть переходити в спадщині на обі лінії потомства; дозволяють се вінчання без донесення сього намістникови. Князь вичислює отже ті права, що вичислюють ся і в наданнях німецького права: маєтки панів освободжують ся від всякої „данни і заплати, побору, стягання сребщини, мір, що називають ся дяклами (annona ducalis), від звозження каменя, бельок, колод і дерева до випалювання цегли, або крейди й вапна на огорожу, від сівнокосів та інших несправедливих робіт з виїмком будови й направи городів, поборів, стацій, будови й направи мостів“. Суд над селянами не віддаєть ся ще панови, хоч він покликує селянина на суд і бере від нього судові карі.

Значить ся, в отсих привілеях та інших пізнійших, їм подібних, на Литву вдиравсь згодом перегадом *ius ducale* панів, що в Польщі склалося до краю під впливом німецького права. Ступнями й у Литовсько-Руській державі пани дістають найвищу власть у своїх маєтках, не так під впливом сих надань, як наслідком все більшого та більшого побутового зближення до Польщі. Вкінці і тут пани стають справжніми фєвдальними баронами в в XVI й XVII віці.

Зі сказаного виходить, що Литва перейшла такій сам ланцюх соціяльних перемін, як Польща. Коли Мацейовский заперечує фєвдалізм в останній, то повинен не признавати його й у першій.

Наш погляд і наша думка про се питання діаметрально противні выводам наведених письменників. Бачимо почини фєвдалізму там, де Ярошевич бачить його знесенє.

III

Відносини панів до поселенців німецького права.

З попереднього нарису упадку королівської власти в Польщі бачили ми, що перейшла вона, між иньшим до панів. Пани добули значіння провінцияльних війтів у своїх маєтках; суд низший відбувають солтиси — їх васалі, від них тільки настановлювані, їм то пани поручають фактичне

відбування карного суду. Маєтки панів не платять королеви податків (крім одного тільки двогрошового від волоки — exactio pecunialis), не приносять повинностей.

Та з цього годі ще робити висновки про положення поселенців у їх маєтках, годі сказати, чи гірше, чи ліпше стало жити людям, поселеним на таких звільнених землях. Може бути, що пан, набувши *jus ducale*, віддасть його своїм поселенцям, подібно як се вчинив князь або король що до нього самого; можливо, що він урядить у своїм маєтку свобідний громадський суд, якому передасть і своє карне право; може бути, що по черзі полекшить податки й повинности селянам. Але пан може також полишити в своїх руках добуту власть і стати справжнім та одиноким суднею в своїм маєтку, може побирати від поселенців усі ті податки й домагатись всіх тих повинностей, що перше належали до князя. Набута ним власть була необмежена й давала йому право й спромогу навіть розширювати свої домагання, прибильшати повинности.

Кажуть¹⁾, що німецьке право вкладає на панів обовязок ладити свої відносини до поселенців першим способом, не другим, що поселенці користують ся привілеями німецького права „нарівні з панами“. Невже-ж так?

Питанням сям, зовсім не маловажним, повинні ми зайняти ся тепер, себто, рішити: а) чи дійсно в приватно-панських маєтках, наданих німецьким правом, не минуло повставав громадський, незалежний суд і б) які були особисті й маєткові права поселенців в таких маєтках?

1. Судова власть панів. Коли всі пани при помочи німецького права дістали *jus ducale*, тоді деякі з них, що володіли просторими маєтками, стали, як ми бачимо, князями в повнім значінню. В маєтках таких панів були свої низші пани й міські громади. Взагалі в таких маєтках повторювались появи, які ми бачили в цілих князівствах та королівстві польським. Так, наприклад, єпископ вроцлавський передає *Blutbann* головним війтам своїх міст: до війта міста Видни (Вайденау) належить „право проводити на сільських судах три рази на рік; тоді сільські солтиси обовязані відповідно утри-

¹⁾ Лелєвель. *Pocz. Pr. Pol.* 88.

мувати війта, або того, що його має заступати; йому то належить ся право збирати солтисів і селян з околиці до міста Видни на провінціальний суд три рази на рік; суд над убійством, раненням, проливом крові повинен відбуватись не по селах перед солтисом, лиш перед міським судією себ-то, війтом.“ Єпископ вроцлавський мав свій надворний суд в Низі, якому підлягали рицарі, шляхтичі або земляни (*milites et populi terrae, seu terrigenae*)¹⁾. Про такі володіння в теперішнім випадку нема потреби говорити. Ми повинні звернути ся до сього низшого, одначе численного роду посідачів, що були в безпосередніх відносинах з поселенцями.

Первісний устрій суду в маєтках таких панів можна пізнати з солтиських надань, з яких одно ми вже навели, говорячи про другу форму війтівства в приватно-панських маєтках. Пригадаємо основні його риси: пан передає солтисови право карного суду, зберігаючи собі право суду апеляційного, суд над самим солтисом та право приїзду до села три рази на рік для відбування „великого суду“ (драйдінг). Крім сього в деяких солтиських привілеях згадаєть ся про присяжних (скабінів).

Війти та скабіни — се два заведення внесені без сумніву німецьким правом. Погляньмо, на скільки вони забезпечували самостійність та незалежність громадського суду в приватно-панських маєтках.

Коли пани дістали *jus ducale*, тоді фактично й судова й адміністративна власть в маєтках належала ще до війтів (або солтисів). Пан побирав звісний дохід та понайбільше навіть не жив у своїм маєтку. Пани до сеї тільки пори могли не вмішуватись у внутрішню управу й суд у своїх посілостях, поки були ще лишень дружинниками (*milites*) та жили коло князя в його резиденції; колиж сі дружинники почали розходитись по своїх маєтках (до чого, як побачимо, багато причинялось надання німецького права містам), тоді їх власть мусіла неминучо прийти в колізю з властю солтисів, яка багато в дечім навіть перевишувала власть самих панів. Тоді мусіла прокинутись цікава внутрішня боротьба двох принципів

¹⁾ Urk. N. 101.

панського права; лиш деякі її появи відбилися в юридичних документах.

Можна було додумуватись двох вислідків сеї боротьби: або побіда лишить ся по стороні солтисів і тоді повні маєткові права прилучать ся до судової влади, або побіда буде по стороні панів і тоді судова власть прилучить ся до повних маєткових прав себ-то, в основі однаковий результат, якби сторона не побідила. Важне тут тільки сполучення прав одної й другої сторони в особі побідника.

В західних країнах старої Польщі, рівно як на землях вільних західних Славян побіда лишилась по стороні солтисів-Німців; останні розбогатіли коштом своїх панів й купували від них посілості за їх власні гроші; се було важною причиною повного звільнення Шлезьку й Лужиць. В одному старім документі, що малює нам повну пригод долю Альберта, краківського вїйта, „основателя Кракова“, підхоплені у влучних віршах середньовічної латини характеристичні риси побіди вїйтів-Німців над словянською панською верствою. По описі упадку Альберта з вершка богатства й поваги, його увязнення¹⁾, тюрми, викупу та спокійної смерти, незнайомий поет поворить так далі: „До сього довела мене (себ-то вїйта) моя вдача: Німці старають ся всюди, куди лиш приходять, бути першими й нікому не піддаватись. До сього добирають вони ось яких способів: з початку понижують ся, потім женять ся з доньками панів, віддавши за них попереду свої; а все те діють ся хитрощами: коли Німець набуде тільки не багато, він змагає ся далі; йде до свого патрона, несе йому 1000 грошей та стає сударнем (sudarius); опісляж що днини гадає тільки про се, якби стати дїдичним паном села; дає ще більше грошей та робить ся вїйтом села, відпихаючи справжніх панів. Так обдурено й Чехів, вигнаних із власних маєтків Німцями“²⁾.

¹⁾ Наслідком зради Альберта, що хотів віддати Краків німецькому імператорови.

²⁾ Ad hoc traxit me natura,
Quae est Almanorum cura.
Ut quocunque veniunt
Semper volunt primi esse
Et nulli prorsus subesse.

У східних країнах Польщі загальний вихід боротьби був зовсім противний. Хоч і тут солтиси часто йшли за приміром своїх західних побратимів, всеж більшість приватно-панських солтисств перейшла до панів. Дорога до цього була приготовлена рядом законів від XIV—XVI віка. В 1347 році заборонено купувати солтиства рицарям (*milites*), або яким иньшим шляхотним особам (*illustris*) на сій основі, що уряд солтиса повинен усе лишатись служебним (*servile*, рабським), та бути в повнім розпорядженню пана¹). Та за яких сто літ бачимо вже солтиство в повнім упадку: в році 1420 постановлено, що пан може відібрати солтиство від непослушного солтиса і продати иньшому, або викупити по правній оцінці; тут йде також мова про солтисів втікачів²). Так протягом XV віка власть солтисів була зовсім поборена властю панів і головна причина цього пораження містить ся в васальнім характері маєткових прав солтиса. Коли в сім періоді солтиси відбували суд по селах, то суд сей не мав найменшої самостійности. Сього періоду саме доторкають ся наведені тут слова Кромера про сільські суди „Нарід по селах має власні суди та дуже прості, які відбувають без сьвяточности й судової формальности війти з присяжними,

Ad hoc se sic muniunt:
Illos habent ipsi mores,
Per hoc acquirunt farores,
Primo se humiliant,
Mox eorum ducunt natas,
Suas ipsis prius datas.
Et sic se conciliant.
Sed sub dolo fit hoc totum, —
Cum se bene facit notum
Jam palpat ulterius.
Ad patronum vadit ille,
Offert sibi (illi ?) grossos mille
Et fiat sudarius...
Sic villae fit advocatus ..
Exclusis haeredibus ..

Wiszniewski Hist. Lit. Pol. I. 214—216.

¹) Vol. leg. 40.

²) Vol. leg. 79.

або солтиси, або начальники монастирів і пани або їх прокуратори й відпоручники“.

З сього уступу Кромера видно, що вже в богатях селах і містах солтиський суд вступив у третій період свого розвитку, чи радше свого упадку; пани викупили солтиства та стали самі солтисами в своїх посілостях.

Окрім обмеження прав солтисів дорогою праводавства й куповання солтиств панам, одна з причин упадку сього заведення містилась у тім, що солтисами були первісно чужоземці; вони мало спочували політичним прямованням нової вітчизни й частійше склонювались на сторону королів і князів західної Європи; відси йдуть зради з їх боку, конфіскації їх маєтків і позбавлення прав через польських князів. Скофісковані солтиства звичайно віддавались сим панам, що їх оснували; так в 1311 році Владислав Локеток звертає „на повну власність монастиря тинецького“ всі ті посілости трьох солтисів і ріжних чиншівників, також володіння війта краківського (Генриха), які дістали вони від монастиря, а се тому, що вони разом з місцанами Кракова „скоїли нечуваний злочин проти князя й польського народу, віддаючи місто чужоземним володарям“¹⁾.

Таким чином в богатях маєтках лишилися солтиси і війти як низше служебне оруддє панів: в иньших самі пани стались одинокими суднями в своїх селах.

Такий упадок судової власти солтисів не значить одначе, що разом із ним і тільки тепер поселенці тратять свій незалежний громадський суд. Незалежність суду ніяк не лучить ся з інститутом солтиства, так як і упадок сього останнього не в упадком самостійного суду. Самостійність суду як кажуть, опирає ся на присяжних; думають також, що характер німецького суду дуже перевисшав давнійші польські та руські, містячи в собі повагу суду присяжних, незалежність судіїв та прилюдність судівництва.

В Німеччині, як звісно, присяжні творили осібний стан ґрунтових посідачів; вони займали середнє місце між свобідними селянами й панам та перейшли потім у ряди рицарства, німецькі присяжні (скабіни, шеффени) були свобідні від по-

¹⁾ Лелевель. Pocz. Praw. Polsk. Dypl. XXI.

датків. Розумієть ся, що право присяжних в Германії було дідичне. Участь їх на суді була дуже важна: до них належало не право суду а право невідмінного присуду (Urtheil), від чого й називались Urtheilfinder. Та в часах, коли німецьке право стало розпросторюватись в Польщі, фєвдальний порядок в Німеччині основно змінив старе судове значінне присяжних, а тим часом, новій мійській, громадській свободі далеко ще будо до осягнення свого розвитку.

При перенесенню німецького права до Польщі, заведенне шеффенів, по польськи лавників, потерпіло ще більшу переміну. Кожда німецька кольовія дістала своїх лавників; круг їх ділання обмежував ся отже одним селом або містом. Тільки скабіни центральних кольовій набрали дещо більшого значіння завдяки своїй участі в провінцияльних і надворних судах цілого округа. В приватно-панських невеличких маєтках були се самі селяни, що нічим не ріжнились у своїх правах від решти селян; незалежної власности вони не мали: в ніяких наданнях німецького права не стрічаємо визначень свободних волок для скабінів. Певна річ, що тут і мови не може бути про довічність або дідичність стану присяжних, мов про їх трівке право; все залежало від припадку: лавник міг лишитись лавником до кінця життя, коли його вчинки не турбували солтиса або пана; припадком міг теж бути лавником син лавника. Наколиж стан лавника не був дідичним, то питання про се, хто вибирав лавників, стаєть ся дуже важним. Не лишень в приватно-панських маєтках, але й у більших княжих громадах лавників визначував спершу сам пан (в останнім випадку — князь, як про се говорить ся в однім Weisthum'ї маґдебурського маґістрату); в приватно-панських маєтках лавників до *judicia banita* (висших сушів) визначували самі пани, для звичайних судів солтисен¹⁾. Та питання про право настановлювання лавників тоді тільки булоб важне, колеб ми були переконані, що їх діяльність на судах має розлоге й важке значінне. Ролю лавників на панських судах трудно вже тепер означити тому, що суди сї відбувались, по словам Кромєра, без судової формальности й не лишали по собі памяток. Од-

¹⁾ С. D. III. 176.

наче з установ німецького права, які мали силу й у більших міських громадах¹⁾, знаємо що вїт міг зупинити присуд лавників, коли йому не сподобав ся. Колиж солтисами зробились самі пани, тоді положення лавників стало ще більше залежним. Взагалі в наданнях німецького права судову власть віддасть ся одному тільки солтисови й через те повинна вона переходити на сього, що її по солтисах дїдичив: в більших кольонїях її купили громади й дістали незалежний суд, у менших — пани або посесори і стали самі одинокими суднями²⁾.

В такім саме вигляді перейшло німецьке право на Литву. Ось нам образ сїльського суду в королївських маєтках в половині XVI віка³⁾.

„Судити селян повинен уряд (староста та його заступники) в торговім дні в усіх справах, крім проливу крови й насильства. На випадок сих останніх злочинів вїт приставлятиме селянина на суд, коли тільки уряд накаже Вїт засідати на суді й помагати селянинови до осягнення справедливости, завідувати грошевиим карами, що йдуть для нас й оповіщувати ревізорам; наглядати рівнож, аби уряд не брав висших кар і оплат, як постановлено; колиж не вважаючи на його заміти, уряд не перестане брати більше як постановлено, тоді вїт повинен донести про се ревізорови. Вїта судить уряд за всякий злочин, але може відібрати йому вїтївство лишень разом з ревізором, переконавши ся вперед про його злочин і відбувши як слід своє урядованне; скинувши такого вїта повинен визначити на його місце чоловіка сеж волосги не підозревого в нічїм, на якого вибір згодять ся селяни. Вїти й лавники не повинні по селах судити селян в ніяких справах... Лавників по селах повинно бути двох, трех і більше, в міру великости села; повинні се бути люди не підозреві й заслугуючі на віру. Обовязком їх є оцінка шкоди, заподїяної нивам випасом скота таї иньшї річи... Від тяжких робіт і всяких новинностей відправляюваних селянами лавники не можуть бути освобожденї.“

Нема сумніву, що розумні пани инколи віддавали вибраним вїтам і лавникам більше самостійні судові права; та сей виїмок, оснований на ласці й самовласти пана. В загалї повний суд над селянами, як невідмінна належність посїдання, як частина доходів, підпадав усім випадкам приватного права

¹⁾ *Pocz. sądów miejskich.*

²⁾ По установі о волоках Житмонта Августа, якою заведено німецькі порядки в литовських королївських маєтках. Памят. Київ. Комис. т. II від. 2, 21—30.

³⁾ Детальніше про інституцію лавників або присяжних скажемо опісля при огляді питавня про міське право.

й міг бути проданим, відданим в аренду разом з иньшими господарськими доходами; в 1595 р. князь Сангушко-Кошерський віддає в аренду свій маєток „славному жидови Аврамови Шмойловичови“, разом з правом судити й рядити боярами путними, а всіх селян винуватих і непослушних карати грошевиими карами і смертю в міру злочинів¹⁾.

Справді, всяке моральне почування мусить зворушитись проти такого факту: та сей, хтоби назвав отсе вершком безправя, виявив би тільки, що він ніколи не звертав уваги на се, де жерело такого права панів. Люди що хвалять принципи німецького права в Польщі й обурюють ся відданєм жидови в аренду права смертної кари над селянами, попадають в найбільшу суперечність: останнєж є рідніським плодом сього достойного коріня²⁾.

2. Особисті й маєткові права поселенців німецького права (волочна господарка). Дослідники признають, що до XIII віка не маємо ніяких докладних звісток про положення селян в польських країнах. Одначе се не спиноє їх від причислювання всіх тодішніх селян у ряди *Leibeigenen* та утотожнювання з сим понятєм иньшого німецького терміну — *Hörigen*: немовби не було різниці між назвами раби, рабині й селяни (*Knechte und Mägde und Bauern*)³⁾. Признаки несвобідного стану бачуть вони насамперед у тім, що трафлялась продаж землі разом з селянами; в 1208 році, вроцлавський єпископ набув від Генриха I. двох братів з їх синами. Та вчені що думають так, признають ся, що тут не продавались люди, мов кріпаки, лишень що продавались або дарувались ріжні права пана над поселенцями себ-то відносини, в які єї останні ввійшли вперве наслідком добровільної умови й угоди⁴⁾. Далі бачуть вони докази несвобідного стану

¹⁾ Пам. I, 3, 88—89.

²⁾ Поручаємо порівняння висше наведеного устрою судів німецького права зі словянським громадським судом, якого останки бачимо в копних судах полуднево-західної Росії й у земських судах північної. Нам доносили, що в Київськїм Центральнїм архівї є акт (добути його не встиглисьмо), в яким говорить ся, що по перетворенню Жигмонтом Августом громадських судів на німецький лад (пояснений у висше згаданій постановї о волоках) урядники розгонювали копу.

³⁾ Tzchorpe 57.

⁴⁾ Ibid.

селян в юридичних термінах: „*proprii, nostri kmetones*“, перекладаючи ці слова на „*Leibeigene*“, хоч самі признають ся, що все таки трудно вважати несвобідним селянина, якому приріом. надає ся село в солтисівськім праві: „*nos comes Parschko notum facimus... quod nostro kmetoni fideli villam nostram jure teuthonico vendidimus ad locandum reperiri*“¹⁾.

Навіть з надань німецького права, зібраних і виданих самим Чоппе показує ся, що існували *liberi Poloni*: „*omnibus tam Polonis liberis, quam Teuthonicis... idem jus habere concedimus*“²⁾. Цілі маєтки діставали німецьке право під умовою заселювання їх Поляками³⁾.

З актів виданих Бартошевичем, деякі належать до XII віка. На їх основі можемо собі доволі ясно уявити тогочасне положення сільського народу нинішньої Польщі. Один із сих актів⁴⁾, а саме акт Генриха, сина Болеслава, князя польського (коло 1151 року) містить дар князя, наданне двох сіл — Загостя й Борешова „з 60 волами, 10-ма кіньми та з хліборобами.“ Колиб князь не вважав був потрібним згадувати про деталі, йдучи за звичаями і правами, що були тоді всім відомі, як богато в інших князів у своїх наданнях робило, то щож би нам прийшлось подумати про сих хліборобів, що так віддають ся разом з волами й кіньми? Одначе князь веде нас далі:

„Сповнивши се, що повинні, хлібороби можуть свобідно відійти (*ut, his qui (imovirno quae) debent restituti aratores liberi recedant*). Даю також у Загості... рабів — пастухів згаданого стада, яких імена: Еслер і Шильга; даю вівці і корови з пастухами по імени: Домавій та Забор; продаю бобрівники з Мадогоца й Кири. До всього того додаю до обслуги госпиталю селян (*rusticos*), яких було колись 10 у Хробрі, переселених опісля братом моїм Болеславом на Куяви, а яких я знова віддав Загостеві, аби вони там лишились вже на завсігди (вчисляєть ся імена 10-тьох людей). Додаю ще ремісників своїх (*artifices*), живучих у Загості (4 людей). Усіх сих више названих даю госпиталеви єрусалимському з цілим їх потомством, на вічне, дідичне і свобідне посідання, одначе в сей спосіб, щоби вичислена прислуга (*officiales*) відбувала тільки свої обовязки, а Хробрию (себто 10 люда переселеного з Куяв) і ремісників (даю) як свобідних поселенців (*more liberorum hospitum*), але вони ніколи не можуть покинути више згаданої посілости.“⁴⁾

¹⁾ Urkundenbuch у Tzchoppe N. 97.

²⁾ Ibid. N. 37.

³⁾ Ibid. N. 27.

⁴⁾ Cod. Dipl. R. P. III. 4.

Сим робом в селі Загості бачимо зовсім свобідних хліборобів¹⁾, свобідних, але прикріплених до землі (хліборобів і ремісників) та вкінци рабів (частухів і ріжних слуг при спеціальних заведеннях). В дуже богато актах згадують ся всі ті три ряди сільських мешканців: *homines... sive liberi sint, sive adscripticii...²⁾; liberis sive servis³⁾; sive liberi, sive servi, sive adscripticii⁴⁾; liberos et servos⁵⁾.*

Зі сказаного бачимо хибність отсього висказу Tzchoppe: „Часто герцоги полишали се волі пана, надавати освободженим маєткам німецьке, або польське право, себто заселявати їх свобідними або кріпаками“⁶⁾.

За німецькими вченими, повторили те саме й польські. Так G. S. Bantkie пише: „Незручні перекладачі і плиткі декламатори історики й філософи вповні помиляють ся, розуміючи під висказом *ius teuthonicum* не маґдебурське право, тільки німецький суспільний устрій (?), звичаї й мову, а під *ius polonicum* не строге підданство селянина, чи то й пана, лишень польські звичаї, мову й устрій“⁷⁾. Дивовижність сього висновку, де маґдебурське право утотожено з німецьким, суспільний устрій поставлено проти маґдебурського права, така поражająca, що Чоппе показує на сю твradу, мов на взорець чималого гріху, хоч зрештою й годить ся з Бантке у тім, що польське право та кріпацьке право — се тотожні понятя.

Та не варто довго спиватись над питаннем про повсюдне істнованне кріпацького права в Польщі, коли нам пізнійші узаконення польські показують, що селяни, оселені з польським правом, користують ся більшою свободою, ніж селяни

¹⁾ Князь Болеслав, потверджуючи се наданне около 1173 р., висказує ся про сих свобідних так: „*exceptis quatuordecim nominibus quibus ibidem mansio concessa fuerat ad tempus; donec alibi eis provideretur*“. *Cod. D. R. Pol.* III. 6.

²⁾ *Urkundenbuch u Tzchoppe* 42 й 54.

³⁾ *Cod. Dipl. R. P.* III. 24.

⁴⁾ *Ibid.* 31.

⁵⁾ *Ibid.*

⁶⁾ *Tzchoppe* 146.

⁷⁾ *Hist. Krit. Anal.* S. 66.

німецького права, навіть тоді, коли німецьке право вже виявило могутній вплив на ціле польське законодавство.

Перейдімо тепер до свідочтв актових. Вони доволі ясно вказують на се, що треба розуміти під німецьким правом у відносинах пана до селянина.

Та попереду треба собі вимовити, що багато таких свідочтв годі сподіватись тому, що пан (король або хто вніший складав письмений контракт зі солтисом, не поселенцями; солтис знов, очевидно, не міг входить в письмєнні контракти з кожним поселенцем; тут мало свою вагу звісне звичаєве право. Тому питання се треба буде пояснювати при помочи пізнійших узаконень. Одначе й у наданнях німецького права є вказівки на відносини поселенців до панів. Генрих I, герцог, надає 1206 року монастиреви св. Винцента ґрунта (Псеполе) з церквою, з усіми доходами й Німцями (teuthonicis), з сими останніми однак на таких умовинах, на яких вони були при нім самим (eisdem legibus sint adstricti) себ-то, „аби крім внішних повинностей, що їх вязали по умові, ані один з них не важив ся покидати землі, не поставивши на своє місце внішого, якийби платив аббатови як раз тільки, скільки він сам повинен платити; по сій умові тільки може відійти свободно“¹⁾.

Що ся умова не була виїмком, бачимо вже з сього, що таке важне обмеження свободи не змогло-б притягнути свободних кольоністів до заселювання сих як раз земель, коли-б доволко, в внішних кольоніях не було також сього обмеження. Та ми задумуємо показати, що юридичне привкріплення до землі свободних поселенців впливало немвнучо з умовин німецького права, — умов, яких не було в польським праві.

При відданню землі німецьким кольоністам змінював ся цілком польський, чи радше, старословянський спосіб сільської господарки: громадське володінне землею було Німцям чуже²⁾.

¹⁾ Urkundenbuch y Tzchoppe N. 2... „ut praeter alias pensiones quas de pacto debent, nullus eorum inde recedat, nisi posito loco sui alio, qui tantumdem solvet abbati, quantum ille solvere tenebatur et hoc pacto libere recedat.“

²⁾ Див. Hülmanns Gesch. der Stände in Deut. ст. 463. У загальнім уживанню був тільки вигін — пасовиско.

Тому при основанню німецької кольонії відбувався докладний-ший, або менш-більш докладний катастер посілости¹⁾; вона ділилась потім на mansi (Hufen, волоки); кожний поселенець діставав осібну волоку, гуфен, якої величина залежала від якості ґрунту: на місцях лісних відмежувались франконські (більші) волоки, на полях оброблених — фламські (менші)²⁾. Середньою нормою волоки приймалась величина 30-ти моргів (більше 15-ти десятин). Села розпались на ряди хуторів. Кожний властитель волоки входив, сказати би, в безпосередні юридичні відносини з паном, відповідав тільки за себе. Ся обставина стільки важна, що деякі вчені побачили в ній цілу основу німецького права. Сю гадку наводить Чоппе, мов одну з невідатних (по його думці) проб пояснення основи німецького права: „Заснувати село в німецькім праві, каже він, значить тільки, що роздробити фільварки (Vorwerke) і полишити (поселенцям) виділені частини на вічне посідання з освободженням принайменше від деяких родів повинностей і служб, якими досіль були обтяжені селяни та домагатись від них за се чиншу“³⁾. Та годі не згодити ся, що тут вгадана справжня основа німецького права; хоч йому товаришило багато інших появ, всеж важнішою з них та дуже характеристичною є, безсумнівно, заміна старо-словянської громадської господарки на приватну ленну, запозичену від західної Європи.

По заведенню приватного володіння землею вже не могла бути первісна громадська запорука, при якій в руських країнах пан лишив собі право визначування тільки загальної скількості податків і повинностей, громадаж сама вже розкладала їх на своїх членів⁴⁾. Ся загальна скількість податків і повинностей зберігалась навіть без огляду на зменшення й приріст громади й тому ся остання повинна була сама клопотатись про повноту свого складу; пан був, хочби вчасти за-

1) Urkund. y Tzchoppe N. 50, 48: „Ex relatu Henrici scultethi, qui... villam singulis terminis cum Frederico, advocato de Stinaw, mensuravit et limitavit“...

2) Urkundenbuch y Tzchoppe N. 46.

3) Tzchoppe 94.

4) Бвляева 71, 75.

безпечений що до постійного побирання доходів¹⁾ і через те відхилилась конечність прикріплення до землі. По німецькому натомість праву, що притримувалось порядку приватного посідання, кожному поселенцеві віддавалась волока на вічну, ленну власність (dziedzina). Таке надання в, розуміється, привілейом, бо дасться ним право навіть продати свій ґрунт, розуміється разом з повинностями, що лежать на нїм; пан позбавлюється права відбирання без причини від поселенця його частки; та се в вже як небудь початок кріпацького права, що розвинулось потім у таке строге рабство під догідними умовами польського юридичного побуту, які Польща знова як раз винна німецькому праву.

Право вільного володіння могло статись привілейом при більших уділах та при освободженню від податків; на невеликих селянських частках, обтяжених повинностями, воно немичучо вело до закріпощення: при свободі від податків і звісній розлогости солтнств, сї останні стались предметом бажання навіть шляхти; тіж солтнства з меншим обємом обтяжені повинностями звелись, як ми вже говорили, на селянські ґрунтові частини.

Про постійну, незначну величину волоки ми вже казали; лишається показати на се, які повинности постановлювало німецьке право при розділі волок між поселенців.

Щоби пояснити, як треба розуміти свободу від податків і повинностей, надавану поселенцям німецьким правом, досить порівнати декілька документів, що доторкають ся історії одної, якої небудь оселі. Возьмім наприклад кольонію Кржижановицю, що була в приватнім володінню монастиря кжижановицького. В 1247 р. Болеслав Стидливий дає сій кольонії надання німецького права й каже: „освободжуємо отсе село від усіх повинностей: сторожі, повозу, стану, підводи, поволового

¹⁾ „Который крестьянинъ выйдетъ за волость по року съ отказомъ, и ту выть пахати того села крестьянамъ, а тягль царя и великаго князя и монастырскія подати давати всякія и дѣло дѣлати и пока мѣста крестьянинъ будетъ на ту выть, а игумену въ ту выть не вступаться. А который крестьянинъ выйдетъ изъ тихъ сельъ за волость, дворъ огноввши, и тотъ дворъ ставити тѣхъ сельъ крестьяномъ, которые останутъ ся в тѣхъ селахъ, своими деньгами, потому, чтобы берегли другъ друга, чтобы дворъ не огноенъ былъ.“ Времен. N. 2.

та инь.²⁾; в 1267 році король Казимір дає сьому селу права місточка, при чім, разом з відданнем нових прав, потверджує й попередні; в 1425 р. староста корчанський розв'язує старий спір між місточком („або селом“) Кржижавовицями й паном (монастирем). Поселенці передали еудови акт привілея й первісену їх умову з монастиром, в якім відносини поселенців до пана означені сим робом:

„Весною вони обовязані орати один день від сходу сонця до полудня, а до смерку сіяти, що треба і скородити. Крім сього повинні орати перелоги один день від рана до полудня й засівати через цілий один день, визначений управою монастиря. Відтак вони повинні від кожної волоки привезти з піль до монастирського двору по однім возі збіжа й по однім возі сіна; вони повинні що року косити луку протягом одного цілого дня зі своїм харчем (expensis); обовязані привозити дерево для конечної потреби церкви, двора або млина та в пригідний час будувати, або направляти, що треба; одначе начальник монастиря не має права продавати се дерево й гайнувати без потреби. При несподіваній перерві греблі поселенці повинні поспішати з возами й направляти її. Вкінци, вони відповідають перед управою монастиря за вірну сплату чиншу та иньших звичайних податків і данин. Колиж поселенці показують ся в чім небудь невірними монастиревя, тоді начальник монастиря, не конфіскуючи їх майна, звертає ся до старости або віцестарости, щоб їх приневолати до залагоди через конфіскацію³⁾).

Думка, що поселенці німецького права дістають повну свободу від податків і повинностей нарівні зі своїм паном завзято підтримуєть ся в польській літературі. Такого саме погляду тримаєся Лелевель³⁾. Тому ми приневолені навести ще два приміри з актів, зібраних самими таки Лелевелем, в тій самій книжці, де він говорить про німецьке право. „Бачучи не в одно, каже один князь у своїм наданню, вірну службу милого барона нашого... дали ми йому та його потомству свободу волю завести (locandi) jus teuthonicum у Гостині так, аби згаданий барон наш свобідно міг користуватись всіми пожитками своїх маєтків, як ми у своїх⁴⁾. „Усі люди, говорять ся в привілею Любенського монастиря, яких покличе

²⁾ С. D. III. 25.

³⁾ Зрештою се місце, поцсоване в акті, є сумнівного значіння: *Tunc domin. prepositus non pignorando ad capitis (capitaneos?) confluat, vel ad vicesgerentem etc.* С. D. III, 206.

³⁾ *Pocz. praw. Polsk.* 1828, 88 і далі.

⁴⁾ *Lel. Dypлом.* N. 16.

аббат, чи се Поляки, чи Німці або Gallici, будуть вічно свободні й вилучені з під всякого права польського без виїмку та від всяких служб, повинностей, грошових поборів, оранки і мит, до яких були обовязані князеви, або каштелянови, або жупанам (jurragiis) і не будуть обовязані платити що небудь, давати, привозити, орати або відбувати яку небудь службу нікому, крім аббата та його братиї¹⁾.

Одною з основних признак німецького права вважає ся переміну ручної й натуральної повинности на грошовий чинш (Zins, census). Сей чинш походив від $\frac{1}{4}$ марки за волоку до $\frac{1}{2}$ марки²⁾, ніколи більше одної марки. Така заміна натуральної господарки грошевою, була вжеж принесена до Шлеску й Польщі Німцями з їх першої вітчизни, де вже почав ся розклад натурального господарства. Та на сїм ступні економічного розвитку, на яким стояла Польща грошеве господарство не могло приціптити ся сильно. При слабім розвитку потреб тай торгівлі хліборобови на всякий випадок було лекше відробити звісне число днів на рік, ніж добути гроший. Сї обставини природно, скоро довели по селах, основаних на німецькім праві, до сполучення чиншу з панщиною.

Та чи справді при наданню німецького права всі повинности натуральні й обовязкові роботи були замінені на чинш? Висше наведений документ дає на се відмовну відповідь; у нїм крім чиншу, говорить ся ще про побори й данини; з иньших знов актів видно, що сї побори містились у вplatі означеної скількості жита й вівса від кожної волоки. Така вплата натурою се annona ducalis, останок давнїйших княжих прав до землі. Князї, як ми бачили, часто лишали її для себе по наданню німецького права; колиж князь відрік ся від неї, то вжеж не на користь поселенців тільки панів: один пан домагаєть ся, крім чиншу ще й аннови. Значить ся сей приріст селянських повинностей не може бути признаний пізнїйшим попсованнем німецького права під впливом польського й повинен бути привязуваний до первісних окремішностей його в Польщі.

¹⁾ Lel. Dypl. N. 5.

²⁾ Cod. D. III. N. 58.

Другий побір натурою, постановлений, або радше утриманий німецьким правом, лежить у доставі різних продуктів сільської господарки й худоби (яць, козлят, телят і т. инь.)¹⁾.

Вище наведений документ 1425 року не полишає ніякого сумніву що до спірного питання про се, чи ручна повинність (панщина) лежала в первісних умовах німецького права: поселенці обов'язані працювати на панщині $3\frac{1}{2}$ дня на рік від волоки крім надзвичайних робіт (привозу дерева, направи гребель і инь.). В актах стрічаємо й иньші свідочтва про панщину. В 1302 році якийсь Держикрай надаючи німецьке право своєму селу, каже: „Постановляємо, що поселенці будуть нам орати, а ті що вже перше орали, будуть се чинити, як давнійше“²⁾. Зрештою треба замітити, що первісно пани відступали новій колонії всю свою землю; фільварків не треба було, поки ще пани були дружинниками князя й жили в його резиденції; та тільки що появились фільварки, зараз появилась всюди панщина, більше важка на приватно-панських, менше важка на княжих землях.

Разом з основаннем фільварків показалися і всі ті повинности селян, до яких вони були обов'язані давнійшим княжим правом: сторожа, підводова повинність, ловецька й иньші. Що до стацій, то вони належали до перших умов поселенців: пан, що дістав княже право, заступав князя при судових об'їздах та звичайно три рази на рік поселенці були обов'язані доставляти йому все потрібне при сих відвідинах, або платити йому гроші, коли він не приїде³⁾.

Коли князь відрікав ся від свого останнього права — побрання надзвичайного грошевого податку (exactio pecunialis, опісля серебщина) то й сей побір не переводив ся, лишень ішов на корвьєт пана⁴⁾.

Найважнійше однак побільшення повинностей повстало наслідком заведення десятини, що перейшла до Польщі з католицької Німеччини. Не всюди й не все світські пани відсту-

¹⁾ C. D. P. III. 58.

²⁾ C. D. P. III. 72 (arabunt, vel arare tenebuntur).

³⁾ Cod. D. P. III. N. 58.

⁴⁾ C. D. P. ibid: Cum exactiones super hereditates nostras ponemus...

пали церкві право побирання десятини, та десятина збиралася всюди й усе та замінялась таким чином в особний рід постійного податку: вона була, без сумніву найтяжшою з податків: з початку була се повна десятина (10-ий сніп) потім заступалась постійною кількістю відсипного збіжа від волоки (6 до 12 шеффелів), або замінювалась на гроші (особливо при наданню німецького права).

Особиста свобода, діичне посідання волоки з правом позбування її, обовязок платити чинш від ґрунту й чисто васальні повинности — віддавання від плодів землі данини, — всі ті признаки зрівнюють положення селян, оселених на німецьким праві з положенням цензуалів західної Європи; цензуал є васалем найвишого рода, що передав сенйорови свою власність у рекомендацію, або таки дістав її від сенйора; одинокою різницею між ним і несвобідними (трибутаріями) була особиста свобода. Розуміть ся, що кріпаки (Höfge), люто придавлені у рідному краю розвитком фєвдальної власти панів, де й справжні цензуали переменялись скоро на кріпаків, не могли вважати важкими сї умови, які ставились у новій вітчизні.

Та в положенню сих кольоністів Німців і польських селян, що набули такий устрій, лежали зерна будучого кріпацького права. Як у західній Європі цензуали порівнялись з трибутаріями, так і польські чиншові поселенці скоро перейшли в ряди кріпаків (adscripticii). Основа сього переходу містилась у вічнім посіданню волоки. Приріст людности та побільшення повинностей мусїли приневолити чиншових поселенців до виходу зі своєї кольонї на инші менше угнітані землі; та вихід сей спинений; він можливий тільки під одною умовою — продажею своєї волоки иншому; ті самі одначе обставини, що спонукують ленного посїдача волоки до її продажі, стають ся осторогою перед покупом для нових поселенців.

В Польщі XIV віка, коли німецьке право показало рішучий вплив на законодавство і практику, коли наслідком сього й положення польських селян наближалось вже до кріпацького положення німецьких поселенців, і тоді ще, кажемо, почувалась велїчезна різниця між польським правом та німецьким, не на користь сього остатнього. На основі Вислицького статуту Казимира Великого 1347 року селяни польського права зберігають ще вповні право переходу, а селяни, оселені

на німецьким праві, прикріплені до землі як раз ізза сих причин, про які говорять ся в наведеним тут шлеським акті.

„Постановлюємо, що коли від нас або кого небудь з панів, нам підданих, утіче кметь без вини пана, тоді такий утікач не може набувати ніякого права (*nullum jus acquirat*), поки пан не довідаєся про місце його пробування; наколиж пан довідаєть ся, де він пробуває, й через рік не буде домагатись його звороту на суді (*jure*), тоді по році не може вже сього зробити, колиб і бажав. Наколиж утікач, що й на суді покаже ся винним (*jure convictus*), не схоче вернутись зі страху перед строгостію, або злобою свого пана, тоді постановлюємо, що такий утікач повинен заплатити своему панови три марки кари (роена) й річний чинш, який перше платив й отсим допіро висше згаданий утікач, кметь освободжуєть ся від свого пана. Се розумінне треба привязувати до кметів не тевтонського права. Наколиж кметь оселений на праві тевтонським, то втікати ані відходити не може, не спродавши своєї спадщини (*haereditate*), або не помістивши замість себе самостійного кметя й тоді допіро по з'оранню до чиста та обєві озимями й ярини, може відійти вобідно, сповістивши пана (*domino resignando*)“.

Потім йде постанова про се, що пан має право затримати річи кметя, що в тїк у ночі, та вказують ся припадки, коли всі кметі можуть покинути свого пана. Припадки сї се: а) церковний прокляти над паном, б) знасилування селянки через нього й в) граблення селян за довги пана. „Та коли нема висше наведених причин, тоді кметь ніяким чином не може відійти від свого пана, не лишивши в порядку дому, як слід приладженого тай се тільки на Різдво Христове¹⁾, по старім звичаю. Коли кметь спершу мав пільгу, то повинен служити своему панови тільки літ (не кидаючи його) скільки користував ся пільгою тай се лиш в тїм випадку коли кметь на праві польським. Колиж кметь оселений на тевтонським праві, то він не може відійти ніяким чином, не сплативши чиншу за тільки літ, як довго користував ся пільгою й тоді ще не сьміє сього вчинити, не давши на своє місце так саме багатого кметя й не відбувши озимих й ярих посївів; зробивши отсе, він може відійти“²⁾.

¹⁾ У Vol. leg. надруковано: „in necessitate domini“; відчитувати треба: „in Nativitate Domini“.
Дяв. Лелєв. Pocz. Pr.

²⁾ „Et hoc quando in jure polonico sedet kmetho. Quando vero kmetho jure theuthonico est locatus, idem nequeat recedere ullomodo, nisi tot annis census exsolvat, quot annis habuit libertatem; nec tunc hoc sibi liceat, nisi aequè divitem loco sui kmethonem constituat...“ T. I. 50.

Закон сей дуже ясний ; він каже, що 1) кметь польського права може відійти без відома пана, в який небудь час, заплативши йому 3 марки кари й річний чинш ; він може покинути його й безкарно що року в означенім дни, лишивши дім у гарнім порядку й відсидівши число літ своєї пільги ; 2) що кметь німецького права не може відійти, а) не продавши своєї волоки (розумієть ся з повинностями) другому так саме самостійному, б) не відсидівши цілого числа літ пільги, в) не з'оравши й обсіявши піль. Звичайно вказують на отсе право посідання (haereditatis) й право продажі волоки, мов на доказ важних пільг для селян, оселених по німецькім праві¹⁾ ; такий погляд стрічаємо навіть у Бантке, що на доказ правди покликуєть ся саме на той прараграф Вислицького статута. Здаєть ся, легко поняти, що власник звязаний правом продавання своєї власности не є в світлім положенню. Селянин тікає дуже радо кидаючи дармо свою власність ; та йому закон наказує робити се, велить продавати її ; чому ж би знов панови не тішитись, коли лишать ся йому даремно земля й дім, які можна собі забрати або продати ? Правodawцям було се звісно, що селянинови, пригрішеному до землі німецьким правом не легко найти купця на свій ґрунт ; ті, що бажали завяти ся хліборобством, без куповання найдуть такі самі ґрунти по селах, що користують ся польським правом та можуть сидіти собі на них до сходу, зберігаючи собі все право утечі ; закон знає, що і даремно селянин не легко найде собі наступника — тому й сей закон в інтересі панів кладе на селян о б о з я з о к (не право) в який небудь спосіб передати свій ґрунт другому, щоби волока не лишалась пуста ; тоді пан нічого не тратить : йому все одно, хто буде платити чинш ; ось чому закон додає вимову, щоби виходець передав волоку так саме самостійному селянинови. Одначе й по сповненню сих домагань, селянин німецького права не може вийти свобідно : він мусить заплатити чинш за ціле число літ пільги (при основанню сїл на німецькім праві все давались полекші тому, бо при новім волоснім способі господарки, треба було неминучо перебудовання сїл, розселення хуторамв ; в польськім же праві не все були пільги й не для

¹⁾ Bantkie Hist. pr. Polsk. 1859 p. et. 93.

всїх). Селянин польського права, що відслужив лїта пільги, не був нічим в'язаний.

Та ми дуже не радо беремо ся до таких пояснень і без сього ясного закона, де говорить ся про кметїв-тїкачїв, оселених на тевтонськїм правї, й про заходи проти їх утїкання.

Не дивуємо ся, що такїй ясний закон був до сеї пори не понятїй, бо свобода й привілеї вважались безсумнївною признакою нїмецького права, нікому ж не прийшлося перевірити сю думку, переняту від нїмецьких учених.

Правда, що в період Вєслицького статуту вже заводились деякі обмеження свободи переходу селян, оселених на польськїм правї¹⁾; та всї обмеження зроблені під очевидним впливом нїмецького права. Звичай, приватні рїзнородні умови уступають тепер місце писаному, все вирівнюючому закону; се вчасне прямування до одноформности закона, певна річ, повинно приписуватись впливови нїмецького а через нїмецьке римського права. Такий перехід від побутової рїзнородности до правної прецизії міг бути дуже добродїйним, колиб право не освячувало й не утверджувало на віки шкідливих поаяв; сеж було неминучим, наколи жерелом права став тільки один шляхотський стан (під впливом сьогож нїмецького права). Вправдї до часу видання законів про повсюдне закрїпощенне селян, багато поселенцїв вступило в крїпацький стан дорогою економічної залежности від пана; та хтож заперечить, що й тодї було й опісля таки та імовірно й на завсїгди лишилоб ся багато поселенцїв у лїпшїм економічнїм положенню, що так і спромоглиб охоронити свободу особисту та ділань. В Росії загальне закрїпощенне наступило принайменше два столїття пізнійше ніж у Польщі, і дослідники до тепер не порїшили, чи була тут внутрішня потреба такого загального порядку, чи то бачить ся тут вплив сусїдних порядків і узаконень. Як опісля побачимо, нїмецьке селянське право мало безпосереднїй вплив на польсько-литовські права, а ті обмежували що раз більше і більше свободу селян; тепер же звертаємо увагу

¹⁾ Vol. leg. T. I. 29: „Не позволяється переходити з одного села в иньше багато кметям нараз; можуть выйти без відома пана з села тільки 1 або 2“.

читача на ось яке питання: коли поселювання на німецьким праві було некористне для самовласти панів, то щож спонукало їх до що раз більшого віддавання своїх селян (Поляків) з польського права під німецьке? Чи бажання притягнути поселенців новим устроєм? Коли німецьке право діставалось (на Шлеску й у Польщі) Німцям-колоністам, тоді надання їм німецького права було дійсне привілеєм для них, бо се право було їм рідне; для Поляків одначе в сій напрямку мало воно зовсім протинне значінне. Ліпшою пільгою для Поляків було-б зменшенне повинностей селянських, ніяк же заведенне волочного господарства, вічної ленної власности та поневільний¹⁾ розклад громад.

Тим часом німецьке право по селах так розповсюджувалося у цілій Польщі, що й признаки давнішого способу господарки зникли; а разом з тим зникла і свобідна верства хліборобів. Богато польських учених, що захвалювали німецьке право, прихильовались вже до сього, щоб бачити в гострім кріпацьким праві несловянський звичай, лишень німецький: „шідданство й гостра підвластність (селян), каже Бантке²⁾, не були витвором Словян, лиш були запозичені й заведені пізнійше; разом з християнством, десятинами й ленними повинностями, вони появилсь наслідком впливу й приміру Франків й західних країв.“ У тім випадку він тільки повторює слова Нарушевича, що всі данни, повинности, звичаї шляхти, міщан та сільської громади разом з „її неволею“ прийшли до краю від Франків і Німців³⁾. Жаль тільки, що такі дослідники вдоволялись загальними висловами про якийсь таємний вплив приміру, про християнство (певна річ католицьке, що дійсно завело всюди десятину й тим сильно погіршило положенне селян). Цильнійший огляд документів відкрив би їм дотикальну звязь між німецьким і кріпацьким правом.

Коли Литовсько-Руська держава зіткнулась з Польською, то вже в сій останній юридичні понятя про кріпацьке право були означені. Під вчасним та рішучим впливом польського

¹⁾ Доказ на се, що він був поневільний, подамо низше.

²⁾ Hist. pr. Polsk. 88.

³⁾ Nar. T. V, 163.

праводавства на юридичний побут Литви й Руси, прикріпленне селян у сїх останнїх могло доконатись вже зверху — загальною, праводатною дорогою. Та жите постійно відставало від праводавства в Литовсько-Руській державі; як волочний спосіб господарки, так і закріпощенне розширювалось ступнями й се дає нам спромогу прослідити й тут отсю звязь.

З початку тільки ближші до Польщі провінції — Белзька (ще від часів Витовта) й Підлясе присвоїли собі волочне господарство. Властиво Литва (Жмудь та Виленська земля) ледви чи могла довго триматись проти впливу польсько-німецького права, бо в неї господарські навички не були такі трівкі, як у народів словянських, споконвіку хлїборобських; нам не звісно, скільки словянська громада була близька Литві. Русь непохитнїше зберігала свій відвічний спосіб господарства й його наслідки¹⁾ та чим далше на схід до України, тим завзятїше; вкінци, стара громада до останку дотримала своє істнованне в козацьких степах. Таким же історичним і географічним порядком ішло з Польщі й розповсюднювалось на Руси кріпацьке право.

Найбільше цікавий акт, що свідчить про немвнучу, залежність кріпацького й німецького права, є устава о волоках Жигмонта Августа (1557—1558). З неї показує ся ось що: а) Найбільше вживаним, хоч і неповсюдним господарством у Литовській державі в половинї XVI віка стаєть ся вже волочне. б) Король (як пан, не володар) висказує замітне своє бажанне завести його всюди, як користнїше для себе. „Ревізори повинні наглядати, щоб місця для посель були визначувані межівниками на третім, середнім поли,... а уряд повинен пильно примушувати селян до заселювання визначених місць“²⁾. в) Господарка ся перенята з німецького права (хоч сей термін вже давно вийшов з уживання, як що для Литви й Руси давнїше німецьке право стало вже польським),

¹⁾ Памятн. т. I. 209 (Уст. о волок.).

²⁾ Ibid. цілий § 29. Волоки на Литві й Руси були подвійного роду: „хельминска“ й „коронна“; перша містила 16 д. 818 кв. саж., а морг 1307 кв. с.; друга — 16 д. 1110 кв. с., а морг 1317 кв. с. На волоці рахувалось 30 моргів, на морг 3 кв. шнури, на шnur 100 кв. прутів. Див. Фундукля, Описаніє Кіевской губ. I, 15.

що видко (крім волочної господарки) з повсякденного істнування війтів. „А служба їх ось яка: на приказ уряду виганяти селян на роботу, також до сплати чиншу й податків наших, бути при сплаті податків, приводити селян до уряду на розправу замість децького, при всіх роботах наглядати над людьми свого війтівства, замість наставника, їздити з людьми свого війтівства, що доставляють овес та сіно до Вільна й інших міст і віддавати овес та сіно; визначувати межі під карою копи грошей¹⁾“. У кождім селі настановлені (ставлені) два або три лавники; обовязком їх — розсліджувати страти селян від спасення й інших причин, за що лавник дістає гріш; він обовязаний вірно доносити урядови, що розслідив; в противнім разі карається смертю, мов кривоприсяжник. Шільгами (як ми бачили) від селянських повинностей лавник не користується; війт має одну волоку свобідну від податків. Власть давніших солтисів, заведених німецьким правом, передана тепер урядови з їх правами й доходами; до них належали: судові права, оплати, всякі плати від 10-ї волоки (в старих привілеях понайбільше від 6-ї), побори мяса від різників і карні грошові від селян за злочини. Селянин є вже в стані повного закріпощення: „селянин та його майно належить до нас“, сказано в уставі; та се закріпощення заведено на тих самих основах, що вказані Вислицьким статутом для селян німецького права, а се, коли селянин втече з волоки, тоді земля його й ціле господарство передає ся іншому, а втікача уряд пошукує сам, або через війта; втікача, що вернеть ся добровільно, або судовою дорогою, уряд осаджує на пустій волоці. Селянин може продати будинки й господарство перед урядом при війті й лавниках та оселити на своїй волоці покупника, який би міг вповнювати повинности²⁾, а сам може оселитись у місті або на пустій волоці, але в границях присуду свого уряду; колиж уряд не має в своїм окрузі ні міста, ні пустих волок, аж тоді селянин може виходити на іншіх маєток, що належить одначе до того самого володаря

¹⁾ Пам. I. 21.

²⁾ Звісне право продажі свого ґрунту поєднує ся тут з принципом, що селянин та його майно належить до пана!

(себто, короля). В такім разі уряд видає йому свідощтво, що він вийшов добровільно заселивши свою волоку; се свідощтво він повинен показати урядови або війтови сього маєтку, до якого переносить ся. Оселюватись поза межами володіння володаря він не може. Тільки в однім випадку втікача селянина не пошукуєть ся урядом, себто, коли бідний селянин вийшов на зиму для прожитку в часї голоду (засїявши одначе поле й сповістивши уряд при вїїті про своє убожество й недостачу засобів до життя) й коли потім не вернеть ся до сьв. Яна. Селяни крім чиншу (21—26 грошей по якості ґрунту) приносять натуральні повинности: 2 бочки вівса й 1 віз сїна від волоки (се княжа аннона, що ніколи не переводилась); селяни обовязані звозити се збіже до збудованого замку (Вильно) або до пристаней. Стація (себто обовязок доставлювання продуктів панови, коли він сам покажесь на селі) або заступаєть ся грішми (2 $\frac{1}{2}$ гроша від волоки) або відбирає ся натурою по бажанню пана (від кожної волоки курка й 10 яєц, від 13-ти волок ялівка й барач). Ся стація також ніколи не переводилась. Відтак селяни обовязані до панщини (по два дні на тиждень та 4 дні волоки літом); зрештою панщина й тепер складаєть ся тільки на другорядний дохід пана; головним лишаєть ся чинш. Земля замкова оброблюєть ся головню на користь уряду: уряд побирає чинш від 10-ї волоки, а з гуменного (фільваркового) збіжа уряд дістає 3-тій сніп (не забудемо тут, що уряд переймив давнійшу власть солтисів). Таким чином, чи то панщина була первісною умовою між солтисами й поселенцями, чи виродилась з княжих „servitia“, на всякий випадок вона привязувалась до селян оселених на німецькім праві. Серебщина, яку ще крім всього наведеного платили селяни, є старинною exactio pecunialis, що все збиралась з поселенців німецького права. Підводова повинність, сторожева й ловецька існують усюди. д) Вкінці, в уставі просто висказуєть ся, що свобідна угода (умова селянина з паном) не можлива в волочнім господарстві: „Пустих волок та їх сїножатий нікому не наймати й ніяким робом, ані за пок лони, ні за заплату скарбови не віддати їх під обробок.“ Такий приказ здаєть ся дивовижний на перший погляд; чому ж лишати волоку пустою, коли можна мати з неї дохід? Інше місце сеї устави пояснює сю загадку: „Порожних волок селянам не орати й коли

посьмів хто се вчинити, не записавшись у реєстр, то збіже йому відбирає ся до наших stodіл, він же сам платить скарбови нашому карбованець грошій“. Значить, пан зрікає ся навіть свого часового доходу, коби тільки досягнути сього, щоб усі його ґрунти були заселені на праві вічного володіння, введеного німецьким правом.

Виходить, що коли прикріпленне до землі й заборона свободної умови є характеристичною признакою стану, то очевидно, що німецькому праву неминучо товаришувало кріпацьке право.

В самій уставі о волоках декільки разів говорить ся, що руські землі ще не піддались волочній господарці та мають осібні умовини що до данин і повинностей¹⁾: „На руських землях, де ґрунти на волоки не поділені... меди й иньші данини повинні збиратись по давньому, поки не буде иньшого наказу“. В 1531 році архієпископ Вітебський та всі князі й пани, бояри й міщани вітебські склали умову між собою про се, як тримати людий своїх похожих вільних, а саме приймати сих людий по „полоцькому“. В 1551 році вже всі бояри, шляхта, сьвященники, міщани й слуги панцирні вовводять Вітебського й Полоцького підписали між собою умову про загальну норму селянських повинностей.

Сими двома „установними записями“ пани зносять давнійші „куниці“ — добровільну угоду пана з селянами й обов'язують ся приймати селян не инакше, як за 4-ту частину (4-тий сніп жита й всякого збіжа, за половину меду від сих пчіл, які розплодять селянини на місци, від сих же, які привезе з собою або купить, не платить нічого. Хтож затаїть частину, хочби один сніп, сей платить подвійно і карбованець кари, одначе се повинен розсліджувати не сам один господар, тільки при участі людий. Крім сього, селяни обов'язані відробити на рік 8 толок; на весну через цілий тиждень будувати на дворі пана нові будинки, направляти старі, зимоюж ходити на полювання й ловлю риб. Згадана четверта частина може бути замінена ручною повинністю, себто панщиною по 2 дні на тиждень літом і зимою га крім сього ще 8 толок. Селянин, що переходить до иньшого пана, повинен задалегідь ще літом

¹⁾ Пам. 1, 2, 174, 210.

віддати панови переліг (певна річ, тому, щоби пан мав час за-сїяти його на свою користь) у першу неділю великого посту, вдаривши чолом та заплативши виходову кунцю — 12 широких грошей та забиратись тоді геть. Хто пропустить сей речинець (збор)¹⁾, або Зборну неділю, не може вийти й лишаєть ся до другого року. Виходячи, селянин повинен поправити й прилагодити дім або обійсть, де мешкав, та привернути його до такого порядку, в яким його дістав; коли взяв дім зі статком або збіжем, то при виході повинен стількиж у нїм полшити. Селянин, що оселивсь на нетиканім ще ґрунтї, де нема оселї й готового підораного поля, дістає 10 лїт пільги (по уставній записї 1531 р. 5 лїт, а хто сяде на нерозробленій ще землї, а будинків не буде, нї оранини, сьому пільги 2 роки); хтож поселить ся в готовім домі й на обробленім полі, сьому нема пільги. Скільки лїт пільги пересидить, тількиж лїт обовязаний відслужити свому панови, а потім може йти геть; пани повинні добровільно пускати їх, не спинюючи нічим („не чепячи ихъ ничимъ“). Колиб селянин купив осторонь який дім, то йому вільно продати сей дім, кому схоче; та наколи що добудує з панського ліса, то все те повинно лишитись.

Селянин повинен виходити не потайки, везти своє майно явно, вдаривши чолом, зі своїм господарем в усїм розрахувавшись, заплативши купяць 12 грошей; а хто стане вивозити своє майно потайки й довідаєть ся про се господар або зловить його, такий чоловік тратить своє майно й збіже, що лишилось ще в землї. Путні люди повинні бути захищені (заховані путними людьми) по старому; люди стародавні (що страшили право переходу) службу служать, даннини дають, полатки і вроки платять по старому звичаю, або як їх господар схоче уладнати²⁾.

¹⁾ Г. Леонтович („Крестьяне юго-западной Россіи“) піймає слово „збір“ у значінню громадських сходин; та коуж не звісно, що перша неділя великого посту зветь ся „Збірною неділю“.

²⁾ Ми не навелиб сього акту тут, колиб не були приневолені завзятим повторюваннем ось яких похибок: „На Руси (московській та, певна річ, Литовській) Татари приврїшили нарід до землї для фінансових пожитків; тому то на Руси нїде, крім більших міст не стрічає ся свобідного чоловіка, себто такого, що має право переходу з місця на місце.“ Мацейковскій *Histor. Prawod. Slow.* т. II, ст. 127 (вид. 1858 року).

Порівнюючи сей закон з законом о волоках, бачимо, а) що волочна господарка, введена німецьким правом, ще не була повсюдною в Вітебським та Полоцьким воеводствах до половини XVI в.; б) що тому тут нема повсюдного прикріплення до землі, за се є проби знесення свободної категорії селян; в) положення свободних селян характеризує ся тут тими самими рисами, що положення польських селян, оселених на польських правах, в Вислицьких статутах; г) повинности селян, хочай найбільшені тепер (у тій цілі їм видано уставу про похожих людей), все таки далеко лекші від селянських повинностей, поставлених при волочній господарці: так, по уставі про похожих людей селянин місто натуральної повинности, може відроблювати по два дні на тиждень й 8 толок тай більше нічого: по уставіж о волоках він повинен заплатити чвиш, принести натурою звісне число бочок збіжа і вкінці відбувати ту саму панщину по 2 дні на тиждень та 4 толки.

На Русі — Білорусі, Полісю й Україні — села творили ще громади, що ділились на менші ще громади: служби й дворища. Перше, здасть ся, є загально вживаною назвою підданства на Білорусі, друге — в Україні: останнє подябуємо й на Волині у віддалених частинах Червоної Русі. На чолі громади стояв „старець“, що зі свого ґрунту не давав повинностей. Нема ніякої спромоги підвести під льогічні рубрики всю ріжнородність положення селян при руській господарці. Сею ріжнорідністю основно відріжнює ся руська господарка від волочної (німецької), де зовсім противно нема ніякої ріжнородности. В руських селах були й невольники, були й свободні, позбавлені прав переходу, були, як ми вже бачили, й вільні похожі люди. Та серед усеї ріжнорідности добачуєть ся одно, що як господарка була громадська, так і повинности всіх селян вкладались на громаду, що було далеко важнійшим від права переходу, чим то як раз ріжнить ся руська господарка від волочної. Громадське посідання зберігалось навіть між селянами ріжних панів, що й давало причину до спорів між ними¹⁾.

¹⁾ А. Ю. Западн. Россіи Т. I. N. 62.

В королівських маєтках заведення волочної господарки утвердилось остаточно, як можна думати в часах устави о волоках¹⁾; одначе в приватних маєтках вона поволи відносила побіду над громадською руською; навіть там, де її заводилось, вона не могла привноровитись з цілою докладністю і повнотою, робила уступки давнішому способови господарки, або пеувала його. Инколи в маєтку того самого пана були села з волочним ладом тай села, що зберігли громадську господарку; так, наприклад, в маєтку Полонським князя Радивиля в 1598 р.²⁾ одна волость Угриницька ще лишаєть ся при давнійшій господарці, друга Полонська уряджена на волочний спосіб, хоч місцеві обставини не дозволили йому прийнятись вповні тому, що села „не могли перенестись зі своїх стародавніх місць й побудуватись на своїх волоках через недостачу будівлянного ліса“ (як висловлюєть ся інвентар) та наслідком рішучої відрази словянського племені до такого устрою (що додаємо від себе). Кожде село Полонської землі творить одиницю, докладно відмірену й розділену на волоки, кожною волокою володіє або один селянин зі своєю родиною, або два селяни разом; деякі волоки віддані під умовою відбування кінної земської служби; волоки церковні (1 або 2 на церкву) освободжені від повинностей рівно як і волоки бояр кінних і путних. Селяни, що не мають волоки й зовуть ся підусідками, замість усіх оплат з'обовязують ся до панщини по одному дневи на тиждень. За межами розміреного простору лежать застінки — поза сферою ділання волочної господарки; землі, що належить до них — се, або непригожі пустарі, або віддають ся як додаток до волок; головно на користь бояр, обовязаних до військової й листові (почтової) служби. Всі оплати й повинности розкладають ся на волоки.

¹⁾ Зрештою не треба думати, будьтоби від часу устави о волоках всі королівські маєтки були перетворені відразу. З описи Гомельського староства 1640 р. (А. З. Р. V. 16) видно, що тут громадська господарка була ще в повнім значінню; чинні й повинности розкладають ся на служби (що тут числять 2—3 дими); та важнійший побір, медову дань вкладаєть ся на цілу громаду, себто, село.

²⁾ Инвент. им. Полон. Пам. Врем. Ком. т. III, Від. 2, ст. 60 і далі.

В другім маєтку сьогож пана, у волости Угринцькій, села ділять ся на два дворища або двори, що містять по 5—16 димів; кождий „дим“ становить родину. Вплив нової господарки показав ся тут розкладом громадської повинности на подимну; дим вирівнює ся з волокою. Найзначнійша медова данина збирає ся не з села, як перше при громадськім господарстві, тай не з дворів, лишень із димів. В иньших маєтках, по інвентарям, майже сучасним Полонському, грошеві чинши розкладають ся на дворища, а маєткова данина збирає ся з цілого села¹⁾. Одначе й у маєтку Полонськім давнійша господарка ще відріжнює ся від волочної і прикметами і скількостю данин і повинностей.

Порівнаймо, вкінци, обєм повинностей селянських при одній та другій господарці. Село Оздів, уряджене у волочній господарці містить 25 волок підданських; від кождої з них селяни а) платять чинш по 2 копи 40 гр., б) дяклу пів-маці жита, яку вони обовязані засїяти й заволочити на панськім поли; в) повинні орати літом один день та волочити другий; г) селяни волости Полонської обовязані зжати, звезти та зложити в скирти все збіже, скількиб не було на панській рілі; д) привезти від кождої волоки що року 4 вози дрова; е) скосити сїно на панських сїножатах, зложити в скирти й відвезти на панський двір; ж) давати сторожу до двора полонського, по черзі всі села — по 2 сторожів на тиждень; з) давати по одній підводі від волоки на рік; и) появлятьсь гуртом (на ївалт) до направи гребель; к) давати стації в часї переїзду пана (від 10 волок одну ялівку й барана, від кождої волоки 1 гуску, 2 курки, 20 яец і віз сїна), та л) при передаванню чиншу від кождої волоки платити бирчого й писчого по 12 латовських грошей.

Тимчасом у того самого пана, майже в тій самій місцевости, є другий маєток, що лишав ся ще на праві руськім — село Угринчі. Повинність Угринцьких селян лежить в отсїм: а) вони платять позлотівщину й медову данину, від села 67 кіп, 34 грошей та 2 пен.; а через те, що в селї 54 димів, входить на дим по одній копї й коло 13 грошей; та розміри

¹⁾ Пам. Вр. Ком., 2 від. ст. 19 і далї.

дима нам невідомі (можна думати, судячи по числі робучих рук, що дим міг бути й менший і більший від волоки); тому розложимо грошеву повинність на число рук. В Угриничах, при руській господарці, всіх муштин було 148, в селі Горках, що було на волочній господарці 32 муштин; в Угриничах сума всіх податків рівналась 67 к. 34 гр., і 2 пен., у Горках лишень — 28 кіп 32 гр; значить ся, в останнім припадку від душі приходить коло 53 гр., а в першій тільки коло 27 грошей від душі. б) Поселенці руського права не відбувають панщини; в) нічого не згадується про їх повинности — підвоводу, сторожеву, дякольну та стації; зрештою можна згодити ся з тим, що сї повинности розуміють ся самі про себе, та якаж й без сього ріжниця в усім останнім! Так то, приватна господарка давала більше спроможности до побільшування повинностей та поборів, аніж громадська.

Друга поява, що виринає з розкладу громади — се пролетарият. Здаєть ся нам, що нічо не може так розяснити нашу думку, як примір з сучасної нам дійсности; в тій цілі звернемось до Боснії, мов дорогоцінної памятки слов'янського побуту, попсованого німецьким правом; тут позволимо собі зробити витяг із твору¹⁾, кождому звісного; та факти наведені в нім може наберуть тут нової сили поруч представлених нами поглядів.

„У Боснії... ціла хлїборобська веретва живе на правах фермерів, або арендаторів. Пан може вигнати селянина, коли схоче, селянин знов може¹⁾ покинути його землю. Замічу мимохідь, що се повернулось на шкоду хлїборобови: йому трудно вийти тому²⁾, 1) що він звичайно задовжував ся в агі (дїдича), 2) що він ледви може сподіватись землі від другого пана, за те навпаки трапляєть ся дуже часто, що коли селянин поліпшить свій ґрунтець, то пан його зганяє, щоби прилучити сей ґрунт до землі, яку перше оброблював панщиною, тепер же наймитами, або, щоби передати її другому кметови, що заплатить йому за се певну суму. Наслідком

¹⁾ Гільферд. Сборн. ст. 444. 447. 448.

²⁾ Себто, має право.

системи фермерства (кметівства), та його припадкового й умовного характеру в Боснії нема нічого подібного до словянської громади. Кождий кметь має свій ґрунть зовсім независно від громади.

„Кнез“ села (себто вибраний староста) помагає Туркам обдирати нарід. Бідні селяни, що не мають права голосу на радї, піддані самовільним (з боку кнеза та богатих панів) податкам і тому часто продають свою останню корову або коня та нвщатся так, що аґа виганяє їх зі своєї землі. Тодї бідаки звичайно кидають села та збудувавши собі де небудь недалеко хату на пустій землі, працюють мов наймити в иньших господарів: вони стають ся пролетарами. Боснійське село — се театр дрібних інтриг: кождий кметь бажає відтнути другого, щоб набути його ґрунт!... Сї пролетарі живуть у так званих колибах (злденні хатки, силетені з хворосту, покриті деревляною корою) й годують ся чим Бог дав... Колибарів у Боснії дуже багато: на 10 родин, що працюють над землею, повинно числитись від 2—3, та вводї й більше родин пролетарів... Можете бачити в колибах родини, де діти одним словом голі, а дівчата ледви прикривають себе якою сорочиною в лахмітті; де люди цілми місяцями віджвляють ся юшкою з кукурузиння та ріжних диких корінїв; де діти гинуть як мухи, дорослі конають з голоду. Турецькі пани терплять сих безталанних пролетарів по лісах та пуетках, що до них належать. Взятись до оороблювання землі вони не можуть, бо ніяк їм купити ві вола, ві плуга; кметь муєть мати свою худобину та своє знарядє, в иньших знов округах, де сам пан дає худобу і знарядє, добирає він собі такого кметя, що має дещо та зможе заплатити йому при оселенню“.

Як раз так і в Польці з тих порядків заведених німецьким правом, добувсь пролетарият. Відібравши самостійному кметьови спроможність (не право) переходу з відданої йому волоки, викликало воно новий спосіб на його знищення — взаїмне суперництво між кметями. Знищивши ся, він не в силі виконувати повинностей і тікає сам або пан його проганяє. Ми бачили, що таких бідняків устава о волоках пускає на волю. Одначе ся воля, без ніякого добра, гірша від великої неволї. Зруйновані втікачі на московській окраїні, на вільних степах, збирались знов у громаду; але втікачі в Коронї

Польській не мали степів тай лишались серед суспільности, заражуючи її новою хворобою, так чужою словянському сьвітові; їх бездольний стан такий, що нове закріпощення, а навіть неволя, — се дуже гарний вихід із нього.

В Польщі до днів вннїшнього пановання пролетарият був у широких розмірах: з 3, 300,000 селян було 1,339.000 людей без ніякої власности¹⁾.

Звісно, що західні економісти розвинули погляд на закріпощення селян, як на неминучу історичну появу. Сей погляд, зовсім вірний що до приватної — західно європейської господарки, годї вповні приложити до словянської громадської (де вона могла ще зацїліти). Громада се саморідна ґрунтова асоціяція, що заступає капітал.

IV.

Міське німецьке право.

Гіппе, у своїм творі про польську конституцію, що вийшов минулого року, дуже наблизив ся до правди, кажучи про значіння німецького права в Польщі ось що: „Нещасна супротивність землі і міста, що так важко тяжіла над західно-європейським життям від часу фєвдалїзму, та ще й тепер по части вяже ся у Німеччині з нерівністю прав і численними шкідливими перепонами торгівлі — в Польщі, при пануючих там умовах, му сіла виявитись ще яркїйше, й таким чином ся республіка лишилась у середновічній стані. Коли Англія від певної доби випередила континент в економічній і політичній напрямку та навіть нині (без огляду на свій органічний розвиток) являєть ся далеко новїйшою (сучаснїйшою), аніж сі держави, яких штучний організм зложено на основі

¹⁾ Schnitzler, L' Empire de Tzars. III. 451. Автор, не знати на якій основі, відносить початки витворення польського пролетарияту до року 1807., себто до видання Наполеоном I. манїфесту про особисте освободження селян у Варшавськїм великїм князівстві (III. 205). З одного боку, відомо про істнування пролетарияту в Польщі далеко скорше, з другою ж годї припустати, щоби майже половина селян нашлась у сїм положенню відразу по оголошеню манїфесту Наполеона I.

теорії, то різницю сю треба шукати у тім, що в Англії місто й земля майже ніколи не були супротивними поняттями та що незначні випадки сього розділу скоро нівечились. У тім, без сумніву, містять ся також головна причина (не дуже то оцінювана доктринерами-публіцистами) розвитку й величності заатлантичної доньки Альбіона¹⁾.

На жаль, ся думка підсунулась Гіппе przypadково: недостача уваги, чи відповідної знайомости з правами історичного розвитку словянських країн, відмінних від романо-германських, була причиною сього, що автор попав у неясність та суперечність. Декільки сторін назад Гіппе говорить: „Польща ніколи не була позбавлена середньої, землею володіючої верстви; на ній то лишень опиралась держава в часах свого добробуту. Ся верства в Польщі була всеж не так численна, як у теперішній північній Америці, що рівнож має в ній свою підпору; але до неї належала значна частина міщан і шляхти ще в XVI віці... Та, каже Гіппе, Польща не була краєм одним: вона му сіла вийти в круг розвитку європейського континенту. Поступ нових часів опираєть ся на розвитку рухомого капіталу супроти ґрунтової власности, — торговлі та вишого промислу супроти сільської господарки, міст супроти землі“²⁾. Коли так, то незрозуміло, чому супротивність між містом і землею згубна; незрозуміло, чому Англія випередила иньші краї Європи в економічнім напрямку; неясно, чому Польща лишилась у середніх віках, коли романсько-германські краї вийшли вже з них.

Щоби наблизатись до правди, Гіппе лишилось тільки бути консеквентним. Розбрат між містом і землею в романсько-германських краях є дійсно злом, але злом, що повстало для знищення иньшого більшого зла; сю суспільну думку сам Гіппе висловлює ось як: „В романсько-германських краях повстав цілий міський устрій, мов пристановище старо германської громадської свободи тоді, коли по селах (plattes Land) кріпацьке право (Hörigkeit) розповсюджувалось все більше та більше“³⁾

1) Verf. der Rep. Pol., 176.

2) Ibid. 170

3) Ibid. 171.

„Мешканці старинних республік Греції й Італії, каже Ад. Сміт, складались головню з ґрунтових посідачів, між яких первісно була розділена державна територія, та які вважали більше користною річю будувати свої доми в сусідстві один побіч одного й обводити їх муром для спільної безпечности. По упадку західної Римської Імперії, ґрунтові властники жили вже навпаки мабуть у кріпких замках, серед власн. х маєтків, окружені своїми васалами й людьми, що жили в їх залежності. Міста були заселені головню ремісниками, майстрами, що були, здаєть ся, в рабській залежності, або в стані недалекім від рабства. Привілеї, признані мешканцям деяких важніших європейських міст, подибувані в старих хартиях, дають ясне понятє про сей стан, в яким були міщани до часу відібраня сих свобод. Люди, яким признаєть ся, немов привілеї, право видавати за муж своїх доньок без дозволу пана, лишати по смерті маєток своїм дітям, а не панови, й передавати свою власність дорогою заповіту, мусять бути встані дуже близькім до рабства, в яким жили селяни¹⁾).

Хоч Сміт висказуєть ся тут обережно, вживаючи висловів: „здаєть ся“ й „мабуть“, всеж пізнійші досліди зовсім потвердили сю думку. Тоді, коли в Польщу стали переселювати ся Німці з ріжних сторін Німеччини, в самій Німеччині ні мешканці міст не мали повних громадянських прав, ані міські громади — самоупрєвн; вони тільки ще боролись за самостійність зі своїми панамв (понайбільше єпископамв, що й помагало їм до деяких удач при завзятій тодішній боротьбі світської власти з духовною). Та поки що в самій епоці боротьби (XI—XII в.) міські громади двигали подвійне ярмо — коронних урядників королівських війтів і панів та їх війтів, бурґграфів, віцтумів та пньш. При кінці XI віка в старім Кельнї, де дух муніципальної свободи, як кажуть, живогів ще від часів римських, де трівкійше, ніж у багато нньших містах утвердилась опісля громадська самоуправа, трафив ся ось який випадок: коли раз шеффенів обвинили перед архієпископом Ганноном за якийсь несправедливий присуд, тоді архієпископ признавши їх оправданнє безосновними, казав їм повиколювати

¹⁾ Про богацтво народів, кн. III від. III.

очі, а одному з них, що був його „особливим домашнім служником“, полишив одно око¹⁾. Тільки на початку XII віка імператор Генрих V освободив инше старе місто Швайер від права панів і вїїтів до участі в спадчинї померших міщан, від мита в серединї міста, від Bann- und Schatzpfennig, поборів натурою від товарових човнів (Abgabe des Pfeffers), позвів на суд поза мурами міста, від обовязкових робіт ремісників (Brodbackers і инь.), від Bannwein, від обовязку утримування пана (єпископа) в часї своїх судів та инь. Тодї то імператор освободив і Ворме від сторожевого (Wachtgeld), за-казав примусові вінчання та забезпечив права спадчини²⁾. Лишень у двадцятих роках XII віка Майнц дістав подібні привілеї. З форми його надання видно, що більшість міщан не звалась ще свобідною., „mit Beirath des Kleros, der Grafen, der Freien (Altbürger), der Gottesleute und niederen Bürger“³⁾. Після найдавнішої грамоти для Соесте, якої основний зміст належить до XII віку, архієпископ кельнський, „als unser Herr“, іменує всіх судив і начальників, міщани одначе настановлюють (bestellen) шефенів; відріжняють ся три роди судів: пробста, вїїта й солтиса; крім сього є „Burrichter“, низші судні, мабуть у хлїборобських передмістях; вїїт відбуває три рази на рік „Voigt ding“; він володїє правом карного суду з карою смерти, сповняючи Blutbann в імені архієпископа; до нього належить право найвишого поліційного нагляду; властивий міський суд є під проводом солтиса; міщани мають вже свій „ратуш“ і на його користь відступають $\frac{2}{3}$ кар грошових з тих, що нарушають міський спокій та вживають неправдивих ваг і мір; та сей ратуш не є ще місцем засідання пізнійшої ради: громада лишаєть ся ще в повній залежності; їй заказано, без згоди кельнських урядників, складати умови з сусїдними панами та графами. В Ахенї шефенів вибврано спершу з поміж Königsleute, опісля вже і з міщан⁴⁾. Магдебург, місто, що дало назву міському праву у словянських землях, при кінці XII віка не має ніякої громадської само-

¹⁾ Barthold. Gesch. der deutschen Stände und deutschen Bürgertums, 1853 року, I, 128.

²⁾ Ibid., 205.

³⁾ Ibid., 240.

⁴⁾ Codex juris municipalis Germanii, Gengler, Erlangen, 1867 року. 4.

стійности. Найдавнійший акт цього міста, який до нас дійшов, се привілей єпископа Віхмана 1188 року¹⁾. З цього привілея ясно, що суд в Магдебурзі не належить до громади, лиш до бурграфу й солтиса: „Si civis contra hospitem et hospes contra civem aliquam querellam habuerit, pro qua placitum burgravii vel sculteti expectare deberet“...²⁾); присуди бурграфу й солтиса можуть бути доконувані й без участі шеффенів в разях, що не дозволяють проволоки, коли шеффенів нема присутніх³⁾); згадуєть ся про збори громадян (conventus civium): єпископ наказує, щоби дурні (stulti) не поважились впинювати постанов лїпших громадян (meliores); одначе сї збори не мають власти пізнійших міських громад; права для міста видає пан, як се доказують самі статути Віхмана. Конзулі й міська рада появляють ся в Магдебурзі вже за часів великого інтеррегнум, коли то всюди в Німеччині міські громади досягли вершин муніципальної свободи. Сих примірів здаєть ся досеть для цього, щоби переконатись, що німецькі міста до XIII віка були в стані підданським, дуже близьким до рабства сїльських мешканців. Вони не були пристановищем старо-німецької свободи, як висказав ся Гіппе, лишень передовими постами знова прокидуючої ся свободи, що згнула під пануванням фєвдальних порядків, а тепер наново відживала. Міста мусїли замкнути ся самі в собі: ясно, що отсе їх відокремленне є великим добром, одинокою запорукою ратунку для суспільности. Міста своїм освободженнем дали основу освободження околицьких поселенців.

Поняте міста, як житла стану, середнього між панам та хлїборобами є понятєм новим, властивим християнській Європі. Як саме поняте, так і предмет, що ним визначаєть ся (Stadt), витворились пізнійше, аніж настав розділ між рицарським і селянським станом. Усі міста Німеччини не дуже давного походження, крім кольоній на берегах Рену й Дунаю, заснованих ще Рямлянами. Оселі цього рода, називані буртами, відріжнювались від решти осель сив, що мешканці їх мали більше спільности та звязи між собою. А тимчасом ме-

¹⁾ Див. у Tz., Urkundenbuch, ст. 266.

²⁾ Ibid., § 7.

³⁾ Ibid., § 8.

шканці відкритих місць розселявались особними хуторами і фермами, мешканці бургу мимохіть позбувались сеї навички. Симв передовсім відрізнявався їх побут від побуту сільських мешканців і ріжниця отся незвичайно важна.

Складом людности місто було зовсім подібне до землі. Людність складалась із тих саме верстов, що й на землях, себто, рицарської та кріпацької. Колиж сі дві верстви не розділялись від себе так, як земські верстви, то причина сього містилась у міській спільности життя. В кождім місті були свої так звані Geschlechter, міська шляхта, подібна до земського дворянства, що становила одначе найнижший рід рицарського стану; вони були панами ґрунтів, мали свої герби й панські титули. Доступу до своїх родових кругів вони цильнували журливо як і земські дворяни. Поруч сеї давнійшої, імовірно дружинної, людности й під її захистом, осідали особними оселями (vicus) купці й ремісники; сі поселенці лучились у спілку основану на земляцтві, з чим часто сполучувалась і спільність занять. Такі спілки, оселені на ґрунтах властника міста, обовязані були до кріпацьких повинностей для нього; та деякі з поселенців з'уміли добути собі привілеї, що признавали їм право платити (замість панщини) означений чинш панови й право мати своїх вибраних начальників. А тимчасом до міста прилучують ся нові спілки або нові цехи. Давайші громади переімінюють ся на Allbürger і т. инь. Таким чином свобода відвойовувала собі що раз більшу територію. Творить ся стан міщан (Bürger) на крайній межі рицарського й селянського стану — стан у повнім розумінню середній. До нього знизжуєть ся родове рицарство, до нього прямує і безправна кріпацька людність.

Одночасно з приростом числа свободної людности, повставала й розширювалась самоуправа міста. Міські дворяни й родовиті та старші міщани, що розбогатіли торгвелею старають ся скинути з себе всяку залежність від своїх панів: горить завзята, часто кривава боротьба між містами та єпископами. В тій боротьбі головна роля припадає шляхті і старим міщанам, бо низші міщани не дуже то здібні до сього, щоб інтересуватись політичною свободою, а ще менше здатні до підпирання її. Та міській аристокрації вдаєть ся усунути, або принайменше обмежити власть пана: міста не хочуть підда-

ватись єпископським солтисам та колегії скабінів, що залежить від них; вони складають собі раду (Rath) кермовану новим вибраним головою міста, що називаєсь *Burgenmeister* або *Rathmeister*. Давний судовий обовязок шеффенів лишає ся при них; власть солтиса або буріграфа обмежує ся на ролю председателя в сій колегії, тай сеєя власть зі зростом богатства міста, купуєть ся ним. Одначе до міської ради мають доступ тільки патриційські роди: низші цехи й нові корпорації бачуть в радї таке саме чуже собі начальство, як власть солтиса. При розладї між патриціями й паном, отсей остатній опирає ся инколи на низші цехи; та по хвилевій побідї власть його стрічає нову невдачу як раз з сього боку, що принїє йому хвилеву побїду: прокидує ся ворожнеча, внодї відкрита війна, повна жорстокости між патриціями й народом: коли нарід бере гору, замкнена в собі міська рада відчинює ся і приймає до свого складу представителїв черни; инколи творять ся дві ради — мала патриційна і більша, демократична. Результатом сього виходить прибільшення прав міста, і розумїєть ся, прибільшена сила, що стає проти власти пана. Вкінци, коли ся власть вже зовсїм усунена (як се було в Італїї та Німеччинї), міста стають у безпосереднї відносини до державної власти, себто, в такі самі, в яких були державні князї.

Ми рїшились подати сих кілька заміток про початкову історію германських міст тому, щоби читач міг мати все на примітї отсї конечні для нас виводи: 1) розвиток міського права в західній Європі почавсь тодї ще, коли суєспільність складалась із двох гостро розділених верстов: рицарів і селян; 2) міста, відділюючись від землі, підмагали як раз тим самим ступневому зближенню земських верстов; 3) таке зближення могло доконатись тільки єеред веретви торгових і промислових людей, яка так далеко віддалена від рицарства (родом своїх занять), скільки й від селян (своїм богатством й особистими правами)¹⁾.

¹⁾ Міста в Англії, освободившись від підданства у баронів, не творили осібних республік тому, що поза міськими межами їх захоплювало не безладне жите дрібних самостійних держав, лишень доладна цілість єдної держави. Міста не потребували розвивати свого осібного права тому, що місцани були й суддями на судах графства. Вже від часів Едварда III. депутати графів і міст

При зовсім інших обставинах почався розвиток міського права, на німецький зорець, в землях Польських і Руських та довів до супротивних результатів.

В попередніх розділах ми вяснили, в яким вигляді первісне німецьке право означило в Польськiм королівствi права та обопільні відносини так званих земських людей, себто панів та хлїборобів. Та сї верстви прибрали острій становий характер допіро тоді, коли з німецького права стало вироблюватись міське право, коли посеред землі появилсь замкнені в собі міські громади, чужі для решти народу правами й управою та почасти (в деяких сторонах Польщі) й національністю. Неминучо треба нам проте розглянути: 1) повстаннє з загального німецького права — права міського (що доконалось на Шлеску та частиною й у самій Польщі), 2) відносини міста до землі по німецькому праву і права міст, 3) міську управу, загальну в своїх основах для всіх країн Польського королівства; та ми, розумієть ся, будемо займатись головню проявами німецького міського права в руських, особливо полуднево-руських містах.

1. Почин німецького міського права в польських землях.

Первісно німецьке право ніраз не було міським правом: з одного боку воно (як ми бачили) обіймало і міста і села, з другого — (як се зараз побачимо) не відріжнювало міста від села. Думають, що одною з дуже важних прислуг німецького права є се, що воно перший раз завело в Польщі ріжницю між містом і селом в європейськiм розумінню сих термінів, бо до сього часу в Польщі містом називалось більше село, збудоване довкола замку й обведене ровом або деревляним частоколом¹⁾. В цілій масі привілеїв на основаннє міст і сїл з німецьким правом не стрічаємо ніякої ріжниці між правами одних і других. Як при заснованню сїл, так і міст

радять в однім парламенті. За Генрика VII. міщанина вибирають председателем низшого парламенту. Городський характер не ділив також міщан від хлїборобів, бо не було там монополію на ремеса.

¹⁾ Tzschoppe 100.

пан діставав надання від князя і потім поручав основанню оселі підприємцями, що в тім разі називався понайбільше війтом (*advocatus*); зрештою назва ся часто мішалась із назвою солтиса¹⁾, солтиси також називають ся инколи *advocati*, війтвиж — солтисами²⁾, або й зовсім без ріжницї³⁾; вкінці, инодї обі сї назви надають ся разом одній особі. Потім йде поділ громадської землі на волоки, означає ся чинш від волок, ленні права, судові доходи і права війта. Наколи місто основує сам князь, тоді він тут означає й свої княжі права; колиж основателем міста є приватна особа, то права її означають ся князем у наперед виставленому на її імя наданню. Загально вживані назви *civitas* — місто і *villa* — змінюють ся при сїм; инколиж вони сполучують ся разом на означення одної й тої самої оселі⁴⁾, як приміром: „*civitas et villa nostra*“, пише єпископ вроцлавський⁵⁾. Німецьке право надавалось і селянам на взір міст⁶⁾. Ось один з актів засновання міста на німецьким праві: „Ми, Генрих⁷⁾, з Божої ласки герцога Шлеску й пан Вроцлавський (*dominus Wratislawiae*) оповіщуємо всім..., що передали місто наше Гродхив (Гроткав) Генрихови, війтови нашому Гродхивському, і дозволили заселити його на праві тевтонським, в тім самім місці, де воно тепер лежить. За отсе заселення (*locatio*) Генрих буде володіти вічно, з потомками своїми, шестою нивою (*area*), третим феником (*denarius*) від суду, половиною мясних, збіжєвих та чобітних крамниць, вільною лазнею, вільним шинком, та одним двором (*curia*), що називає ся Махів. Крім сього присуджуємо йому в нагороду за його вірність, щоби свобідно користував ся всіма млинами й ставками, скільки може їх заложити в околиці сього міста. Надто дозволяємо сьому містови вживати 5 волок на пасовиско. До тогож належить ще йому (себто війтови) та йде на ко-

¹⁾ Urk. 14.

²⁾ Помішання сих назв триває потім і в польським праводавстві, див. Vol. leg. I. 374 і инь.

³⁾ Cod. D. R. P. III. 136.

⁴⁾ Див. Urk. Tz. N. 11, 29.

⁵⁾ Ibid. 95.

⁶⁾ Ibid. 3, 21, й бог. инь.

⁷⁾ Генрих IV, герцога Шлеску в 1268 році.

ристь міста 67 волок; з них за льокацію він (війт) та його потомки свобідно володіють шестою волокою а з решти будуть віддавати нам від кожної волоки потрійну дань (annona) себто, чотири міри жита, чотири пшениці й чотири вівса. Бажаємо ще й постановлюємо на віки, щоби се місто користувалось наймарктеським правом у всіх своїх управненнях та діланнях¹⁾.

Сей акт містить у собі головню означенне прав війта, одначе з нього можна добути й деякі дані про права нових міщан. Замітна форма надання місту ґрунтової власности: 67 чиншових волок „належить війтови та йде на користь міста.“ Пан передає землю не місту безпосередно, лиш війтови, що вже, як вічний ленний володілець, відповідає перед своїм паном за чинш. Що місту віддавалась отся земля не на громадську власність, се очевидна річ, насамперед із сього, що з чиншових волок усе відділяє ся означена скількість волок освобождених від повинностей та првзначених до загального користування (ad usum communem), як вигони або пасовиска; в друге, се видно з сих актів, в яких нові міські поселенці освобожують ся від княжої данини на відоме число літ, залежно від якости волок, що кому там дістались: так приміром 1252 року Генрих III, герцоґ шлезький, дає аббатиссі Требницькій Гертруді право перетворення маєтку Шавон на місто, на взір Наймаркту, тимже мешканцям сього міста, що оселять ся на полях оброблених (extirpatis), даєть ся пільга на чотири роки, а оселеним на полях необроблених — на вісім літ²⁾.

Нема сумніву, що в невеличких містах, де мешканці (як се видно з наведеного зараз низше документу) займались сільськими промислами, пан мусів був добирати тих самих, що й по селах, способів, аби забезпечити собі побиранне доходів, себто мусів позбавити кольоністів права самовільного покидання занятих волок. В містах одначе, що вже й до часу німецького права процвітали торгвелею та промислами, таке обмеженне, природно, було непотрібне;

¹⁾ Urk. 62.

²⁾ Urk. 37.

мешканці таких міст отже як перше, так і потім лишилися неприкріпленими. Земля набута міщанами, становила тільки ленну їх власність: з осель (agea) та волок вони повинні були складати чинш панови й війтови. Чинш сей то замінював ся на гроші (чинш), то навіть лишав ся натуральною повинністю, себто, сплачувався збіжем. Не були міщани й вільні від панщини, наколи вона існувала перше. Привілеї, що були видані міщанам, спільні з привілеями, які діставали й села дорогою надань: вони лежали в освободженню міщан від ріжних княжих поборів, що заступались одначе грошевою оплатою (відкупним чиншом) часто дуже важким. Ось як означують ся права німецького міста в однім із актів: Предслав, єпископ вроцлавський, переносить на німецьке право місто Оттмахов, що a longis retroactis temporibus jure polonico sit locatum. Предслав переносить його тому, що через „се і він (єпископ) та церков має користи“. До сьогож:

1) Міщани обов'язані що року платити за чинш єпископови 4 марки, а дідичному війтови міста — 2 марки.

2) Від кожної волоки, належної до міста, міщанин або передміщанин обов'язаний доставляти єпископови що року 4-и міри пшениці, 4 віса й тількиж ячменю, з півмаркою грошій.

3) Кожний сад, завбільшки на полеву десятину, повинен що року платити єпископови футок, або 12 грошій.

4) Кожда мясна крамниця (з виїмком приналежних до плебана та війта) платить єпископови що року $\frac{1}{2}$ марки; кожда збіжева крамниця платить футок, або 14 грошій; кожда крамниця ремісників (sutorum) платить $\frac{1}{2}$ футока.

5) По повнім сплаченню всіх сих чиншів і мт, єпископ може наложити податок (exactionem) на міщан Оттмаховських відповідно до їх достатків, одначе так, щоби вони не були надто обтяжені; податок відбирає ся pro ejusdem episcopi arbitrio voluntatis.

6) По скошенню сіна єпископа власним його коштом, міщани Оттмаховські повинні будуть зібрати се сіно і зложити його в копці без винагороди; потім єпископ повинен вже сам пожуритись привозом його до шопи.

7) Цілий дохід із воску, привоженного з иньших міст до Оттмахова, йде для єпископа.

8) Міщани й хлїбороби можуть мати спільне пасовиско, не наносячи однак шкоди пасовиסקам єпископа і плебана.

9) Плебан буде ненарушно мати, як давнійше, всі десятини й права від кожного міського ґрунту й маєтку.

10) Крім сього, від кожної крамниці, ятки й гостинниці, від усіх доходових заведень, якіб тільки були уряджені міщанами на ринку або поза ринком, з чого то єпископови плив би чинш, відступає він половину сього чиншу міщанам; постановляється в місті щотижневий торг.

11) Та, щоби сею льокацією не був зруйнований старий та розумний звичай сього міста, міщани будуть що року, за вказівками єпископа, доконувати направ коло міського рова.

Наколи всі ті права, чи радше, заперечення права існували в Оттмахаві до часу надання німецького права, то вони невідмінно там опісля лишились. Зрештою, єпископ заявив, що він дає німецьке право Оттмахаву для прибільшення свого доходу; тому імовірно, частина висше начислених поборів наложена на ново. Колиж місто користувалось лїпшим положенням при так званім польськїм праві, то й при наданню німецького права його положення було дещо висше, аніж отсе Оттмахава.

Суд і управа в містах належить або самому панови, або його вїтові¹⁾, або вїтові княжому. Вїт по містах не є тільки судією й управителем, але і ленним паном міста; йому та його потомкам міщани обовязують ся служити, як своему найблизшому панови: *advocato et suis posteris tanquam domino suo speciali deservient*²⁾. Початки свободних інституцій появлялись і тут ті самі, що по селах, як то колегія шеффенів, вибрана, по неозначеному висказови одного маґдебурського вайстума, князем разом з народом. Сам Маґдебург, який що йно вступив у період мунїципальної самоуправи, уділяючи 1235 року свої права старшому шлеському місту Наймарктові (Шроді), так означає юридичне становище міста: „Висший наш судия, пан бурґграф маґдебурський, три рази на рік проводить на судї. Колиж бурґграф пропустить сї три дні

¹⁾ Urk. Tzchorpe N-ro 70.

²⁾ С. D. P. III, 63.

(з виїмком, коли він буде на службі імператора), або коли се буде день святочний, тоді ми не являємось на суд бурґґрафа. Префект наш (солтис) проводить на суді цілий рік, що 14 день, з виїмком свят. Префект наш судить і рішає всі справи, крім трех: насильства, що називає ся Not, нападу на дім, що зовесь Heimsuche й рабунку по дорогах (insidiae?) що називає ся Lage. Такі справи судить бурґґраф¹⁾. Не відріжнюючи міста від села у правах, німецьке право мало одначе в своїй юридичнім язиці термини для відріжнення міста від села, як „civitas“ і „villa“, та вживало сі термини не все однаково. В актах стрічаєть ся припадок, що один князь (Опольський, 1260 року, на проханне єпископа вроцлавського, був приневолений замінити ново основане ним місто Славетиці (Slavecici, Slaventzütz) на село тому, що се місто підкопувало ньше, єпископове, положений недалеко від нього — Уязд. Цікаво провідати, чого то позбавлено Славетиць при переміні на село, сим робом нам пояснять ся ріжницї, які були між містом і селом у первіснім німецькім праві: „Ми, каже князь, зносимо місто Славетиці, хоч і не без більшої шкоди для себе, й бажаємо на дальше мати там просте село і свій двір; ся оселя не буде мати ніякого права ринку (jus forense) й шинків та нічо таке не буде заповідяне ні нами, ні нашими потомками, щоб місто Уязд потерпіло яку небудь страту. Ми не позволимо повести через Славетиці публичної дороги й зарядимо, щоби вона йшла, як перше йшла, через Уязд“²⁾. Ось усе, що ясними словами акту відріжнює місто від села: торг, шинки й публична дорога. При розглядї ще й інших однородних актів показуєть ся, що сі привілеї становлять почин насамперед знаного „права милї“ (себто заборони торгівлі, ремесла й шинкарства на певнім просторі — не завсїгди як раз на милю від міських границь); в друге, не менше знаного „права складів“ (dopositorium), а в трете, „права пропінатві“. Ся ріжниця між містом і селом, штучна централїзация ремісничої й купецької людности в означених пунктах, є одною з важнійших боків міського права в Польщі; в пізнійших часах вона

¹⁾ Ibid. N-ro 16.

²⁾ Urk. Tz. N-ro 50.

приняла ширший розвиток та значінне в Польських і Литовсько-Руських землях.

Weichbild. Без огляду на се, що німецьке право зовсім повівечило вже старі словянські порядки, що міськими мешканцями вважає ся вже тільки купецький та ремісничий стан, міста зберігали ще супроти землі старе верховодне положенне.

В часах, коли міста не користувались ще внутрішньою самоуправою, шеффени міст мали величезне значінне в цілї міським окрузї. Значінне міських шеффенів було велике на судах провінціяльного й міського вїйта, особливо в тих разях, коли міські вїйти дістали (як ми бачили више) власть вїйтів провінціяльних; тоді значінне міських шеффенів простягалось на цілий підвластний їм округ. Сей округ творив се, що називалось по німецьки Weichbild; та польський Weichbild зовсім не те що Weichbild саксонський. У Саксонїї і взагалї в Німеччинї називалась так найблизша околиця міста, що належала здебільшого до його володїння, наколи Weichbild шлезько-польський означає широку міську юрисдикцію, що обїймала землі й оселї рїзних панів; усеї верстви мешканцїв, що в нїм жили, підлягали судови центрального міста, себто судови тих осіб та заведень, що тоді мали власть у містї; таким чином, шеффени мали не лишень судове значінне при вїйтах, але з волї короли брали инколи участь і в адмінїстрації цілого округа. Імператор Карль IV. приписує 1355 року земським (провінціяльним) вїйтам буценському й герлицькому боронити селян від гнету дворян (що не вдоволяють ся правними чиншами, панщиною й иньшими повинностями, Cins-Dinste und Richte); надто провінціяльні вїйти повинні на домаганне імператора радити з містами mit Rate unserer Stete¹⁾. З сього замітного документу видно, що імператор Карль хотїв вложити й на польські міста отсю ролю німецьких міст, себто ролю оборонцїв хлїборобського стану й помічників королївської власти в боротьбі з рицарями; одначе, як се побачимо низше, міста Шлезька й Польщі не могли прийати на себе такого обовязку; зрештою вони повинні були в сїм ви-

¹⁾ Urk. N-ro 48.

падку помагати радами ще й тому, що селяни сиділи на німецьким праві, яке повинно було бути знайоме міським шеффенам більше ніж кому иньшому.

Висше виложене понятє про Weichbild у польських землях суперечить принятому понятю сього предмету. Думають, що Weichbild повстав ось таким робом. Був звичай вибирати для устрою нового міста взорець у яким небудь старшим містї; кажуть, що коли від старшого міста запозичено тільки його суспільний устрій (Verfassung), то він не ставав ще висшою інстанцією для молодшої кольонїї; колиж старше місто передавало молодшому свої закони, себто фунґуюче там карне й цивільне право, тоді доперва між одним і другим наступали інстанційні відносини: таке старше місто разом з кількома молодшими кольонїями, мов мати, окружена родиною, творило один округ — вайхбільд¹⁾. Одначе такий погляд про походженне міських округів не дуже годить ся зі сьвідоцтвом актів. Польські князі не признають інстанційних відносин між німецькими кольонїстами. Вони дозволяють тільки молодшим містам звертатись до старших по вказівки для суспільного устрою (Weisthum) й по поясненне прав; значить ся, тоді коли покаже ся сумнів про розумінне права, молодше місто обовязане радитись старшого.

Первісно висше (карне) й апеляційне судівництво було віддаване, як ми бачили, не міським громадам, лише королівським урядникам, провінціяльним, опісляж міським війтам. Кожда земля, кожде князівство мало своє столичне (головне) місто, де містились провінціяльні суди. Се останнє було центром сулу й управи, самаж земля складалась у Weichbild. Одначе звичай звертати ся до старшого міста по вказівки й пояснення права легко міг перейти, і справді переходив в інстанційні відносини. Сумніви в розумінню сього або иньшого права виривали, що зовсім ясне, при ділах приватних, себто при рішенню справи цивільної, або карного процесу. Звертаючись по поясненне права до старшого міста, молодше віддавало і саму справу його судови. Таким чином старше місто розглядало цілу справу в її основах, себто ставало

¹⁾ Urk., ст. 109 і далі 207.

висшою інстанцією. Позивані діставали дозвіл апеляції до суду старшого міста за згодою обох сторін. Згодом перегодом неясність юридичних понять сих часів остаточно перемінила відносини старших і молодших кольоній на інстанційні: молодші кольонії почали посилати вже не по Weisthum'и, лишень по Urtheil'i, засуди або постанови, за що платили чималі гроші.

Такі відносини зовсім змінили первісний порядок і внесли таку самовільну та заплутану процедуру, що князі мусіли знов регулювати порядок судівництва. До сього вони добирають ось яких способів: підносять центральне місто, де був провінціальний суд до значіння „взірцевого міста“ й постановляють, що від нього повинні брати пояснення прав кольоністи цілого йому призначеного округу. Се легко пояснити ось таким приміром. В 1286 році князі Опольські, володільці Ратиборські (domini de Ratibor) видають місту Ратиборови привілей сього змісту. „Нагороджуючи місто за його вірність та заслуги, постановляємо, що всі поселенці нашої волости (dominio) на праві фламським, коли будуть у них сумніви що до права, не повинні шукати ніде пояснень, крім у нашій землі, та се ніде в нашій землі крім Ратибора, хочби навіть привілей яких небудь міст або сїл містили в собі щось противного отсій постанові. Самеж місто Ратибор не повинно віднині звертатись у правних питаннях, до ніякого чужоземного міста, лишень повинно рішати всі справи, що випадуть у самім місті, або впливуть, мов апеляції, маючи перед очима лише страх Божий; всякі апеляції й до нас і до иньших міст відкидуєть ся. Колиб сталоє таке, що самі міщани будуть сумніватись в яким небудь праві, тоді вони повинні покликати до себе пять війтів і солтисів, яких ми для них що року по власній уподобі визначати будемо. Присуд їх признає ся безапеляційним“¹⁾. Таким чином Ратибор стаєть ся не тільки висшою інстанцією в своїй землі але і „взірцевим містом“ (Musterstadt) без огляду на се, що багато міст сеї землі могло бути оснований на взорець иньших ріжних міст. Те саме повторює ся з широкх розмірах на цілім Шлеську й потім

¹⁾ Tz. Urk., N-ro 79.

у Польщі. Старшим містом, оснований на взорець Магдебурґа, був Наймаркт (по польськи Шрода, відси й друга назва магдебурського права — „шродське право“); потім на взір Магдебурґа оснований й інші міста (імовірно Вроцлав й Швайдніц), далі оснований сіла міст на взорець Наймаркту (між иньшими Требніц і Гроткав) вкінці одно місто на взорець иньшого шлеського таки міста.

Та апеляційні відносини, що зложились опісля, приворились не до сього порядку; головне місто кожної землі, столиця кожного королівства підносились на ступень вищої безапеляційної інстанції. Як раз те саме бачимо й у східних країнах Польщі. Краків був оснований на взорець Вроцлава з сею одначе вимовкою, що місто повинно бути уряджене не так, як Вроцлав, лишень як Магдебурґ¹⁾; потім багато міст було заснованих на взорець Наймаркту; решта діставала неозначено магдебурське право без ніяких вказівок на близші взірці. На Мазовію й Куявах надавалось міське право на взорець Кульма (відси — „кульмське міське право“). Опісля на Литві багато міст було заснованих на взорець Вільна і Трок, потім Витебська й иньших міст; на Полісю й Волини міста заводились на взорець Брестя Литовського, то що. Инколи вказуєть ся як взорець два міста, замість одного.

Всіми тими постановами взірців означують ся тільки відносини міста до князя й провінціальных урядників, роди й обсяг податків та внутрішній устрій міської управи, але ні раз не інстаційна залежність одних міст від других. Одначе могло трафитись і справді часто бувало, що головне місто землі діставало міське право скорше від иньших міст сього краю й ставалось для них взірцем. Значить, вайхбільди відповідали на Шлеску й у Польщі старим словянським поділам на землі. Місто зберігало центральне положення у вайхбільді лише завдяки старим споминам.

Та місто могло зберігти таке положення тільки до сього часу, поки в ній не розвинулась самоуправа. Пани, що жили в округах, піддають ся судови міських шеффенів тільки тому,

¹⁾ eo jure locamus, quo et Wratislawiensis civitas est locata. Ut non quod ibi sit, sed quod ad Magdeburgiensis civitatis jus et formam fieri debeat, animadvertatur. Miscell. Cracov., fasc. II.

що на сїм судї проводить королївський вїйт: годї думати, що вони схочуть піддаватись судови й навіть адміністрації купцїв та ремісників, коли сї зовсїм освободять ся від власти королївських вїїтів. З розвитком мунїципальної управи перериваєть ся злука міста з землею та злука міст між собою.

Рада. Богатші, промислові й торгові громади дістають від королїв право уряджувати самим свої суспільні порядки, користуватись у містї властїю міського й провінцияльного міста, або як висловлює ся один акт: „quidquid pro utilitate et commodo civitatis excogitare vel adinvenire possent, videlicet in juribus ejusdem civitatis, si eadem jura, sive tangerent hereditarium et provincialem advocatum, possent... meliorare“... etc. Під іменем прав тут розумієть ся саме, як каже далї акт, право вибору та скидання консулїв та видавання нових устав для міста¹⁾. Місто стався містом у нїмецькїм значінню сього слова тільки тоді, коли добуває самоуправу. Коллегія шеффенів не була урядовою коллегією в серединї міста; вона мала значінне тільки тоді, коли трафлялось нарушенне права, постановаж права залежала в містї від вїїта. Міська адміністрація й праводавство стають ся добром громади тільки тоді, коли громада дістає право мати свою раду (Rath), що складає ся, на взорець нїмецьких міст, з ратмайстрів (конзулїв) та має бурмістра, як предеїдателя. Досягненне сього вершка самоуправи не коштувало польських міст ні найменшого труду; князі й єпископи дозволяли Нїмцям (що творили більшість людности по містах) запозичувати досхочу від саксонських міст права, що коштували сих ostatnich крївавих змагань. Самі князі старались про такі права для своїх міст²⁾, або надавали їх при самім основанню міста на нїмецькїм правї, або, основуючи місто на взорець якогось старшого, через те саме віддавали новому місту право присвоювати все, що вдїє старше місто на корнєть своєї самоуправи. Від сього несамостійного розвитку міських заведень у Польщі залежало між иньшим і се, що такі засновання були инколи мертвими й не відповідали свому дійсному значінню. Рада

¹⁾ Urk. Tz. N-ro 164.

²⁾ Urk. Tz., N-ro 56.

в своїй основі є коллегією, зложеною з самих міщан дорогою вибору, а тимчасом у шлезьких містах бачимо инколи, що конзулів вибирає війт: „конзулів (міста Видни або Вайденав) і цехмістрів повинен вибрати й настановляти війт“¹⁾.

Та взагалі почин рад справедливо вважаєть ся дуже важною появою в розвитку муніципальної свободи. Міська рада присвоює собі згодом перегадом цілу власть королівських урядників, на скільки ся власть доторкалась міста. Сюди належить право видавати нові постанови для міста (Willkühren) право накладати й збирати податки, право поліційного нагляду. До ради переходить і ся часть судової власти, що належала перше до провінцияльних війтів (або, як їх називає міське право, бургграфів), себто відбуванне висшого суду три рази на рік (драйдінги), що називалось до найпізніших часів *judicia burgrabialia*)²⁾. Таким чином і присутність війта не спинювала повного розвитку міської громадської свободи. Та всеж міста постарались відхилити від себе зовсім сю чужу для них власть. Спершу міста починають з війтами юридичну боротьбу, подають скарги князеві³⁾. Вкінци, купованне війтівств покінчує будівлю муніципальної свободи. Се доконалось у Шлеску протягом XIV й XV віка⁴⁾. Тоді тільки виринає муніципальне міське право (*Stadtrecht* супроти *Weichbildrecht*), — виринає з німецького права та не як його невідмінний наслідок або його повторенне під иньшим іменем, як се звичайно думають. Отсим то ступневим перебігом розвитку муніципального права пояснюєть ся се, що численні міста західно-польських країн дістають скількиє привілеїв, старші — на німецьке право, пізнійші — на міське магдебурське. Деякі вчені потратили багато праці та бистроти розумовань, дошу-

¹⁾ Urk. Nro 84.

²⁾ На бургграфьскім великім суді проводив кварталний бургграф; тоді війт відступав йому місце й сам засідав на другім; та без нього не могли відбуватись сі суди. Кг. М. Lwowa, Zubruski, 24.

³⁾ Urk. Tz. Nro 106.

⁴⁾ В 1319 році Бавцен, 1322 р. Бріт, 1323 р. Гайнав, 1326—1345 р. Броцлав, 1331 р. Глогів, 1334 р. Ілац, 1362 р. Олава, 1371 р. Швайдиці 1372 р. Ліпін, 1391 р. Грохів, 1400 р. Стінова й инь. Див. Tz. Urkundenamml., 224.

куючись частинних ріжниць між німецьким і магдебурьським правом тому, що вважали їх двома паралельними родами одного міського права¹⁾.

Повний розвиток міського права є разом із тим повним знищенням Weichbild'у; останньому ступневи внутрішньої самоуправи товаришує цілковите відділення міста від землі. Пани, рицарі просять королів, щоби їх освободили від власти міст і дозволили піддаватись тільки судови королівських урядників. Таке прохання занесли до Карла IV рицарі Герлицької землі та імператор дав їм 1356 року привілей, що на далі над ними буде мати власть тільки земський війт та королівський суд. Weichbild обмежавсь мурами міста й селами, підданими місту на панським праві. Пани, підклонюючись як давнійше королівським урядникам, провінціальним війтам, придають їм тепер шеффенів уже членів шляхетського стану: з провінціального суду творить ся суд земський. Землею стало саме дворянство, містож негациєю землі. Виходить, що в польських країнах не місто відділюєть ся від землі для охорони незалежности, лишень земля від міста наслідком замахів сього останнього на самоуправу земських людей. Зрештою на Шлеску, де німецька народність однаково розширювалась на цілу людність краю, на міщан і на землян, не було ще рішучого розділу між міською та земською управою та судом. На земських судах у Вроцлавськім князівстві було по постанові короля Яна, 1343 року, дванайцять шеффенів, шість з поміж земського дворянства та шість з міщан вроцлавських, володіючих леними ґрунтами, під проводом королівського старости (Hauptmann). Пояснення права повинно братись від вроцлавських ратманів. В 1346 році була постановлена у Вроцлаві постійна коллегія з шістьох членів (трех дворян, вибраних ратманами й трех ратманів міст, вибраних дворянами), що мала право висшого кассацийного суду над засудами земських судів. Взагалі там, де міста й земляни однако належали до німецького племена, не було між ними повного розділу прав управи й судівництва. Так на основі кульмського права, що мало силу в пруських країнах Польщі, „в справах, дотикаючих цілої

¹⁾ Маємо на думці Чоппе; у нього ст. 95 і далі, 206 і далі.

землі, уряд не може постановити нічого без однодушної згоди землі і міст¹⁾. Радники міст Торуня (Торна), Ельблонга (Ельбінга) й Гданська (Данціга) засідали в пруській сенаті. На генеральних та частинних соймах брали участь і депутати міст²⁾. Мешканці міст не були позбавлені прав приватного володіння землею. А вжеж, така злука німецьких міст з німецьким дворянством посеред словянської й литовської людности не доводила до ніяких добрих наслідків; протинно, ся злука являлась тут змовою міст і дворянства проти хліборобського стану.

У властивих землях польських і Галицької Русі відчуження міст міщанських від землі було більше рішуче. Там німецька людність головню осередкувалась по містах³⁾, займаючи торгівлею й ремеслами, коли тимчасом пани й хлібороби на все лишилися при своїй народности (бо німецька колонізація по селах була незначна). Муніципальне право надавалось первісно тільки німецьким поселенцям; по дуже імовірнім здогаді деяких учених, міська словянська людність первісно навіть не брала участі в привілеях магдебурського або хелминського права. Тоді то прийнялось у юридичнім язичі дивовижне уживання слів: „civis“ і „Polonus“, як двох протилежних термінів у юридичнім розумінню⁴⁾. В сїм то розумінню наказуєт ся містам робити своїми громадянами „Поляків“. У наданню для Кракова князь каже, що: „війти краківські обіцяли йому не приймати до себе ні одного кріпака (adscriptitium), ні княжого, ні церковного, ні чийого небудь иньшого, ні навіть свобідного Поляка, який досїль жив на селі“⁵⁾. Таким чином у польських і галицьких містах до двох причин (спеціального роду занять і віддільної муніципальної управи) прилучилась ще третя причина відчуження міста від землі — чужинність міської людности. Тому то розділ між містами й

¹⁾ Ius Culm., по гданському виданню 1745 року, кн. I, розд. 3.

²⁾ Baliński, Star. Pols., I, 595.

³⁾ Kr. miasta Lw., 84: „В тих часах (на початку XV в.) всі міста й місточка... в краю (Галичині) були заселені Німцями; про се можна переко-
натиє із навви сих осіб, що з иньших місточок приймали право львівське“.

⁴⁾ „Si Polonus civem in causam traxerit“... Див. Misc. Grae., fasc. II, 65.

⁵⁾ „Vel etiam Polonum liberum“... Див. ibid.

землею був тут скорший та більше рішучий. Розділ сей лишався та з часом навіть утверджувався що раз більше без огляду на се, що вкінці німецька людність міст змінила свою німецьку народність на польську. Розділ між містом і землею ставався тим острійший, що в тім самім часі, коли по містах розвивалось німецьке, муніципальне право, по селах розвивались принципи німецького права в зовсім протилежнім напрямі. Дві галузі одного й того самого коріння відросли так далеко від себе, що потім не признавались вже до свого кровного споріднення, й назва „німецького права“ лишилась тільки при муніципальнім праві.

В країнах, де німецьке право (не муніципальне) вчасно й рішучо змінило старий словянський суспільний устрій на німецький (означивши права рицарського стану й піддавши йому селянський), в таких країнах (у Шлеску й почасти в самій Польщі) вплив властиво-муніципального права на остре розділення станів, рівно як иньші згубні наслідки його не дуже то замітні. Але в сторонах, де німецьке право (не муніципальне) розвивалось повільно й не безпосередно, муніципальне право стрінуло ще словянські порядки майже незмінені й потім на них показало свій шкідливий вплив з особлившою ясністю. Так вплинуло воно якраз у Литовсько-Руській державі. Тут не було попереду сих згубних прояв, що його викликали в Германії; протівно, тут подібні появи товаришать йому. Се дає нам нагоду бути свідками самого розпаду боротьби між словянськими суспільними принципами й німецькими, дає спромогу порівнати земське місто з містом міщанським¹⁾.

¹⁾ Німецьке муніципальне право в Польщі й Галицькій Русі почало розпросторюватись від XIII—XIV віка й остаточно утвердилось у XV віці; в Литовсько-Руській державі воно почало розвиватись від XV віка й остаточно утвердилось у XVI віці. Детайлі про се можна найти в „Starożytna Polska“ Балінського й Ліпінського та брошури, зладженій на основі сього твору, „Über die Verbreitung des Magdeburger Stadtrechts im Gebiete des alten polnischen Reichs“, Реппеля.

2. Місто земське й місто міщанське (заведення муніципального права в Литовсько-Руській державі).

Коли завелось міське право в польських краях, тоді давний город став називати ся містом (польське „miasto“ зовсім відповідає німецькій неозначеній назві „Stadt“), що було заселене торговими й промисловими людьми, не мало участі в правах земства та за те не допускало земської й навіть державної влади до вмішування в свою внутрішню управу й праводавство. Мешканці таких міст або „міщани“ творять зовсім особну верству суспільности.

Не таке було поняття про місто, що панувало у словянських народів лехитського й руського племені. В старо-польських, рівно як у всіх старо-словянських суспільствах значінне міста було инше: місто було головою землі, головною громадою між иньшими громадами, що творили землю. Земля складалась з менших громад, яких центром були також міста (пригороди), що підлягали центральній громадї. Мацейовский¹⁾, на основі старих словянських актів відновлює нам образ такої громади в широкім значінню: „Села й міста, сусідні між собою та немов заокруглені звісним обсягом землі, становили одну громаду, більше чи менше обширну. В старих історичних памятках така громада називає ся по латині *provinciola, pagus*, у нових, як що в Гельмольда (II, 12) й Адама Бременського (II, 17), а також у державних актах XII в., польських, полабських і чеських — *provincia, vicinia, vicinatus, castellania*. По польськи її називали ополем²⁾ тому, що мешканці такого округу, будучи сусідами, сиділи в віддаленню поля один від одного, чи то один сусід відділювавсь від другого одним полем. У иньших Словян були иньші назви, що означають одно й те саме, що й польське ополе (у Сербів — „околина“, у Винодольців — „обина“, у Русинів — „вървь“). Такий округ складав ся з міста й сїл, або, коли міста були невеличкі, з кількох міст, зрештою не більше, як три³⁾, та з кількох сїл. Тому

¹⁾ Pierw. dz. Pol. i Litwy, 223.

²⁾ Пор. Codex dipl. regni Pol. III, Nr. 34.

³⁾ Таке (рвові дивоглядне) обмеженне числа міст землі не має місця на руській території.

то офіційльні акти полабських Словян, писані по латині, називають його також — *civitas cum toto burgwrado*, розуміючи під сим місто, замок та доколїшні села. По назвах урядів, звязаних тісно з ополями видко, що се заведенне належить до глибокої старини. Обовязки, які первісно лежали на мешканцях ополя, містились у тім, що мали вони відповідати за злочини, заподіяні в окрузі й приносити деякі повинности для добра околиці... Столиця або місто, в якого мурах засідали висші власти округа, немов то управляла иньшими містами вже хочби тому, що з неї виходили для них постанови. Вроцлав, Краків та Сандомир називались столицями... Познань, місто знатне за часів Болеслава Хроброго, виставляло 1.300 тяжко-узброєних і 4.000 легко-узброєних. За пановання сьогож короля Гнезно було більшим містом, окруженим передмістями. Беручи на увагу величину польських міст, треба мати на оці се, що коли літописці оповідають про їх залюдненне, то розуміють не круг міста, замкнений його мурами, але й округ його, себто ополе... Більші й менші міста були під одним і тим самим правом, бо загальне польське право було однакове й не розділювалось на земське й міське⁴.

На жаль, крім сих загальних висловів, ані Мацейовский, ані иньші польські письменники не подають нам ніяких даних про первісний устрій польських міст до часу присвоїння магдебурського права. Вони на основі висказів, що звичайно живають ся в привілеях німецького права, здебільшого бачуть у первіснім устрою польських міст повну недостачу громадської самостійности, що, на їх думку, дуже скоро була придавлена князями й земськими урядниками (каштелянами, палятинами, судьями й підсудками). Певна річ, що дуже скоро присвоїнне німецького права польськими містами було причиною сього, що до нас не дійшли писані памятки про бувший словянський їх устрій; та руські міста почали діставати німецьке право далеко пізнійше; про первісний їх устрій маємо певні історичні свідощтва. До сього жерела порівняного методу беруть ся й польські письменники при поясненню давнійшого життя польських міст¹). Нема найменшої потреби відновлювати тут історичні свідощтва про руські міста в давнійшій періоді; предмет сей

¹) Мацейовский, Pierw. dz. P. i L., 263 та дальші.

доволі докладно вже розсліджений руськими ученими. Та ще більше тут не потрібно сього, бо наука давно вже признала Новгород і Псків не виїмками, лише взірцями давнішого побуту наших міст; всі міста, що кладуться на рівні з Новгородом у сім так часто цитованим місці літописі: „Новгородци означала, и Смоленяне, и Кыяне, и Полочане, и вся власти, якоже на думу, на вѣча сходятся, на что же старѣйшіи сдумаютъ, на томъ же пригороди стануть“¹⁾, ввійшли опісля в склад Литовсько-Руської держави й набули маґдебурське право в XV і XVI віці. Лишає ся нам отже показати тільки, чи не втратили західно-руські міста свого первісного устрою й відносин до землі в періоді XIII і XIV віка, себ то в періоді литовського пановання.

Як на докір старо-руському устроєви повторюють звичайну фразу: „Місто нічим не ріжнилось від села“. Ми бачили, що первісно й у німецьким праві місто не ріжнилось від села своїми правами. Та в отсій фразі замічає ся два протилежні розуміння: або місто лашаєть ся в безправю сільських мешканців, або село бере участь у самоуправі й правах міста. Основні риси старо-руського міського устрою ось такі: насамперед, місто стоїть на чолі землі; вдруге, на міську людність складають ся всі верстви тодішньої суспільности без ріжницї, втретє, місто разом із землею користуєть ся самоуправою. Отей то риси зберігають ся в містах західної Руси в XIII і XIV в. На чолі кожної землі стоїть центральне місто й посеред землі його пригороди. Довкола кожного міста (й центрального й пригородів) простягаєть ся його волость, з якою творить він юридичну й ґрунтову одиницю. По „стародавньому звѣчному обычаю“, волость і місто платять княжу данину, при чім розклад данини доконують громадські „мужі“; в тім часі ні урядник, ні иньший хто не заїзджає до них²⁾. Місто й волость утримують княжий замок (коли настали замки) спільними засобами. Справи о пасіках і пчолах, позви про межі судять міські й й волостні мешканці самі на спільних (копних) судах; судова кара виновника йде на замок і на користь громадського

¹⁾ Лавр. літоп., 160.

²⁾ А. З. Р., II, Nr. 203.

суду¹⁾. Ціле спільне юридичне поступованне міста й волости основує ся головно на сїм, що земля волостна й міська творить їх загальну власність у тім розумінню, що уряд не має тут на оці приватних посідачів, лишень все цілу громаду, як при наданню прав, так і при визначенню обовязків, що спочивають на землі²⁾. Коли иноді волость відділювалась від міста в осібну громаду, ґрунтову та юридичну, то се не було розділом двох станів міського й хлїборобського, лишень що розділом одної громади на дві однородні. Так за великого князя Александра волость Торопецька відділилась від міста Торопця, себ-то збирати данину й тивунщину від волости й приносити її до скарбу, судити й годити повинен був волостний старець, незалежно від Торопчан; тай ось такий розділ доконувався не без боротьби з боку міста³⁾. Спїлка волостей (з пригородами) творила землю з центральним містом на її чолї. Відносини сього останнього до пригородів і волостей мїствились у сїм, що управа пригородів та їх волостей була в руках бояр центрального міста. Бояри виїзджали до пригородів для управи по черзї. Певна річ, що в тім напрямку було багато виїмків: численні пригороди повертали ся в приватне володїння, иньші відділювались від землі та приймали управителїв безпосередно від князя.

Як давнїйшими часами людність руських мїст складалась із бояр, купцїв і чорних людей, так у XV віці подибуємо тії самі верстви в мїстах західної Русї. В 1456 році, в Полоцьку були верстви міських мешканцїв ось такі: 1) виспа верства посідачів, — бояри; 2) верства торгова, — „міщани“ (те саме, що перше „купці“; такий терміа ужитий в грамотї короля Казимїра, під впливом польської мови, або радше польських юридичних понять); 3) міські дворяни й 4) верства ремїсничя й хлїборобська — чорні люди. Третя з тих верств становить такий самий, неозначений, перехідний відтїнок, як в старім Новгородї боярські діти „житые люди“, „ґриди“ або „земцы“. Даремно шукатиб у літописях та актах рішучої відповідї на

¹⁾ А. З. Р. II, 203.

²⁾ Ibid, I, 147.

³⁾ А. З. Р., I, Nr. 146.

се, чи були сі верстви родовими, чи ні. Даремно прикладати цілу висшу верству (бояр) до княжої дружини. В кожній громаді були свої бояри та свої чорні люди. Три останні верстви стоять у більшій злуці й між собою і з волостію. Про загально-волостні справи клопочуть ся міщани, міські дворяни й усі волостні люди¹⁾. Прямованне до відділення себе від решти міської людности тільки тоді появляє ся між боярами в більших західно-руських містах, коли дорогою шляхетських надань стали переходити на західну Русь західно-європейські понятя. Між иньшим бояри бажають за приміром польської шляхти освободити себе від загальноміських податків; одначе се не вдавалось їм так довго, поки право (надане маґдебурського права) не відділило докладно решти мешканців міст від бояр. Так у Полоцьку складати податки повинні були бояри, міщани, дворяни й поспільство; се запевнили мешканці міста поспільною присягою, потвердженою грамотою Казимира. Та бояри стали відхилятись від сього загального обовязку, на що жалують ся иньші верстви перед тим королем. Бояри виправдувались перед королем старими привілеями, наданими Витовтом, і казали, що присягу зложили тільки на який час. Але король не прийняв сих виправдань та постановив: бояри повинні давати поміч, коли потребуємо, кожний по зможі. Разом із тим король видає таку постанову про суспільні, міські збори: повинні бути вибрані два мужі з бояр, два — з міщан, два з бояр і два — з посполитих, люди добрі, придатні й вірні; на сховок для суспільних грошей, зібраних з міста на державні податки, закладає ся скриню з чотирма ключами — боярським, міщанським, дворянським і посполитим (чорних людей). Вибрані люди не можуть один без одного відчиняти сю скриню; що возьмуть та що роздадуть, має бути відоме й має бути ведене справозданне²⁾. Навіть пізнішими часами в міських поселеннях руських, що не користувались маґдебурським правом, бояри й міщани приносять спільні повинности й тому гуртом клопочуть ся про потреби міста: 1571 р. король Жигмонт Август пише в наданню Білої Церкви, що бояри й міщани білоцерківського замку просять

¹⁾ А. З. Р., I, № 147.

²⁾ Ibid., 61.

його о продовження наданої їм перше полекші від всяких оплат — датків, кашцвзн, мита, побору й торгового; король годить ся на се, щоби „всі бояри й міщани, що тепер є при тім нашім замку білоцерківським та що на далі будуть приходити сюди й осідати“, користувались всякими пожитками, торгами й шинками; можуть вони по всіх землях (панствах), привналежних до Корони, купувати збіже й живність на свою потребу й привозити суходолом і водою до Білої Церкви без оплати мита; обовязком їх лишає ся утримуванне сторожі на степу й на шляхах та сповіщанне про наближанне ворога¹⁾. З сього акту видно, що торгівля й шинкарство не творили спеціального занятя самих лишень міщан.

Що до внутрішньої управи міської та суду, то відомости, що дійшли до нас, дуже скупі. Одначе й на основі нечисленних даних можна прийти до доволі правдивих висновків про збереженне в містах старих свобідних громадських нащадків. У згаданій висше грамоті короля Казимира, король говорить мешканцям міста Полоцька таке: „Наказуємо, щоби бояри, міщани, дворяни міські й поспільство були між собою в згоді та, щоби сповняли наші міські справи всі гуртом у згоді, по давньому, а збори відбували (сумались бы) всі разом на місці, де перше здавна збирались; а без бояр міщанам, дворянам та черни не годить ся збирати соймів“ (сеймовъ не надобъ чинить“). Про справи таких „соймів“ (старого віча) не маємо означених звісток; та так саме не можемо сказати нічого означеного про права і справи новгородського віча, без огляду на численні, детальні, історичні звістки по отсе останнє: характеристичний рис староруських заведень се — недостача постійного (писаного) права й панованне права звичаєвого. По огляді одначе пізнійшої діяльності сільських громад, можна непохибно думати, що до міських соймів належала ціла внутрішня управа та суд²⁾. Правдаж, що міські громади були на інших умовах, ніж сільські тому, що серед міст утвердив ся замковий уряд (те саме, що давними часами „княжий двір“); отсе поставленне поруч себе громадського начальника й замкового вело до неминучих спорів між ними; тому то постій-

¹⁾ А. Южн. и Зап. Рос., I., 160.

²⁾ Див. А. З. Р., I., 204.

них вибраних, урядових осіб не стрічаємо так саме, як не стрічаємо їх і в старих східно-руських містах крім Новгороду й Пекова. В 1502 році згадується „староста“ в Смоленську й тут розуміє ся не урядник замковий (староста), лишень вибраний, міський: він називається старостою міста й жалкується перед королем разом із міщанами, що люди міські всі обідрани королівськими служебниками, які „у Смоленску на замку мѣшкають“¹⁾.

Міська самоуправа була разом і земською; в містах цього часу бачимо умови, на основі яких намістники й вовводи земель повинні визначуватись королем із місцевих мешканців за згодою міських мешканців та землі. В висше згаданім привілею Торопчан²⁾ король, наказуючи мешканцям міста не вмшуватись в справи волостної громади, каже: „Намѣстнику Торопецкому, кто отъ насъ будетъ, послѣ Зенька (тодішнього намістника), который Торопчанинъ въ Торопцы намѣстничество держати, не надобѣ къ нимъ (волостным людям) по дань нашу и по тивунщину вѣзжати“. Тут 1) намістник — Торопчанин; 2) діяльність намістника представляється загальною діяльністю міста. Та ми маємо богате жерело для означення відносин між містом і королівськими урядниками; се так звані земські грамоти. Вони пояснюють нам і склад міського залюднення та його права й дають спромогу означити відносини до землі родовного міста землі³⁾.

¹⁾ А. З. Р., I, 199.

²⁾ А. З. Р., I, 146.

³⁾ Уважаємо потрібним зробити декільки уваг що до земських грамот, використуваних для нашої цілі: користуємось тут головню грамотами Александра й Жигмонта I. З грамот сих частию безпосередню показує ся, що вони є копіями старших грамот, виданих Казиміром, коли він був ще тільки великим князем Литовським (див. А. З. Р., I, 203 й 204; частию виходить се з самого змісту грамот, що инколи суперечить змістови иньших актів, сучасних їм; так 1511 р. потверджена стара грамота Полоцької землі, а тимчасом богато порядків давно вже змінилось: місто Полоцьк дістало вже маїдебурське право й тому земська грамота 1511 року в богато деім суперечить грамоті на маїдебурське право, потвердженій тим самим королем в попереднім 1510 році (див. А. З. Р., II, NNr. 61 і 70). З цього ясно показує ся, що в земських грамотах Олександра й Жигмонта відбиваються порядки, сучасні не отсім королям й не XVI віку, але великому князеви Казимірови, себто першій поло-

В 1505 році били чолом перед королем Олександром владика смоленський, окольничі смоленські, всі князі, пани, бояри, міщани, чорні люди й усе посілля міста й землі смоленської, прохаючи potwierдження привілею Казимира, яку сей великий князь дав Смоленцям за дотримання присяги тим володарям, що сиділи на Вильні й Троках. Казимір, крім сього, вже як король, означав відносини їх до свого намістника, Николи Радивида судовими листами. Олександр, повибравши деякі пункти з сього привілея й судових листів, дав свою грамоту. В 1503 року просила о се Витебська земля: князі, бояри, слуги витебські, вїйт і міщани міста Витебська й уся земля витебська. Важнійші пункти обох грамот такі:

1) Християнства грецького сряду не нарушувати, не гнобити віри (податок на віру) й не вмішувати ся в церковні масти; коли який Литовець або Лях окрещений у Витебську на руську віру, князеви не нарушувати сього й не ломити в нічим їх християнського права.

2) В права приватної власности отчини, купна і дідицтва князеви не вмішувати ся (сю умову про спадщину треба замітити для захитання думки Мацейовского, що добачує на Литві й Руси поковнічні принципи феудалізму й, розумієть ся, право князя до спадщини по своїх підданих).

3) Маєтків, заслужених князями, боярами, слугами й міщанами у давнійших князів, не відбирати від Витебців на основі грамот сих князів.

4) Волостями смоленської землі, як володіли колись бояри смоленські, так і по старому їм володіти; крім бояр смоленських, нікому волостей смоленських не тримати; Свидригайло й Витовт відчахнули було деякі волости від Смоленська й приписали їх вишнім землям (приміром Мстиславови); але тіж князі (певна річ, під натиском Смоленська) знова звернули їх Смоленськовц, по старому; в Полоцьку волостію Дрисецькою бояри полоцькі володіли й роками цілими, судили й радили в ній (та надуживали власти)¹⁾.

вині XV віка та ще давнішим часам — Жигмонта й Витовта (як про се просто говорить ся в грамотах), коли то староруські порядки в самостійній Литовсьо-Руській державі зберігались ще непорушно:

¹⁾ А. З. Р., I, 175.

5) На суди предків великих князів і своїх власних не накидуватись, не карати Витебця без розправи й без розпитання Витебців, не заковувати в желіза, коли є порука; князь не повинен користуватись відпитанням, краденим добром („та-тинное беремя“); вкрадене добро повинно бути звернене сьому, в кого вкрадено, що-ж не достає, повинно нагородитись (на йогож користь) з маєтку злодія, або видати головою злодія позивачеви. Витебця за межами витебської землі не судити; в разі скарги перед князя одного Витебця на иншого в Литві (себто коли князь не у Витебську) подавати позив воеводі витебському, хоч би й про вину смерти, а воеводі судити по присязі, розглянувши справу з князями, боярами й міщанами; на випадок вини, карати винownika у Витебську по праву витебської землі.

6) До суду про ваги й міри, до торгових процесів князеви не мішатись, Витебцям самим карати винownika.

7) Воеводу настановляти по старому, по волі Витебців: коли який воевода буде їм нелюбий і вони поскаржаться ся перед князем на нього (обмолвять), то князь повинен дати їм иншого воеводу по їх волі. Воевода, першого дня по приїзді до Витебська цілує крест перед Витебцями на се, щоби без суду їх не карати в чім небудь по доносах; у Смоленську, крім воеводи, судили та рядили разом з ним „окольнічі“ (у Витебську князі, бояри й міщани) та инші урядники; инколи при лихих воеводах забірали власть і суд люди, не маючи до сього права: приміром, ловчий князя Николи Радвила почав був судити й радити по цілім місті й децьких посилати, але на прохання міста таку самоволю вкорочувалось; при воеводі та окольнічих виконуючими урядниками були ябедники й подвоїскій; на випадок над'ужить з боку сих поліційних урядників, князь наказував, щоби намістник вибирав на під-войських добрих людей, які були-б міщанам любі.

8) Відносини землі до воеводи містились у повинности підводовій та сторожевій; громадяни-ж (мешканці міста Смоленська) не були обовязані давати підводи воеводі, окольнічим, намістникови й слугам воеводи, лишень князеви, на випадок його приїзду до Смоленська; сторожу для скарбу намістників смоленських громадяни давали тільки тоді, коли намістники виїзджали з міста та й се з підданських людей, що здавна сю

службу відбували; над'ужитя в усім тім полагоджувалсь князем, на скаргу міста; рівнож тільки підданські люди були обовязані гатити стави; до будови мостів були обовязані всі, або кождий — платить за направу по грошеви від свого ґрунту.

9) Побори на користь воеводи були такі: а) оплати від купців чужих міст, торгуючих мясом у Смоленську, а не від міських різників; б) судові оплати й децькованне в означеній мірі; міста освободжувались від мита; мито бересь тільки від приїздних купців: вньші повинности місто приносить разом з волостію.

10) Витебцям жити у Витебську добровільно, по старому, де хто схоче; колиж якому буде під князем важко, або не-любо, князеви його не тримати силою: йому отверта дорога, куди схоче; він повинен відійти у вітчину великих князів — Литву й не потайки, вдаривши чолом перед Сьвятим Благовіщеннем та сповістивши воеводу й свою братію — мужів, Витебців; він при виході має право до свого маєтку, може його продати або записати; князеви до сього не вмішуватись¹⁾.

Збираючи в одно висше наведені пункти, що становлять зміст земських грамот, бачимо, що сї грамоти більше подібні до умовних грамот великих князів московських з Новгородом. Грамоти видавались властиво для міста, як се видко з цілого їх змісту: судять і карають разом з воеводою Витебці у Витебську; воевода у Витебську цілує хрест перед Витебцями; вкінци, вньші пункти означують властиво права мешканців міста (див. пункти 6, 8, 10, 4). Внутрішня самоуправа й суд, при свобіднім виборі воевод та участі в суді, мало вступають ся новгородській свободі. Місто верховодить над землею: Витебськ вибирає воеводу для цілої землі, в Смоленській землі смоленські бояри мають свої волости. Поняте міста обіймає цілість міських мешканців, хоча купці й чорні люди складають і свої громади, як їх складали й у Новгороді. При такій одности всіх верств міста, з одного боку, й при такій злуці міста з землею, з другого, було не трудно заступати ся за висші земські інтереси, як наприклад, ненарушність православної віри.

¹⁾ А. З. Р. I, 204 й 213.

Наколи, як ми вже бачили, зміст земських грамот належить до XIV і XV віка та в багато дечім був уже несучасним XVI вікови, то з другого боку нема сумніву, що порядки, вияснені в них, тривають аж до часу надання містам маґдебурського права.

Щож і коли нарушило єї порядки? Яким робом мешканці міста, з одного боку відокремились від князів-бояр та взагалї сього, що потім складалось у вищий стан, а з другого боку, — відділились і від волостних людей? Яким чynom загально земські права повернулись у станові та з великого добра стались злом? Питання єї найліпше пояснюють ся історією німецького права в Литовсько-Руській державі тому, що воно переходило вже сюди в останній формі права міського¹⁾ й ставало в безпосередній суперечности проти поконвічних словянських поглядів, без ніяких перехідних, лагодячих відтінків, хоча зрештою для удачі його тутешній ґрунт був вже в частній приготовлений безпосереднім впливом польських шляхетських понять та кріпацького права.

Коли перший раз надавалось маґдебурське право старому руському місту, тоді вринали перше питання: хто підлягає сьому праву, чи то, хто буде називатись міщанами? В старих руських містах (приміром у Полоцьку) ми бачили різні верстви мешканців, що разом всі складались на горожан. Міська людність обіймала в собі як боярів, висні верстви, так і селян; посередуючі між ними верстви вже й давнійше, в офіційній мові, називались міщанами, але се є над'ужиттєм юридичного терміну, що закравсь з польського права, де купців вже давно сполучувалось в один стан — міщанський. Тепер треба було повести дві розмежні лінії, серед мешканців міста й мешканців волости: ті, що лишились по однім боці одної лінії, повинні були статись висшим станом, ті на другім боці сеїж лінії повинні були під назвою міщан скластись у середній стан; вкінці, сеї останній повинен був відділити ся й від волостних людей, що від тепер неминучо вже підпадали під кріпацьке право. Коли 1498 року великий князь Олександр

¹⁾ Випки можна зазриміти в однім актї, поміщенім в Актахъ, относ. къ історіи Южн. и З. Р., I, 95.

дарував Полоцькови маґдебурське право¹⁾, загнав ся в дуже прикре положеннє, кого то піддати сьому праву, себто, кого зробити міщанами; з початку постановив перейти у стан міщан усім мешканцям міста — купцям, або, як висловлюють ся юридичні акти, міщанам, дворянам міськым і чорним людям, крім бояр, до яких лекше було приноровити польські повяты про шляхту; потім, не називаючи вже попередніх міських верств, він приступає до хистких розмежувань топографічних: діланню маґдебурського права підлягають всі, що живуть в місті, так поза Двиною, як ті, що живуть по сїм боці Двини й на острові; сей розклад доторкаєть ся зовсім незалежних купців і тут покищо мало трудностей; але в самім місті багато було селян і крім сього до міста належав цілий округ, що звичайно платив разом з ним податки й відбував військову службу; далї, до мешканців міста боярів і купців належали села; по селах були свої верстви: путні бояри й прості селяни. Великий князь що до всіх сьх верств мешканців так постановив: всі селяни церковні, боярські й міщанські, що живуть у місті, всі волостні селяни міського округу й сїл, належних до міщан (себто купців) зі всіма верствами сїльських мешканців (та путні бояри) підлягають маґдебурському праву. Таким чином відділені бояри й селяни, що живуть на їх ґрунтах. Усіх иньших „виймуемъ, — пише великий князь, — отъ права городского и боярскаго“.

Та ось таке розмеженнє показалось справді невдоволяючим: виринули спори й скарги між новими станами. Вже на другий рік 1499 сї скарги були предложені князеви до полагодженнєня. Як бачимо, були предложені князеви такі питання: 1) Як поступати при спорах о ґрунтові володіння особливо, коли спір прокидуєть ся між особами, принадлежащими до двох ріжних приєудів, міського й городського (замкового)? Князь віддає право сього важного суду судови боярському: „Ті суди має відбувати намістник ваш полоцький зі старшими боярами полоцькими, по давному звичаю“ (та по давному звичаю, як ми бачили, намістник судив не тільки з одними боярами). 2) Як поступати у зносинах з чужоземними державами? Давнїйше

¹⁾ А. З. Р., I, 159.

місто, як голова землі, мало право приймати послів й умовляти ся з ними, тепер, коли державний характер міста перемінює ся на дрібний, становий та місто творять властиво міщани, тоді питають Полочани, що тут робити, — коли приїдуть послі з Новгороду, Пскова, Великих-Лук або Німців? Князь зневолений привернути стару єдність міста й постановлює, що в таких разях намістник зі старшими боярами полоцькими, покликавши вїйта і старших міщан, повинен прийняти й відправити послів, як се давнїйше бувало; одначе вже й тут додачуєть ся обмеженне автономїї земського міста: „коли що буде доторкуватись міської (місцевої) справи“, каже ся у княжїй відповїди. Та з одного боку, в торговї справи тепер не годило б ся мішати боярам і намістникови, а з другого від справ, що доторкають ся торгових (місцевих) інтересів, тепер відхилюєть ся більшу частину маси міської людности й віддають ся вони намістникови з боярами. Потім відкривають ся найтруднїйші питання що до піддання маґдебурському праву волостних людїй. Ми бачили, що князь причислив до міщанського стану путних бояр. Та деякі волости, як ми бачили висше, управлялись та судились боярами полоцькими (міськими) по черзі й між иньшим до їх суду належали путники в сих волостях; і знов питання: до чийого присуду належать тепер? Князь знов лишає се по старому, себто вже по часті відступає від свого розмеження, зробленого в наданю маґдебурського права; коли, на основі сього надання, маґдебурському праву підлягають села кушців і путних бояр та взагалї володїнне й домї їх у містї та поза ним, то як тут поступати, колиб перед самим наданням маґдебурського права маєтки й перейшли до бояр і відворотно? Князь полишає справу *in status quo*. Тимчасом у наданню князь наказує боярам звернути міщанам закупленї в них свми останнїми домї „гвавтовиѣ“, відібравши назад гроші. В наданню маґдебурського права князь причислив до міщанського стану всїх селян, що живуть у містї; та тепер при новім питанню про се, він постановлює зовсїм инакше: селяни боярські, що займають ся торговлею, — каже він — повинні платити податки разом з міщанами, але судови вїйта й міщан не підлягають. Вкінци, до присуду вїйта і міщан прибігають хлопи, раби й закупнї; міщани їх не видають та хочуть судити правом німецьким. Князь постановлює, що вїйт

і міщани не повинні приймати й судити людей невільних, лиш повинен судити їх намістник полоцький міським правом. Далеко труднїйше було питання про такі міські верстви, що були причислені до міщанського стану, а разом були й службовими людьми. Се міські дворяни й путники. Чиж обовязані тепер перші їздити з послами, мов їх провідники, а другі давати їм коний? Князь признає тим часом, що й одні та другі повинні сповняти се тільки в такім випадку, коли він сам, або полоцький намістник на його приказ послів висилає. Потім починає ся ряд питань про обставини, доторкаючі перше або цілої Полоцької землі, або цілого міста Полоцька. Давнїйше в Полоцьку був уряджений вільний перевіз через Двину а за утримуванне його перевізники брали за плату, сторожівщину від волостий цілої землі Полоцької; тепер вїїт і міщани постановили оплату за перевіз від велико-княжих людей та боярських. Князь знов зберігає старвну. Перше місто робило довги серед усіх верств своїх мешканців: хтож мав тепер платити отей довги? Князь бере ся до казуїстики: він каже, що коли давнїйше дохід з міських ваг і узвоз побирали купці разом з боярами, а тепер, силою магдебурського права, тільки міщани користують ся сими доходами, то вони й повинні прийняти на себе сплату міських довгів. Ми сказали, що дуже легко було виділити бояр з нового міщанського стану; одначе й поміж верствами бояр і купців була одна дуже тїсна звязь, яку годі було так легко розірвати: давнїйше всі мешканці міста мали однакове право торговлі; тоді нікому се не могло прийти на думку, що торговля становить привілей одного стану. Всякий, що мав лиш засоби, займавсь купецтвом. Тепер, вперве прокидує ся дуже важне питання: чи мають право торгувати бояри, коли й давнїйше вони висилали до Риги жито, крупи, попіл та смолу? Князь відповідає, що бояри мають право продавати тільки своє власне жито та иньше, не скуповуючи сих продуктів від иньших виробників. Звісно, що опісля праводавство так попеувало народні погляди що торговлю стали вважати соромітною для шляхтича й відвортно шляхетські пересуди вплинули на праводавство так, що шляхетство тратив сей, хто займав ся торговлею. Ся обставина стала одною з важнїйших причин упадку торговлі в Річі Посполитій.

Одначе й отсе розмеженне векорі показалось за малим ; зараз у 1500 році¹⁾ знов перед великого князя виступаєть ся з новими непорозуміннями. У наданню маґдебурьського права великий князь піддав сільських путників маґдебурьському присудови. Тепер іза них прокидує ся спір поміж замком і містом: замкови показалось се „шкодно“ тому, що йому стало за мало людей пригонних. Великий князь розв'язує се ось так: сільські путники, що постійно живуть по селах і в Полоцьку не мають своїх домів, повинні, як давнійше, служити замкови полоцькому й зіставатись під зарядом полоцького намістника, а ті путники (названі тут вже міщанами), що здавна мають дома та взагалі маєток у місті, повинні управляватись і судити маґдебурьським правом. Та люди, що належали тепер до маґдебурьського права, накупили багато маєтків, від яких треба відбувати замкову службу; такі нові міщани, хоч підлягають маґдебурьському праву, поза тим від своїх куплених маєтків повинні відбувати путну службу; тільки на далі вже, без волі великого князя, вони не повинні купувати таких маєтків. Не знаємо, яким правом виринуло питання про ремісників, що жили у Полоцьку; може бути, що деякі з них були обов'язані до яких небудь повинностей для намістника; князь пише, що намістник полоцький та бояри не повинні вмішуватись до них. Люди, що були призначені на міщан і заложились потім за намістника, владки, ігуменю, боярів, ігуменів і попів, повинні вернутись під маґдебурьське право.

Та й отсе розмежуванне не принесло спокою місту; віковичва будівля земського міста не могла розлетітись та на його руїнах не могло піднестись нове, міщанське, — в двох роках. У 1510 році²⁾ король Жигмонт, в новім наданню для Полоцька, каже: „Брат наш, король Олександр замінив право литовське й руське на право німецьке, себто маґтборьське“; одначе потім, завдяки деяким трудностям, не зносячи маґтборьського права, багато пунктів свого привілею відмінив, як се ясно видно з сього, що доторкає ся сільських путників й інших деяких пунктів; наслідком сеї відміни виринув сумнів, і по причині

¹⁾ А. З. Р., I, 185.

²⁾ А. З. Р., II, 61.

його міщани міста Полоцька завели між собою спори та розділи: деякі з них „виломившись з під німецького права, вдались під присуд городський (замковий), а багато розійшлось геть“. Король думає, що все те вийшло по причині останніх змін первісного привілею й сподієть ся завести загальний порядок приверненням сього привілею. В тій цілі він знова віддає під присуд маґдебурський усіх міщан і чорних людей і всіх закладнів, що були за владикою полоцьким, ігуменною, князями і боярами, ігуменами й попами. Вони обовязані сповняти разом з містом „всякія поплатки и подачки и тяжкости и послуги“; пановиж землі, на якій вони сидять, обовязані платити тільки ґрунтовий чинш (поземь) по звичаю й умові з паном. Кождий князь і боярин може мати в себе тільки по одному двірнику та огороднику на приїзд. Але король помиляв ся, думаючи, що все уладить ся по приверненню первісного привілею Олександра. Перший раз в руській суспільности прокидує ся станова борба: то не повстаннє бідних проти богатих, як у Великім Новгороді, не борба підвладних проти пануючих-гнобителїв, як на землях Московської держави, — се повстаннє земських верств проти себе. Жалують ся королеви міщани на воеводу полоцького, на всіх князїв, панів-боярїв і духовних володїльцїв. Причин до спорів було багато: з одного боку, міщани купують землі від боярїв, путних людей, данних та пригонних, себто землі від яких належалась земська служба. Земство вважає таких нових посїдачїв, рівно як і сих сїльських мешканцїв, що причислені до міщан, своїми членами й піддає їх городському (замковому) судови. Крім сього, багато людей, таки й самі „виломившись“ з під права мактборського й завдались городському праву, не хочучи платити сребщини й ординщини та иньших податків разом з містом; в тій цілі багато піддає ся владциї, князям і боярам полоцьким. З другого боку земські верстви, бояри, слуги воеводи й иньші службові люди поженились з міщанками та взяли віном міські¹⁾ двори й землі тай не хочуть служити „місту“ (в новім вже міщанським вигляді) й бути послужливими мактборському праву. З сьогож на-

¹⁾ А. З. Р., II, 147.

дання видко, що нове маґдебурське право відчужило місто від землі й вчинило ворожим, а не дало йому сили для оборони міщан від нападів з боку земства: появляють ся „кривди, утиски, грабежи, гвалты многіе, забійства головъ и бои“ проти міщан з боку урядників і слуг вовводи. Акти мовчать про дальший хід соціального перевороту в Полоцьку. Та час, певна річ, зробив своє й довів Полоцьк до такого порядку річий, до якого прийшли й иньші міста західної Руси: містом стала називатись міщанська селитьба, відділена своїми привілеями так від хліборобів, як і панів, викликаючи зависть з одного боку й погорду з другого.

Зазначім тепера наслідки сього перевороту для земських верств, для селян, та панів.

Шляхетство, що виродилось з міських боярів, службових людей при замках з домішкою ріжних сільських елементів, вже розірвало злуку з містом; йому нема чого жити в місті, навіть невигідно там жити, де треба раз у раз змагатись з чужою для нього управою; закон, як ми бачили, дозволяв боярам мати тільки двори для приїзду в місті з означеним, дуже обмеженим числом людей (по одному двірнику й огороднику¹⁾). В противнім разі він буде приневолений піддатись під управу адміністративної й судової власти міщан та війти тим саме у міщанській стан. Наслідком сього, пани переходять на села, свої маєтки, де підносять ся тепер шляхетські замки²⁾, подія, — замітимо мимохить, — чужа північній Руси. Навіть висші королівські урядники, вовводи та їх намістники, воліють краще жити в сільських замках. Замок на селі неминучо приносив за собою дальший розвиток кріпацького права: всюди творилась фільваркова господарка й за нею всюди підданство, панщина. Селяни обовязані перше доставляти деякі цінні продукти

¹⁾ А. З. Р., II, 61.

²⁾ В „Древностихъ Польскихъ“ Морачевского, сей вихід шляхтичів з міст на села й розвиток фільваркової господарки пояснює ся економічними причинами, а саме тим, що в XV віці піднеслась торгівля збіжем через здобуток іданського порту; одначе тут зовсім страчено з ока се, що торгівлю перестали займатись шляхтичі саме від XV віка, себто від часу повсюдного заведення маґдебурського права по містах; фільваркова господарка звичайно заспокоювала тільки потреби численної служби пана.

(на Литві всюди — мід), як ґрунтову ренту, панови, тепер оброблюють частину землі, безпосередно належачу до замку й відбувають різні услуги на замку (сторожа та ин.). Другий наслідок розповсюдження маґдебурського права по містах для селянського стану так саме важний. До сього часу всі земські люди (мужі) збирались на віча в своїм неутральнім місті: громадські суди були загально-земськими. Колиж з виділенням міста в осібну юрисдикцію, відділилаєь важнійша, богатша й більше просвічена частина землі, загально-земські суди втратили одність, повагу з боку центральної власти та силу. Шляхтичі були приневолені творити осібні збори, шляхотські віча¹⁾ (земські суди) зі становим характером; копні суди знова стались становими — селянськими. В тім новім характері копні суди могли триматись ще який час силою навички; боронити їх законности й права не було кому. Хоч бояри діставали вже давнійше польське шляхетство та численні привілеї, але не творили ще стану. Навпакиж ріжниця між ними була така, що польське станове понятє „шляхтич“ вживалось тут для означення одного тільки роду володільців землі. Тепер при відділенню иньших міських мешканців в осібну веретву міщан, всі ріжнородні панські веретви зрослись в один стан. Початок сеї появи замітний вже в самих наданнях маґдебурського права: королі відділюють міщан від всякого присуду „городського й боярського“. Всі попередні загальноземські, загальнодержавні заведення замінують ся тепер на станові. Ті самі права, що були так добродійні для краю, поки в них брали участь всі веретви суспільности, стались жерелом згуби для держави, коли одиноким його учасником став один лише шляхетський стан.

Значить ся, з заведенням німецького міського права в країнах Річи Посполитої сповнює ся поява, просто протилежна тій, яка в тій самій сфері доконувалась у Німеччині. Коли там міське право появилось тому, щоби злагодити гострий розділ панської й хліборобської веретви й у міських громадах приготвило неутральний ґрунт для їх помирення, — тут те саме

¹⁾ Як у Польщі, так і в Литовській Русі земські суди стали шляхетськими по уґрунтованню там і тут німецького права в містах.

міське право принесло становий розлад у суспільність, якого вона до сеї пори цілком не знала. Нам нема що вказувати навіть на згубного духа сього розладу, що так мутно об'явився в довговіковій історії Річи Посполитої й запечатав її природною смертю.

Замітки, що тепер наступають, доторкаються прав міста й пояснять, сподіємось, ще й се, який то могутній вплив виявило надання магдебурського права на почині й розвиток ідеї шляхетства.

3. Права міст.

Як основна причина занепаду й упадку шляхетської держави міститься у правах і привілеях шляхетського стану, так основна причина занепаду й упадку міст лежить в їх правах і привілеях.

Праводатні права міст. Всякий привілей магдебурського права починається ось таким важним наданням: „Даємо й даруємо на вічність право німецьке магдебурське, відсуваючи всі інші права польські, литовські й руські та всі інші звичаї, що булиб незгідні з правом німецьким магдебурським“. Сім наданням місто зовсім виділює ся зі сфери ділання загальних державних законів. Праводатне означення дальших прав й устав у внутрі міста лишає ся вже йому самому. Нема сумніву, що такого високого права годі не признати дуже важним наданням. Та ще право се надано міщанам скорше, ніж шляхетський стан дістав подібне право, або принайменше скорше, ніж праводатна власть утвердилась в руках шляхетського стану, мов ненарушне їх конституційне право. Вжеж нема сумніву й про се, що подібним наданням місто на завжди відхиляє ся від участі в законодавній діяльності шляхетського стану. Тепер усе буде залежало від сього, чия праводатна діяльність, шляхетська, чи міщанська стане загальнодержавною, праводатною властю. Колиж однак шляхетство лишилось земським станом, а міщанство — вилученням із земства, то розуміється, що державна праводатна власть повинна бути підвищена шляхетському стану. Провінціальні соймки й генеральні сойми шляхтичів зробились представителями цілої

держави. Тому то, коли міщани, при кінці XVIII. віка, домагались участі в праводатній власті, як привернення старого історичного права, вони твердили се, що ніколи так не було й не могло бути. На жаль, не тільки міщани XVIII віка, але й учені дослідники XIX віка також помиляють ся, думаючи, що міста користувались давнійше правом представительства на соймах. Історичні випадки, на які вони покликають ся в доказ своєї думки, належать або до сих часів, коли ще не було правильних соймів і коли німецьке маґдебурське право не змогло ще розірвати старої земської єдності між ріжними верствами мешканців, або до часів повного розвитку соймової власті. Звичайно показують на сліди участі міст у праводатній власті в отсих появах першої доби: 1) Представителі міст підписують ся під умовами між Польщею й сусідніми державами; так, приміром, трактат 1343 року між королем Казиміром Великим і послами маґистра Німецького ордену Рудольфа підписаний містами Познанем, Калишем, Вроцлавом, Брестом куявським, Краковом, Сандомиром й Санчом¹⁾; ті самі міста й ратифікують туюж умову; подібно знова 1411 року деякі міста: Познань, Калиш, Іновроцлав, Брест куявський, Краків і Сандомир підписали умову між Ягайлом і Витовтом з одного боку й Хрестоносцями з другого. 2) Міщани дають записи на вірність королям, як приміром 1373 р. місто Познань дає запис королеви Людвикови про се, що по його смерті трон буде відданий одному з його дітей²⁾; такий сам запис рік опісля дають міста Ставишин, Конин, Калиш та інші; в 1425 р. такий запис дають королеви Ягайлови міста Схрем, Вехова, Фрауштадт, Меджирич, Сквирина, Гнезно, Калиш і багато інших³⁾. 3) Міста прийmano в одну конфедерацію зі шляхтою.

З отсих трех появ дві останні зовсім не можуть бути доказами участі міщан в праводатній власті. Записі, які дають міста на вірність королеви Людвикови та його потомству не є нічим більше, як загально вживаною формою присяги. Се видко вже в сього, що записи збирають ся від міст по виборі

¹⁾ Dzial. Lit., 1, 2, p. 34 — Zbiór praw, dow. i uwag, 1, 13.

²⁾ Ibid., 14.

³⁾ Ibid., 15.

й коронації Людвика та з сього, що кожде місто дає такий запис особно; годі думати, щоби вибір короля доконував ся особною постановою кожного міста¹⁾. Королі повинні були старатись дуже про се, щоби вірність міст звязати з найбільше съвяточними актами. В XIV віці міста Великопольщі, Мазова, Малопольщі й Червоної Руси мали людність головно німецьку, або принайменше власть і управа міст належала до Німців — війтів і радних. Не маючи ніякого польського патріотизму міста часто зраджували польських королів у користь німецької імперії та взагалі німецьких держав. Від міст отже передовсім треба було відбирати присяжний запис на письмі у формі съвточного акту. Подібні присяжні записи, тогож саме значіння дали міста й королеви Ягайлови²⁾. Взагалі внакше годі дивити ся на участь міст у виборі королів до сеї пори, поки правильною сталась і утвердилась власть сойма. Від сього часу до вибору короля допускались представителі тільки сих міст, які дійсно мали право участі на соймах (як се побачимо низше). Що до прийняття міст у шляхетські конфедерації, то тут, очевидно, нема мови про праводатну власть. Се були лиш взаїмні умови для загальної охорони земського спокою в часі без'урядя. Важнійшою від сих двох появ видає ся підпис міст на умовах і запевненні сих останніх містами, мов доказ їх участі в політичних справах найбільшої ваги. Такий одначе характер моглаб мати ся поява тільки тоді, колиб представителі міст у числі вільних станів, брали участь в самім складанню умов. Тим часом вони тільки підписують уже зложену умову, немов поручильники, так саме, як отсі умови підписували леґати папи й послы вільних держав. Підпис міст свідчить про се, що умова справді зложена та, що вони обявлять ся проти короля, коли він задумає відрічи ся від уступок на користь магістра ордену.

¹⁾ По смерті Людвика Угорського 1382 року обіцянку сповнення давньої присяги зложеної умершому королеви (що до вибору на трон одного з його потомків) підписала конфедерація воєвод, каштелянів і шляхти (*nobiles, milites, totaque communitas*) провінцій.

²⁾ Зрештою в поступованню Ягайла, що старав ся о записи на вибір своїм наступником сина Владислава, або доньки Ядвиги від різних міст ще перед постановою сього питання загальним земським збором, можна справді бачити деяке запобігання та всеж не основане на ніякім праві.

Зрештою, таке саме значінне мав в тих часах і підпис євїтських та духовних урядів держави на сих умовах, завдяки сїй простїй причинї, що правильного праводатного збору в тих часах не було ще в Польщі.

Говорити про участь міст у праводатній властї, так значить ся говорити і про право участї їх на соймах. Поки не було соймів (правильних зборів певного числа представителїв певних громад в означених речинцях, з ясно означеними правами) не було й права, лишень факт участї сих або иньших одиниць у постановлюванню законів та в народних зборах. В тїм розумінню аж до початку правильних соймів можна заперечувати й участь в праводатній властї самого шляхетського стану з такою саме рацїєю, як доказувати участь міщан у нїй. До періоду Ягайлонів, королї і князї радили зі своїми ближшими слугами (баронами, рицарями), духовенством та підручною масею народу, з огляду на се, де було зібране віче. В сих часах (до династї Ягайлонів) нїмецьке маґдебурське право в Польщі не змогло ще розірвати давнїшої земської єдности міських мешканцїв і панської верстви. Примір Литовської Руси показує нам, що ще довго опісля по наданню нїмецького права містам, вони разом із землею клопочуть ся про загально-земські інтереси, як ми се бачили вше, коли була мова про земські грамоти Полоцької землї. Що як раз такий перехідний час був і в польських містах, видно з сього, що в XIV віці: „обивателями“ міст були шляхтичі, земські урядники, як се й замітив (на основі історїї Нарушевича) один публіцист 1790 року¹).

Анонімний публіцист висказав при сїм свій здогад, що можливо ті міста, які в сих часах підписувались на умовах, не мали ще маґдебурського права. Здогад сей зовсїм хибний. Познань, Краків, Сандомир та инь. дістали маґдебурське право ще в XIII віці; та народний погляд висказаний тут автором, дорожший від усяких цитатів та виписок: висловлюючи свій здогад, анонімний публіцист очевидно, нї раз не сумніває ся про се, що міста, які не мали маґдебурського права, могли брати участь у праводатній властї; з набутком знов маґде-

¹) Sprawiedliwość długim miejskich niby praw zbioróm y memoriałóm krótką odpowiednią uwagę dość czyniąca. 1790 p. Див. ст. 19.

бурського права, вони зараз позбавляють ся всякої участі в загальнодержавнім праводавстві. Нарешті всі факти, що вказують на участь міст у праводатній власті в добі соймів, вже зовсім не підлягають сумнівам. Чацкий наводить з „Метрики коронної“ форму вибору короля Жигмонта I (1506 року): *Fuereque universi principes et praelati spirituales et saeculares, barones, nobilitates et communitates terrarum ac civitatum, de jure ac consuetudine ad electionem regiam pertinentes... vocati ac avisati... etc.*“¹⁾. Законом²⁾ і звичаєм утвердилось право участі в соймі при деяких тільки містах, як що: з числа коронних воно належало до Кракова, Познаня, Калиша, Сандомира та Львова, на основі конституції 1420 р., потвердженої статутом короля Александра 1505 року; з міст мазовецьких фактичну участь на соймах можна доказати при містах Варшаві і Плоцьку; литовський сойм допустив до себе тільки представителів Вильна 1568 р., по конституції Гродненського сойму; рік опісля представителі Люблина засідали на Люблинським соймі (в часі унії Литви з Коронаю). Значить ся тільки ті міста, яким надано право участі в соймах, як особний привілей, не були вилучені від загальної праводатної власті. Та коли й так закони, постановлюювані на соймах, не доторкали ся міст, то участь міських представителів на них могла бути тільки дуже обмежена.

Міщани несправедливо обвинувачували шляхту, що вона в добі виборного уряду, позбавила міста участі в праводатній власті. Вони могли би жалувати ся тільки на се, що деякі з вище згаданих вісім міст стратили в сій добі право вислати своїх представителів на сойм.

1) O litew. i polsk. prawach, I, 280.

2) Коли тільки з неозначених державних зборів, віч витворив ся сойм, зараз закон означав докладно, які міста мають право засідати на соймах: се доконало ся у другій половині XV віка (від 1429 до 1595 року); тому то на умові Владислава Ягайловича з магістром ордену 1436 року, підписи наступають у докладно означенім порядку: 1) воєводи, 2) каштеляни, 3) коронні урядники (замість земських послів), 4) міста: Краків, Познань, Сандомир, Калиш і Львів. Див. Vol. leg., I, 131. В 1505 році се потверджено конституцією Радомського сойма й коронним статутом Лаского.

Треба думати, що первісно й самі міста дуже мало цінили право участі в шляхетському сеймі, якого розправи були по-найбільше чужі міським інтересам. Инакше годі пояснити, чому та як могло піти в забуте безсумнівне право представительства на сеймах згаданих вісім міст. Коли міщани деяких міст, в часі безкоролів'я 1648 року, заявили своє право участі у виборі королів, то шляхетський, конфедераційний уряд не відклав сього домагання, як позбавленого всяких основ, противно обіцяв ще допустити їх до будучих виборів, коли міста докажуть своє право безсумнівними привілеями¹⁾. Та якіж моглиб бути сумніви про їх права, колиб всі ті названі вище міста, ся вісімка користувалась своїм правом представительства на сеймах у XV—XVII віках?

З вичислених вище вісім міст право представительства зберігли до XVII віка тільки чотири: Краків, Вильно, Познань і Львів. Та з них навіть на актах найбільшої ваги не все видно підписи всіх чотирох; приміром на сеймі Люблинським, при доконанню унії Литви з Короною, на однім акті підписались тільки послы міста Кракова, на другім — послы міста Вильна. На суффрагіях при виборі Владислава IV підписались: від міста Познаня — Георг Янович (Janecius), доктор філософії та медицини, проконзуль познанський, Йона Смідель, війт, і Альберт Рахович, лавник; від міста Вильна — Томаш Бильдзюкевич, війт, секретар королівський, Якуб Радзівнович і Богдан Залкшевський, бурмістри, Бартош Гавловицький, писар міста, Вільгельм Енгельбрехт і Казимір Дигон, депутати від міської громади; вкінці, від міста Львова — декільки депутатів. Названі чотири міста зберігають своє право ненарушно; вони підписують ся 1648 року при виборі Яна Казимира²⁾, 1668 року на конфедерації Варшавській по смерті сього короля³⁾, 1669 р. при виборі Михайла⁴⁾, 1674 року, по смерті Михайла Вишневецького, на конфедерації (тільки без участі послів міста Познаня)⁵⁾, сьогож року на pacta conventa Яна Собського та

¹⁾ Vol. leg., IV., 166.

²⁾ Vol. leg., IV., 206.

³⁾ Ibid. 1068.

⁴⁾ Ibid. V, 35.

⁵⁾ Ibid. 249.

суффрагіях при його виборі¹⁾, 1676 року на коронаційнім соймі (знов без участі послів Познаня), 1696 року на конфедерації коронній та литовській²⁾, 1697 року на суффрагіях при виборі Августа II³⁾ й на його *raeta conventa*⁴⁾ (підписались тільки представителі Кракова та Львова), 1733 року на конфедерації Варшавській — три міста (знов без представителів міста Познаня), 1764 року на конфедерації Варшавській так саме.

Шляхетський сойм не тільки не відбирав представительства від сих чотирох міст, що мали до сього безсумнівне право, лише навіть готов був розширити його й на вньші міста; так, 1764 року, при виборі Станіслава Августа, крім підписів Кракова, Познаня та Львова несподівано являеться підпис представителів міст Люблина й Каменця Подільського; та чомусь нема представителів Вильна. Число послів від кожного міста лишає ся неозначеним; нема ні постійности в їх числі, ні рівности в числі послів одного міста з числом послів вньших міст. Так, 1648 року, виленських послів було чотири, а 1668 року тільки двох; в тім самім часі Краків вислав тільки трех. Подібну нерівність постійно бачить ся й що до вньших міст, у всіх випадках їх репрезентації.

Вичислені випадки участі міщан у праводатній, державній діяльності показують, що представителі міст діїли тільки своє право участі у виборі королів: міста висилають депутатів на сойми й конфедерації тільки тоді, коли наступає безкоролівя та новий вибір. Коли тільки dokonано вибір і починаєть ся звичайний хід праводатної діяльності на соймах, міста не мають на них своїх представителів. Трудно сказати, чи позбавили ся вони сього права, чи тільки його нехтували. В усякім разі, обставина отся, вказує на се, що королівська власть була одинокою ниткою, що звязувала два суспільства так виродно положені в одній державі. Певна річ, очевидний інтерес міст домагав ся впливу на се, в чїх руках має бути королівська власть, щоби шалі політичної рівноваги тримались як так несогірше.

¹⁾ Vol. leg. V, 279.

²⁾ Ibid. 860.

³⁾ Ibid. 870.

⁴⁾ Ibid. VI, 45.

Та чогож можна було сподівати ся цілому міському станови від присутности при виборі королів десяти, чи дванадцяти міських послів серед шляхетського сойма? Ясно, що се було тільки почесною формальностю. В тім містить ся саме причина байдужности згаданих, нечисленних міст до свого права участі у виборчих соймах.

Попри се все право міст Кракова, Вильна, Львова й Познаня до участі у виборі королів основане було тільки на ласці шляхетського стану; воно було тільки прихильним виїмком із загального правила. Загальним же правилом лишасть ся: „Право вибору королів належить до сойму, сойм репрезентує земські інтереси; а земською верствою, від часу надання містам німецького права, лишасть ся один тільки шляхетський стан“. Та не в тім сила, чи мало се або иньше місто право участі в сеймах, лшень у тім — чи міський стан мав право участі в загальнодержавній праводатній діяльності. По правді на отсе питання мусимо відповісти, що не мало й не могло мати сього права. Та коли міста не володіли сим правом, то з другого боку й шляхетський стан не мав права вмішувати ся у праводавство міст. Міста мали право постановляти свої „велькери“ (Willkühren), що мали обовязуючу силу закона. Зрештою між положенням шляхетського стану й положенням міщан з сього боку була отся різниця, що шляхетському станови полишено спромогу розвивати свобідно праводавство; йому не накинено відразу ніякого чужого кодексу; містаж, набуваючи муніципальне право, zarazом із тим доставали кодексе карних і цивільних законів та форму суспільного устрою, показану їм у старших містах. Тому не багато лишень міст скористало зі свого права що до змін, або принайменше до лішого привнорвлення саксонських законів до словянського побуту. Пригадуємо ще раз, що не можемо й не маємо наміру говорити про основу сих законів та їх вартість в порівнанню з побутовим польським або руським правом; ми не хочемо провірювати, скільки справедливі слова сих, що думають, немов то сї закони були дані для Саксів-дикунів й тому вони писані кровю та що без остраху годї змалювати собі соромітних для людства установ про карн й способи карного допиту, які містять ся у „Саксонах“. Вкажемо тільки на се, що права сї привнесено вже готові до міст Литовської Руси,

які розуміють ся не мали німецької людности й творили вони тут зовсім чуже право. В тім, на нашу думку, містять ся основна причана, чому муніципальне праводавство лишилось у Польщі майже незмінним від XIII до XVIII віка.

Друга причина безсильности праводатної власти міського стану лежить у с'їм, що сей стан не витворив (та не міг витворити) загальних соймів, подібних до шляхетських. При кінці XVIII віка Колонтай жалував, що старі часи Річи Посполитої не полишили у спадщині його часам якого небудь загального міського парламенту, чогось в роді англійської палати депутатів; він бажав бв, щоби поруч шляхетського сойму була „Miejska Izba“, забуваючи попри се цілком, що в Англії палата депутатів не обіймає тільки однокороного міщанського стану, що ся палата зовсім відповідає „посольській ізбі“ сойма, як польський сенат відповідає палаті лордів. У Польщі загальноземські інтереси репрезентували земські послы. Міська Палата знов могла бути не частиною загального сойма, але зовсім осібним соймом, немов би пншої держави. На се, певна річ, не могла згодити ся земська держава. Тому, коли виривали питання про реформи, що до цілого міщанського стану в державі, що уряд давнїйшими часами, хоч таки скликав репрезентантів міст, всеж не на осібні міські збори, лишень на загальний сойм. Так було, коли Казимір Великий хотїв завести новий порядок у муніципальнім судівництві: збори, що доконали реформу, склали ся з єпископів, аббатів та пнших прелатів, каштелянів, воевод і земських урядників, баронів, рицарів і шляхти, райців, війтів та лавників із міст¹⁾. Від часу ж повстання правильних соймів ні один раз не повторили ся загальні збори міських представителїв. Питання, що доторкували ся міст цілої держави, полагоджували ся шляхотським соймом; кодекс муніципального права редагували ся та видавали ся урядом²⁾.

Таким чном праводатна діяльність полишена була кождому місту зокрема, а через те вкорочувала ся сфера ділання праводавства та зменшувало ся достоїнство самих законів. Закони постановлювали ся давнїйше радою, а потім по-

¹⁾ Vol. leg., I, 146.

²⁾ Ibid., 352 (статут Лаского).

спільством кожного міста — пристрастні, користюлюбні, що наносили кривду одній стороні. Скарги, що прокидували ся по причині таких законів, викликували вмішування центрального ряду, короля та сойму; сеж знова ображувало й понижувало незалежність та компетентність праводатної власти в місті. Будемо мати нагоду показати, як міські велькери по містах надавлювали право народної більшости, як у руських містах вони нищили та ображували руську народність і православну віру. Тепер одначе, як думаємо, буде доволі навести зміст одного акту, дуже характеристичного що до внутрішнього міського праводавства: се акт короля Жигмонта I з 1526 року, що доторкує ся міста Вильна. Поспільство міста нераз жалувало ся на раду за те, що вона веде управу не по писаному праву, як у иньших містах та при тім поспільство подавало королеви деякі пункти, щоби король наказав раді тримати ся в управі сих пунктів. Король, як видно, сповнив се прохання. Зі свого боку знов Виленьска рада представляє королеви, що перше ніколи сї пункти не були в уживанню, що місто кермувало ся старими звичаями та привілеями. Наслідком сього заведення нових пунктів поданих поспільством, численні богаті мешканці побідніли й відікрились від магдебурського права. Тому рада просить привернути її у „повний уряд“, по давньому. Король, перед яким вступились за радою духовні та світські пани великого князівства Литовського, розсуджує таким чином: колиби предки короля вважали для міста користними сї пункти, які тепер подає поспільство, то певна річ, вони внесли б їх у свої привілеї; та місто не потребує ніяких нових законів, ані зміни давнійших, ані настановлення нових урядників; тому то король зносить пункти поспільства, яке не повинно нічим противити ся раді і нинь.¹⁾

При иньших нагодах та в иньших містах королі не завсїгди потурають аристократичному консерватизмови ради й дають більше прав народному зборови; та завсїгди й усеюди отсї боязкі кроки на шляху праводавства ставляють ся при помочи королівської або соймової власти.

¹⁾ Собр. древн. гр. и ак. гор. Вильны и Трок, I. Нг. 20.

Права міст до судової й адміністративної влади. Другий важливіший пункт надання муніципального права — такий: „На віки освободжуємо всіх міщан від судів і влади всіх воевод, панів і старост, судив та підсудків, намісників та інших урядників так, що міщани не будуть обов'язані відповідати перед ними, про щоб там на них і не заносено скарги“. Право се без сумніву, має незвичайну вагу: ним постановлює ся самоуправу та самостійний суд по містах. І в тім праві міста випередили шляхетський стан, що дістав свої станові суди й своїх шляхетських урядників пізнійше, як раз наслідком надання сього права містам. Але то саме право на завсідги відчухнуло міста від участі в загальнодержавній судовій влади та управі. На основі карного процесу, що розвинув ся в Польщі й Литовській Русі зараз по заведенню німецького права, кожний повинен відповідати *in forum competentis*, себто перед тим судом, до якого належить підсудний своїм станом. Вже давно виринали із сього ріжні непорозуміння. Так ще у Вилицьких статутах Касимира Великого була признана кінечність частинного порушення сього права тому, що — як каже закон — палії та інші злочинці, щоби виминути руки правосуддя, часто криють ся по містах і селах, що користують ся німецьким правом та втікають сим робом від карі під захистом німецького права: таких злочинців постановлено витягати *extra forum*¹⁾. Незгода між земським та міським (польським та німецьким) правом відбила ся й у інших двох параграфах сьогож закону: „*de illis, qui habentes jus teutonicum, utuntur polonico*“ і „*de illo, qui citatur contra suum privilegium*“. Така незгода турбувала праводатну власть такж у всіх дальших періодах. Але загальне правило про *forum competentis* зберігало своє значінне. Силою сього правила міщанський суд не міг судити шляхтича. Наколиж по містах далі жило ще багато шляхтичів і місто було постійним місцем зборів околішніх панів на торги та ярмарки, на соймйки та суди й попри се місцем пристановища в часі воєнних нападів, то у всіх сих випадках міщани могли стати жертвами численних злочинних поступків з боку шляхетського стану. До сього особливо багато

¹⁾ Vol. leg., I, 28

причин давали названі висше сходи́ни; а безкарність, майже за́поручена законом, служи́ла ще більшою заохотою. Закон поклав собі при́більшити судову вла́сть міст. Торунська консти́туція 1521 року постано́вила: „Тому що прокинув ся шкі́дний розлад між шляхетством і містами що до сих шляхти́чів, які карають ся арештом на місци злочину за насильства по містах і місточках, постано́влює ся така тимчасова уста́ва (за згодою сенаторів та земських послів): коли який небудь шляхти́ч буде арештований міським (міщанським) урядом у коро́лівським місті, чи місточку, або в місті якого небудь приватного по́сїдача, то такий шляхти́ч, арештований на основі обвинува́чення про насильство, повинен тримати ся у міським рату́ши. По доконанню сього, міський уряд не може ніяким робо́м відбувати над ним суд, ані накладати кари на сього шляхти́ча, поки не з'явить ся на за́сїданне міського суду місце́вий староста або ві́це-староста міський для постано́ви, що треба вчинити з таким шляхти́чом за насильство. Коли староста або ві́це-староста згодить ся у своїм погляді́ з постано́вою міського уряду, тоді́ шляхти́ч повинен бути засуджений та пока́раний згідно з постано́вою старости і міського уряду, коли-ж староста не згодить ся у своїм засуді́ із о́судом міського уряду, то арештант повинен лиши́ти ся у міській в'язни́ці до сього часу, поки не наді́йде коро́лівська постано́ва в сій справі. Та коли в я́кім небудь місті́ або місточку міський уряд по́сьміє вчинити що небудь проти́в висше написаного, то староста, під якою вла́стю й у якого о́крузі́ є́ таке місто́ або місточко, повинен приловити верхнього проконзу́ля (бурмі́стра) разом з одним з помі́ж райці́в та відрубати ї́м голови́“¹⁾.

Отсе тимчасове за́рядженне замі́нено пі́зні́йшими консти́туціями на по́стійний закон²⁾, але вже з деякими відмі́нами та доповненнями. Так в часі́ безкоро́лівя 1587, 1632, 1648, 1668 і 1674 року́ було постано́влено, що поді́бні мі́шані суди повинні́ бути відбувані у міським рату́ші судом каптуровим, разом із міським магі́страцьким, одна́че так, щоби у е́кладі́ суду́ були́ дві́ частини́ суди́в каптурових і́ одна́ части́на райці́в³⁾.

¹⁾ Vol. leg., I, 396—397.

²⁾ Vol. leg., II, 1014, 1241, 1399, 1449, 1450 та инь., III, 796.

³⁾ Vol. leg., II, 1059 і инь.

Зрештою саме понятє про насильство, за яке шляхтич може піддати ся мішаному судови означено тїсними границями найтяжшх злочинів (наїзд з убійством і ранами, знасилування жінок, напад на дім або двір шляхетський, що стоїть на міськїм ґрунті). Коли по розв'язанню справи покаже ся, що шляхтич був арештований несправедливо, то міщани підпадають карі 60-ти гривен на користь арештованого⁴⁾. Далі на постанови такого суду дозволена апеляція до трибуналу або на сойм.

На основі цивільного процесу *forum competentis* був сей суд, до якого належав підсудний. Та тут показували ся нові трудности тому, що по маєтковим правам особа міщанського стану часто причислювала ся до земства й відворотно, особа шляхетського стану причислювала ся до міста. Перша річ трафляла ся тоді, коли міщани володіли земськими маєтками, себто ґрунтовою власністю на земськїм праві; друга — в тїм випадку, коли шляхтич володів у містї маєтком на міськїм праві. Міщанин, що володів нерухомою земською власністю відповідав перед судом земським. Та через те, що багато міст володіло нерухомою, земською власністю *in commune*, себто до цілого міста належали села, фільварки та инь., закон постановив усї такі міста піддати земському судови, лишаючи міськїм судам дуже незначне число справ. Такі міста, по праву 1633 року, повинні були підлягати присудови земських судів у справах та кривдах земських, як що: видача селянина, стягання повинностей від селян, справа убійства й проливу крови, захоплення земської нерухомої власности, вируб гаїв та лісів і багато иньших справ безсумнівно земського характеру; тут вони повинні відповідати зовсім так саме, як шляхтичі, себто з правом апеляції не перед асессорію, але до трибуналу. До міськоїж юрисдикції властиво належали тільки спеціально міські справи, а саме справи про маєтки й ґрунти у містах, про стягання повинностей з міщан, про контракти, довги, торговлю й злочини міщан. У таких справах міщани підлягали магістрацькому судови з апеляцією до надвального суду²⁾. Закон нераз постановлював, що шляхтич, який має в містї влас-

¹⁾ Vol. leg., I, 521.

²⁾ Vol. leg., III, 796.

ність на міських праві обов'язаний відповідати перед магістрацьким судом у сих справах, що доторкають ся міських маєтків. Одначе вже таке часте повторюванне сього права показує цілу трудність переведення його в дійсности. Ми бачили, що в Полоцьку король рішив ся перетяти всі труднощі сього роду насильним способом, приказом, аби шляхтичі не володіли маєтками у місті. Тай отсе, певна річ, не сповнювалось ніколи докладно. Наслідком сього склала ся загальна поведінка, що кожний шляхтич відповідав перед земським, або міським судом, а кожний міщанин — перед магістрацьким урядом. Та ось таке розмеженне судівництва з початку не було вигідне шляхетському стану. Щоби се пояснити, треба конче звернути ся до загальнодержавного устрою судівництва в муніципальнім праві.

Давно ще (більше ніж 200 літ перед повстанням шляхетських трибуналів) витворив ся висший апеляційний суд німецького права. Кажемо тут про загально звісне заведенне Казимира Великого¹⁾, що, бажаючи спинити безправні та ображаючі честь держави апеляції за границю королівства та облекшити хід процесів, на загальнім зборі земських і міських репрезентантів заснував „*jus supremum theutonice provinciale*“ в заміну за магдебурський суд. Попри се зложено німецьке право в один кодекс законів. Сей висший суд складав ся із вйта краківського й сімох довічних присяжних, вибраних прокуратором краківського замку разом з вйтом краківським з поміж вйтів та лавників міст Бохні, Велички, Ропшиці, Липниці, Мисленіці, Олькуша, Вольбрама, з вйтів Липника, Служова, Іжмановиці, Пшечня, Сандвинана, Бална, Чибровиці, з королівських солтисів Бодзанова, Іполомя, Лапшиці, Скавни, Рибна, Лиски, з вйтів і солтисів монастирських. Такий суд був судом провінціяльним для Краківської землі, подібно як і в иньших землях (Познанській, Сандомирській, Руській) були свої провінціяльні суди. Одначе провінціяльний Краківський суд що до иньших подібних судів висшою інстанцією так, що апеляція від міського суду йде на провінціяльний (приміром львівського) суд, відси знова на висший німецький суд краківського замку,

¹⁾ Vol. leg., I, 144—149.

відси до короля, себто комісарського суду райців шістьох міст²⁾). Провінційальні суди були другими інстанціями судів німецького права. Від них могла йти апеляція до третьої й останньої інстанції, до короля. Королівський знов суд що до справ німецького права був так організований: присяжних на королівським суді було 12 райців, по двох із шістьох міст — Кракова, Санча, Бохні, Велички, Казимира та Олькуша. В актах зберіглись постанови сього суду на апеляції від вишого німецького суду краківського замку. Предсідателем сього суду, замість короля був староста краківський²⁾). Таким чином, суд комісарський шістьох міст відділював ся від королівського на особний суд. При перенесенню столиці з Кракова до Варшави суд королівський (ассессорія) й суд комісарський шістьох міст стали ся двома зовсім ріжними судовими заведеннями.

До сеї пори, поки німецьке право не перетворило ся ще в муніципальне, поки ще не була поведена остра границя між станами, више згадані, апеляційні суди були не муніципальними судами, лишень судами німецького права, якому однаково могли підлягати й пани та й иньші верстви. Колиж німецьке право перемінило ся на спеціальне міське, то й суди сі стали ся становими, міщанськими і шляхетський стан бачив у них заведенне чуже. Становий пересуд сих судів, певна річ, мусів рівнати са становому пересудови пізнійших земських судів і трибуналів. Тимчасом, коли виходила скарга з боку шляхтича на міщанина, справа невдоволяючо розвязана в міським суді, переходила в апеляції на суд Краківського замку й потім на комісарський суд шістьох міст; колиж виходила скарга від міщанина на шляхтича, то справа йшла в апеляції від земських або міських судів на королівський суд, свобідний від станових пересудів. Ось чому се шляхетство напірало 1550 року, за Жигмонта Августа, щоби справи міщан зі шляхтичами рішали ся на ассессорським суді³⁾). Сюди згодом переходом перейшла й виша апеляційна власть у справах властиво міських, — комісарський суд шістьох міст існував ще до кінця

¹⁾ Pocz. sądów miejskich.

²⁾ C. D. R. P., III, Nr. 218.

³⁾ Zbiór praw, dowodów i uwag, IV, 9.

пановання Владислава IV. Сей суд не був знесений ніякою конституцією шляхетського сойму, він зник сам від себе тому, що міщани самі звертали ся до суду короля, де бачили більшу силу і запоруку.

Аж 1578 року шляхетський стан досягнув се, що мали міста вже від часів Казимира, себто добив ся заведення шляхетського висшого суду, трибуналів, до яких, певна річ, не могли бути допущені депутати міст. Одначе, хоч трибунали справді могли вважати ся висшими загальнодержавними судами (подібно, як шляхетські сойми стали ся загальнодержавним, праводатним збором), не тільки властиво міщанські справи, але навіть справи скарг шляхтичів на міщан не були придані трибуналам; противно, вони лишили ся при асесорії, яка з властивого надворного королівського суду перемінювала ся все більше та більше на особний трибунал, що складав ся у XVIII віці з канцлерів, підканцлерів обох народів, великих секретарів, референдарів, писарів, інстїгаторів і віце-інстїгаторів, регентів, писаря декретового, чотирох сенаторів і дванадцяти асесорів зі шляхетського стану¹⁾. Так без ніякої вини з боку шляхетського стану, міста, що перше мали ширшу судову власть, ніж шляхетство, вкінці опинили ся в положенню далеко гіршим та залежним від шляхетського стану, стратили свій висший трибунал і стали підлягати судови асесорії, що складала ся із членів зовсім чужих міщанству. Основна причина сеї появи містить ся в тій подвійности, яка проникала цілий склад держави від часу заведення німецького права: два борючі ся против себе принціпи змагали ся замінити одно одного; колиб не взяло було гори шляхетство, взялоб її міщанство; способи зампрення між ними зносили ся вже самою основою муніципального, німецького устрою; жерело пізнійшого безправя міст лежало в їх правах: коли тільки було сказано, що міста освободжують ся від усякої власти воввод і инь. то неминучо стали виявляти ся ті самі наслідки, на які так жалували ся міста в пізнійших часах Річі Посполитої. Судова власть міст обмежила ся самими лишень мурами кожного міста.

¹⁾ Ibid., 12.

Те саме доконало ся і з адміністративною власттю. Надання муніципального права вилучили міста від компетенції не тільки старинних словянських адміністративних заведень, воеводської й каштелянської власти, та потім і від нових, що розвинули ся під впливом німецького права, від старостинської власти¹⁾. Земські верстви не могли ані вмішувати ся у вибір міських урядників, ані бути вибираними на міських урядників, не входячи в останне у міщанський стан. Те саме треба розуміти й відворотно: мешканці міст не можуть брати участі ні у виборі земських урядників, ані в земській управі. Тому то при кінці XVIII віка міщани жалують ся, що їх не допускають до служби для вітчизни ані в громадянській ні духовній, ні воєнній дікастерії і справедливо висновують про себе, що вони повинні вважати ся немов чужинцями в державі.

При зростаючим становім розділі міщани як раз так саме не бажали мати міськими урядниками шляхтичів, як шляхтичі не бажали бачити на своїх державних урядах міщан. У Львові 1607 року трафило ся ось таке: там між райцями були деякі шляхтичі, що прийняли міське право. Колегія сорока мужів зложила заяву, щоби вони покинули свої уряди; міщанам здавало ся, що сі райці, належачі родом до иньшого стану, не будуть з такою печальвостію старати ся про добробут міщан, як особи сього самого стану; особливо бояли ся, щоби шляхта не заволоділа вповні радницькими урядами²⁾.

Нема отже нічого дивного, коли шляхта напиравьт ся, щоби міські староства були роздавані шляхтичам, які мають посілости в тій землі, де лежить староство; легко поняти, як неможливо було для шляхти відкрити доступ міщанам до займання адміністративних урядів, коли й вони приймали шляхту дуже обережно³⁾. Намістники старост також повинні були бути шляхтичами тому, що здебільшого вони заступали старост на судах. Те саме треба думати й про всі иньші адміністративні уряди держави. Значить ся, шляхетство й міщанство жило кожде про себе в межах строгої консеквенції й законности,

¹⁾ Хоч, як побачимо нязше, не завжди й не вповні.

²⁾ Zubrycki, Kronika miasta Lwowa, 237.

³⁾ Vol. leg., I, 307, 389, III, 192.

вилучаючи себе обопільно від своїх урядових заведень. Не вина тут шляхетства, що шляхетські державні уряди були принагідніші, ніж міщанські.

Право міст на ґрунтову владу. Говорячи про права, надавані привілеями німецького права, ми згадували про одно право, що мало найбільше важні наслідки, а саме про освободження поселенців від військової повинности. Це право лишило ся і при тих оселях, що потім дістали муніципальний устрій, себто при містах. Мешканці міст властиво польських вилучені були від обовязку являти ся на посполите рушення; але давний обовязок ставляння обозів для війська був наложений на міста¹⁾ (наперекір наданням німецького права). Таким чином, правом було постановлене, що як пани повинні були виступати всі до одного, кожний відповідно до свого нерухомого маєтку, так міста знова були обовязані доставляти війську вози й інші конечні потреби обозів²⁾. З півнійших конституцій видно, що крім сього обовязку, міста повинні були виставляти на війну й людей (1544 року від 8.000 — одного їздця і від 4.000 — одного піхотника). Місто становило немов колективну особу одного володільця. В тих околицях, де німецьке право розповсюдилось передовсім у формі муніципального, як що на Литві й Руси, мешканці міст не були вилучені від військової повинности; міста великого князівства Литовського повинні були ставити піхоту, коли тимчасом кінницю складали пани³⁾. Так у короні, як і в князівстві міста, в яких були значнійші фортеці, були обовязані тільки до її утримування та оборони в разі небезпеченства.

Вище було вже згадане, яку вагу має надання сеї пільги та як отся пільга впливає на політичні права сих, що користують ся нею. В теперішній хвилі треба вказати на звязь її з правом ґрунтової власности. Повне право посідання ґрунтів се основний рис польського шляхетства, так що шліхетство й ґрунтова власність вважали ся поняттями нероздільними, майже

¹⁾ Vol. leg., II, 1374.

²⁾ Ibid., III, 420.

³⁾ Vol. leg., IV, 673. Порівнай Чацкого, O lit. i pol. praw., I, 219 (вказівки на се, що міщани відкупляють ся від військової повинности); А. З. Р., II, Nr. 13.

тотожними. У зв'язи з правом посідання стояли всі інші політичні права. Однак це право вкладали на шляхту її одиноким обов'язком для держави, а саме обов'язком військової служби: пан, що не сповнював її повинності, підпадав погрозі позбавлення ґрунтової власності. Місто, на основі цього поняття, яке дало про нього німецьке право, було призначене не до сповнення військових, тільки фінансових потреб держави. Мешканці міста також дістають наданнями ґрунтову власність, але обов'язані платити від неї чинш державі. Військовому чоловікові надавала ся земля на приватну власність, місту тільки частиця землі, як ґрунтовій одиниці. При установі двох різних судових та адміністративних урядів ті, що володіли частинкою міського ґрунту підлягали урядови міського магістрату принайменше в усім, що доторкає ся маєтків; ті знова, що володіють приватною ґрунтовою власністю, підлягають земельним (себго шляхетським) судам і адміністративним заведенням.

Так у Польщі установили ся два роди ґрунтової власності: власність, підлягаюча муніципальному праву (*bona iuri civili supposita*), і власність земельна, шляхетська (*bona iuri terrestri supposita*). Право повинно було повести між ними остру межу. В тих часах слабого, юридичного розвитку, права, основані на маєтностях, майже все переходили на особисті; чоловік освободжений від податків задля земельного маєтку, вважав ся особою, що не підлягає обтяженню податками в ніякім разі; відворотно чоловік, що не підлягав військовій повинності задля свого міського маєтку, не хотів іти в похід і тоді, коли би набув і земельну, нерухому власність. Так діяло ся справді: міщани, що володіли земельною власністю, відмовляють ся від військової служби; шляхтичі, що володіють домами в місті, не хочуть платити податків. І стан міщанський і стан шляхетський прямують до того, аби вилучити ся особливо від прав посідання, що належали до одного й другого, як се бачимо з осьього закону короля Яна Альбрехта 1496 р., доторкаючого ся польських міст:

„Постановлюємо, що міщани й плебеї не можуть купувати й тримати правом вічного володіння або заставу місточок, сіл, лугів та інших маєтків, підлягаючих земельному праву тому, що вони не займають відповідних місць між шляхтичами в походах і військах; вони, володіючи такими маєтками, зви-

чайно вишукують нагоду, щоби відхилити ся від воєнних походів, а крім сього, так як вони самі не дозволяють шляхтичам купувати домів та маєтків підлягаючих муніципальному праву, годить ся по справедливості також їм заказати купованне маєтків, підлягаючих земському праву. Значить ся, земські й міські судні не повинні допускати записів (inscriptiones — актів купна) сього роду на користь міщан; а коли переступлять отсе узаконенне, то віднині всі купні умови, зроблені против сеї конституції будуть уважатися недоконаними й без ніякого значіння, на основі сього статуту. Міщани, що захопили вже земські маєтки, обовязують ся продати їх у тім речинці, в яким можуть се зробити під погрозою кари, що неминучо буде стягнена з непослушних на наш розказ, або зарядженне місцевого воеводи¹⁾.

Певна річ, що годї думати, аби сим узаконеннем всі мешканці всіх міст корони зараз були позбавлені своїх земських маєтків. Шляхетству не легко було довести свої цілі до практичного доконання. Було багато ще міщан, що володіли приватною, нерухомою власністю. В 1505 році, в Радомьскім статуті короля Александра зроблена була тому уступка з боку шляхетського стану: „Тому що, каже статут, купці й міщани, що мають більшу нагоду розбогатіти з промислу та розбогатівши прилучувати до маєтків міських земські посілости, звичайно старають ся про увільнення від військової служби й таким чином хочуть у сих маєтках користувати ся більшими привілеями, ніж шляхетство та відбирають шляхетству, що проливає кров за Річ Посполиту й суспільний спокій, його заєоби до життя, — то король разом з пралатами, радниками, баронами й земськими послами постановлює, що міщани, володіючі дідичними земськими маєтками, з якими звязана військова служба, не можуть бути вилучені й освободжені від воєнної служби; грамоти ж королівської величності дані з полекшою що до військової служби та ті, що можуть бути видані на далі, не повинні мати ніякої сили“²⁾.

Очевидно, що в тім випадку закон готовий признати існуючий факт та лишень управильное його. Одначе за яких кілька

¹⁾ Vol. leg., I, 271.

²⁾ Vol. leg., I, 305.

літ шляхетство знова стараєть ся привернути до ділання статут 1496 року з більшою ще рішучістю та строгістю. Те саме узаконенне повторює ся потім 1538 року. Король на основі давніших конституцій та „на домагання підданих своїх“, себто шляхтичів, грозить карою 100 марок сьому судуї, що допустить до зложення контракту на користь міщанина; землі, якими вже володіють міщани, повинні бути продані шляхтичеви й громадянинови королівства не пізнійше як за чотири роки; в противнім разі король конфіскує їх та продає, а гроші обертає на оборону держави. Ся постанова не розтягає ся на міста і громади володіючі in commune маєтками на основі старих привілеїв, наданих ще перед статутом короля Яна Альбрехта¹⁾.

На сю постанову, без сумніву, покликує ся 27-й параграф Пйотрковського привілею Жигмонта Августа (1550 р.) в яким говорить ся: коли міщани, володіючі земськими маєтками, будуть візвані до суду з якої небудь сторони про предмет їх маєтків, то король обіцяє поступити згідно з законом²⁾. Се одначе не вказує на признанне права міщан до земських маєтків, як хотів дехто думати³⁾. Що шляхетство не відступало від своєї цілі, доказує нове повторенне статуту Яна Альбрехта, зроблене 1611 року, з виїмком від сього загального закау володіння земськими маєтками — міщан міста Кракова та пруських міст⁴⁾. Пруські міста ніколи не тратили сього права (по причині вже висше поясненій); та Краків очевидно попав у виїмки тому мабуть, що трудно було відібрати маєтки від численних і богатих мешканців столиці. Можна думати, що й по иньших містах були ще посідачі-міщани: конституція про посполите рушення 1621 року приписує, щоби міщани, володіючі дідичними земськими маєтками, виступали на війну особисто, з виїмком членів магістрата⁵⁾. Такий згодом передовсім доторкує ся міст великого князівства Литовського, які не були

¹⁾ ...Vigore privilegiorum antiquorum, secus de privilegiis, quae ante statutum Joannis Alberti regis concessa sunt. Vol. leg., I, 526.

²⁾ Vol. leg., II, 596.

³⁾ Zbiór praw, dowodów i uwag, VI, 6.

⁴⁾ Vol. leg., III, 14.

⁵⁾ Ibid., 420.

освободжені від воєнної повинности й до них, значить ся, навіть не був приноровлений найважнійший мотив польського закону 1495 року та інших наступаючих постанов. Але й тут міщани, подібно як міщани корони, старались викручувати ся та викупляти ся від військової служби. Закон 1611 року без сумніву доторкує ся однаково міст Корони, як і великого князівства; та в с'їм останнім він не міг бути ніколи приноровленим з цілою строгостію: так сильно вкорінило ся у старих руських містах понятє про право всіх верств суспільности на володінне ґрунтовою власністю. Без сумніву й тут проявляє ся ся різниця між містами корони й великого князівства, що в перших довго мала перевагу чужа людність, у других же — ніколи. На всякий спосіб 1775 р. ся різниця показала ся дуже остро: міщани великого князівства дістали правне право володіння нерухомою земською власністю, а міщани Корони його не дістали.

Значить ся, починаючи від кінця XV віка, шляхетство постійно й удатно йшло до своєї цілі, себто до відмеження свого права ґрунтової власности від чужих вмішувань. Ніхто не скаже, що шляхетське законодавство поступало в тім разі тільки по праву сильнішого та, що тут проявило ся не право, лишень надужитє права. Одночасно з такими поступками шляхетства против міщан, у всіх містах міщани виступають у тім саме напрямку против шляхти. Ми бачили, що в Полоцьку міщани змогли добути постанову цілковитого закау шляхті й боярам володіти міськими посілками. В інших містах міщани прямують до сього, щоби шляхтичів, що володіють міськими посілками, повернути зовсім у міщанський стан: в 1539 році Виленські міщани дістали привілей короля Жигмонта на се, що всі, хто лише купив міський дім, повинні прийняти „право мѣстекое“ та що кождий, володіючий міським майном, хотий би володів разом і земським маєтком, не може виломлювати ся з під міського права¹⁾. Таку постанову повторив і в 1552 році король Жигмонт Август²⁾. Спонукою до сього

¹⁾ Собр. др. гр. и ак. гор. Вильны и Троць, I, 33.

²⁾ Ibid., 52.

служить усе обставина, що шляхтичі та їх слуги відхиляють ся від податків, спочиваючих на міській власности¹⁾.

4. Урядові заведення й особи в містах.

Висше виложені замітки про права міст, здасть ся, доста доказують, що муніципальне право позбавило мешканців міст політичних і громадянських прав в державі: кожде право, надане їм, в останнім своїм наслідку, доводило до безправя. Але цїною позбавлення політичних прав куплено внутрішню самоуправу й самостійний суд у містах. Та чейже ще переконаємо ся про се, що отсеї добутий результат не був вартий такої жертви, що справді незалежна й повна самоуправа неможлива без політичних прав, що кожде місто, полишене самому собі, було беззахистне протв насильств иньших властей та, що сам устрій муніципальної управи ні раз не можна вражати взірцем самоуправи.

Таким чином ми повинні означити: 1) відносини муніципальної управи до державних властей та 2) саму форму муніципальної управи.

Відносини міської управи до державної провінціяльної адміністрації. Хоча в наданнях муніципального права всюди говорить ся, що міщани освободжують ся від усякої власти воевод, старост і инь., всеж у тих самих наданнях королі ставлять міста в ріжні відносини до державних провінціяльних властей. Щоби показати, до якого ступня були ріжнородні первісні права на самоуправу по містах, наведемо декілька примірів із надань для міст Литовсько-Руської держави. В 1507 році Жигмонт потверджує надання магдебурського права, видане місту Волковийскови ще королем Александром. У тім наданню так означуєть ся відносини міста до королівського, волковийського урядника: „Від власти й судів урядника волковийського їх (міщан) його милість (король Александр) освободив з виїмком сього, що доторкаєть ся івалту, підпалу, розбою та насильства; се його милість взяв на себе та своїх урядників. Коли який міщанин буде мав діло до волостного чоловіка, то судить державець волковийський або його

¹⁾ Див. *ibid.*, N№. 34, 78, 80, 86; *Kronika miasta Lwowa*, 85.

намістник на нашім дворі разом з війтом, колиж волостний чоловік буде мав діло до міщанина, то судить війт з намістником на ратуші їх (магдебурьським) правом¹⁾. Таким робом тут немов наново привертає ся зміст давнїйших надань німецького права, ще з перед часу почину муніципального права. Зрештою се одинокий випадок, відомий з актів. Вилученне карних справ із судової власти міських урядників нїде не повторив ся та імовірно був опісля знесений у самім Волковийську. В 1510 році той сам король потверджує надання магдебурьського права, видану Олександром місту Високому; в нїм говорить ся, що король Олександр не казав намістникови Дорогицькому самому судити й годити міщан тільки, що намістник повинен судити при війті й бурмістрах „для смотрѣнія вини“. Колиж припаде намістникови й війтови вердунок гроший, то для намістника 8 гроший, війтови 4; від синьої рани намістникови з війтом 7 $\frac{1}{2}$ гроший; війтови з того третій пенязь. Також коли трафить ся суд про івалт, розбїй, підпал і крадїж, тоді повинен судити намістник з райцями; колиж злодій без краденого, то повинен бути відданий війтови²⁾. Тут, очевидно, віддає ся королївському урядникови власть шлеського й польського провінціального війта.

Ширше приноровленне мав сей порядок суду й управи, який 1581 року Стефан Баторий постановив у Пиньську: „Давемо й дозволяемо війтови з лавниками та бурмістрови з райцями, установленими в містї, власть і право — всякі діла, підляглючі їх судови, вислухувати, дослїджувати, судити, видавати засуди й карати відповідно зі злочинами та уставами магдебурьського права. Одначе всі взагалї обивателї міста Пиньська й чужі люди, що будуть уважати себе покривдженими засудом висше названих рад міста Пиньська, мають право апелювати від їх декретів до Пиньського старости, заплативши до міського скарбу копу гроший, по закону магдебурьського права; а потїм від суду старости — до королївського суду“³⁾. Та підданє міського суду старостиньському, як висшїй інстанції,

¹⁾ А. З. Р., II, 13.

²⁾ А. З. Р., II, 59.

³⁾ А. З. Р., III, Nr. 125.

мало місце не в багато містах. Власть старинних, словянських заведень (воєводська, намістницька й инь.) та нових (старостинська) мала дуже великий вплив на міську управу, коли уряд міського війта сполучився з урядом воєводи або старости. Король, освободжуючи місто Полоцьк від влади воєвод при наданню маґдебурського права, постановив саме тоді й воєводу полоцького міським війтом: „Що до війтівства в Полоцьку, то як з давних давен, — каже Стефан Баторий у потверджаючій привілею 1580 року, по повороті Полоцька від Росії, — війтом бував та війтівством заряджував ніхто иньшій, як воєвода Полоцький, так і тепер пан воєвода полоцький — теперішній і уї будучі повинні бути війтами в Полоцьку настановляти лентвійта й відправляти всякі міські справи по законам і звичаям маґдебурського права“¹⁾.

Та коли й у Литовсько-Руській державі всюди настали староства, то далеко частійше війтівство сполучувалося зі староством. Через те, що се були появи однородні, які почалися з тих самих принципів німецького права, сполучення їх було до сього ступня легке й загальне, що шляхетське праводавство вважало потрібним попередити їх злите особнім законом (певна річ, для своїх станових вигод, щоби відкрити доступ до прожитків більшому числу шляхти). В 1569 році Жигмонт Август, надаючи маґдебурське право місту Дісені, пише:²⁾ „Що до тамошнього війта йно ми уряд війтівський вкладаємо на старосту нашого дісенського — теперішнього й будучих старост і даємо сим привілеєм таку постанову на вічні часи: старости наші дісенські мають бути від нас на місци війтівськім..., а староста буде настановляти лентвійта. Коли випадє яка велика справа, яку-б лентвійт сам не міг рішити, то повинні давати знати старості, як головному війтови; староста ж, у характері війта, обовязаний явити ся в ратуші й судити такі справи та рішати по маґдебурському праву, лишень не по якому иньшому, разом з лавниками“. Конституцією Варшавського сойму 1607 року було постановлено: „Війтівства, які ще не сполучені (inkorporowane) зі староствами, не будемо сполучувати з ними, щоби

¹⁾ А. З. Р. III, Nr. 121.

²⁾ А. Южв. и З. Р., I, Nr. 151.

не було для військової служби втрати людей заслужених як у Короні, так і в Литві¹⁾. Той сам закон був ще раз повторений 1620 року²⁾ в *pacta conventa* Жигмонта III, що обов'язує не роздавати привілеїв старостам на війтівства, що перше були особно, *seorsive*³⁾. Тут розуміють ся численні сільські війтівства по староствах, рівно як і війтівства по містах. Та отсим годі було запобігти злитю багатьох війтівств зі староствами, коли такий злиток вже відбував ся при самім наданню мадебурського права містам, або при самім заведенню староств. Крім сього, при продажі війтівств лекше, як що було купити їх місцевому старості, який і перше був у постійних економічних зносинах з війтівством. Таким чином бачимо війтівства сполучені з ґродовими й неґродовими староствами в містах Ковелі⁴⁾, Кремінці⁵⁾ (наслідком продажі), Барі (наслідком заміни довічного староства на вічне й дідичне при відданю його Виговському, гетманови війск запорожських)⁶⁾ та в багатьох інших.

Та всеж не можемо дивити ся на всі висше вияснені випадки залежності міста від воеводської й старостинської влади инакше, як на виїмки. Було багато міст поставлених, по словам надань, в повну незалежність від усіх провінціальних властей і заведень. Треба означити нормальні й загальні відносини міст до воеводської й старостинської юрисдикції. Воеводи й старости, по закону, могли вмішувати ся у міську управу тільки в сфері господарства. Воеводи в містах зберігли одну тільки частину влади, — себто право постановлення такса на продукти в містах. Се було поручене воеводам, певна річ, тому, щоби такса могла як так тримати ся при єдності ціни в цілім воеводстві, а не в кождім старостві особно. Конституції, поручаючі воеводам догляд над цінами, мірами й вагами по містах, починають ся від половини XV віка та йдуть вже безнастанно. Так 1451 року було постановлено: „Часто

1) Vol. leg., II, 1607 p.

2) Ibid., III, 367.

3) Ibid., VI, 623.

4) Рукоп. Київск. Центр. Арх., кн. 1477, л. 87.

5) Ibid., кн. 1973 л. 38.

6) Vol. leg. IV, 647.

мешканці міст і місточок, купці й ремісники пригв'ягають та кривдять шляхтичів і захожих у торговлі; тому то постановлюємо, що воєвода кожної землі має власть зменшувати надмірні ціни й доводити до доброго порядку. А коли міщани покажуть ся непослушними зарядженню воєводи, то він має власть покарати їх по старому звичаю¹⁾. Ту саму постанову повторено 1538 р. з погрозою воєводам, що не сповняють своїх обов'язків, кари 100 марок, а міщанам непослушним 40 марок²⁾.

В 1560 році було постановлено, що воєводи повинні два рази на рік визначувати такеу житєвих припасів, покликавши старост або підстарост і урядників, між иньшими й земських. Такса повинна бути постановлена в головнім місті воєводства або землі, на ратуші, при міськїм магістратї. Такеї підлягають всі продукти ремесла й кольонїяльні товари (коріння, вино, тканни й пнь.) тільки не збіже, певна річ, тому, що продукти першого роду купують пани, а збіже вони самі продають у містї; зберігаючи собі право самовільного визначування ціни на продукти ґрунту, шляхетство обмежує волю міщан у визначуванню цїн на свої продукти. Зрештою, економічне значінне сього поступовання оцінимо в иньшїм відділі нашої праці.

Правні відносини міст до старост були далеко більше ріжнородні й доводили до постійних колїзій. Міста, діставши мунїципальне право, не втратили для держави свого давнїйшого стратегїчного значіння; „miasto“ все ще лишало ся „городом“. Правда, що замки цитаделї відділювали ся від міста рішучо й до них тільки привязалась назва „ґродів“; але й місто було обведене мурами та творило разом із замком одну твердиню. Староста був властиво оборонцем замку й у всіх містах, де не було осїбного ґарнізону, він був військовим начальником твердинї. Се першій пункт колїзії міста з ґродом, магістрацької управи зі старостинською. Далї староста був державцем (посесором) королївського маєтку. До сього ж маєтку, йому наданого, прилучувалось передовсім місто, чи мало воно маґдебурське право, чи не мало. В тїм другім випадку місто підлягало економічному зарядови старости, що брав від міщан

1) Vol. leg., I. 158.

2) Ibid., 523.

грошеві чинши й натуральні побори та користував ся ріжними робітними повинностями в межах, визначених наданням або загальною державною уставою. Відси впливали сьє такі відносини старости до міст:

1) Староста доглядає порядку міських фортифікацій; на-количж утримуваннє їх та понова повинні були покривати ся з деяких частвій державних доходів, умисне на сю ціль призначених містам, як що чопове й шос, то староста повинен був знати, кільки місто дістає доходу й на що його вживають; відси йде ряд узаконень про се, щоби старости провірювали міські доходи. В конституції Пйотрківського сойму 1565 року висказано як раз сей погляд, що привілеї міст надані їм не одвноко лишень задля добробуту міщан, тільки з тим, аби й на міщан наложити обовязки службового стану. Тому що міста наші основані (fundowane) й надїлені земським маєтком від наших предків не для самих тільки осіб, що живуть по містах, а для добра Річи Посполитої, то поручаємо старостам нашим доглядати, щоби міста підмагались та, щоби складав ся рахунок перед старостою й перед смми, яких прилучимо до нього. Будова й направа міст повинна бути ведена так, як ми накажемо, під доглядом старости й смх, що йому визначимо¹⁾. Рік опісля обіцяні комісарі були настановлені²⁾; ще рік знова було означено, за який час повинен бути складаний рахунок з податків³⁾; сю постанову повторено 1613 року⁴⁾ й накінєць сформуловано 1620 року: рахунок повинен складати ся що року перед старостою або підстаростою зі всіх міських доходів; непослушні міщани карають ся 500 марками, по рішенню справи в задворнім судї. Староста й королївські комісарі повинні глядїти, щоби міщани довели до доброго порядку міські мури, башти й вали та мали гармати та скількість пороху, відповідно потребам⁵⁾. Держава, вложивши на міста обовязок утримуваннє твердинь, не вважала вже потрібним видавати на сю ціль загальнодержавних засобів (хйба що в часових та

1) Vol. leg., II, 694.

2) Ibid., 720.

3) Ibid., 726.

4) Ibid., III, 171.

5) Ibid., II, 380.

рідких нагодах) і прибільшувала тільки містам полекші з податках, в міру важности сеї або другої твердині. Та очевидна річ, що разом із тим більшало й значінне міст. Але й се право сталося жерелом нового безправя. Важнійші твердині, як приміром, Камінець, що мав значінне не тільки для цілої Польщі, але й для цілої Європи, мов „передня твердиня християнського світа“, були освободжені від усіх державних податків; та місцевих засобів, певна річ, було за мало для утримання таких твердинь. Се відкривало свобідну дорогу старостам до вмішування у всі часті господарської, міської управи. Через те, що при ревізії міських доходів мусіло приходити до непорозуміння і скарг між міщанами, то судове полагодженне сих скарг само від себе переходило до старост. Вмішування економічне повело до вмішування юридичного.

2) Староста, як посесор королівських маєтків, розуміється, був обовязаний дбати про цілість та прибільшенне доходів королівського скарбу. В тім напрямі він повинен був особливо глядіти на розклад ґрунтової власности по містах та на се, щоби міськими привілеями користувалися люди, що мають до сього право¹⁾.

Таким чином міста виступали в різні відносини економічної й поліційної залежности від старостинського уряду. Треба додати до сього ще ось такі уваги: старости сповняли формальности при виборі магістрацьких урядників і від особи короля настановляли одного з вибраних королівським бурмістром; старости становили одинокую, найблизшу власть, під якої захист охоче піддавались покривджені магістрацьким судом або зарядженнем²⁾; у справах із земськими людьми та навіть із власними війтами, шляхтичами міщани повинні були звертатись до суду ґродового староства й таким чином навикали до сього, щоб бачити в ній суд вищої інстанції³⁾; сям робом стає зрозумілим, чому апеляція до старости ввійшла в загальне вживання дорогою звичаю, і чому самі старости виявляють вкінці свої претенсії до сього, мов би до свого закон-

1) Vol. leg. II., 690.

2) Рук. Київск. Ц. Арх. кв. 3.961, л. 36.

3) Руюп. К. Ц. Арх., кв. 1.973, л. I.

ного права¹⁾. Повна незалежність міст від старости могла б dokonатись тільки тоді, коли б місто разом із замком (городом) і округом було зовсім відділене від землі, себто дістало таку політичну форму, яку мали вільні міста Німеччини. В протилежній разі, присутність двох різнородних властей в одній оселі повинна була неминухо скінчити ся рішучою перевагою сильнішої із них. Так то й довело ся в Польщі, наслідком основного розвитку тих зародків, які були первісно покладені у відносини міст до староств. Закон вже опісля потвердив се, що зробило саме жите; так в 1768 р. конфедераційний сойм постановив: „Зберігаючи в цілости й ненарушности давні узаконення, доторкаючи ся порядку та юрисдикції, постановляємо, щоби міщани відповідали перед своїм магістратом, а потім, як міщани, так і магістрат *in civilibus* перед старостою“²⁾. Тимчасом користлюбне поступованне старост, особливо довічних, зробилось так тяжким для міст, що при кінці існування Річи Посполитої і міщани і публіцисти на трудне питання: що було причиною упадку міст, однодушно відповідають: „старости й Жида“. Відповідь без сумніву перша з краю, та всеж таки правдива.

Форма муніципальної управи й судівництва. Вмішування державних урядників у внутрішню міську управу не все можна вважати появою шкідливою; його викликували між иншим самі міщани, як одинокий спосіб охорони від надужитя з боку магістрацької адміністрації й судової власти. Маємо на думці не випадкові надужитя сих або иньших осіб, неминучі й при найліпшій формі суспільного устрою, лишень надужитя, що впливали зі самого устрою муніципальної управи. Хоч форма муніципальної управи принесена була до Польщі, Литви й Руси вже готова, як склалась вона в останне на Шлеску, хоч історія міського устрою в Польщі незвичайно слаба у своїм ході, всеж таки можна відкрити в ній три з ряду ступні: 1) на самім початку власть війта не належала до міської громади; 2) потім, по присвоєнню власти війта міського громадою, вона відбував ся замкненою в собі радою; 3) власть ради обмежує ся репрезентативними громадськими за-

¹⁾ Рукоп. К. Ц. Арх. кн. 3.957 л. 110.

²⁾ Zbiór praw., dow., etc., V, 21.

веденнями. Таку одначе дорогу переходили не всі міста разом, лише кожде осібно: одно почало її в XIV віці, инше в XIII. Не всі міста змогли перейти вказані три ступні: більша частина їх дійшла до другого, дуже багато лишилось на першій і тільки головні та старші міста досягнули третього. Таким чинем, всі три форми суспільного устрою існували одночасно і три історичні ступні стались трема родами суспільного устрою міст.

Основоїшою й важнійшою частиною муніципальної управи є без сумніву війтівська власть. Надання маґдебурського права звичайно починають перечислення нових міських порядків від сього: „війтівство перший раз заводимо“. Маючи на думці се, що було сказане про війтів німецького права взагалі¹⁾, ми повинні вказати тут тільки на се, як склалось значінне війтівства пізнійшими польськими узаконеннями. Питанне про війтівство в королівських маєтках й розумієть ся у містах було розвязане польським праводавством зовсім відворотно, як було розвязане питання про війтів у приватно-панських маєтках. Як тут шляхетство звело значінне війтів до хлопства так там старалось піднести його до шляхетства, кермуючись в обох разях становими користлюбними виглядами. Від початку XVII віка починаєть ся ряд узаконень, обмежуючих право короля до настановлювання війтів. В конституціях 1607²⁾ й 1620³⁾ р. говорить ся ще в загальних висловах, що війтівства можуть бути роздавані тільки людям заслуженим і жовнірам. Але 1662 року було означене, з рішучою ясністю, що король не повинен давати привілею на війтівство людям плебейського роду. Законови додано ще й свлу про мвнувшину: ті війтівства, що заняті особами плебейського стану против закону, оголошують ся вакантними й повинні бути роздані заслуженим жовнірам. Из сеї постанови виймають ся: 1) ті війтівства, що належать до економічних королівських маєтків, 2) ті, що державними законами приписані містам та місточкам, 3) ті, що

¹⁾ Див. надання війтівства Владимірського й Литовижського в А. З. Р., I, 121.

²⁾ Vol. leg., II, 1606.

³⁾ Ibid., III, 367.

заняті судовими старостами для підтримання їх влади, і вкінці 4) дев'ять вйтівств у королівських маєтках, на які король має право настановляти людей, що є в його службі (actuali servitio)¹⁾. Конституція 1669 р. в останнє рішила, що вйтівства можуть бути роздавані тільки шляхті, а привілеї, надані плебеям, зносять ся. Сю постанову розширено й на вйтівства в економічних маєтках²⁾. Тільки 1736 року дозволено віддавати вйтівства й заслуженим не-шляхтячам³⁾.

При таких поставленню питання вйтівство, очевидно, не показує ніякої признаки самоуправи по містах. На перший погляд здасть ся навіть, що се заведенне дає менше запоруки на самоуправу міщан, ніж власть давнійших воєводів і вив.; уряд вйта віддає ся на дідичну власність особам, що не мають нічого спільного з міщанським станом, й не може бути відібрана від них, мов їх приватна власність. Тимчасом надаєть ся вйтови значну й неозначену власть над міською громадою: „всі, що живуть у місті, повинні покорятись вйтови в усім і бути йому послушними“⁴⁾. Властво вйтови належить ся судова власть; по виясненню кодексу магдебурського права⁵⁾, названне вйта латинським терміном „advocatus“ не вірне; „вйт є *judex seu praefectus iudicii*“; тому-то у Німців вйти підписують ся не *advocatus*, лише „*judex juratus civitatis*“. Вйт, по магдебурському праву, не повинен сам видавати присуди (*sentencyę wypajdować*), а повинен питатись про сентенцію присяжних; не може й зневажати поданої йому думки, себто, коли він не годить ся на думку присяжних, повинен застановити виконанне присуду й сказати присяжним, щоби вони ліпше надумались, або відложили постанову на инший час і повинен при тім висказати їм свою гадку. Присуд має оповіщуватись в ось такій формі: „*panowie dają za prawo u ja z nimi*“⁶⁾. Та власть вйта не завжди обмежувалась судовими справами. В Полоцьку вйт вибирає членів ради: „мають быти вь мьстє

1) Vol. leg. IV, 844.

2) Ibid., V, 15.

3) Maciejowski, Hist. prawod. Słow, IV, 250 та вив.

4) A. Z. P., I, Nr. 165.

5) Pocz. sądów miejskich.

6) Pocz. sądów miejskich.

первореченномъ завсегда двадцать радець, которыхъ будетъ обирати войтъ, половину закону римскаго и половину другую закону грецкаго, которые жъ радцы зъ войтомъ посполито мають обрати про между себе, на каждый годъ, два бурмістри, одного закону римскаго, а другаго грецкаго, которыхъ же руками зъ войтомъ оба польно посполство маєт быти ряжено⁴. Навіть більше: війтови полишаєт ся власть рішати справи без бурмістрів і райців: „тежъ войтъ справедливости сказанья опричь бурмістровъ и радець, моцнѣ вчинити можетъ; але бурмістры и радцы безъ войта або безъ лент-войта ни одного сказанья вдѣлати не мають“²). При таких порядках самоуправа в місті Полоцьку по 1498 році була, певна річ, слабша від самоуправи з перед 1498 року, себто часу заведення в місті маґдебурського права: містом став кермувати війт, настановлений королем, а саме воведа полоцький; сей війт іменує в місті бурмістрів і райців, але може рішати справи й без них.

Такий був справжній стан дуже багато міст, що дістали маґдебурське право, аж до самого кінця істновання Річи Посполитої. Та маґдебурське право, як право німецьке, містило в собі загальні прикмети німецького права й між иньшим легкість відчужування державних урядів дорогою дару або купна. З покупом війтівства, всі права, злучені з ним, переходять до міської громади. Численні, багаті міста поспішно використували сю нагоду й уже скоро скупчили війтівства; але велике число багатих міст не могло сього вчинити завдяки ріжним причинам до кінця XVI й початку XVII віка. В сїм періоді, в польських містах почалась інкорпорація війтівств в широким розмірах. Краків набув війтівство 1616 року під умовою, щоби через се не були зменшені права „*magnaе procuracionis*“, себто

¹) А. З. Р., I, 159. Одначе в муніципальнім праві була така плутанина, неозначеність і самоволя, що по десятиох роках від надання першого привілею Полоцькови, з якого вибрано висше наведені місця про війтівську власть), в потверджаючій привілею для сьогож Полоцька король Жигмонт пише ось що: „В місті Полоцьку повинно бути 24 радців, яких повинні вибирати війт і бурмістри; сї радці, разом з війтом, повинні що року вибирати двох бурмістрів з поміж себе. Також апеляцію „по ортель“ війт може допустити до бурмістрів і радців, а від бурмістрів і радців ніяка вже апеляция, тільки до нас“. Див. А. З. Р., II, Nr. 61.

право wielkorządcy краківського¹⁾ (обставина, що вказує дуже рішучо на зв'язь староства з війтівством); Варшава добула таке саме війтівство 1609 року („salvo jure moderni possessoris“²⁾, Львів 1388 р. (привілейом Ягайли та може бути, що й скорше)³⁾, Люблін 1589 р.⁴⁾, Величка 1609 р.⁵⁾, Пйотрків 1633 р.⁶⁾ (знов се відібрано йому 1647), Левчиця 1589 р.⁷⁾, Сквирня 1616 р.⁸⁾, Велюнь 1581 р.⁹⁾, Вскова 1589 р.¹⁰⁾, Буськ 1616 р.¹¹⁾, Шрода 1589 року¹²⁾, Срем 1631 року¹³⁾ та й інші. При купні війтівств міста стрічали перепону не тільки у власних матеріальних засобах, але й у юридичному значінню війтівств для держави: шляхетство не бажало випустити їх зі своїх рук, подаючи як основу се, що через їх покуп містами зменшують ся засоби службового стану; в 1647 році було постановлено, що інкорпорації війтівств, надані деяким містам не особними конституціями, лишень у формі додатків до інших конституцій, зносять ся: війтівства оголошують ся вакантними й готовими до продажі; інкорпорації полишено тільки містам граничним і сим, що дістали їх на основі особних конституцій¹⁴⁾. В маєтках економічних королі не завсїгди дозволяли інкорпорацію тому, що лякались зменшення особистих доходів; так 1589 р. земські послы вступали ся перед королем, за пограничне місто Кросно, щоби король потвердив *authoritate praesentis conventus* інкорпорацію війтівства кросненського, надану сьому місту предками його та приказав записати її в консти-

¹⁾ Vol. leg., III, 886.

²⁾ Ibid., II, 1.680.

³⁾ Zubrycki, Kr. M. Lw., 21.

⁴⁾ Vol. leg., II, 1.290

⁵⁾ Ibid., 1677.

⁶⁾ Ibid., III, 821.

⁷⁾ Ibid., II, 1.290.

⁸⁾ Ibid., III, 303.

⁹⁾ Ibid., II, 1.014.

¹⁰⁾ Ibid., 1.290.

¹¹⁾ Ibid., III, 288.

¹²⁾ Ibid., 1.290.

¹³⁾ Ibid., III, 706. ...Зрештою богато з наведених тут конституцій се тільки видані соймом потвердження давніших інкорпорацій. Час інкорпоровання у богато містах зовсім невідомий.

¹⁴⁾ Vol. leg., IV, 108.

туцію, та коли, по розвіданню, донесено королеви, що ся інкорпорація вийде на шкоду доходів столових і кварти, король не дозволяє інкорпорації; зрештою, коли на будучім соїмі покаже ся, що шкоди для столу і кварти не буде ніякої, то король обіцяє потвердити її на будучім соїмі¹⁾.

Таким чином не багато містам вдало ся добути собі війтівства. Але отсі міста, яким се вдало ся, вступают на другий ступень в історії внутрішньої самоуправи. Тоді в них на перший плян виступає рада. Рада в польських і литовсько-руських містах не має сього значіння, як у містах шлеських. Через те, що міста польські й литовсько-руські не витворювали самостійно форм суспільного устрою, то в них понятє про раду зливало ся з понятєм про коллегію присяжних в загальнім уявленню виборного уряду; звичайно обі вони розумілись під загальним іменем магістрату. Найбільше ясне відмеження ради від лави дає наданне магдебурського права місту Пинську 1581 р.: Міщани повинні відповідати й вести справи по магдебурському праву тільки перед війтом (якого ми настановляти будемо) і перед бурмістром, вибраним і настановленим з поміж міщан звичаєм таких же міст великого князівства Литовського. Перед війтом і лавниками (присяжними) міста вони повинні відповідати в справах карних (крівавих), як що: в справах про крадіж, убійство, шкоду на тілі, підпал та в усіх иньших справах і злочинах злющих, підлежних війтівському судови, а перед бурмістром і радцями міста повинні відповідати в справах і позвах всяких „поточних“. Ясна річ, що присяжним поручує ся судова власть, а радї догляданне біжучих справ та управа міста.

Значінне та круг ділання коллегії лавників кодексе муніципального права означає таким робом: „Присяжні або лавники се особи, що засідають на суді й що, вислухавши та до ладу прослідивши справу з обох сторін, виявляють свою сентенцію (засуд), видавану голосованнем; вони повинні засідати з непокритими головами, без рукавиць, у плаці, без ніякої зброї, натще. Зрештою всі ті церемонії можна й не відбувати

¹⁾ Vol. leg., II, 1.290.

вповні, лишень годить ся сповняти основні річи — справедливість та инь. В їх присязі говорить ся: я NN присягаю Пану Богу Всемогучому, що на судї, на якому я засідаю, обіцяюся видавати законний та справедливий ортель, у свому найліпшому розумінню, відповідно до права маґдебурського, привілеїв та велькерів міських“. Число присяжних в Маґдебурзі 11, вїйт 12-й, числом апостолів (крім Юди), а вїйт уявляє особу Спасителя. В иньших містах не потрібно такого числа присяжних та навіть у самім Маґдебурзі для суду досить 7, або принайменше 6 присяжних. В иньших містах буває їх 6; а для судової постанови вважає ся достаточним 4, або принайменше 3-ох. Молодший присяжний, себто нововибраний є секретарем присяжних (*sprawa spraw*); тому то він повинен постійно бути особисто; крім сього, він — як би підскарбій судових доходів, що розділюють ся між присяжних. В Маґдебурзі кождому присяжному від кождої постанови платять по шельюгу, а писареві — два. Та є ще иньший звичай, що заслугує на увагу: все, що платить ся на судї, кладе ся перед присяжними, а потім по судї ділять ся так: третій гріш писареві, як чоловікови, що напрацював ся на судї більше від иньших; рештою присяжні з вїйтом ділять ся на рівні¹⁾.

Той самий кодексе маґдебурського права, що мав силу в цілім королівстві (з вїйтком міст кульмьського права), так означає судовий устрій муніципального права. Роди муніципальних судів ось такі: 1) великий бурґґрабський, 2) солтиський, 3) виложенний та 4) поточний або *potrzebny*. Крім сього відріжнюють ся ще: купецький суд і „горяче право“ (суд над злочинцем, приловленим на місця злочину). Три перші роди судів відбувають ся у звисних, означених речинцях; всі иньші — коли небудь в конечній потребі. Склад всіх сих родів суду не завжди однаковий. У сїм напрямі особливо визначають ся великий бурґґрабський суд. Він відбуває ся три рази на рік. На нїм, у Кракові і Львові, замість бурґґрабя предсеідає бурмістр або один із ради, кого бурмістр посадить на своє місце; на місці ж маґдебурського солтиса сидить вїйт, без якого бурґґрабій не може мати нїякого суду. Так у польських і руських

¹⁾ А. З. Р. III, 125.

містах змішує ся діяльність ради й лази в однім з найваж-
нійших відбувань судової властв; кажемо: з найважнійших
тому, що бурітрабєському судови, на яким проводить бурмістр,
підлягають справи найбільшої ваги, як карні, так і цивільні:
напади по дорогах, наїзди на доми, „гвалти панські“; тут рішають
ся записи продажі (контракти купна) нерухомих маєтків, рішають
ся довжні позви, складають ся контракти; сей суд видає кару
за явні проступки проти релігії й постанов церкви „а коли
грішник показуєть ся непоправним, то виганяє ся його з гро-
мади, мов паршиву вівцю“. Ся остання діяльність бурітраб-
ського суду має особливу вагу в руських містах, де рада була
в половину, або зовсім католицька. Кодекс жалуєть ся, що хоча
сей суд відкриває ся з незвичайними церемоніями, на суді
панує повний непорядок: „инколи серед великого й негідного
крику судия не знає, кого перше слухати, бо всі разом кри-
чать — один „zdamam in contumacya!“ , другий: „zdamam!“
„nie zdawam!“ „puszczam!“ „nie dopuszczam!“ „Panie sędzia!
godzi się! nie godzi się!“ Незабаром зо два тижні по бурітраб-
ським суді буває суд солтиський, також три рази на рік. Ви-
ложений суд (*judicium expositum bannitum*) се звичайний,
постійний суд, з певними тільки феріяльними перестан-
ками. В усіх сих судах присяжними бувають ті самі
міські лавники¹⁾. В їх руках уся судова власть; але власть
ся не дуже то може бути названа незалежною: постійна, до-
вічна коллегія лавників має свої осібні інтереси, зовсім неза-
лежні від інтересів громади; вона далеко ближе стоїть при
своїм провіднику, часовім бурмістрі й постійнім вїтї. Не
кажучи вже про се, що провід бурмістра, як репрезентанта
управи, не дає ніякої запоруки безсторонности в суді, вїтї, як
постійний голова, так саме як і бурмістр, не годить ся
на безстороннього судию, — все одно, чи буде він „дідичним
судивю“, шляхтичем, чи вибраним із числа радців.

Треба ще взяти на увагу, що в більшій часті темних та
глухих місточок лавниками були люди вповні непросвічені

¹⁾ Pocz. sąd. miejsk. Подібний судовий устрій в кодексі кульмського
права див. у виданню 1745 р. „Jus Culmense“ — liber secundus, titulus pri-
mus, secundus, tertius et seqq.

(неписьменні), рідко коли тверезі й сумлінні, що в невеличких містах та місточках вони були в постійних, тісних зносинах з підсудними, що апеляція до провінціальних судів, до суду комісарського й до асессорії майже вийшла з уживання та як небудь потребувала значних грошових розходів, не завсїгди приймних для підсудного, що сям робом засуди лавників стали майже безапеляційними; тоді ясно стане, до яких надужить доходив суд при муніципальнім праві й чому розумні люди в Польщі з острахом й огидою говорили про поступованне сих судів. Острах і огида збільшаєть ся ще, коли взяти на увагу, на основі яких законів видають ся присуди на сїм суді.

Сфера ділання лави, на око, остро й означено відмежує ся від сфери ділання ради. У правосильнім кодексі значінне ради означаєть ся таким робом: „Бурмістр з радою повинен, принайменше раз на тиждень, або скільки разів покаже ся потреба, сходити ся на ратуші, щоби радити про суспільні справи, прибїльшати суспільне добро, запобігати шкодам, які грозять суспільности, судити нові спори, глядіти, аби не було дорожні при поживі й напїтках, карати перекупників, які би поступали на перекір зарядженню ради (аби не починали продажі до означеного речинця). Далі рада повинна вважати на пекарів, різників і шинкарів, на невірні міри й ваги. Корці й нїньші міри повинні бути під міським знаком, який повинен робити міський „гетман“ або сей, на кого як раз наложено сей обовязок, з двома членами ради, принайменше раз на місяць. Рада повинна не допускати до незгоди в місті, боронити від угніту свїрт та вдів, не дозволяти шкідливої гри — карт, коствий і т. инь. Се, що постановлено на ратуші за відомостію й дозволом старших із поспільства, нїньші повинні сповнювати під грозою постановленої кари. Радці повинні кожного року складати перед старшими з поспільства рахунок про веі міські суми. Радці присягають кожного року, коли знов їх виберуть, що будуть старатись прибїльшити добробут і права міста по змозі своєї вмїлости та сил, при помочи й по радї старших“.

Здаєть ся, ріжниця між обома колеґіями дуже ясна й докладна; та ще й змішанне їх поміж собою через те неможливе, що колеґія лавників довїчна, а колеґія радців — що рік вибрана. Та не так було по правді. І державна власть і самі міщани неясно уявляли собі ріжницю між бурмістрами,

радцями й лавниками. Ми бачили, як у Польщі король приказує вибрати 20 осіб, яких називають радцями, без найменшої згадки про присяжних і сим радцям поручає й судові справи. У висше наведеном наданню місту Високому говорить ся: „Коли випадє суд про івалт, розбій.... то намістанк повинен судити з радцями“¹⁾. В наданню місту Брестови: „Староста наш берестейський не повинен їх судити й рядити... судити й рядити повинні війт і бурмістри і радці берестейські“²⁾. В привілею місту Минькови: „Суд (над міщанами) повинен відбувати ся перед їх війтом і бурмістрами й радцями“³⁾. В наданню місту Могилеву: „Лентвійт з бурмістром і особами, вибраними по магдебурському праву, в небутности війта, кожного підлежного судови війтівському буде судити й засуджувати“⁴⁾. В потвердженню привілея місту Полоцькови: „Справи міські повинні судитись двома бурмістрами з лавниками і присяжними міськими“⁵⁾. Таке помішанне коллегії судової й адміністративної лучилось у польських і литовсько-руських містах з двома дуже важними наслідками. Перший важний наслідок — се переміна коллегії радців на незмінну (довічну) на взорець коллегії лавників; другий — се наданне радї висшої судової власти. Сі дві обставини відібрали поспільству всяку самоуправу й передали місто в руки яких десяти або дванадцяти родив.

Коли війтівство було надане одному або другому місту, то всім його вигодами користувалась рада:

1) До ради перейшло настановлюванне провідників її, бурмістрів. Перше бурмістрів настановлював із числа радців староста й війт. З початку було їх звичайно два: один „дворний“ (іменований старостинським урядом), другий „городський“ вибраний війтом з числа представлених йому кандидатів. Потім бувало більше число бурмістрів: 4, 6 і більше, а кождий з них урядував по черзі. Вкінци рада зовсім знесла вибір представителів і постановила просту чергу між всіми своїми членами.

1) Акт. З. Р., II, Nr. 59.

2) Ibid., 73.

3) Акт. Юж. и З. Р., I, Nr. 127.

4) Акт. З. Р., III, Nr. 77.

5) Ibid., Nr. 121.

Настановлення одного з них королівським бурмістром, другого бурмістром громади зробилось тільки формальністю.

2) Рада присвоїла собі право настановляти нових членів на місце померших, або сих, що уступили з якої небудь причини; себто в раді прийняв ся вибір *per cooptationem*. Ми бачили, що перше війт мав право з представлених йому кандидатів вибирати на уряд радців; тепер, при небутності війта, право се перейшло до самої ради, а громада міста була позбавлена навіть права представлення кандидатів. Лиш у деяких містах ся остання зберігла поведінку „рекомедації“, себто, вказівок для ради, кого б місто бажало бачити на вакантнім місці в раді, але без ніякої запоруки, щоби вказаний кандидат був прийнятій. Вибір *per cooptationem* тым лекше війшов у звичай ради, що такий саме порядок вибору від давних часів, водив ся у колегії лавників.

3) Рада присвоїла собі право вибору на вакантні місця лавників. Давнійше, як що йно сказано, колегія лавників доповнювала сама себе, але війт, як голова колегії, брав значну участь у настановленню лавників. Тепер, по знесенню власти війта, ся частина останньої перейшла до ради. Рада, користуючи ся своїм самодержавним положенням у місті, дійшла вкінці до сього, що зовсім позбавила колегію лавників участи у виборі своїх нових членів.

4) По наданню віїтвської власти місту, уряд війта не був знесений, лишень став ся ввборним; певна річ, було найвідповіднійше полишити щорічний вибір війта колегії лавників через те, що війт був властиво провідником сеї колегії та що його власть в судовою властію. Але рада присвоює се право собі. З початку рада вибирає війта на уряд з поміж лавників; потім постановлює, щоби війта вибрати на перемену: одного року з лави, другого з ради. Далї рада присвоює собі право іменовання війта одиноко лишень з поміж себе; вкінці зовсім зносить вибір, заводячи щорічну чергу поміж радцями у відбуванню уряду війта. Зрештою се право уґрунтувалось при раді не в усіх містах; у деяких установив ся звичай, що війта вибирає поспільство (себто громада міста), але немнуче з числа радців. Та вжеж вибір війта громадою, прї широкий власти й такому ж впливі ради, був тільки про око: війтом ставав сей, кого хотїла вибрати рада.

5) Всі ті права рада могла добути легко тому, що до неї належала власть видавати міські узаконення — велькери, що мали таку обов'язуючу силу, як державні закони. У висше наведеном місці муніципального кодексу законодавні права ради були обмежені неозначеною заміткою: „За відомостию й дозволом старших у місті“. Та поки участь громади у праводавстві не була забезпечена ніякими постійними заведеннями, раді було легко дістати „згоду старших“ і навіть не питати їх про се.

Тут саме відкриваєть ся повний простір до надужить з боку ради, яка в багато містах добула право шляхетства; надужитя сї йдуть у двох однаково згубних напрямках, соціяльнім і національнім. У всіх містах Річи Посполитої рада придавлює суспільну самостійність, користолубно осередкуючи власть і багатство міста в руках своїх членів та в більшій часті міст Литви й Руси прямує до придавлення руської національності і православної віри. Приміри надужить першого роду так загальнозвісні та численні, що не вказуючи тут спеціяльно на них, відсилаємо читача до останньої частини сєї праці: „Про управу полуднево-західних міст“. За те менше звісні надужитя другого роду; думають навіть, що маґдебурське право послужило до розвитку по містах особлившої сили для боротьби з польонізмом і католицтвом. Ми мусимо сказати зовсім щось протівного: в Литовсько-Руській державі й Галичині католицизм і польонізація розповсюднились передовсім через маґдебурське право й головно через діланне міських маґістратів та цехової управи¹⁾.

У старших містах, що дістали маґдебурське право дуже скоро, приміром у Львові, рада основно складала ся з католиків-Німців (протоколи міських судів і маґістрацького уряду писались по німецьки; затрачуючи опісля свою німецьку національність, члени ради й взагалі Німці-міщани не втрачали своєї релігії й тому в заміну за німецьку національність, прий-

¹⁾ Про значінне цехів і братств що до руської національності й православної віри буде мова на иньшій місци.

мали не руську, лишень польську. Вони то становили головну масу польської людности по містах. У сих містах, де більшість людности була руська, мешканці ледви спромагають ся, щоби оснувати свій осібний руський магістрат, або дістати рівноправний доступ до польської ради. Перший припадок, себ то устрій осібної руської ради трафляв ся в богато містах полуднево-західної Руси; другий (себто спільна рада польсько-руська з рівним числом членів обох національностей) запанував у північно-західній Русі. За приміром руської народности з під польської юрисдикції висвободжували ся і иньші — вірменська й навіть жидівська. Таким чином в деяких містах були три або чотири ради, кожда зі своїм війтом, зі своїми лавниками і громадськими репрезентативними заведеннями й зі своїми актовими книгами, писаними у вірменській, польській, або руській мові. Та не було рівноправности між сими юрисдикціями. У всіх справах, що доторкали цілого міста, представителем його являєть ся рада або війт юрисдикції польської. З усіх сих юрисдикцій найбільша небезпечність загрожувала руській, бо найблизше вона стояла до польської мовою й національністю. Тому то польській радї вдаєть ся знищити осібну юрисдикцію руську й прилучити її до своєї, поки що на праві рівноправности, а тим часом вірменська юрисдикція існує самостійно в деяких містах до самого упадку польської держави.

В руських містах, що дістали маґдебурське право пізнійше, надання приказували складати раду міста чеминуче з двох народностей навіть у тім разі, коли яке небудь місто містило в собі ледви замітну частинку католицької людности. Приміром в Полоцьку й Витебську король, в уставних грамотах XVI в., обіцює хоронити ненарушно православну віру, пануючу в сих землях і дозволяє в них повертанне на православє Ляхів та Литвинів; а тимчасом ще скорше в наданнях маґдебурського права постановлено: „Повинно бути вибраних 20 радців — половина закону римського, а друга половина закону грецького!“ В часах отже, коли бояри-володільці, як се видно з уставних грамот, боронять православну віру, коли нема ніякої основи припускати, щоби в Полоцьку й Витебську була половина людности католицької віри — у головне місто землі вво-

дять ся полукатолицьку управу. Така постанова сталась загальною для всіх міст західної Русі¹⁾.

Так постановлено рівноправність двох народностей по містах, де не могло бути ніякої рівноправности. Але ся рівноправність була лишень хвилева і тільки подумана. Польська й католицька частина ради найшла спромогу в деяких містах зовсім відтунути від ради руську національність, в інших вкоротити її права. Так се сталось вже на початку XVI віка у Львові. У звісній „Хроніці міста Львова“ оповідає ся, що від початку пановання Олександра рада почала відтунувати Русинів від всякого значіння в місті²⁾. Се можна було легко зробити: коли руський член ради приймав католицизм, спокушений більшими привілеями, тоді він ставав членом руської половини ради. Треба було тільки, щоби в радї витворила ся більшість членів католицької віри, тоді вже й решту місць в радї легко було заступити католиками тому, що право вибору членів ради належало до самої ради. Тодї вона бралась до всіх способів, щоби викинути з свого круга особу руського походження, уживала фальзифікатів навіть та перекручувань у текстї надавъ королївських, якими була постановлена рівноправність народностей в магістратї³⁾. Прямованнє членів ради до відхилення Русинів від урядів магістрацьких сталось так загальним і згубним, особливо в XVII віці, що самий шляхетський уряд, наляканий козацьким повстаннєм, пізнав, що конче треба се обмежити. В Гадацькій комісії 1659 року було постановлено, що в містах корони й великого князівства Литовського, в яких є церкви православної віри, грецька віра не може бути нікому перепорою до занятя магістрацьких урядів⁴⁾.

Колиж рада в якім небудь місці складала ся вже вкінци з членів польської народности й католицької віри, тоді вона добирала всіх способів, вказуваних середновічним фанатизмом, до викоренення православної віри й образи руської національности. Та що, оповідаючи про славу оборону православя й

¹⁾ Див. дальший відділ про міста полуднево-західної Русі.

²⁾ Kron. miasta Lwowa, 144.

³⁾ Рукоп. Києвск. Центр. Арх., кн. 1973, л. 10; див. низше.

⁴⁾ Vol. leg., IV, 639.

руської народности з боку міщанського стану, передовсім показується на Львів, тому й ми наводимо тут ряд свідочств про поступованнє ради сього міста супротив Русинів на основі згаданої висше „Хроніки“. В 1521 році рада ображує публичні релігійні обряди Русинів і не признає останніх гідними до давання свідочств на судах; на скаргу Русинів король постановив: 1) Русини можуть також, як і католики, бути свідками в судах; 2) не повинно ся їх приневолювати до присяги в костелі або ратуші; вони можуть присягати в церкві; 3) зі св. тайнами й покійниками може їх священник йти містом у ризах, але без свічок і дзвінка: тільки, вийшовши в руську вулицю, можуть вони запалювати свічки і дзвонити; 4) рада міста має право настановляти їм священників на церковні бенефіції, але повинна звертати увагу на рекомендацію руської громади; вона може побирати не більше як 2 копї грошів за презентуваннє на бенефіцію¹⁾. В 1525 році, на проханнє ради, видана королївська грамота ось такого змісту: „Русини не можуть, крім своєї вулиці, володіти домами на ринку та в інших вулицях, не можуть займатись ремеслами, якими їх батьки не займались і належати до цехів, до яких здавна не були допущені, не можуть тримати пропінацію, як в інші міщани, її продавати сукна на лікоть“. Тай у сих цехах, до яких були допущені Русини, були вони гнетені; домагались від них, щоби вони ходили до костелів разом з товаришами-католиками, бували на процесях, брали участь у складках на утримуваннє вівтаря і свічок, а коли вони вимовлювали ся від сього, грозили їм забороною ремесла²⁾. В 1550 році католицьке духовенство (єпископ краківський) підмовив львівську раду, щоби внесла протест против руського духовенства³⁾. В 1572 році Львівські Русини, відлучувані від всіх прав, які мали в інші громадяни, просили короля про зрівнаннє їх прав з Поляками; король зрівнює їх з Поляками і за гнет їх визначає кару 20.000 марок⁴⁾: розумієть ся, що ся постанова короля лишилась тільки

¹⁾ Kron. miasta Lwowa, 144.

²⁾ Ibid., 148.

³⁾ Ibid., 173.

⁴⁾ Ibid., 194.

на папері. В 1575 році Русини протестують проти ради, зложеної тільки з самих католиків, перед гродським судом; але рада не звернула на се уваги й коли, в часі ярмарків, Русини хотіли продавати свої товари публично, бурмістри наказали повалити їх крамниці, а купця Дмитра Красовського увязнити та покарати¹⁾. В 1578 році перед королем у Львові позивають ся Русини з радою, але програють справу; постановлено: Русини тільки в часі ярмарків можуть продавати свої товари на фунт і лікоть, а пропінаціями й шинками займатись не можуть²⁾. Ще 1595 року почали Русини з радою процес у надворнім суді про угніти; королі відкладали сю справу з року на рік без розгляду; се відкладанне продовжувалось майже сто літ з великими стратами руського народу, що був приневолений що року висилати своїх аблегатів з більшими коштами. В 1599 році князь Острожецький вступав ся за них перед королем, та даремно. Рік опісля відправили двох старшин у Варшаву з достатнім капіталом; але післані скоро відписали, що грошей мало, тому що один інстїгатор коронний домагає ся 100 дукатів; післали їм зразу 666 злотих, потім позичили 1510 зл. та все отсе було даремне й депутація вернулась без удачі³⁾. В 1604 році якийсь Антоній Вихт володів маєтком на Кульпаркові; коли довідались, що він не католик, відібрали йому маєток, оцінили й віддали католиков⁴⁾. В 1632 році помер один з богачів - Русинів; його тіло проводили по місту з запаленими свічками й процесією; за се уряд ради засадив старшин руського нарседу до арешту, почав з ними процес і засудив на заплату 60 гривен кари⁵⁾. В 1628 році костели і кляштори були освободжені від податків; тільки Русини платили від своєї церкви⁶⁾; рада міська за заплату представляла й настановляла священників у руській міській церкві. В 1634 році, в часі присутности Владислава IV у Львові, братство руське прихлило його проханнями й дарами до сього, щоби своїм приві-

¹⁾ Kron. m. Lwowa, 198.

²⁾ Ibid., 201.

³⁾ Ibid., 227.

⁴⁾ Ibid., 232.

⁵⁾ Ibid., 259.

⁶⁾ Ibid., 267.

лейом надав йому право вибирання собі пастирів духовних по своєму власному бажанню; рада, не бажаючи стратити доходу від роздачі плебаній, пізвала братство перед надворний суд; та Русини знов звернулись до короля і він другим привілеєм 1637 року потвердив їм се право¹⁾. В 1642 р. ненависть ради до міських Русинів показувалась на кождім кроці: треба було дати королеви донативу від міста — 6000 злотих; із сього уряд ради наложив на Русинів (яких було тільки 20 осілих господарів) 2.000 злотих, себто третю частину всього, що належалось від цілого міста; Русини внесли протест перед гродськый суд і скаргу до короля; та се не помогло: гроші треба було віддати²⁾. В 1649 р., коли Ян Казимір, повертаючи з під Зборова, прибув до Львова з татарським послом, якому треба було виплатити 10.000 злотих, то се наложено на місто; при розкладі показало ся таке: „Пан бурмістр Мартин Анчевский (каже рукопись ставропігійського архива) немилосердно з нами поступив: покликавши нас всіх до себе до камениці через своїх слуг і замкнувши нас в нижшій поверсі, не випускав так довго, поки не вимучив 3.000 злотих від разу, що ми з великою бідою в однім дні зібрали й віддали Татарам. Пани Римляни на себе вложили 4.000, а Вірмени 3.000“. Опісля, коли державний скарб звернув місту сих 10.000, Поляки не віддали їх частини³⁾.

Подібними способами католицька рада розширювала по містах польонізм і католицтво між поспільством на стільки удачно, що в часах козаччини, в руськім Львові лишило ся тільки двадцять осілих господарів руської національності. В иньших містах, що були близші до України, удача була менша. Роля, яку відгравали міста в часах освободження України та воен царя Алексія Михайловича недостаточно пояснена й тут поки що не маємо права говорити про неї; але до сього, щоб показати погляд деяких міст на козацьке повстанне, досить пригадати, що регент Сорока Мужів у Львові Андрій Чехович у своїм дневнику під 1648 роком, називає козацьке пов-

¹⁾ Kron. miasta Lwowa, 283.

²⁾ Ibid., 289.

³⁾ Ibid., 324.

станне „szalone chłopstwo, przekłeta schizma“, а Богдана і його товариство „tyrany i mordercy niepokamowani“¹⁾ Ціла міська громада, згодила ся на окуп в часі облоги Хмельницького, і висказала свою постанову ось у такій формі: „для вратовання життя, а особливо тому, щоби вратувати *cultum romanae religionis*, принайменше в мурах міста“²⁾. Одначе й у сих містах, де більшість мешканців була ще руського походження, де навіть рада не змогла ще зовсім відтрунути від себе руських членів, народно-руська справа не могла стрінати сильної підпори: консервативний дух, що характеризує купецьку верству, сполучував ся тут тут зі становим міщанським духом, який нічим не уступав шляхетському в зневажуванню хлопста. Міста були звязані з польським урядом такими сильними узлами, як і шляхотство, а саме своїм привілейованим положенням; урядови легко було покарати їх, позбавляючи привілеїв, себ то маґдебурського права. Так поступлено з Полоцьком по убіійстві Йосафата Кунцевича тай усїми містами України в часі козацьких повстань, коли уряд віддав їх під власть старост³⁾. Люкаючи ся такої долї міста склонювали ся сюди, де бачили силу й запоруку для збереження своїх привілеїв: заєдно переходили від Русинів до Поляків і відворотно. Зі свого боку й козаки бачили в міських мешканцях верству зближену до ненавистного шляхетства й тому „не только Жидовъ губили и шляхту, але и посполитымъ людямъ, въ тѣхъ краяхъ (Острозі, Заславі, Луцьку, Володимирі, Кобрині та инь.) живучимъ, таяжъ бѣда была. Многіе въ неволю татарскую поишли, а найбардзѣй ремесники молодые, которые головы себѣ голпили по польску, чуприну пускаючи по верхъ головы. Але предся Русь християне въ тыхъ повѣтахъ въ городахъ позаставали, и ежели якого Поляка межи собою закрыли, то тотъ живъ“⁴⁾.

Як надужитя ради в національнім напрямку вели до заведення по містах кількох осібних рад, так надужитя ради в напрямі соціяльнім довели до заведення в багато містах но-

¹⁾ Zubrycki, Kronika miasta Lwowa, 295.

²⁾ Ibid., 303.

³⁾ По конституції 1607 року.

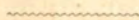
⁴⁾ Літопись Самовидця, 12.

вих урядових коллегій та урядів тільки для поспільства. Міста, в яких поспільство діставало право мати свою осібну коллегію, незалежно від ради й лави, вступили на третій та останній ступень розвитку своєї самоуправи. Але таких міст було небагато.

До XVI віку можна віднести сю появу, що уряд, прихляючись до постійних скарг міських громад проти ради позовив їм вибрати своїх репрезентантів в означенім числі (7, 20, 30, але частііше 40, від чого ся коллегія й називала ся септемвірат, вігінтовірат, квадрагінтовірат і т. инь.) коллегія ся набула власть праводатну, вона збирала ся в означених речинцях року й мала свого репрезентанта-реґента. По містах, що мали право участі на соймі, вона вислала осібного посла, незалежно від послів ради. Але тривкість та користь демократичного заведення була ще менша, ніж самих ріжнородних рад. Тому що раді лишила ся давнійша власть, то нове заведення не могло уладнати ся зі старим. § Обопільні відносини між радою й репрезентантами поспільства прибрали характер постійного позовного процесу. Процес той, ведений перед королівськими комісіями, довів до повного вмішування у внутрішню організацію міст шляхетських державних властей. Заходи, до яких приступали комісії, справді мали всі прикмети випадкових на разі прийнятих способів; з перестанком діяльності комісії переставав також і цілий догляд над виконанням устав, виданих ними; знов прокидували ся спори, за ними процес, за процесом комісія і т. инь. Та устами комісій всеж таки заслугоують на повну увагу; серед важкого безладдя міських справ, або властиво сварів, вони являють ся одинокими сьвітліїшими проявами. Нема що й дивуватись, що уряд вкінці признав шкідливість муніципального (маґдебурського та кульмського) права. Бачучи, що лишити карне право в руках непросьвічених і нетверезих лавників кожного міста однаково раціонально, як „лишити ніж в руках божевільного“ (по слову одного польського письменника), бачучи, що управа ради експльоатує міста в економічнім напрямі й що репрезентативні заведення громад ведуть тільки до постійних процесів, уряд 1776 року рішив ся знести на Литві маґдебурське право в усіх містах крім одинадцяти більших і старших (Вильна, Лідв, Трок, Ковна, Новоградка, Волковійська, Пинська, Мозира, Минська,

Бреста Литовського й Гроднах). Відродини й нова організація муніципального права, початі на чотирилітнім конституційнім сеймі, збудили надії, яким, відома се річ, не годилось здійснити.

Через те, що внутрішній устрій міської управи в Польщі й Литві дифференціював ся незвичайно в кождім місті¹⁾, ми обмежимось тут вище наведеними замітками й подамо тільки, як взорець, доволі докладний огляд управи деяких міст полуднево-західної Руси в такім вигляді, який ся управа прибрала в останнє в XVIII віці.

¹⁾ З міською управою Кракова (взірцевого міста Малополющі) можна познайомитись у праці Мехержинського: „O magistratach miast polskich“ 1845 року. — Познаня (взірцевого міста Великопольщі) у праці Лукашевича: „Obraz miasta Poznania“, — Львова (взірцевого міста Галичини) у праці Зубрицького: „Kronika Miasta Lwowa“, — Варшави (взірцевого міста Мазова) у працях Годембйовського й Собещанського, — Вільна (взірцевого міста Литви) у працях Баліньського й Крашевського.

Похибки друку.

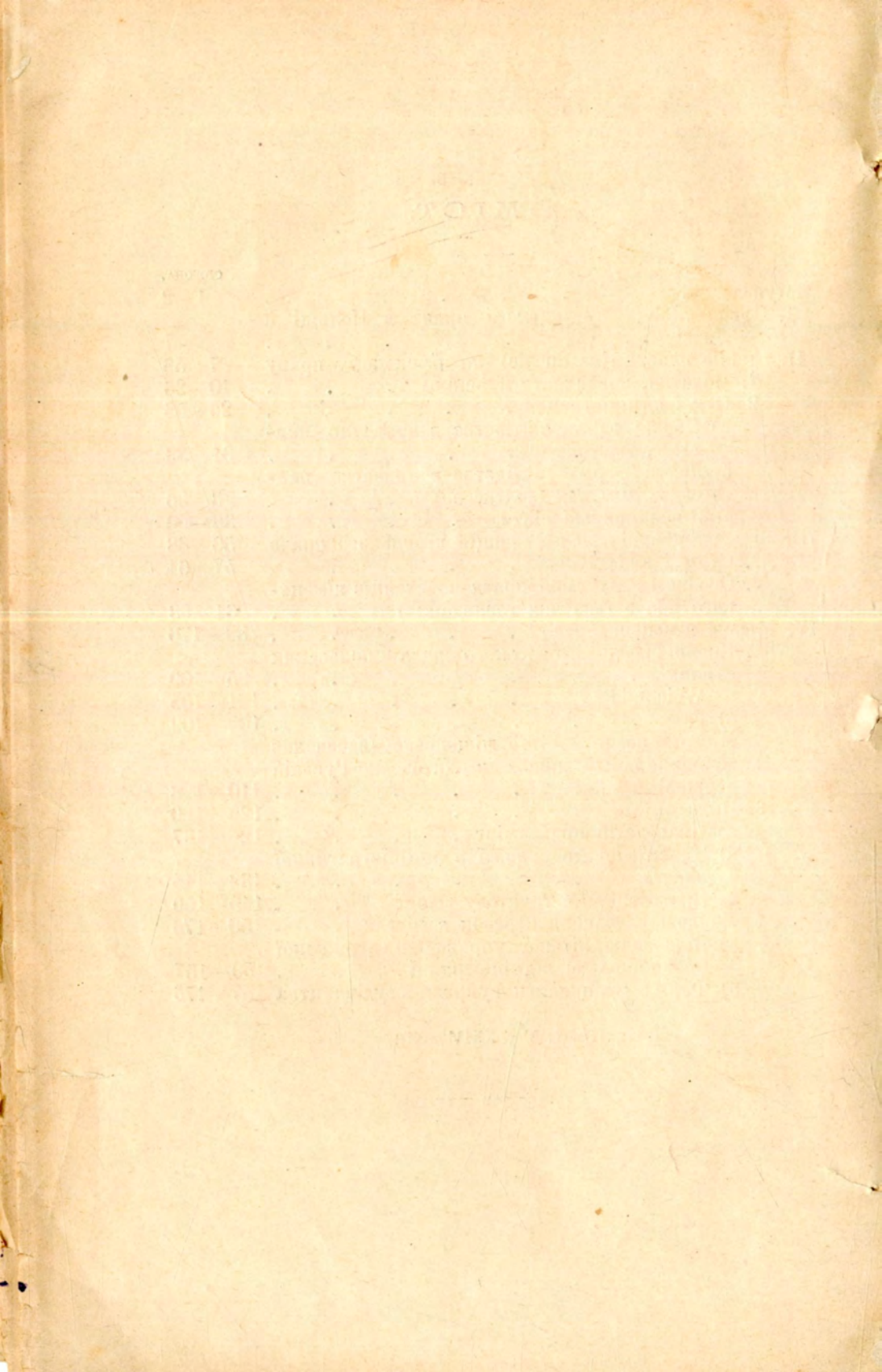
Стор.	Стрічка:	Замість:	Має бути:
3	10 з долу	присвоїнне	присвоєнне
5	7 "	Urkundeubuch	Urkundenbuch
8	2 з гори	вонн	вони
9	17 "	росліді	розсліді
9	21 "	ровуміє ся	розуміє ся
11	15 "	ужинанню	уживанню
11	22 "	рядових	урядових
11	3 з долу	треба	треба
15	10 з гори	пановання	пановання
15	22 "	похід	походу
19	5 "	сього	сього
32	2 з долу	члечів	членів
33	8 "	Гартмудоки	Гартмудови
37	9 "	звісну	певну
45	3 "	allis	aliis
53	2 "	земляки	землян
54	13 з гори	хистких	хитких
62	1 "	присяжних	присяжних
62	9 "	завведенне	заведення
62	13 "	центральнихтко- льоній	центральних ко- льоній
63	17 "	грошевини	грошевими
70	5 "	судови	судови
76	8 "	привлеї	привілеї
76	13 з долу	накежности	належности
78	17 з гори	історичним	історичним
85	17 з долу	дрова	дров
87	15 "	ооброблювання	оброблювання
88	16 з гори	Гіппе	Гіппе
89	7, 12, 18, 28, 32 з гори	Гіппе	Гіппе

Стор.	Стрічка :	Замість :	Має бути :
98	8 з долу	ерісорі	episcopi
100	16 з гори	па	на
101	3 з долу	приняти	приняти
105	1 "	о 56	№о 56
106	15 "	йото	його
115	19 з гори	справн	справи
126	7 з долу	„Древностяхъ Поль- ських“	„Старинностяхъ Поль- ських“
131	16 з гори	масею	масою
137	4 "	ряду	уряду

З М І С Т.

	СТОРОНА.
Вступ	1—2
I. Сфера ділання німецького права в Польщі й Литві	3—7
II. Княжа власть (jus ducale) по німецькому праву	7—56
1. Податки, повинності й регалії	10—26
2. Суд і адміністрація	26—56
а) Перша форма вйтівства в приватно-панських маєтках	31—33
б) Друга форма вйтівства в приватно-панських маєтках (солтиство)	33—36
в) Провінцияльні вйти	36—50
III. Відносини панів до поселенців німецького права	56—88
1. Судова власть панів	57—64
2. Особисті й маєткові права поселенців німецького права (волочна господарка)	64—88
IV. Міське німецьке право	88—176
1. Почин німецького міського права в польських землях	95—109
а) Weichbild	101—105
б) Рада	105—109
2. Місто земське й місто міщанське (заведенне муніципального права в Литовсько-Руській державі)	110—128
3. Права міст	128—150
а) Праводатні права міст	128—137
б) Права міст до судової й адміністративної влади	138—145
в) Право міст на ґрунтову власть	145—150
4. Урядові заведення й особи в містах	150—176
а) Відносини міської управи до державної провінцияльної адміністрації	150—157
б) Форма муніципальної управи й судівництва	157—176

(Розділ V у XXIV томі).

Збірник історично-філософичної секції т. V: Матеріали до історії духового життя Галицької Русі XVIII—XIX в. 450, в оправі	5 90
т. VI: Історія України-Руси, нав. М. Грушевський т. IV.	4 00
Збірник математично-природописно-лікарської секції, т. I, II і III по 3—	
т. IV—VIII (кождий в двох окремих випусках) по	2 00
„Зоря“ письмо літературно-наукове р. II, V без Бібліотеки по	6 00
„ „ „ „ „ „ р. VI, IX по	10 00
„ „ „ „ „ „ літерат.-наук. ілюстроване р. XIII, XV, XVI, XVII і XVIII по	12 00
Руська історична бібліотека:	
т. I. С. Качала — Коротка історія Русі	2 40
т. II. М. Костомаров — Дві рус. народности, Федеративні засновини, Нарис народ. історії	4 00
т. III. і IV. Д. Іловайський — Княжий період України-Руси	6 80
т. V. М. Смирнов, М. Дашкевич, І. Шараневич — Монографії до історії України-Руси	3 00
т. VI. Антонович Вол. і Іловайський Д. — Історія великого князівства литовського	3 20
т. VII. Іван Линиченко: Суспільні верстви Галицької Русі XIV—XV в.	3 20
т. VIII. Розвідки про церковні відносини на Україні-Русі XVI—XVIII вв.	2 00
IX—XII. М. Костомаров — Богдан Хмельницький	12 80
XIII. „ Гетьмановане Виговського і Ю. Хмельницького	3 20
XIV—XVI. „ Руїна	8 40
XVII—XVIII. М. Костомаров — Мазепа і Мазепищії, В. Антонович	
Останні часи козаччини на Правобережі	6 60
XIX. Розвідки про народні рухи на Україні-Русі в XVIII в.	3 60
XX. Шульгин — Начер Колівищини	3 00
XXI. Розвідки про селянство на Україні-Русі в XV—XVIII ст.	2 00
XXII теж — ч. II	3 00
Кавці Кароль, Народність і її початки	0 60
Калитовський Ом. Др. — Матеріали до літератури апокрифічної	0 70
Кельнер Л. Др. — Історія педагогії	1 20
Кистяковська М., Іван Гус	0 20
Колесса Ол. Др. — Юрий Косован-Федькович	0 60
Костомарів М. — Руська історія в життєписах ч. II і III по	1 00
„ Письмо до ред. Колокола	2 00
Левицький Нечуй І. — Сьвітгляд українського народу	0 60
Левицький К. Др. — Німецько-руський правничий словар	7 00
„ Руська Правда	1 00
Левицький Ю. I і 2 надлиста 1848 р. у Львові (уряд. справозданне)	0 60
Літературно-науковий Вістник, річна передплата 16 00, нові річніки 1899—1902 по 16 00, книжки V—XII за 1898, з додатком розпочатих в попердніх книжках статей	12 00
Масарик Т., Ідеали гуманности	0 36
Матеріали до українсько-руської етнології т. I. (з численними рисунками і хромолітографіями	7 00
„ т. III.	4 00
„ т. II, IV—V (містить монографію проф. Шухевича про Гудулів, з численними ілюстраціями)	16 00
Миколаєвич Я. — Опис каменицького повіту	2 00
Міцкевич А., До галицьких приятелів	0 46
Огововський Ом. Др., Історія руської літератури т. II. 6 00, т. III. 8 00, т. IV	2 00
„ Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache	3 00
Одехнович В., Раси Европи	0 70
Онишкевич Г. — Руська бібліотека т. III	3 00
Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, т. I. Апокрифи старозавітні	4 00
„ „ „ „ „ т. II. ч. I. Апокрифи новозавітні	5 00
„ „ „ „ „ т. III.	5 00
Павлик М. — Про читальні	1 00
„ М. П. Драгоманов, его ювілей, похорон, автобіогр. і спис творів	4 00
„ Якуб Іаватович	1 00
Партицький О. — Старинна історія Галичини	6 00
„ Словянська держава перед двома тисячами літ	0 20
„ Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка	0 70
„ Скандинавічина в давній Русі	0 40
„ Слово о полку Ігоревім	1 60

H-83 683/1

Партицький О., Темні місяці в Слов...	180
Правничча часопись, річник IV—V по 600, VI, VII — X по	200
Правничча бібліотека т. I вип. 1, т. II вип. 1 і 2	
Правничча і економічна часопись, т. I—III по 300, т. IV—V по	400
"Правда" письмо літературно-наукове з 1873, 76, 77, 79, 89—96 по	400
з р. 1878 200, річи. XIII з доповненням	300
Пулюй І., Непропаща сила	020
" Нові і перемінні звізди	016
Раковський І., Вік нашої землі	010
" Вулкани	030
Рудницький С. — Українські козаки в 1625 1630 р.	100
" Руські землі Польської Корони при кінці XV в.	080
Сельбоб Ш., Австрія в XIX ст.	080
Спис творів Ів. Франка за 25 літ його літературної діяльності	100
Стоцький С. — Буковинська Русь	240
Студинський К. Др. — Лірники, студия	040
" Пересторога, історично-літературна студия	200
Тен Г., Філософія штуки	100
Терлецький О., Москвофіли й народовці	030
Томашівський С. З життя галицько-руських соймаків 1648—1649 р.	070
" Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.	200
" Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі	300
" Київська Ковачина 1855 р.	010
" Маруся Богуславка в укр. літературі	200
Уайт Д. А., Розвій географічних поглядів	030
" Розвій астрон. поглядів	046
Українсько-руська бібліотека т. I, 600, II, 400, IV, 300, опрвані о 120 дорослі.	
Уманець і Спілка — Словар російсько-український т. I—IV	1200
Учитель, орган Руского товариства педагогічного з р. 1890, 91, 92, 93, 94,	
95 і 96 по	400
Флямарион К., Про небо	200
Франко Ів. Нарис історії фільфовії	060
" Наші коляди	040
" Іван Вишньський	200
" Пре павцину і її знесенє 1848 р.	060
" Хмельницька 1648—9 р. в сучасних віршах	200
" Слово о Лазаревь воскресеніи	050
" Апокріфічне евангеліє Псевдо-Матвія	030
" Шевченко героєм польської революційної зягенди	040
" Захар Беркут	160
" Сім казок	140
Целевич Ю Др. — Істория Скиту Манявського	240
Целевич О. Причинки до зносин П. Дорошенка з Польщею	040
" Участь козаків в Смоленській війні 1633—4 рр.	100
Шевченко Тарас — Кобзар, 4 томи з пересилкою	1100
Шекспір — Драматичні твори, пер. Куліша т. I	200
" Гамлет, пер. Куліша	180
" Приборкана гоструха, пер. Куліша	140
" Макбет, пер. Куліша	160
" Коріолян, пер. Куліша	180
" Юлій Цезарь, пер. Куліша	160
" Антоній і Клеопатра, пер. Куліша	180
" Багато галасу з нечевля, пер. Куліша	160
" Ромео і Джульєтта, пер. Куліша	180
" Король Лір	180
" Міра за міру	140
Щурат Чернеча республіка на Афоні	020
" Чернець" Т. Шевченка, студия	020
Бфремов С., Національне питання в Норвегії	030

Адреса Товариства: **Львів**, Чарнецького 26.

Adresse der Gesellschaft: **Lemberg**, Čarnecki - Gasse 26.

Всякі виплати для Товариства в Росії приймає книгарня Кієвскої Старшини в Кієві, Безаковська 14 (1 злр. = 1 гульден = 2 корони).

РУСЬКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА

видає

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ТОМ XXIV.

РОЗВІДКИ
ПРО
МІСТА І МІЩАНСТВО
НА УКРАЇНІ-РУСИ

В XV—XVIII В.

ЧАСТИНА ДРУГА.

У ЛЬВОВІ, 1904.

НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

КНИГАРНЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

має на складі між иншими отсі книжки :

	Корон
Адріян. Аграрний процес у Добрустанях	1—
Автонович В. Польсько-українські відносини XVII ст.	0 40
Барвінський В. Досліди з поля статистики	0 20
Бодянський О. Українські казки, зі вступом і поясненнями	0 50
Боровиковський Л. Маруся, теж	0 26
Брайтенбах В. Біологія в XIX в.	2—
Будзиновський В. Хлопека послисть	3—
Верхратський Ів. — Начерк соматології	2—
„ Знадоби для пізнаня угро-руських говорів, т. 1—2 по	1 30
„ Про говор долівський	0 15
Візнер Ю. Житя рослян у морі	0 50
Гнатюк Вол. Словацький опришок Яношкі в народній поезії	0 70
„ Русини Пряшівської епархії і їх говори	0 80
„ Словаки чи Русини?	0 20
„ Hungarico Ruthenica	0 50
„ Пісенні новотвори в укр.-р. народ словесности	2 50
„ Угоруські духовні вірші	7 50
Грушевський М. Історія України-Руси, т. I, вид. 2	2 00
„ т. III—IV див. іст.-філ. секції. (т. II, вид. 2 в друку).	9 00
„ Люстрації королівщин в руських семлах XVI в., т. I—IV див. Жереда.	0 40
„ Вітмики з жерел до історії України-Руси ч. I, до пол. XI в.	0 20
„ Розвідки й матеріяли до історії України-Руси, II—IV	0 20
„ Останні романи Г. Сінкевича	0 70
„ Вступний виклад з історії давньої Руси	0 60
„ Хмельницький і Хмельницина	0 60
„ Звенигород галицький	1 00
„ Похоронне поле в с. Чехак	0 20
„ Описи Ратенського староства	0 20
„ Хронологія подій Галицько-волинської літописи	0 20
„ Економічний стан селян в Львівській королівщині XVI в.	0 20
Драгоманов М. — Листочки до вінка на могилу Шевченка	0 16
„ Рай і поступ 2 вид.	1 80
„ Микола Ів. Костомарів	0 26
„ Літературно-суспільні партії в Галичині	0 50
Еган Е. Економічне положеня руських селян на Угорщині	1 50
Енгельс Ф. Людвік Фаєрбах	6 00
„ Початки родина, приватної власности і держави	0 30
Етнографічний збірник т. I—IV, VII—X і XII по 3— кор. т. V, VI і XIII—XV по 4 00 кор., т. XI	4 00
Ефремов С. Національне питане в Норвегії	4 00
Жереда до історії України-Руси, т. I. — Люстрації королівщин в землях Галицькій і Перемишльській	5 00
„ т. II: Люстрації королівщин в землях Перемишльській і Сяноцькій	4 00
„ т. III: теж — в землях Холмській, Львівській і Белзькій	4 00
„ т. IV: Галицькі акти з р. 1648—9	4 00
„ т. V: теж — ар. 1649—51	4 00
„ т. VII: — Люстрація королівщин з р. 1670	5 00
Житя і Слово, вістник літератури історії і фольклору, рік 1 і 2 по 10, рік 3	0 40
Заклянський Ром. — Чи можна Федьковича Косованом звати?	1 00
Заневич — Заєсене панщини в Галичині	120 00
Записки Наукового Товариства імени Шевченка т. I—XXII, XXV—XXX, XXXIII, XXXIV, XXXVII—LX по 3 00, т. XXIII—IV 5 00, т. XXXI—II, XXXV—XXXVI по 5 00, комідати I—XX по 4 800 I—I, по	5 00
Збірник фільологічної секції т. I: Т. Шевченко, хроніка його житя, т. I., пап. О. Кониський, 3—, на ліпшій папері 4 00, в оправі	4 00
„ т. II: Розвідки М. Драгоманова, про українську народню словесність і письменство, т. I. 3 00, на ліпшій пап.	4 00
„ т. III: Розвідки М. Драгоманова, т. II 3 00, на ліпшій папері	4 00
„ т. IV: Т. Шевченко, хроніка його житя, т. II., пап. О. Кониський	5 00
„ т. V: Про говор галицьких Лемків, пап. I. Верхратський	4 00
„ т. VI: Посмертні праці М. Дикарева	

РУСЬКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА

ВИДАЄ
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА
ТОМ XXIV.

РОЗВІДКИ

ПРО

МІСТА І МІЩАНСТВО НА УКРАЇНІ-РУСИ

В XV—XVIII В.

ЧАСТИНА ДРУГА.

- М. Владімірського - Будамова* Німецьке право в Польщі й
Льтві, V (кінець).
В. Антоновича Українські міста.
Д. Багалія Магдебурське право на Лівобічній Україні.

У ЛЬВОВІ, 1904.

НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

38

III
II-83683/2

ЛВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
Ж Н 83684

В. Владімирский-Буданов.

НІМЕЦЬКЕ ПРАВО В ПОЛЬЩІ І ЛИТВІ.

(К і н е ц ь).

1877. J. B. Linn & Co. Boston

Суспільний устрій міст Руси-України (Полуднево-Західної Руси) при кінці XVII віка.

В попереднім розділі показали ми три історичні ступні, що наступали по собі, по яких піднімав ся розвиток міської самоуправи в маґдебурьскім праві. Але на кождім із тих ступнів форми маґдебурьського права були дуже ріжнородні та ледви можна їх, без шкоди для правди, підтягнути під систематичні рубрики. Звичайно приймає ся поділ всіх міст, що користувались маґдебурьским правом, на міста з повним маґдебурьским правом і міста з неповним маґдебурьским правом, та з другого боку не треба тратити з очей ще й иньшої ріжниць міст, а саме — міст королівських і міст приватнопанських. Тому то при викладі управи міст України Руси (як вона складалась остаточно на початку XVIII віка), покинемо систему задля правди і будемо говорити: а) про управу королівських міст з повним маґдебурьским правом, б) про управу таких самих міст з неповним маґдебурьским правом, в) про управу міст приватно-панських і г) про ті боки міської управи, що були спільні всім сям рядам міст.

1. Управа міст з повним маґдебурьским правом.

При містах першого ряду в Україні Руси будемо мати на оці тільки один Камінець. До тогож ряду влучає ся й Київ; та що він ввійшов у склад Росії при самім початку періоду упадку міст Річи-Посполитої, то дальша його судьба визначала ся вже иньшими історичними обставинами. З иньших міст України Руси ні одно не має такої управи, якаб містила в собі всі признаки повного маґдебурьського права. Признаки сї, що лежали у відносинах міста до старостинської власти й иньших державних заведень та нарівні

у внутрішній організації державних посад і осіб міської управи, були вже показані в загальних нарисах а докладніше й детальніше будуть означені у викладі управи Камінця.

Камінець належить до числа сих міст України Руси, що дістали маґдебурське право в найбільше давних часах. По загально прийнятій думці, маґдебурське право було в нім від XIV віка. З документів воно звісне від 1374 року, себто, від часу надання місту привілея Олександра Корнятовича. Сім привілеєм надасть ся звичайне в тих часах, неповне маґдебурське право, як що, суди між міщанами, з одного боку, і князями, землянами та дворянами, з другого, віддають ся мішаному присудови, воеводі та війтови разом навіть і тоді, коли винувник — міщанин; права князя до спадщини по безпотомних громадянах обмежують ся постановою, що масток помершого лишасть ся в орудуваню війта і міста через один рік і шість тижнів та переходить до рук князя лишень тоді, коли на визначений речінець не найде ся ніякого кривного небіщикова. Далі князь зрікає ся на користь міста належних йому $\frac{2}{3}$ -тих судових оплат, а решта йде на користь війта; але князь домагає ся заплати чиншу по протоці 20 літ пільги. Та вжеж, що сими привілеями первісно покористувались тільки Поляки, Німці, а Русини і Вірмени лишались під подвійною властю княжих урядників і польських війтів. Русини й Вірмени мали в XIV віці своїх війтів і лавників (але не бурмістрів і радців) без ніякої означеної сили і власти. Княжі війти й католицька рада гнобили Русинів так, що останні стали виходити з міста, а ніколи й таке трафлялось, що їх проганяли силою. Місто почало пустіти й упадати. Щоби запобігти упадкови міста, король Казимір, в 1491 році, дав руським мешканцям Камінця осібний привілей, яким заводить ся у формі тимчасових заходів, осібна самостійна руська юрисдикція; вибраний війт сеї юрисдикції дістає власть судити всіх громадян руської народности й гостей (приїздних) руських у всіх справах (з правом меча) і найважніша річ, — по руським законам. Таким чином поруч міста, урядженого в німецькім праві, вийшло місто руське, освободжене від усякої власти воевод, каштелянів, старост і інших королівських урядників. Та істнуванє двох зовсім самостійних юрисдикцій в куші, в однім місті було не можливе і прокинули ся нові

надужитя з боку польської ради (руська юрисдикція не мала своєї ради); тому то в наступаючій століттю треба було нових узаконень до сього, щоби докладнійше означити відносини Русинів до бурмістрів і радців польського народу: 1549 року Жигмонт Август зовсім виймив Русинів з під власти бурмістрів і польських ратманів. Та майже двовічна перевага католицької ради не минула безслідно; польська людність у місті побільшилась; польська рада добула більше способів для гноблення Русинів; без огляду на привілей Жигмонта Августа й навіть як раз наслідком наданя сього привілея, гноблення Русинів з боку польської ради змоглося: Поляки були розлючені сим привілеєм. Настали нові скарги Русинів і той самий король 1557 року був приневолений знова заказати бурмістрови і радним польської юрисдикції вмішувать ся у справи Русинів та визначив кару 15-ти гривен за кожду кривду, нанесену Русинам польською радою. Та всеж закон ніяким чином не міг постановити повної самостійности двох юрисдикцій; у справах внутрішньої управи й судівництва була ще можлива повна окремість, хоча таки не завсїгди, але у відносинах міста до держави потреба було спільности ділань цілого міста. В таких разях користь повинна була лишатись по сильнійшій стороні. Тому то в наступаючій століттю [1557—1670 р.] незгода поміж обома юрисдикціями продовжалась і навіть змагалась, через те, що в тім періоді релігійні події Європи пробудили в польській державі сильний фанатизм серед католицької людности. Уряд, від часів Жигмонта Ш. заражений тим самим фанатизмом, від часів Владислава і Яна Казимира, наляканий козацькими повстаннями, перестав підтримувати руську людність по містах проти польської. В 1670 році, Камінець дістав постановою сойму нові права, якими не користувалось ні одно місто України-Руси; та за те сею постановою руська юрисдикція була знесена, чи то, в офіційнім вислові, доконалась інкорпорація руської юрисдикції в юрисдикцію польську з рівністю прав обох народностей в магістраті і громадських заведеннях. Але ся ніби рівність були повним знесенням самостійности руської людности в Камінці. Від сього часу Русини рідко вже й даремно беруть ся до проб привернення своєї юрисдикції. В 1702 році лавники й „мужі“, відправляючи депутата на сойм, поручили

йому старати ся, щоби Русь по давній і теперішній конституції була послужна праву польському. В 1703 році до гродеського камінецького суду вніс реґент протестацію в імени магістрату й усього поспільства міста Камінця протв трех членів ради грецького обряду: Опученка, Филиповича і Хвостика. По словам протестації, сї радці „зневажили і зневажають привілеї та конституції, надані місту королями, конституції, якими Русини прилучені до одної юрисдикції (себто польської); вони, вибрані на радство, самі самовільно відділились (від польської юрисдикції), чим показали невдячність для републіки; а невдячних повинно ся позбавляти дарованих їм добродійств. Вони творять по домах зрадницькі збори без відома польських консулів та ще як раз у місті, що лежить на границі, тому то треба лякатись, щоби не проквнулась у місті яка зрада, особливо в часах нинішніх, бунтів і ріжних не порядків“.¹⁾

Одначе ті три радці належали вже до невеликого числа громадян, що цїнили ще свою народність. Цїла маса міських мешканців під віковою перевагою католицької управи мала вже часу доволї, щоби стати ся індіферентною і в національнім і релігійнім напрямі. В тих часах, коли релігійні вірування були ще признакою народностей, виступаючих до боротьби релігійна байдужність показує не благородну терпимість, лишень сумне ослабленє національного духа. В 1716 році радця Опученко казав лавникови Визинському: „Ти не ходиш до церкви; там тебе ніколи не видко; ти частійше ходиш до костела, ніж до церкви“. Визинський відповідав йому: „Один Бог у костелі й у церкві, в костелі можна також помолитись Богови, сповнити, що кождий Йому повинен і подякувати за пресвяті Його дари“.²⁾ Та з другого боку, серед невеличкого остатка руських патріотів релігійність повернулася у такий саме фанатизм, який показували перше Поляки; любов до релігії проявляв ся у бійці киями³⁾.

Замітне, що польська рада виявила менше ворожнечі до другої народности, що жила в Камінці — до Вірмен і міркуючи по кількості та змістови королївських привілеїв, сам

¹⁾ Рук. Київ. Центр. Арх., кн. 3957, л. 166.

²⁾ К. Ц. Арх. кн. 4442, л. 427.

³⁾ Ibid.

уряд був прихильніший до Вірмен, ніж до Русинів. Вірмени, що заселявали Червону Русь ще від часів панування князів Руриковичів, становили багату й численну людність міст Поділля. Протегувала їх династія Романа Великого. Наслідком спустошення, заподіяного на сході Тамерляном, переселення Вірмен на Червону Русь приблизилось; вони стали повноправними тубільними громадянами. В Камінці, починаючи від 1443 року, їх громадянські права були зрівнані з правами Поляків і Русинів цілим рядом привілеїв. Подібно Русинам, Вірмени ще в XIV віці мали свого власного вйта, але без означеної власти. В 1496 році король Ян Альбрехт, сповняючи прохання Вірмен, постановив для них у Камінці осібну юрисдикцію, а саме приказав щоби камінецькі Вірмени судились тільки своїм вйтом у всіх, справах та, щоби ніяка шляхетська й міська юрисдикція не могла мати власти над ними. Права сї потверджувались та розширювались опісля кождим королем: 1506 року Олександром, 1507 року Жигмонтом I, 1548, 1557, 1567 рр. Жигмонтом Августом, 1574 року Генрихом Валуа, що знова потвердив, щоби ані старости, ані магістрат не розтягали своїї власти на Вірмен: Вірмени повинні судитись перед власним вйтом і лавниками зі свобідною апеляцією до ассесорських судів. В 1576 році Стефан Баторий видав камінецьким Вірменам три привілеї (в однім із них означає порядок щорічного вибору вйта й чотирох лавників). Жигмонт III, Владислав IV і Ян Казимір, без огляду на ріжницю своїх релігійних переконань, були однаково прихильні до Вірмен; в часі безладдя за панування останнього з тих королів власні інтереси Вірмен приневолювали їх тримати ся кріпко існуючого уряду: ніякі симпатії не вязали їх, певна річ, з піднімаючим ся руським народом; тому то в нагороду за вірність і хоробрість в часах козацьких наїздів, камінецькі Вірмени дістали нові привілеї 1658 і 1665 року й останнім привілеєм добували важне право „червоної, воскової печатки“. Через те, що 1666 року доконалась унія вірменської церкви з римською, віра і прихильність польского ряду до Вірмен не зменшувалась, без огляду на се, що за Михайла Вишневецького їх обвинувачувано за вмішування в політичні діла Польщі (за наміри зложення короля Михайла з трону). Від часів турецького володарства в Камінці, вірменська юрисдикція тут підупала й більша частина камінецьких

Вірмен переселилась на завсїгди до иньших мїст Червоної Русї. Та всеж таки ся віддїльна юрисдикция зберїглась до 3-тього лютого 1790 року, коли всї три сполученї юрисдикцїї повиннї були піддатись присудови одного маїстрату, з рївними правами при виборї урядникїв.

Без огляду на ясну рїзницю між положеннем Русинїв і Вірмен що до пануючої польської нацїї, Поляки не все жили в спокою з вірменською юрисдикцією; в наступаючїм виясненню камінецької управи побачимо постїйні процеси між польською й вірменською юрисдикцією. Взаїмнї напасти їх повиннї бути признанї одною з важних причин упадку Камінця, як і взагалї мїст Червоної Русї.

Значить ся, на початку XVIII віка в Камінці витворились двї самостїйнї юрисдикцїї: а) сполучена польсько-руська і б) вірменська.¹⁾ Кожда з них мала свою незалежну управу. Тому то про кожду з них повиннї ми осїбно говорити.

а) *Юрисдикция польсько-руська.*

Суспїльнї заведення Камінця, як і взагалї внутрїшня організація мїст, що користувалась магдебуським правом, розвивались несамостїйно. Камінець запозичував свїй устрїй від свого старшого мїста Львова. Львівське право мало силу в цїлій так званїй Русї; сюди, крім Галичини (воєводства Руського), належало й Подїле. Львівський маїстрат був висшим, апеляцїйним судом для цїлого сього округа. В книзї „Porządek sądów miejskich“²⁾ каже ся:

„На Русї з мїст і мїсточок апелюють до членів Львівської ради тому, що Львів є головним мїстом цїлої Русї, а від ради Львівської до права висшого магдебурського кравівського замку і вїянци до короля або до комісарїв шести мїст“.

Зубрицький запевнює, що хоча й визначалась апеляція від львівських вїйтівських судів ad supremum jus Magdeburgiense castri Cracoviensis, не було се у Львові ніколи звичаєм; противно, до львівського маїстрату йшла апеляція від усїх

¹⁾ Дві иньшї народности, численнї в Україні-Русї, Жиди й Цигани, по конституцїї 1670 року, не можуть жити не тільки в мїстї, але й три милї поза мїстом під загрозою конфїскації.

²⁾ В статї про апеляцїї.

внших руських міст *tamquam ad supremum jus Russiae*.¹⁾ В актах київського центрального архива є справді документи, вказуючі на се, що апеляція від подільських міст до Львова була у звичаю навіть у XVIII віці; приміром, 1712 року війтівський камінецький суд, в присутності буртграфа й рефента Сорока Мужів, рішає спір між одним із цехових ковальського цеху й самим цехом. Процес їх вже розглядав ся на війтівським суді попередю й на попередню постанову суду цех дістав право апеляції до Львова, відповідно старій „нормі й законови“. Та через те, що цех не скористав із визначеного до сього чотиритижневого речінця, суд лишає ся при попередній постанові²⁾.

Окрім вишого апеляційного значіння, Львів мав значіння для цілої Руси, як старше місто (*Mutterstadt*) й наслідком сього, як взорець суспільного устрою для всіх міст округу (*Musterstadt*) та жерело вейстумів. Одначе суспільний устрій давав ся иньшим містам не у цілій повноті; тому щоби дістати львівський устрій у цілій широті його прав, треба було осібно королевського привілею; такий привілей дістав, приміром Камінець 1670 р. Коли молодше місто, наслідком яких небудь великих та довгочасних хуртовин затрачувало не тільки документи давнішого устрою але й память про давніші звичаї, тоді воно звертало ся до Львова з проханням про виясненне йому порядку управи й судівництва, який має силу у Львові. Так сталось з Камінцем в часах турецького пановання в тім місті (1672—1699 роках); по виході Турків з Камінця, львівське право було йому потвержене Августом II в 1703 році; в році 1716 камінецький магістрат звертав ся до консулів Львова з тринадцяти питаннями що до вибору міських властей, взаїмних границь їх прав, міських податків і т. пн.³⁾ Наслідком сього в суспільнім устрою міст, що користувались львівським

¹⁾ Kron. miasta Lwowa, 24—25.

²⁾ Рук. К. Центр. Арх., кн. 4437, л. 295. У всіх дальших цитатах будемо покликуват ся на рукописні актові книги київського центрального архива, при чім перша цифра буде означувати № книги (по каталогу архива) а друга нумерацію листків, а саме № сього листка, від якого починає ся наведений акт або відривок акту.

³⁾ Кн. 4430, л. 20 і далі.

правом, находимо подібність в основних пунктах, хоч в численні різниці в деталях.

Рядові колегії в таких містах ось такі: магістрат, скабінат і квадрантіовірат; крім сього були ще різні поліційні й канцелярйні уряди.

Магістрат (Рада). В тіснішій розумінню під словом магістрат розумілась колегія радців („консулів“) з війтом. Число консулів не всюди й не все було однакове; в Камінци число колихало ся між 11 і 9 а навіть менше.¹⁾ Рада творила довічну²⁾ колегію, що сама себе доповняла (per cooptationem). Та деякі акти, що доторкають ся устрою адміністрації в Камінци, на око, ведуть до сумнівів, чи справді тутешня рада доповнювала себе: кожного року в протоколах виборів є спис радців, буцім то вибраних громадою, зібраною для сеї цілі³⁾, ніяких спеціальних привілеїв на права ради до вибору своїх членів Камінець не має (крім привілею про присвоєння Камінцем львівського права). Через те, що ся обставина має величезну вагу для оцінки цілого муніципального устрою і для розуміння сих відносин між міськими заведеннями, що будуть виясненні ннше, не вважаємо зайвим навести тут слова протоколу перших виборів у Камінци по віддаленню з нього Турків. „ По протоці двох літ від освободження Камінця від Турків, за часів консуляту (sub consulatu) Ад. Сьвятовича, одинокого камінецького консуля, що лишив ся по віддачі міста, в присутности воеводи київського, генерала подільського (себто, старости), підстарости й судї (городського), консуль Сьвятович скликав на ратуши цілу камінецьку громаду для вибору війта. З документів попередніх виборів і книг поспільство знає, що на основі королівського привілею тільки право вибору війта належить до цілого міста, а право вибрати консулів (радців) і лавників належить до магістрату. Та через те, що наслідком недавнього освободження від ворога, магістрат не має відповідного складу, поспільство приступає до вибору війта й лавників із тою вимовою, що робить се не на шкоду старим правам і звича-

¹⁾ В Камінци не раз було висказане бажання, аби магістрат, якого склад був дуже невеликий, доповнив ся; див. кн. 4562 л. 1187.

²⁾ „Consules advitales“; див. кн. 4440, л. 41, 42, 81, 88 і инь.

³⁾ Кн. 4438, л. 21, 37, 60, 93 і инь.

ям, які повинні зберігатись непорушно так що до вибору, як і часу виборів, празника св. ап. Матвія, щорічно¹⁾ Привілей, що його тут згадуєть ся, є без сумніву королівський привілей про переданне Камінцеві львівського права. Громада так шанує права ради, що не рішає ся вибрати радців, навіть тоді, коли вся рада має тільки одного чоловіка і вибирає тільки лавників та віїта, лишаючи їм і одинокому ще консулеви доповнення ради.

У Львові коллегія розділювалась на дві частини (в кожній по шість радців); сі дві частини змінювались щорічно в управі, при чім управляюча половина називалась — *consules residentes* (се, що по німецьких містах називалось *sitzender Rath*), а не управляюча — *consules antiqui*. В Камінці рада не ділила ся на дві коллегії і урядувала в повнім складі що року. Закон не означував, хто має право бути вибраним на члена ради; але прийняв ся звичай, що вибирали до неї лавників.²⁾ При виборі повинно ся брати на увагу походження вибраного; незаконного роду не мають права бути вибраними.³⁾ Крім сього, повинно ся брати на увагу минуше житє вибраного і його моральність. Одначе в практиці сього рідко доглядалось. Громада камінецька жалує ся королівській коллегії, що „консулі приймають до ради навіть неписьменних, не питаючи законів і королівських привілеїв, не звертаючи уваги на субєкти й на їх репутацію. не питаючи метрики (про законність походження), не вважаючи на заслуги людей, що виховались у місті і гарно знають закони, кермуючись тільки пристрастю, й головню грошевою мамоною, не дивлячись на походження вибраних.“

Тут саме вказуєть ся, що якийсь радця Боровський допущений до ради не за заслуги, лише за гроші, без огляду на численні опозиції при виборі⁴⁾ У Львові з хабарів від

1) Кн. 4562, л. 79.

2) Кн. 4438, л. 93. В 1707 році двох лавників було вибраних на місце двох консулів.

3) Коли в Камінці, на виборах 1703 року, один з невибраних, Вільчек висказав ся у публичній лайці про незаконність походження другого вибраного, Василевського то була внесена скарга: магістрат розглянув справу законности походження Василевського і переконавши ся про се присягою шляхтичів, погарав обвинувателя; див кн. 4437, л. 166 — 167 також кн. 4562, л. 79, 1187.

4) Кн. 4562, л. 878, 1187.

кандидатів на бурмістровство склав ся осібний, постійний і правильний дохід ради; суми йшли до спільної радської каси й ділились нарівно між консулями, хоча иноді й не всі однодушно годились на вибір. В Камінці, по праву, одна половина членів ради повинна бути католицької віри, друга православної¹⁾; та ми вже виділи, що ся установа не могла захвати ся, коли вибранне на членів ради залежало від самих радців; при більшости-ж радців католицької віри вибір православного до ради був ділом дуже трудним. Що так і справді було, показує наведений висше акт протесту цілого магістрату против трех радців православної віри; з того-ж акту можна виводити, що в 1703 році було тільки трех руських радців. Сам вибір відбувався в означенім дни загальних міських виборів: в Камінці в день св. ап. Матвія (по римо-католицькому календареві 24-го лютого).²⁾

¹⁾ Кн. 4562, л. 1187.

²⁾ По словам Зубрицького, вибори у Львові відбувались таким ладом. Просили старосту на вибори, а прелата на мш у de Spiritu Sancto. По мні на ратуші виголошувалась молитва до Св. Духа, а поспільство слякувалось ратушним дзвоном. Староста (або його намістник), що чекав уже в осібній комнаті ратуша, входив і займав серед ради перше місце. Входив вїт з лавниками, з берлом у руці, актами, печаткою і скринькою (puszka) та складав перед старостою й радою свій уряд; бурмістр два рази дякував йому і лавникам за сповнення уряду. Потім підходив дозорця воріт і сторожі (proconsul nocturnus) зі своїми підвластниками й воротарами і клав на столі перед радою ключі від міських воріт; потім наглядники шпиталів та костелів і цехмістри кожного цеха і братства, похиливши голову, віддавали свої знаки й печатки; вкінці, те саме робили вїйти передмість. Бурмістр дякував всім з'осібна за сповнення своїх обовязків. Відтак, коли вїт не належав до числа радців, то виходив разом з лавниками й поспільством до передньої салі; коли ж належав до ради, то займав своє крісло; лавники-ж, Сорок Мужів і поспільство виходили. Тоді бурмістр (proconsul senior, по вислову львівського магістрату у відповіді на першій запитний пункт камінецького магістрату; див. К. Ц. Арх. кн. 4430) за згодою цілої коллегії консулів, представляв старості трех членів (з числа тих шістьох, яким доводилось управляти сього року), тому, щоби староста вибрав одного з них королівським бурмістром. Тоді знова входило поспільство; бурмістр виголошував імена чергових консулів; староста одного з трех представлених йому іменував королівським бурмістром (proconsul regius), який повинен був починати рік; з других двох кандидатів поспільство вибирало одного своїм бурмістром (proconsul communitatis), а третій називав ся бурмістром панів радних (proconsul dominorum consulum) й займав третє місце. По таким виборі бурмі-

Всі нововибрані (і консулі і лавники) складали присягу перед королівським урядником.¹⁾

Права ради означають ся ось такими відповідями львівського магістрату камінецькому :

„Послух магістратови в справах, що належать до управи й поліційного нагляду (*in causis regiminis et boni ordinis*) обов'язані виявити всі міські мешканці — громадяни й поселенці, міщани й передміщани, чи хто є на лавничім уряді, чи ні. Люди пізвані до суду в таких справах, обов'язані відповідати так перед магістратом, як і проконсулем“.²⁾

Рада роздає міські грунти, постановляє контракт на аренду доходів і міських маєтків³⁾, разом із замковим урядом видає такси на продукти поживи⁴⁾, потверджує всякі громадянські умови що до маєтків (се могло зрештою доконуватись і перед вйтівським урядом) та рішає безспорні позви, коли не потрібно присяги і приведення свідків. Рада вибирає власних членів (як сказано вище), вибирає нових лавників і потверджує вибраних кандидатів на регенство. Вона видає на біжучі розходи. Збирає сесії громади й подає їй пункти до розгляду. Давнійшими часами вона одна лишень користувалась правами законодавства дорогою своїх *senatus consultum*. Карно-судова її власть висша від судової власти колеґії лавників; у „реляції“ львівського магістрату говорить ся, що не повинно заказуватись апеляції від декретів вйтівського суду до консульського уряду як простим вйтам, так і висшим начальникам (*praesides*) маґдебурського права в місті.⁵⁾ Так справді і трафлялось вколи.⁶⁾ Навіть стри засідали свої крісла у висше вказанім порядку. Ціла рада складала присягу перед королівським комісарем (присягу читав радський писар). По присязі новий *proconsul regius* дякував старості за присутність, а сей прощав ся з радою, відходячи, в супроводі двох консулів, до вірменського костела для відібрання присяги від вірменських старшин, на яких приходила черга сього року. Торішня рада складала свій рахунок доходів минушого а гміна вибирала 6 (опісля 10) мужів для ревізії рахунків і отсі вибрані відбирали присягу. Оповіщалось ремісникам і артистам, щоби вони на своїх цехових зборах вибирали цехмістрів і приводили їх до присяги на другий день; потім поспільство розпускалось. Лишаюча ся рада з вйтом, лавниками, вірменськими старшинами й урядниками відбирала присягу від нових лавників (коли такі були) і т. инь. (*Zubr., Kr. M. Lw., 16—18*).

¹⁾ Кн. 4562, л. 79; кн. 4438, л. 21, 37, 60, 93.

²⁾ Кн. 4430, пункт 11-ий.

³⁾ Кн. 4437, л. 314, 562.

⁴⁾ *Ibid.* л. 695.

⁵⁾ Кн. 4430, відповідь на пункт 5-и і 6-й.

⁶⁾ Кн. 4440, л. 779.

і в тих родах справ, що безсумнівно належали до війтівського уряду, рада брала рішучу участь. Висші карні справи розглядалась радою й коли вина підсудного була доказана, відсилалась на війтівський суд до зисуду й виконання кари.¹⁾ Особисті права радців консулів містились в отсім: а) радцям надавав ся завдяки урядови титул шляхотних (*nobilium et spectabilium dominorum*); справжніми правами шляхетства радці користувались тільки в сих містах, що дістали на се особний привілей; камінецька-ж рада не мала такого привілею; б) домн радців освободжувались від податків і жовнірського постою; коли хто небудь із радців мав кілька домів і займав ся торгівлею, то освободжував ся від податків і постою тільки сей дім, в яким він живе; від иньших домів і торгових оборотів радця повинен приносить загальні податки й повинности міські:

„Подібним робом ніхто в конзульського маістрату не вільний від вилати державних податків, постановлених на генеральнім сеймі, або на сеймику місцевого воеводства; консулі обовязані нести тягар сих податків одинаково з иньшими громадянами навіть від сих домів, де самі живуть“.²⁾

Доходи ради були: а) означені й б) неозначені. До доходів першого ряду належали доходи від ґрунтових маєтків (сіл і хуторів), призначених радї, більші частки при розділі громадських піль (а саме в такій пропорції: радні діставали поле на 40 днів роботи, лавники на 22, мужі на 12; сіножати — радні на 12 косарів, лавники на 8, мужі на 5)³⁾ та означену платню із загальних міських доходів.⁴⁾ До доходів другого роду належали судові оплати (від заведення документів у актові книги й випису із них копій та розвідок, від апелюючої сторони і т. инь.) та кари по судовому присудови конзульського уряду.

Вибір *per cooptationem*, широка власть і доволі великі доходи побільшили значінне консулів до сього ступня, що їм відкрилась спримога до ріжних надужить. Користуючись правом орудування нерухомим міським маєтком, вони присвоюють

¹⁾ Zubr., K. Miasta Lw., 23.

²⁾ Кн. 4430, Льв. реляц., відп. на пункт 12.

³⁾ Кн. 4490, л. 6. і 9.

⁴⁾ Кн. 4562, л. 601.

собі його, оброблюють на свою користь поля й сіножати, що лишалися по розмежуванню й розділі поміж громадян, повертають на свою власність рухоме майно померших громадян (по законowi таке майно повинно зберігатись на ратуші, до винайдення спадкоємця) навіть тоді, коли є спадкоємці¹⁾; освободжують всі свої дома від плачення податків і всі свої торгові обороти від оплати²⁾; видумують різні податки на свою користь у формі добровільних датків від міщан; наперекір законowi вони орудують постановленням і збором податків; безкарно б'ють і ранять міщан на вулиці й на самім засіданню суду³⁾. Безпосередньому відповіданню в середині міста консулі не підлягали. Консульський і війтівський уряд признає ся рівним; від одного і другого апеляція йде до задворного суду й віден виринають постійні колізії: покривдженний проконсулем або радою жалує ся перед війтівським судом; але проконсуль зриває прибутий на своїм домі позов⁴⁾ або просто відповідає, що не хоче піддаватись війтівському судови⁵⁾.

Громада міщан не могла при таких порядках найти собі ніякого захисту серед міста. Протести інститорів і регентів против поступків поодиноких членів магістрату й против цілої ради не находили в місті компетентної власти для покарання винувиків. Так 1709 року інститор „totius communitatis“ заявив, що деякі міщани, здебільшого судії та радці обох юрисдикцій продають вино й вишняки висше такса. Протест сей розглядали самі обвинувачені судії й радці та були приневолені звернутись до посередництва іродеського буріграффа⁶⁾. Томуто громада міщан разом з лавою і квадратінтовіратом, приневолена була постійно накликувати до вмішувань чужі власти: подавати протести на іродеський суд або зазивати спеціальні королівські комісії. В 1736 році лава іменем цілої громади протестує на іродеськім суді против магістрату, заявляючи, що члени її не старають ся про суспільний добро-

¹⁾ Кн. 4562, л. 527.

²⁾ Ibid., л. 878.

³⁾ Ibid., також кн. 4438, л. 339

⁴⁾ Кн. 4438, л. 340.

⁵⁾ Ibid., л. 327.

⁶⁾ Кн. 4440, л. 398.

бут, тільки про свої приватні пожитки, громаду ж гноблять та кривдять: а) Проконсулі і радці захопили оселі, пасовиска й сїножати, що з давен були приватною власністю міста, та деякі лани, що були дїдичною власністю громадян; вони вже декільки лїг збирають доходи з посївів та сїножатий, позаводили на таких захоплених ґрунтах пасїки й хутори та випускають відтам худобу, пустошать нїшні поля громадян. б) Ради покривають безправні поступки Вірмен. в) Не оборонюють міста від кривд з боку гарнізона, лишень себе відхиляючи, звалюють цілий тягар постою на громадян; не платять нїяких податків, ані розходів, побираючи зате більші доходи з торгівлі і промислів. г) Допустили до міста Жидів з нїшних міст, а Жиди, розпродуючи свої товари, беруть за нх золоті монети слушної ваги й обрізують їх опісля, обрізані знова хитрими жидівськими способами вимінюють та полишають у місті; хоч бачили такий обман, проконсулі й радці не звернули на нього нїякої уваги й дозволили Жидам безкарно вийти з міста. д) Радці не вповнюють лядумів громадських, постановлених радою, лавою й Сорок Мужами і самовільно змінюють розклад податків, визначений на ратуші¹⁾. Протестація лави лишилась, як видко, без нїяко наслідку; тому то в 1739 р. регент і віцерегент, опираючись на скаргу 1736 року, іменем цілої громади знова протестують против ради перед судом осїбної королївської комісії. Зміст сеї нової протестації майже такий самий, як попередньої. Громада жалує ся, що радці, користують ся міськими маєтками й не складають рахунку з доходів місту або регентови Сорок Мужів, без огляду на численні домагання; перше радці не хотїли віддавати в аренду маєтності Кормільче, а тепер віддали її за 7000 фльоренів, хоча доходи від сеї маєтності досягають до 20.000 фльоренів; ще й отсих 7000 радці повернули ва свою користь; радні гнетуть місто незаконними поборами, мало не пють крови бідних громадян; присвоїли собі численні рухомі майна, що лишились по померших за останньої епідемії громадянах, хоча по нх лишили ся правні спадковецї; захопили на свою користь

¹⁾ Кн. 4562, л. 394 і 402.

громадські ґрунти, що лишили ся по розмежованню; не хотять віддати в аренду мір, млинів, восківниць, хоч такі аренды були у звичаю від давних часів і приносили місту більше як 400 фльоренів; не дбають про відібране міського мавтку, загарбаного околишніми людьми, або розтраченого членами ради; незвичайний угніт верхнього консуля розігнав селян із села Кормильча; вино, куплене для королівської комісії за 15 зол. угор., радці повернули на свою користь, не віддавши його комісарам. До сих пунктів, каже далі протестация, можна долучити ще иньші, коли се буде судови потрібне; все те може бути доказане слідством і потвержене письменними документами¹⁾. Королівська комісія видала позов. Коли відповідці явились на суді, комісія зажадала, щоби магістрат зложив рахунок доходів від року 1727. Рада просила, щоби складання рахунку відложено до засідання задворного суду, себ-то не хотіла піддати ся судови комісії. Одначе комісарі, не вважаючи на се прохання, визначили найближший речінець для зложення обрахунку. Та все-ж рахунок сей був зложений доперва 1741 року²⁾. Комісія признає обрахунок правильним, бо одиноким способом провірки признано присягу членів ради; та щоби не вицпльвали подібні спори на будуче, комісія постановлює відповідні відносини громади до магістрату: 1) На Сорок Мужів вибирають ся люди доброї слави й багаті. 2) Регента Сорок Мужів вибирає не магістрат, тільки колегія Сорок Мужів; магістрат лише потверджує сього, хто вибранный. 3) Платня регента що року визначалась на 100 фльоренів. 4) Регент з доданими йому люнарками від магістрату, лави й Сорок Мужів орудує всіми міськими доходами, але перед кінцем речінця свого уряду складає рахунок перед вибранными з магістрату, лави й Сорок Мужів. 5) Податки постановляє не магістрат, лише збір Сорок Мужів і лавників за згодою громади на сходинах; ляудуми податків повинні бути оповіщені в книгах проконсульських або війтівських, поки ще начне ся збирання. 6) Для вслухання рахунку з доходів і податків, складаного регентом і люнарками, визначає ся по двох депутатів від ради, лави й Сорок Мужів; рахунок повинен бути зложений два тижні перед сьв. Матвієм. 7) Проконсуль і ра-

¹⁾ Ів., л. 527.

²⁾ Ів., л. 603.

дні, що займають ся торгівлею, рівно як і ті з них, що володіють двома або трома домами, повинні платити міські податки від торгівлі і домів, з виїмком одного дому, в яким самі живуть. 8) Цехмістри поступають по своїм правам і привілеям, переводять вибори й постанови, пильнують охорони постановленої такси, пореступників же примірно карають; проконсулі й радці не повинні брати під свою протекцію прихожих майстрів. 9) Всякі доходи з маітку Кормильче, з аренд, і инь. повинні бути записувані детально з іменами й назвищами сих, від кого йде хочби найменша виплата доходів; доходи сї повертають ся на суспільні потреби; для доковання сього комісія теперішнім декретом своїм призначає регента з депутатами й Сорок Мужами, досвідчених в таких ділах. 10) Міська громада повинна виявляти повний послух проконсулеви й радним; зі свого боку, проконсулі й радці не сьміють самовільно накладати на громаду кар, але мають засуджувати її на кару по суду, мають хоронити громаду від кривд і дбати про загальний добробут; доходи, призначені їм старими привілеями й декретами, потверджують ся й сим декретом. Усе те повинно бути сповнюване під погрозою кару, 1000 марок польських. Решта спірних пунктів буде порішена на другій комісії, рік опісля 1742 року¹⁾

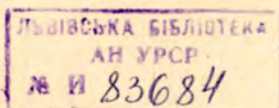
Невідомо, чи була визначена комісія в 1742 році й що вона постановила, але нема сумніву, що декрет: *boni ordinis* 1741 року не довів до бажаної ціли. Рада продовжала господарювати по давнішому, угнітаючи громадян; знова радні відхляють ся від оплат за міські доходів статі, марнують суми, повірені їм містом і инь. та се знова викликає заходи про се, щоби знов визначено комісію; для сеї ціли висилають ся депутати (здебільшого радні) до Варшави, дасть ся їм до рук значні суми, на розходи; вони розтрачують сї суми на свої потреби, забуваючи про міську справу або навмисне її відкладаючи²⁾. Коли й приїздять комісії, то на їх утриманне місто ассигнує нові суми; але радні, орудуючи й сими сумами, повертають їх на свою користь; повстав новий процес про затрату гроша, призначеного для комісії; та сама або иньша комісія розглядає сей новий процес і так далі без кінця.

¹⁾ Ibid., л. 601.

²⁾ Ibid., л. 729.

Сессия громади 1753 року пригадує раді декрет попередньої комісії й жалує ся, що декрет невиконується; декрет постановляє, щоби не тільки власники домів, але й ні один міщанин „навіть найспідліший“, не був вязнений на ратуші (що призначено тільки останнім гультаям і таким инь людям), а тимчасом радні волочать найліпших міщан з домів через місто й ображають їх; мартівське подимне віддано на руки радці Шагвина, а він незнати куди подів єї гроші¹⁾). Через те що на представлення громади ніхто не вважав, то в 1753 році подано обвизисту протестацію против ради до нової королівської комісії. Предмети скарги поспільства ось такі: 1) Магістрат, не звертаючи уваги на суворість декрету попередньої комісії, не допускає громади до виборів у число Сорок Мужів. 2) Магістрат вибирає на радних людей негідних, за гроші. 3) Сам вибирає на уряд регента й заряджує господарською управою безконтрольно. 4) Сам постановляє податки без згоди поспільства. 5) Радці і проконсулі та річний писар, що побирає платню, не дбають про порядок в архівних актах, акти не находять ся в архіві, як би слід, тільки по домах панів радних; коли громаді потрібний який небудь акт, то зіпрієш поки його віднайнеш серед актів, що валяють ся по землі. 6) Радні не платять нічого від всіх домів, що є в їх володінню. 7) Наверекір декретови комісії *boni ordinis*, магістрат має під своєю протекцією деяких ремісників; ніхто з цехмістрів не може їм нічого сказати тому, що коли який цехмістр скаже що небудь, то запрають його у вязницю під ратушом, яка є для злочинців, а не для порядних людей; тому то цехмістри, коли й бачуть що негарного в місті, мовчать. 8) На основі декрету ні один міщанин не повинен підпадати під кару без правильного суду; а тут діється инакше тому, що деякі з панів радних, не вислухавши, чи винен міщанин, чи ні, вдирають ся в його дім і наказують бити й вязати господаря; так, недавно Радзіловский бив, катував і покрівавив одного міщанина, що мав хартию нетикальности (*list salvi conductus*); те саме робив Радзіловский иньшим міщанам. 9) Пани радні, засідаючи на суді, звичайно бють і раять людей: приміром,

¹⁾ Іб., л. 871.

один міщанин діждав такого щастя від радці Зеленьского. 10) Радця Боровский, допущений до ради не за заслуги, тільки за гроші, публично в місті, без ніякої причини вдарив п'ястком в лице міщанина; він сам напав на власний дім другого міщанина з людьми, бив сьогож по голові палицею, від чого міщанин сей був недужий через декільки тижнів; далі без ніякого права зруйнував (zrójnował) його майно й самовільно загарбив солодовні; той самий радця побив палицею й вигнав за двері третього міщанина, що нагадав йому заплату своєї роботи. 11) Домагаючись від поспільства шаноби для себе, пани радні не знають її один для одного: недавно Зеленьский бив, кривавив і ранив неподібним способом жінку Маркевича й заподіяв їй таке, про що й говорити годі задля непогоди; коли ся справа опинилась на суді в магістраті, тоді один з радців для достоїнства, вниший для привязи прихилились на сторону Зеленьского; Маркевич не дістав сатісфакції; якож справедливости може сподівати ся бідний міщанин, що вдасть ся на суд, коли й радці між собою не бережуть правди? 12) Шляхотний Гершт, (радця) поступаючи мов незалежний пан, приказав міській службі забрати зі самого ринку пару коний з возом від Чернокевича без ніякої причини; свої коні Чернокевич відібрав назад, але віз лишає ся до нині у Гершта; власник воза і згадувати про нього боїть ся тому, що Гершт грозив засадити його у вязницю. 13) Радці Оханович і Рохольский в 1748 році, забравши від одного міщанина три ули пчіл, не віддають їх назад до сього часу й не платять за них та ще навіть замість заплати казали засадити міщанина у вязницю. 14) Шагин, висланий як депутат міста до Варшави, щоби по походити там за інтересами міста, дістав на се суму з міщаньскої кірвавиці й виходив для себе привілей на нове поселення, назване Шагинівкою, що стає шкодою для міських ґрунтів через те, що по привілеям міські ґрунти повинні йти на суспільний пожиток та з них місто повинно розділювати і своїм селянам; Шагин же присвоїв міські ґрунти собі. 15) Радні присвоїли собі по моровиці ріжні достатки, особливож срібні й золоті річи одного міщанина, яких ціна доходить до кількох тисяч; сі річи, ще перед смертю міщанина, були ним відіслані на польско-руський ратуш і віддані під догляд цілого міста; по смертиж сього міщанина радні, на кривду

спадкоємців, розділили річі між собою. 16) Радці Зеленьскій і Гершт, тримаючи корчемну аренду на польських фільварках, не принесли ні рахунків, ані доходів регентових, як би се повинно бути по розумінню декрету комісії *boni ordinis*. 17) Магістрат, на перекір привілеям, що надані цехам королями, приневолює цехи до незаконних робіт, себто панщинних; від них радні беруть коний та висилають їх більше ніж 100 миль далеко; а селян з фільварків, що їм сподобають ся або заплатають, увільнюють від усяких робіт і приймають *in corpus civitatense*. 18) Пани радні, побираючи платню по декретови *boni ordinis*, домагають ся ще більших пенсій, немовби то за свою діяльність; а коли прийде до них який бідний чоловік, так вони зараз вимовляють ся, що їм нема коли, мають жінку й діти та инь. і бажають сидіти дома спокійно, не вислухувати ріжних скарг; так вимовляти ся вони не повинні, бо придбали більші достатки на міських мастках, добули палати або в нагороді за уряд, або дорогою покупу; колиж випадає яка небудь справа, то пани радні не хочуть нічого знати звляють усе на регента й віцерегента. 19) Радні приказали регентови й поспільству зібратись на сесию для пожички гроший; а коли місто пожичило від камінецької капітули 4.000 польських золотих, від Єзуїтів 1.000 тивфів, Василян 1.500 зл. і від Єзуїтів ще бочку угорського вина за 30 червоних золотих, тоді радні повернули гроші і вино на свою користь, не складаючи ніякого рахунку. 20) Радця Радзіловскій захопив дім, куплений нншим, взяв уводни і до сього часу його тримає. Можна би (каже далі протестация) виписати три рази більше пунктів про кривди поспільства від магістрату, колиб тільки був час¹⁾.

Ми виписали зміст сеї протестації, відважуючись хочби й утомити читача її неісторичними деталями тому, що тільки в таких неісторичних документах виявляєть ся весь змісл великої історичної появи; тільки при помочи таких актів можна оцінити як слід славу самоуправу в словянських землях на німецькім праві. Та щасливий історик, що описує великі бої і славних героїв! Відблиск їх слави відбиваєть ся

¹⁾ Ibid, л. 878.

на самім письменнику... Наші герої, вони бють ся палицями по головах, а грофеями їх три улї пчіл або пара коний з возом...

Комісія 1753 року знов не досягла цілі: відносини між радою і громадою лишились давнійші. В 1757 році знова подає ся протастанція проти ради від лави, віце-регента й Сорок Мужів. Раду винує ся про крадіж, затаєнне, фалшованне документів і присвоєнне гроший; а саме радні викрали із правдивих актових проконсульських і лавничих книг королівські привілеї на село Кормильче, рескрипти й декрети ассесорії й комісій; не знати куди поділи декрет Радомського трибуналу в справі гарнізона; приневолити регента підписати ся на чистім папері при зложенню контракту на корчемну аренду, а потім записали на нїм меншу суму: викравши з канцелярії правдиві документи, вписали в книгу міського суду фалшиву реляцію декрету, звернену проти громади, в розумінню зовсім противнім правдивим комісарським декретам, за що й були обвинувачені перед варшавськими ассесорськими судами; повернули на свою користь більші суми, які відібрали від ріжних кредиторів.¹⁾

Не шукаючи далї деталїв сеї тяжкої боротьби скажемо одним словом, що боротьба тривала безнастанно, вичерпувала за соби міста й не вела до ніяких основних поліпшень у відносинах ради до громади. Так в 1769 році стрічаємо в місті знов комісію, якій і маїстрат і громада заявили, за обоїльною згодою, свої жадання та показали на способи, якими на їх думку, можна втихомирити суєспільність.

Більша частина пунктів сих „жадань“ звернена против поступків маїстрату.²⁾ Що „жадання“ лишились тільки як *ria desideria*, доказує отсе, що в 1773 році їміна постановила вислати до Варшави депутатів, аби вони просили у міністрів визначення комісії для привернення порядку в місті, що підупадало завдяки безладдю.³⁾ Одначе ніякі комісії, ніякі декрети ассесорій не могли перетяти зла, якого корінне ле-

¹⁾ *Ib.*, л. 963.

²⁾ *Ibid.*, л. 1187.

³⁾ *Ibid.* л. 1261.

жало в самій основі муніципального устрою міст. Будинок провалив ся від похибки в самім пляні та лишень коротковорі бачили в отсім чужі й хвилеві причини.

Проконсулі. Консульський уряд засідав постійно в означених днях тижня на ратуші. Засідання складалось із повного або неповного числа управляючих консулів. Провідник їх називав ся проконсулем, президентом або бурмістром. Провідниками ставали всі консулі по черзі. Первісно імовірно, була поведінка мати в управі тільки чотирох бурмістрів; тому то й рік був поділений на 4 частини; кождий бурмістр по черзі засідав в часі одної четвертини року й через те називав ся кварталним. По виході свого речінця (kadencyi) сей кварталний бурмістр передавав провід своему наступникови, при чім в актах записувала ся, приміром, ось така формула: „Spectabilis Bas. Fostik spectabili Joh. Opuszczenko officium proconsulare resignavit, claves a curia et acta reposuit“¹⁾. Прикінці року кождий бурмістр повинен був зложити обрахунок з виданих ним сум. Проконсуль рішає менші процеси і переводить сам один поліційні розправи без засідань консульського уряду, у своїм домі; се складало ся на officium proconsulare, від чого відрізнявалось officium consulare.

Проконсульський уряд подавав такі самі причини до скарг, які консульський; тут надужитя були навіть частійші, хоча, певна річ, сфера їх ділання була більше обмежена. Скарги на несправедливість і лютість проконсулів пливуть постійно. Так у 1704 році жінка одного міщанина жалує ся перед війтівеським судом на бурмістра Зволенського: в неприсутности її муже бурмістр дозволяв її сусїдови поставити ворота на її ґрунті, а коли вона на се не згодилась, бурмістр вилаяв її негоже; лякаючись дальших напастий від Зволенського, як бурмістра, вона перепросила його через поважних шляхтичів, в його домі; тоді бурмістр буцім то вдовольня ся та недавно без ніякої причини й діла, декілька разів взивав її через міського післанця до себе; занята гістьми, вона не могла прийти сама й післала свого сина провідати, по що

¹⁾ Ibid., л. 79 і инь.

її визнають; коли її син прийшов до Зволеньського й віддав належну честь бурмістрови, бурмістр вилаяв його з початку, а потім казав закувати в кайдани; тимчасом надійшла й мати і коли поклонилась бурмістрови, він її копнув ногою в живіт так, що ледви її не звалів з ніг; потім став її лаяти нечесними словами, образливими для женського роду і наказав повести на ратуш. У ратуші і матір і сина запроторили в арешт, призначений для злочинців¹⁾. Сьогож року до вйтівського уряду вніс скаргу на того самого бурмістра один міщанин із жінкою: Зволеньський, засідаючи на суді, покликав до себе сина позивача, якого тоді не було дома; жінка позивача, бажаючи провідати, про що діло, пішла сама; бурмістр став її лаяти і наказав взяти на ратуш; коли вона сьому стала противитись, бурмістр казав слугі вдарити її „обухом“ кілька разів; коли її син, повернувши, пішов розвідатись, що діє ся в уряді, бурмістр приказав взяти і його на ратуш невинного, а слуга на його приказ став бити „обухом“ і сина.²⁾ Такі випадки постійні і не треба наводити дальших примірів тим більше, що з висше наведеної скарги поспільства на раду вже достаточо видко поступованне бурмістрів з міщанами на суді. Читаючи такі акти знехотя питаєш себе: чим така управа ріжнлась від славної вовводської управи північно-руських міст?

Senior. Senior був особним урядником в Камінці. Львівський магістрат у своїй „раляці“ до камінецького магістрату внясноє значіне сеніора у Львові таким способом: „Уряд сеніора, не надає ся в нас виборами і належить до тих осіб, що скорійш других були покликані до консульського магістрату (або нвнших субселій та офіцій міста). Сеніор консульського магістрату має сей спеціальний привілей, що коли при яких небудь виборах міських урядників трафить ся рівність голосів, тоді сеніор має право рішити ту рівність; в таким разі його голос числить ся за два“³⁾. В Камінці одначе сеніор був постійним урядником магістрату і підпис його йде по підписі проконсуля, а инколи й перед тим (коли сеніор не був тоді

¹⁾ Кн. 4437, л. 228.

²⁾ Ibid., л. 237.

³⁾ Кн. 4430. відп. на пун. 13-ий.

проконсулем). Сен'юр являєть ся головно репрезентантом міста перед висшими державними властями; через нього подають ся прохання до короля¹⁾. Уряд сен'юра діставав ся не вибором і не через старшенство: один з річних консулів ставав сен'юром на цілий рік і таким чином становив постійний охоронний (консервативний) авторитет в тих часах, коли проконсулі швидко змінялись²⁾; в тім розумінню він був провідником магістрату. Згадуєть ся і віце-сен'юр³⁾.

Війт. Війт (в Камінці вибраний) се постійний член ради і разом провідник колегії лавників. У Львові війт став ся постійним членом ради наслідком сього, що рада, до якої належало право вибору війта, постановила 1642 році законом, щоби війт вибирав ся тільки з ради, а *senatus consultum* 1750 року знесло вибори й постановило між радцями чергу для переймання війтівського уряду⁴⁾. В „реляції“ до камінецького магістрату, львівська рада пояснює отсей порядок обсадження уряду війта таким робом:

„Війт *per turnum* настановляє ся на рік. Ряд починаєть ся від найстаршого консуля та йде до наймолодшого або останнього, що тоді кінчить початий ряд консульської колегії. Коли вмер який небудь консуль, тоді ряд війтівства перериває ся на 12 літ. Нововибраний консуль не входить у початий та нескінчений ряд, але повинен дождати нового ряду, що зачинає ся від найстаршого консуля і до сього ряду вже й він належить⁵⁾).

В Камінці не було закона про чергове війтівство; при загальних виборах один з консулів настановляв ся війтом. З дебільшого він лишав ся на своїм уряді не один, але два і три роки з ряду⁶⁾; а потім за яких два, три або більше літ вибирав ся знов. Без сумніву, довгочасність уряду війта впливала з конечности полишеня судової власти в руках

¹⁾ Кн. 4490. л. 47.

²⁾ В однім пункті „жадань“ міста Камінця, поданих королівській комісії, каже ся: „Що до всіх постанов, що прямують до охорони суспільного добробуту, сучасний сен'юр особливо повинен дбати про виконуванне їх, під загрозою кари за невиконуванне“. Кн. 5562, л. 1187.

³⁾ Кн. 4490, л. 32.

⁴⁾ Zubr; 22.

⁵⁾ К. Ц. Ар., кн. 4430, л. 20, відп. на пит. 2-ге.

⁶⁾ Прим. в Камінці від 1700—1702 р. війтом був Ад. Святлович, від 1703—1704 Мик. Павлич, від 1706—1707 М. Венгримович, від 1709—1712 знов Мик. Павлич і т. инь.

чоловіка, що вже знає кодекс та юридичну практику. В Камінці, се потреба було особливо задля недостачі людей пресвічених. Вибраний на вііта покидав колегію консулів, себ-то не входив у чергу квартальних проконсулів. На засіданях ради він брав участь, як консуль, зрештою вііт як член ради, мав львонь тільки дорадний голос; у заголовку віітвієського засідання магістрату звичайно зазначає ся; „Coram... (перечислене проконсуля, сеніора і консулів) praesente etiam...“¹, або *in auctum advocato...*². Значіне вііта що до ради означаєть ся ось якою відповідню львівської реляції камінецькому магістратови:

„Першенство й перед (potioritatem) у Львові веде проконсуль як одітий урядовою властію (uti regale tenens brachium); управа міста належить до нього й цілого магістрату, а не вііта, який тому називає ся не ректором міста, тільки судією (judex ordinarius)³).

В Камінці вііт вибирав ся „вільними голосами“ громади, приміром таким чином:

„На ратуші, в присутности бурґрафа й рефента іродеського, попереднього вііта русько-польського й попереднього вііта вірменського, нового вііта вірменського, лавників і консулів (юрисдикцій польсько руської та вірменської), попереднього рефента, досить иньших людей, достойних віри і цілого поспільства міста, вільними голосами висше згаданих осіб вибраний nobilis et spectabilis...“⁴).

Але в дійсности вибір його вповні залежав від ради. Знаком уряду вііта було срібне берло, з яким він засідав на сьвяточних *judica necessaria bannita*.

Скабінат (Лава). Колегія лавників давнійше була також замкненою, що сама себе доповняла потім звичай і закон уґрунтували право вибору лавників при раді — у Львові від 1661 року⁴), а в Камінці від часу одержання львівського права. В Камінці признане сього права раді появилось особливо тоді, коли по виході Турків перший раз приступлено до

¹) Кн. 4437, л. 562 і инь.

²) *Idid.* 4430, л. 20 відп. на 5 і 6 пункт. Коли в Камінці раз вііт засудив міщанина на арешт, сей останній сказав йому: „Я не слухаю твого декрету, я маю своїх панів радців“. Кн. 4437 л. 345 і 346.

³) Кн. 4438, л. 60.

⁴) Кн. 4562 л. 72.

загальних виборів: поспільство знає з документів давніших виборів і книг, що згідно з королівськими привілеями право вибору лавників належить до магістрату, та через те, що по недавнім освободженю від ворога та задля недостачі людей магістрат не може бути у відповіднім складі, поспільство приступає до вибору вїйта й лавників, застерігаючись, що се не повинно вийти на шкоду старим правам і звичаям¹⁾.

Число лавників у Львові було постійне — 12. Числож камінецьких лавників було не однакове; здається, що законним уважалось число 11: а саме як раз тільки вибрано перший раз по освободженю Камінця від Турків. Та через те, що з лави переходилось на консулів, то в 1704 році лавників лишилось тільки шість²⁾; иньшими роками число се доповнювалось, але не доходило до нормальної цифри³⁾. Вибрано лавників то з числа Сорок Мужів, то з цехмістрів і поспільства; у Львові, де були школи й більше просвічених людей, законом з 1661 року було приписане не вибирати на лавників з числа Сорок Мужів тільки тих людей, що мали ступень доктора прав, медицини або філософії, або тих, що були міськими писарями, або синдиками. В Камінці таке узаконення не могло мати місця.

Відносини лави до ради означають ся ось такими тезами львівської „реляції“ 1716 року:

„Приватні справи вїйта й лавників *ex actoratu sive reatu* підлягають присудови як консульського уряду, так міського магдебурського суду (*judicii civilis Magdeburgiensis*); колиж справа доторкаєт ся уряду вїйта і лавників, тоді розгляданє Ті належить до ради, *per viam recursus* тому, що від ради, немов від постійного вїйта, вони переймають власть вїйтівську й судову“⁴⁾.

Одначе з другого боку, самі консулі на випадок своїх злочинів, приватних або урядових, повинні підлягати якій не будь відповідальности. Ми бачили, як вони часто заявляють, що не є підсудними суду лавників; та всеж таки до вїйтівського суду постійно подають ся скарги на проконсулів і консулів та

¹⁾ Кн. 4562. л. 79. Про надужитє ради при виборі лавників кн. 4562, 1394 і 402.

²⁾ Кн. 4438 л. 21.

³⁾ *Ibid.* л. 37.

⁴⁾ Кн. 4430.

справи сї переводять ся на війтівським суді¹⁾, або на суді маґдебурскім (*judicium civile*). Сього особливо було потрібно тоді, коли громада запримчала, що рада наважує на права і привілеї міста, тому що ближшого і постійного, компетентного суду не було. Приміром, у Камінці один консуль вложив в інструкцію, передану послови до короля, листок, написаний по латині, що містив в собі замах на права міські; він сам говорив публично, що дібе ся того, щоби війтом був шляхтич, а бурмістра судив замок. Репрезентанти міської громади жалують ся на нього перед камінецьким маґдебурським судом²⁾.

Відносини коллегії лавників до війта були стількиж заплутані. Скарги на війта подавались до війтівського суду; в таких разях війт стаєть ся зі судії відповідником; місце провідника займає один з лавників або постійний віце-війт (субделегат). Тому то ва деяких засіданях війтівського суду одну справу рішає війт, як провідник, а в иньшій справі, на тім самім засіданю війт являєть ся позивачем або відповідником, а намістник — його суднею³⁾. Та трафлялось, що війт, надуживаючи власти, не хотїв уступати місця субделегатови та лишав ся одночасно і суднею і відповідником, приказував цілому судови, як *dominus absolutus*, лаяв позивача в очах цілого суду і при многих, чужих людях⁴⁾.

Головний рід діяльности лавників се суд і передовсім карний; та через те, що сфера карного права, не була ясно відмежена від сфери ділання цивільного права, а се останне від справ адміністрації і поліційного нагляду, впливають постійно колізії міського маґдебурського суду з урядом маї страцьким. *Judicium civile Magdeburgiense*, у львівським праві, складало ся з двох родів суду: а) *judicia necessaria bannita* і б) *judicia exposita bannita*. На перекір загальному законви

¹⁾ В 1709 році консуль Ал. Домбровський жалує ся перед війтівським судом на проконсула Вас. Хвостика, що, без згоди своїх товаришів, відсудив Домбровського від уряду консула, як незаконно (буцим то) вибраного, по довгочасній службі і разом з ним (К. Ц. Арх., 4430, л. 495). В 1703 році до війтівського суду подаєть ся скарга на цілу раду за перевишенє власти, а в 1704 році — на проконсула за незаконну постанову, зневагу й побите женщины і несправедливий арест (кн. 4437, лл. 180. 228 і 237).

²⁾ Кн. 4437, л. 202.

³⁾ Кн. 4435, л. 12.

⁴⁾ Кн. 4440, л. 158.

магдебурського судівництва перший рід судів (суд поточний або „*potrzebny*“) став ся з випадкового постійним. Разом з тим, рід справ, що йому підлягали, став уже не той самий, що в судах виложених (*exposita*), Суд поточний обмежував ся судовою властю нижніх мирових судів; він рішав справи особистих образ, невеликих довгів і т. инь. З иньшого боку, ми бачили, що процеси про особисті образи і грошеві спори належали й до суду консульського і проконсульського. „Реляція“ 1716 року хоче постановити ось таке розмеження судової власти двох урядів: ті справи що доторкають ся міського і цехового устрою й не потребують документів та ставлення свідків, судять ся у проконсульським уряді; всіж иньші справи, що потребують документів, свідків та присяги, переводять ся на війтійським суді¹⁾. Другий рід судів, суди виложени (judicia *exposita bannita*) відбувають ся з особливими церемоніями, при дзвоні ратуша і т. инь., що 15 день (навпаки загальним постановам магдебурського права і звичаям иньших міст). „Реляція“ означає цивільні справи, що належать *ad iudicium expositum*, таким чином: спадщини, *juris retractus, successiones et resignationes*, більші довги та контракти; до тогож суду належали й карні справи. Суд великий, бурграбський, мав у львівським праві такий самий характер, як усюди. На нїм проводив бурмістр. Сей суд відбував ся три рази на рік і рішав справи найбільшої ваги, як цивільні, так і карні.

Крім властивої судової власти, до коллегії лавників належало право переводити вступне слідство. Властиво слідча частина процесу не була віддїлена від судової; розслід відбував ся на суді через свідків, акти та присягу. Одначе, коли одна з позиваючих ся сторін жаждала розсліду на місци (*visiones*), тоді суд вислав кількох лавників; результати розсліду записувались у книги лавничого суду. Зрештою одна зі сторін могла домагатись розслідників з колегії консулів; в таким разі акти розсліду втягались у книги ради²⁾. Лавники мають право в осібній комісії (*dom. juris fidelium*) складати заповіти

¹⁾ Кн. 4430, відп. на пункт 5 і 6

²⁾ Ibid.

по домах, на жаданнє недужого: вони доконують розділу спадщини разом з публичним нотаріусом¹⁾. Але заповіти зложені лавниками і розділи, ними переведені, повинні бути внесені до ради для потвердження. Коли заповіт зроблено проти форми закону або привілеїв міста, тоді консулі, як сторожі міських привілеїв, можуть не потвердити його. Коли яка небудь сторона буде невдоволена розділом війта або його субделєгата і лавників, тоді має право просити раду про зміну розділу. Далі до лавників належала і судова власть виконання: введеннє у володіннє майном²⁾, присутність при виконаню карних засудів і т. инь. Особисті права лавників були майже такі самі, як консулів. Вони діставали утриманнє з ґрунтових маєтків, приписаних лаві, судових оплат і кар та певної оплати кожного нововибраного члена.

Субделєгат війтівський (віце-війт). Давнійшими часами сей уряд не був постійний; місце війта, на випадок його неприсутности, недуги або підсудности, займав один з лавників. Одначе згодом — перегадом лава дістала осібногo урядника, субделєгата війтівського, що засідав безпосередно по війтови. Се був постійний провідник коллегії лавників, а війт, як член ради, часто виступав як опозиційна власть проти неї. Від часу, коли уряд субделєгата став постійним, настановляв ся він мабуть на рік.

Ізба гмінна (Сорок Мужів). Више було вияснене, до яких надужить могли довести широкі права ради. А тому, що лава залежала від ради і способом виборів і обсягом прав то властиво місто не мало ніякої самоуправи. Більше ще: урядозі коллегії міста стають для нього прикрою й важкою власттю. Тому то громади ведуть зі своїми урядниками постійні процеси на королівських судах і перед комісіями. Ся „боротьба плебеїв з патриціями“ продовжалась до Стефана Батория, що в 1577 році завів у Львові нову громадську репрезентацію. Громада вибирала коллегію сорок міщан (20 з поміж купців і 20 з ремісників), що тодішній юридичній тер-

¹⁾ Ibid.

²⁾ Кн. 4437. л. 340. Трапляеть ся одначе введеннє в володіннє *per plenariam officii presentis residentiam proconsularis, consularis, advocatialis scabinariusque*; див. кн. 4436, л. 18.

мінольогії називалась *к в а д р а г і н т о в і р а т о м*. Це заведенне впроваджено й до Камінця в часі присвоєння львівського права. Не треба думати, щоби скількість членів імінної палати завісди відповідала назві Сорок Мужів: у Камінці бувало їх 24, 25, 26 ¹⁾ та навіть 15 ²⁾. На початку XVIII віка в Камінці сама коллегія називалась коллегією Двадцятичотирох, але потім знова привернено давнійшу назву Сорок Мужів. Хоч вибори Сорок Мужів відбувались в часі загальних міських виборів, не виходить ще з сього, щоби ціла коллегія мусіла змінюватись що року: більшість лишалась постійно; „висаджували“ з іміни тільки людей непевних та підсудних і т. инь. В Камінці вибрано до іміни не по класам (як у Львові), тільки по обрядам: половину обряду римського, половину грецького. На основі постанови комісії *boni ordinis* 1741 року, до коллегії Сорок Мужів вибирають ся громадою і квадрагінтовіратом люди чесного імени й відповідного достатку ³⁾. Та через те, що збори міської громади не мали нічого означеного і постійного, то коллегія Сорок М. являлась так саме замкненою в собі, як і рада з лавою, себ то сама себе доповнювала. Зрештою, се її право лишалося тільки в законі, бо в практиці і після постанови комісії *boni ordinis* вибори до коллегії Сорок попали в руки ради, як се видно з нової скарги від іміни:

„По виданню декрету комісії *boni ordinis*, магістрат не звертаючи уваги на суворість сього декрету, не допускає поспільства до виборів для доповнення комплексу Сорок Мужів; сам магістрат, не питаючи іміни, настановлює всякого, хто би лишень дав гроші“ ⁴⁾

Р е г е н т і в і ц е р е г е н т. На чолі імінної палати стояв регент, що називавсь *інколи маршалком*. Його вибрано з числа Сорок Мужів, або з лави що року. По „реляції“ львівського магістрату, *famatus regent honoratae communitatis* вибирається в дни звичайних виборів міських урядників; при виборах регента захує ся свого роду наступство; у Львові одного року регент вибирається з поміж кушців, другого року

¹⁾ Кн. 4438, л. 21, 60.

²⁾ Кн. 4490, л. 13.

³⁾ Кн. 4568, л. 601.

⁴⁾ *Ibid.*, л. 878.

з ремісників. Вибраного реґента представляє громада магістратови й у присутности обох їх складає він присягу на свій уряд¹⁾. В Камінці й у сїм разі приноровлено не подїл на класи, тільки на нації й обряди так, що одного року вибрано реґента польської нації, другого року — руської. Коли реґент був католицької віри, віцереґент був православний і відворотно. З початку до поспільства належав тільки вибір кандидатів а потверджене кого небудь з тих кандидатів на реґента або віцереґента належало до магістрату. Приміром :

„Іх милість панове мужі разом з поспільством міста Камінця, зіштовшись на звичайне місце ратушеве, на сесию генеральну для виборів, одноголосно вибрали кандидатів на реґентство й шафарство та подали до апробації шляхетному магістратови, милостивим панам своїм“²⁾

Тоді було вибраних 6 кандидатів на реґентство і віцереґентство. Але королівська комісія 1741 року порішила : реґента Сорок Мужів вибирає не магістрат, тільки квадрантовірат, магістрат натомість тільки потверджує вибраного³⁾. Тому то на дальших виборах „мужська (себто їмінна) ізба“ представляла вибраних трех кандидатів на реґентство і трех на віцереґентство не магістратови, тільки поспільству. Останнє більшістю голосів рішало вибір⁴⁾. Зрештою рада не скоро відступила свої права. Вибраний реґент складав ось яку присягу перед радою і громадою :

„Я, Н Н, присягаю Богу Всемогучому, в Тройці Св. Єдиному, Королеви його милости панови нашому милостивому, шляхотному магістратови й цілій радї, теперішній і будучій та цілому поспільству, що на урядї своїм реґентським, на який я вибраний, буду вірний радї й послушний; буду хоронити по своїм силам права, привілеї й вольности, надані сьому місту, щоби вони в нічїм не потерпіли шкоди і зменшення, скільки стане в мене хисту, буду прибїльшувати суспільне майно, вислухувати по сумлінню й відбирати рахунки податків і міських складок від екзакторів та складати сумлінно такий самий рахунок податкових сум, много взятих, перед панами консулями й депутатами станів (ordines); міських тайн нікому не виявляти му, хіба що сього висший суд його королівської милости зажадає; скликувати му квартальні сесії Сорок Мужів що чверть року з відома бурмістра й панів радних, годитись на податки, що на них згодять ся стани (ordines) міста більшістю голосів, або підирати сторону розумнійших, на наради в ратуші по словіщеню (intymасуї) пана бурмістра і панів радних громаду скликувати

1) Кн. 4430, відповідь на пункт 8.

2) Кн. 4562, л. 517.

3) Ibid., л. 601.

4) Кн. 4490, л. 39.

та сам у визначенім часі точно приходати. Коли стане ся що вебудь проти права, декретів і привілеїв міста, або міщани зазнають кривди від кого небудь без суду й достаточної причини, тоді скорше не приступлю до протестації, чи маніфестації в актах „resularia“, поки не оповіщу про се панів радних раз і другий. Печаливо буду дбати про се, щоби в місті процвітав всюди спокій та згода між міщанами. Обіцюю не відступати від сього для дарів, кар'єри, приязни, споріднення, страху, гніву, ненависти або чого небудь иньшого. Так мені Боже поможи і Сьвята Твоя Мати“¹⁾.

Наводимо тут сю форму присяги тому, що вона містить майже всі роди діяльності імени й регента з'окрема. Регент, очевидно, мав подвійне значіння: провідника імени і трибуна народного. Імінна палата збиралась чотири рази до року на звичайні сесії, що тому й називають ся кварталними; сесії відкривають ся одначе з відома й дозволу ради, отже при опозиції ради вони можуть бути й не зібрані²⁾. Рада посіла регентови спис осіб, що мають право бути на зборах; людий же підзорних для неї вона віддає під суд і таким чином вкорочує число членів инколи до 15-ти³⁾. Звичайно на сесіях колегія Сорок засідала разом з лавою; в такім разі голова лави, субделегат вийтівський ставав у розріз із вйтом, як членом ради. Бувають, хоча й рідко, сесії без участі лави. На сесіях виборчих лави й Сорок Мужів прилучувалось ще поспільство в неозначенім складі. Крім кварталних сесій були ще сесії надзвичайні. Коли виринали питання, що потребували безпovolочного полагодження, або не предвиджені випадки, регент звертав ся до ради з проханням скликання надзвичайної сесії. Порядок кварталної сесії був такий. Рада уклала „пропозиції“, проєкти законів (біллї); сюди належали і проєкти нових податків для покриття біжучих, чи нових потреб, заходи коло забезпечення прав і інтересів міста (посилання депутатів до короля й на сойм, визначення адвокатів для ведення або почину процесів зі сусідами-шляхтичами), визначення сум для нагороди членів ради, проєкт нових будов і инь. Сі пропозиції подавались

¹⁾ Кн. 4430, віди. на пункт 8.

²⁾ Кн. 4490, л. 47. Регенти з поспільством і імінними просять уряди видання проєкту на кварталну сесію; заявляють, що й без того багато є потреб, над якими годить ся подумати; пригадують раді, що вона, відбираючи присягу, обіцює збирати сесію кожного кварталу.

³⁾ Кн. 4490, л. 13.

з початку сесії, і були головним предметом її розправ. Одначе Гмінна палата, зі свого боку, мала право подавати раді свої проєкти яких не будь, на її думку, конечних справ, скарги на бездільність і повільність самої ради та инь., що й становило так званий „additament“ до постанов сесії. Таким чином постанова (ляудум) сесій складалась: а) з рішення питань, поданих радою і б) з аддітаменту. Написаний по пунктам результат сесії подавав ся раді; пропозиції рада прийняті сесією ставали законом; на пропозиції ізби ради повинна була відповісти зараз. Але ізба часто мала нагоду жалуватись на се, що рада не спішить ся з відповіддю; в такім разі на другій сесії ізба повторювала свої пропозиції¹⁾.

В разі потреби прийняти яких небудь важних заходів в часі сесії, наступало сполученне міських урядів (*ordinum*), себто рада сполучувалась з лавою і колегію Сорок²⁾, инколи при участі поспільства. Богато членів ізби ходило на сесії неправильно, иньші знов зовсім не ходили; се приневольовало ізби до постановлення примусу: за приміром міста Варшави виновник за третім разом тратить свій уряд.³⁾ Рада пригадує ізбі в своїх пропозиціях, щоби вона відбувала свої засідання „в тихости духа і спокою серця“⁴⁾. Що спокій серця легко можна було прогнати, видно з сього, що в міських рахунках часто читаємо: „На пиво або на горівку для панів Гмінних стільки“. Обставина ся зрештою не чужа і панам радним і взагалі всяким колегіям при засіданнях. Ясна річ, що до ізби належала власть законодатна, а до ради власть виконання, а до лави судова. Се все ясно показане в постановах комісії *boni ordinis*:

„Податки, говорить ся в них, постановляють не консулі, лише колегія Сорок Мужів і лавників за згодою громади, на зборах, що повинні бути зібрані *anticipative*. Ляудуми (постанови) податків повинні бути записані в книгах проконсульських або війтівських, поки ще розпічне ся їх стягання“⁵⁾.

¹⁾ Кн. 4562, л. 729.

²⁾ Кн. 4490, л. 37.

³⁾ *Ibid.*, л. 43.

⁴⁾ Кн. 4490, л. 13.

⁵⁾ Кн. 4562, л. 601.

Ізба в кождім виконуванню своєї власти стрічає безупинні перепони з боку ради; приміром камінецьке поспільство жалує ся, що

„хоч всі податки повинні бути накладані регентом Сорок Мужів і поспільством, магістрат накладає податки propria autoritate; хто вдає ся до панів радних, сей дістає протекцію і на нього визначає ся менша сума, про що й виходить поменшення доходів“¹⁾.

Або:

„Консулі не хочуть виконувати ляудумів громадських, постановлених радою, лавниками й Сорок Мужами; до того ще: багато консулів потайки забирає до своїх домів розклад подимного податку, постановлений на ратуші і підписаний власними руками сих, що там засідали, та самовільно й по впадоби одним зменшують податки, а других обтяжають несправедливими додатками“²⁾

Щоби представити докладнійше круг предметів, що були в заряді ізби а з тим і характер її відносно до ради, наводимо тут у витягу протокол засідання одної камінецької квартальної сесії:

Засідає регент, віцерегент, субделегат, лавники і їмінні.

На засіданні рада подає такі пункти: а) рекомендує регентам і їмінним перевести ревізію (obrachunek) броварської аренди по причині кінця контрактних речінців та зревідувати аренду камінецького млина і восківниці; б) постановити марцевий податок; в) зарядити виплату платні міським слугам; г) заплатити ремісникам за роботу коло гауптвахти; д) пригадує, щоби теперішні регенти відібрали від попередніх регентські книги та інші письма. — Їміна в своїй постанові відповідає на се: а) Тому що регенти з лавою та ізбою не мають ані контрактів, ані інвентарних книг, ані відомостей про недоплати, коли які були попередніми роками з боку арендаторів, бувши регенти мають обовязок зложити інвентарні книги (жовту, сіру і новозаведену) та оригінальні контракти. Крім сього, вони повинні списати недоплати арендаторів, віддати спис їх теперішнім регентам і перевести в присутности нинішніх регентів ревізію млина, восківниці і броварів (горалень). б) Хоча ізба не має ніякої відомости про міські приходи й розходи, про довги, що залягають на місті, і проценти від них, хоча через те й не може бачити законних основ, для чого наложено марце-

¹⁾ Ibid., л. 878.

²⁾ Ibid., л. 394 і 402.

вий податок на бідних міщан, то всеж, звертаючи увагу на заяви регентів, що не стає їм гроша на неминучі потреби міста, ізба з жалем годить ся на податок: податок повинен бути постановлений лавниками і регентами з їмінними і поспільством, з прилученнем цехмістрів усіх цехів, без присутности радних; потім повинен бути підписаний тими, що постановлюють податок, та вписані в регентську і рахункову книгу без ніякої поправки; опісля регенти з їмінними виберуть люнара. в) Міським слугам і ремісникам, що працювали на гауптвахті буде заплачено; одначе попередю розходи повинні бути записувані не в чорнових книгах (rapularzach), тільки в книзі рахунковій, формальній. Регенти, по зложенню обрахунку бувших регентів, повинні що року записувати приходи з аренд, податків, держав маєткових та консенси на ґрунти, а також розходи, на сесснях повинні показувати єї записки приходу і розходу лаві і їмінним. Відповівши сям робом на пункти, подані радою, ізба долучує свій additament: а) рада повинна подбати над стяганням податків з не-міщан, що живуть і торгують у місті; б) рада повинна подбати про зворот недоплат від камінецьких Вірмен; в) їмінні мужі уважають для себе великим утиском се, що мусять ходити з податками до президента (проконсуля), або екзактора подимного і просять їх увільнити від них; попередю будуть збирати подимне цехмістри в своїх цехах та віддавати, ксму треба; г) їмінні жадують ся, що судовий інстїгатор, виходячи поза права свого уряду, вмішує ся в цехові справи, платню бере більшу, ніж позволяють засоби каси і т. инь.; д) сессийна ізба просить, щоби до міського стану не приймались цехові без рекомендації цехмістрів, а всі иньші без рекомендації регентів і вєшних осіб¹⁾).

У сїм протоколі та у формі присяги регента доволї докладно означає ся обсяг власти регента, як постійного урядника. Предмети заряду сеї дікастерві ось такі:

1) До регенти переходить поволї ціла господарська частина управи. По означенню комісії *boni ordinis*, регент, з доданими йому люнарами від ради, лави і Сорок Мужів,

¹⁾ Кн. 4490, л. 40.

орудує всіми міськими доходами; але перед кінцем свого уряду він складає рахунок перед виборцями з ради, лави і квадрантовірату¹⁾. Чи сей рахунок складав ся до ладу, видно з висше наведеного акту та інших²⁾). Деяких регентів навіть королівська комісія не могла приневолити до віддання рахунків. Господарський бік діяльності регента взяв гору над усіми іншими так, що він називаєть ся ніколи економом³⁾. До якого ступня господарська діяльність регента могла бути обмежувана вмішуваннями і зарядженнями ради, видно з отсих скарг:

„Радні недозволеними способами приневолюють регентів до підпису асекурацій ріжним кредиторам; складаючи аренду з корчемним арендатором, що віддавалась перше за 1500 польських флоренів, радні всилували регента наперед підписатись на чистім блянкеті; а потім на сїм блянкеті виписали меншу суму та, взявши опієля гроші від арендатора, розділили їх між собою“⁴⁾.

В ляудумі одной сесії ізба заявляє, що зібраний податок діставсь у руки одного радного і він невідомо куди запропастив сї гроші, „а на регентів, каже далі ляудум, кричать та нечесними їх лають“⁵⁾. Хоча регентови Сорок Мужів (про се мова в дній скаргзі камінецького поспільства) комісія *boni ordinis*, надала власть відбирати всі доходи та орудувати ними разом з люнарарми й лавниками, то всеж магістрат, настановлюючи на регентство сього, кого хотів, а не по бажанням поспільства, захоплює гроші в свої руки і видає їх по своїй волі; колиж який регент віддавав квіти, то робив се на приказ, не бачучи й не знаючи нічого, зі страху перед вязницею ратушною і підратушною⁶⁾. Тому що арендаторами доходивих предметів (коршем і т. инь.) були здебільшого радні, то такі арендатори зовсім не складали рахунків регентови на перекір декретови *boni ordinis*⁷⁾. Законні відносини ради до господарської управи регента лежали в тім, що проконзуль давав ассигнати, а регент квіти, на які виплачувано гроші⁸⁾.

¹⁾ Кн. 4562, л. 601.

²⁾ Ibid., л. 1187, також кн. 4490, л. 21.

³⁾ Кн. 4490, л. 134.

⁴⁾ Кн. 4562, л. 967.

⁵⁾ Ibid., л. 871.

⁶⁾ Ibid., л. 878.

⁷⁾ Ibid.

⁸⁾ Кн. 4490, л. 37.

2) Регент є оборонцем прав та привілеїв цілого міста. В Камінці гмінна ізба наказала регентам завести особну книгу для записування кривд, нанесених місту й міщанам від гарнізона¹⁾

3) Регент, як репрезентант поспільства, боронить його прав перед радою, внесеує протестації в актові книги й веде з нею процеси.

Канцелярйні і полїційні уряди. Рада, лава і гмінна ізба становлять разом цілу судову, адміністративну й господарську управу міста і творять так звані „ordines“. Всі иньші урядові особи се тільки наймлені урядники. Зрештою у Львові була ще коллегія 10 мужів, або радше, часова ревізійна комісія для відбирання рахунків від приходу і розходу за попередний рік. Чотири члени сеї комісії визначувались радою, а шість — Сорок мужама; такий порядок установив ся по довгих перепонах з боку ради, що хотіли визначувати 6 членів, а ізбі полашити тільки настановленне чотирох. В Камінці, по означеню комісії *boni ordinis*, ревізійний комітет повинен був складатись із шістьох членів, по двох від ради, лави і квадраїнтовірату. Ревізія повинна була переводитись два тижні перед сьвят. Матвієм²⁾ (перед загальними міськими виборами). Та й тут рада виявляла охоту загарбання права ревізії в свої руки³⁾.

а) Люнар. Поки економічна частина управи не опинилась в руках регента, головним урядником від міської господарки був господар міста, инакше люнар, або шафар, чи вкінці прокуратор⁴⁾; його вибирала первісно рада зпоміж Сорок мужів; звичайно перша у списі мужів, імовірно найстарший і достойніший, ставав люнаром. Трафлялось одначе, вибирали і не з поміж Сорок мужів⁵⁾. Йому визначувалась річна платня 20—50 зл. При виборах сама рада висказувалась инколи, що ніхто з радних, анї вїйт не повинні мішатись до ніяких доходових річий під карою 100 гривен⁶⁾.

¹⁾ Ibid. л. 2

²⁾ Кн. 4562, л. 601.

³⁾ Ibid. л. 1269.

⁴⁾ Кн. 4440, л. 126.

⁵⁾ Ibid.

⁶⁾ Кн. 4438, л. 60.

Власть люнара з початку цілком була рівна власті регента: він видавав квіти, без яких не могло бути ніякої видачі грошей. Одначе на останок шафарі стали тільки помічниками регента. Поборцями податків (екзакторами) визначували в Камінці не постійних урядників, тільки часових, осібно при кожній потребі, до сього визначували инколи лавників¹⁾, инколи міщан, що належали до муніципальної сторожі, десятників²⁾.

б) Інститор. Як господарська власть регента належали давнійше до шафара, так ниньший б. к. урядованя регента, а саме обовязок стеретти порядку і спокою в місті був давнійше в руках осібного урядника, інститора. Значинне сього урядника, хоча чисто поліційне³⁾, могло розширюватись до неозначених границь. Хоронячи від безправа, злочинів і рабунків, він міг в імени міста розпочинати процеси проти усіх осіб, навіть прибраних висшою властю. Се можна бачити з отсех примірів. Інститор протестує проти війта за те, що війт безправно загарбує чужі маєтки⁴⁾. Се було в часах, коли по виході Турків з Камінця, громадяни, що там ще лишили ся, самовільно загарбували ґрунти у зруйнованім і запустілім місті, а люди, що мали власть, доконували рабунків у широким розмірах; особа, проти якої протестує інститор, має трохи що не одиноку власть у місті, се одинокий консуль, який пережив цілий період турецького панованя. Але й нові, що йно вибрані члени магістрату, йдуть за його приміром: тоді то інститор заявляє проти нововибраного лавника, що „він, захопив чужі маєтки і дозволяє собі богато, не платить чиншу три роки та не доказує права спадщини на занятий дім“⁵⁾. Інститор totius communitatis протестує против одного міщанина тому, що він не розібрав своєї клуні, відповідно до

¹⁾ Кн. 4490, л. 37.

²⁾ Кн. 4440, л. 449.

³⁾ Уряд інститора по ординації кременецькій (К. Ц. Арх., кн. 1973, л. 46.) означає ся так: 1) інститор повинен тихомирити всякі крики вчасі відбування судів на ратуші; 2) він повинен видавати позви, стягати грошеві судові кари, спонукувати людей, щоби являлись на суді і сам бути на суді; 3) кожної пятниці він обовязаний подавати судії реєстр судових рішень.

⁴⁾ Кн. 4437, л. 322.

⁵⁾ Кн. 4438, л. 15.

заборони ставлення клунь серед міста; йому навіть пригадували сю заборону, та він не сповнив її; тепер же клуня згоріла і мало що не спалила ниньших будинків¹⁾. Інститор жалує ся, що якийсь

„Гавричко передягає ся три рази на день, що приносить сором цїлому місту тому, що офіцери глузують собі з того і представляють нас убогих міщан генералови так: вони, бач, дуже багаті, коли три рази на день змінюють такі багаті одежі“²⁾.

Зі скарги поспільства ми бачили вище, що власть інститора могла стати ся дуже пригнітаючою і важкого для міста. З приростом влади регента інститор став його помічником³⁾.

Писарь ради. При слабій письменности й инколи таки повній неписьменности панів консулів, писарь стає урядником найбільше важним. Загальне маґдебурьке узаконене звертає на сей пункт особлившу увагу. Писарь, як се приписує закон, повинен бути чоловіком здібним і звязаним присягою. Закон визначає задалегідь найострійші кари, щоби відхилити надужитя з боку писаря: писар, що написав неправдивий запис, тратить руку, а коли він сфалшував що в маґістрацьких книгах, то повинен бути покараний огнем. В багато місточках, каже *Porządek sądów miejskich*, радні з війтом та лавниками обсаджують писарьські порожні місця людьми, до сього нездібними, клехами або пияними шкільними учителями. Лавники судів висшої інстанції знають добре, що инколи не можуть розвідатись про ніяку потрібну річ при апеляції, що приходить до них від місточка. Де нема доброго пусаря, там всі судові розеліди й записи повинні бути диктовані яким небудь більше освіченим членом суду. Звісно, що дуже часто прокиднують ся спори між не богобоязливими прокураторами за недоладну латину⁴⁾. Всі ті скарги вповні можна прикласти й до більших міст, з виїмком небогато таких, як Львів. Про нечесність та ледарство⁵⁾ писарів свідчать численні скарги в Камінцв, про їх нездарність до письма, — всі акти, писані безграмот-

¹⁾ Кн. 4440, л. 398.

²⁾ Кн. 4437, л. 898.

³⁾ Кн. 4562, л. 1274.

⁴⁾ *Porz. sądów miejskich*: про писаря.

⁵⁾ К. Ц. Арх., кн. 4562, л. 873.

ною або дивовижною амальгамою латинських, польських, німецьких і українських слів. Уряд писаря ніколи сполучував ся з урядом лавника а навіть консуля¹⁾, одначе здебільшого він обсаджував ся нанятими письмаками, ніколи шляхтичами темного походження, що опісля показувались проворними злочинцями. Писарь діставав річну платню, що ніколи вкладалась на арендаторів міських маєтків як особна условина аренди²⁾. Крім сього, він діставав за плату за кожний випис та реляцію і брав участь при розділі судових кар. Ревізію архіва переводили регенти, а вкликало її таке крайне недбальство в його заряді, що писали і книги лежали по домах радних, валялись по підлозі і т. инь.

б) *Вірменська юрисдикція.*

По виході Турків з Камінця небогато з Вірмен, що розбіглись були, повернуло на своє старе місце перебування. Число всіх камінецьких міщан Вірмен, по „каталюгу“ 1704 р., було таке: 1) *judices* (члени вірменського уряду) — 8; 2) *vigi* (члени громадської коллегії, квадратінтовірату з регентом і віцерегентом) — 14; 4) *communitas* (громадяни власники домів) — 36; 4) *młodzieńcy* — 15³⁾. Зотсього перечислення мешканців видко, що вірменська юрисдикція була безсилна в боротьбі з численнішою юрисдикцією польсько-руською. З отсеї обставини скористала сильніша юрисдикція і розпочала гнобити вірменську. В 1702 році вірменська юрисдикція (війт і 6 лавників за згодою квадратінтовірату) постановлює ляудум сього змісту: вірменська громада бачить неприхильність польського магістрату і давньої руської юрисдикції, сполученої з тим магістратом, бачить, що ніякої справедливости не добуде за свої кривди; сих, що ображують честь Вірмен, не караєть ся, а урядники польсько-руської юрисдикції приневолюють людий вірменської народности піддаватись польсько-руському судови; вкінци, наперекір усім королівським привілеям, постарались для себе таких привілеїв, що нищать права Вірмен; тому то громада рішилась просити через старосту камінецького, визначення

¹⁾ Кн. 4490, л. 11.

²⁾ Кн. 4562, л. 818.

³⁾ К. Ц. А., кн. 4439, л. 128.

королівської комісії для порішення спорів з польсько-руською юрисдикцією і сусідними шляхтичами, що забрали Вірменам їх поля й луги; та що комісія не може відбуватись без коштів, то вірменська громада обов'язує ся покрити її розходи, скільки їх буде¹⁾. Незвісно, чи відбула ся отса комісія і чи зробила вона що на користь Вірмен. Одначе за яких сімнадцять літ бачимо боротьбу обох юрисдикцій в цілій повнії. В 1719 році бурмістр польсько-руської юрисдикції вніс протестацію проти Вірмен до війтівеського й лавничого уряду. Зміст сей протестації такий:*)

„Вірмени беруть перевагу над тутешніми міщанами (через те Вірмени як би не признають ся міщанами камінецькими) і старають ся знищити польську юрисдикцію; захопивши управу пограничного міста, ладнають ся незалежно, самі собою та шкочить Полякам, де тільки можуть; скинувши з себе (wylamawszy się) власть тутешнього магістрату (вислів зовсім неправдивий, бо незалежність вірменської юрисдикції була потверджена законом), бажають жити в пограничній місті незалежно, хоч є чужоземцями (натяк на політичну непервинність Вірмен), хочзнають, що коронна конституція, яка передає Камінцви права міста Львова, наважує їм виявляти послух та пошану шляхетному магістратови, бурмістрам і радї, як прімасам міст, та вікаріям сьвятої королівської величності, слухати їх постанов і в усіх інтересах зносити сязними (така плутанина відносин справді була введена самим законом і він не зміг її відхилити постановленнем двох самостійних управ в однім місті); та вони не то, що не поважають магістрату й не подають ся йому, вони ще і власть, належну до магістрату, собі присвоюють: дають право громадянства в місті, не уважаючи на основне право міст; судять та рішають справи ґрунтові, хоч такі справи належать до польської юрисдикції; дають інтромісії, (відданне в посіаість) нт такі ґрунти; відбувають приватні сходи (в іслів знова брехливий) та постановляють таємні конституції, Бог зна які, шкідні не тільки для міста, але й корони польської. Щоби чнищити польську юрисдикцію та піднести свою, Вірмени старають ся розігнати і так уже невеличку жмірку польських міщан, що є в біднім положенню (ми бачили, кілька було Вірмен у Камінци на початку XVIII віка), та заволодіти цілим містом. Осібні постанови вірменської юрисдикції без попередніх зносин з магістратом і поспільством (себто, польсько-руським; протестация часто забуває робити сей додаток, не признаючи зовсім Вірменам права до осібної управи) наводять тільки клопоти польській юрисдикції. На наругу бурмістрам і радцям, пани Вірмени, як чужоземці, не знаючи ні читати, ні писати по польськи та не розуміючи польської мови, не знаючи зовсім законів, у великій гординї рахуючи тільки на свої гроші та на майно

¹⁾ Ibid. л. 55.

*) В дальшій цитатї замітки автора подані розстріленим письмом.

думаючи, що польська юрисдикція вже не міднесе голови, називають себе всюди бурмістрами й радцями. Магістрат Вірмени не признають своїм начальством; тому то відчахнули своїх ремісників від польських цехів і позаводили свої цехи, не маючи до сього права від королів і на перекір звичаєм иньших міст (питання про належність до цехів, було одно з найтрудніших завдяки різнородности юрисдикцій). Вживають насильств для загарбання маєтків польських міщан і засобів жити; хоча, на основі давних прав, вони можуть шинкувати тільки мальвазією і мушкатами, тай то в пивницях, вони присвоїли собі продаж всяких напиктів: пива, меду, вин, горівок; публично відкрили шинки в домах і в каменницях своїх (а тим часом таке право надане Вірменам привилеєю короля Яна Казимира, 1658 р.); ведуть торгівлю не тільки турецькими, але й перськими товарами (в руках Вірмен була головно торгівля зі Сходом) та залізними предметами. Присвоїли собі скляні й будки, що стоять під ратушом і належать на основі всіх прав до польського ратуша та були відступлені Вірменам по виході Турків тільки на довічній праві; видумали собі дідичне право до них, не хочуть їх ані звертати, ні платити від них чиншу, а через те дах і стіни ратуша руйнують ся. На сплату контрибуцій, наложених на місто, з бідю дають третій гріш (себто третю частину контрибуції цілого міста) не вдовольняючи ся тим, кожний зних осібно, де лишень може, шкочить польській юрисдикції, нехтує та зневажає її. Так Ст. Мелькович, незаконно і проти коронних конституцій вибраний Вірменами на уряд війта, відбирає власть польському війтови, який на основі львівського права, повинен провадити у вірменським уряді та рішати справи, що доторкають ся сього народу (знов не правда); вірменський війт присвоює собі міську управу, називає себе і війтом і бурмістром і радцею міста, вмішує ся в діла, що в своїй основі, належить до бурмістра та повертає на свою користь чинш з будок під ратушем. Недавно, коли заряджене бурмістра були сі будки запечатані (в цілі стягнення чиншу) він розірвав печатку. Незаконно діставшись на такий уряд, він ще до того не сповняє його, як годить ся: не дає сатисфакції Полякам на їх скарги проти Вірмен, не пильнує виконання засудів, які сам давно вже видав, зневажає всюди польський нарід, а свій протегує та потурає йому в очевидних неправдах. Вкінци, він змагає ся довести до крайної руїни не тільки Поляків, але й цілий нарід: дав одному Вірменинови пропустку до міста на дві особи і таким чином впустив до міста зараженого Вірменина, через що мало не заразив міста і граничної твердині⁴¹).

Розглядаючи сю протестацію, бачимо, що надужитя з боку Вірмен, які дали причину до неї, не можуть бути названі особливо великими та, що більша частина обвин протестації неправдива, а иньші дрібні. Правдивою причиною ворожнечі між Поляками й Вірменами є розділ обох міських управ, постановлений законом. А тим часом, при організації

⁴¹) Кн. 4562, л. 158.

міської управи по маґдебурському праву, не було вільної можливости заховати рівноправність міської людности! Сполучення юрисдикцій було поневоленням одної з них, се гарно розуміли і Поляки і Вірмени; примір руської юрисдикції стояв перед очима. В 1724 році м. Камінець (себто польська юрисдикція), висилаючи інтернунція на варшавський сойм поручує йому „постарати ся на соймі, щоби Вірмени були прилучені до нашої юрисдикції з причин устно йому пояснень“¹⁾. Для покінчення спорів між юрисдикціями визначувались часи королівські комісії, які видають постанови, не завжди однакові. В 1736 році лава польсько-руської юрисдикції протестує проти ради тої самої юрисдикції між иньшим тому, що рада не виступає енерґічно проти Вірмен, дозволяє їм будуватись на ґрунтах польсько-руської юрисдикції, приймає їх до лави і потім до ради, „без ніяких заслуг з їх боку для юрисдикції польсько-руської“, не дбає про стягання з Вірмен третього гроша на суспільні потреби (на мости, мостові і твердинні будови)²⁾. Імовірно, спонукана сею протестацією рада постарала ся о комісію в 1742 році. Рішення сеї комісії було неприємне для Вірмен і тому на другий зараз рік 1743, на прохання Вірмен визначає ся нова комісія. Вірмени голосять, що польська юрисдикція, годуючи ненависть до вірменської, добула собі декрет на основі неправдивого рапорту на комісарськім суді, в неприємности Вірмен, що тоді не мали документів та проти королівських привілеїв. По силі сього декрету відібрали у Вірмен майно та вигнали їх з власних їх володінь³⁾ Натомість польсько-руська юрисдикція заявляє, що Вірмени не виповнюють декрету комісії 1742 року, себто не платять чиншу від домів, поставлених у царкулі польсько-руської юрисдикції, не віддають третього гроша, себто третьої частини міських податків і трех фльоренів побору від кожної крамниці на користь маґістрату польсько-руської юрисдикції. При тім піднесено проти Вірмен ще й иньші обвини, які не мали ніякої юридичної вартости⁴⁾. Наслідком таких скарг декрет комісії 1743 року

¹⁾ Ibid., л. 222.

²⁾ Ibid., л. 394 й 402.

³⁾ Ibid., л. 780.

⁴⁾ Ibid., л. 788.

знов обвинив Вірмен. Та останні наново почали справу і виграли її в тім самім році 1743. Таким чином, за два роки (1742—1743) видано три декрети королівських комісій, що взаємно нівечили один одного. Се, розуміть ся, не спинило дальшого розвитку боротьби: 1744 року стрічаємо нову протестацію польсько-руської юрисдикції проти вірменської¹⁾, а в 1747 році нову королівську комісію в Камінці для порішення спорів обох юрисдикцій²⁾. Кождий зрозуміє, як впливали на міський добробут сї хронічні процеси, розпалюючи все більше і більше взаємну ненависть. Самі розходи на утримання комісій та чудові кошти доводили до руїни засоби обох сторін, про що і згадують протестації сих часів³⁾. Принцип компетенції суду, який домагавсь, щоби суд відбував ся в тій дікастерії, до якої належить відповідник, приноровлювалось також до різних юрисдикцій одного і того самого міста. При обохліній ворожнечі юрисдикцій, такий порядок доводив до нових завад та безкарности злочинів⁴⁾.

Вкінці, до упадку добробуту вірменської людности в Камінці доводила й сама організація вірменської юрисдикції⁵⁾. З поданного више „каталога“ камінецьких міщам вірменського походження видко суспільний устрій сеї юрисдикції, а саме те, що вона є відбиткою суспільного устрою польсько-руської юрисдикції. Управа складає ся з вїйта, коллегії присяжних з писарем, та коллегії Сорок Мужів з маршалком і віцемаршалком на чолї. Вїйта вибирають що року присяжні й Сорок Мужів в присутности поспільства з поміж судиїв (присяжних) „на основі привілеїв і старих звичаїв“⁶⁾. Вибір dokonує ся в дни загальних громадських виборів, дни ап. Матвія⁷⁾, в присутности депутатів польсько-руської ради. Присягу складає ся перед бурїграфом (як заступником старости,

1) Ibid., л. 770.

2) Ibid., л. 731.

3) Ibid., л. 770.

4) Кн. 4441, л. 1 і 2.

5) Устрій вірменської юрисдикції не може бути тут виложений з такою повністю як треба, тому що ціла половина актових книг сеї юрисдикції писана у вірменській мові, для нас незрозумілій.

6) Кн. 4439, л. 135.

7) Ibid., л. 245.

коли сього останнього нема), ніколи в присутності регента іродського та інших шляхтичів¹⁾. Король Владислав IV приказав камінецьким Вірменам подати собі правила вибору вїйта на будуче. В 1634 році Вірмени подали таку постанову. Вибір повинен відбуватись що року в дни св. Матвія; він доконує ся маршалком, Сорок Мужами та 50 особами з посіпльства. Спис сих останніх повинен спорудити маршалок зі Сорок Мужами три або чотири дни перед виборами. Вони повинні бути порядними та осілими громадянами (ті, що не мають нерухомого маєтку, не можуть бути виборцями). Спис їх повинен бути поданий до перегляду вїйтови й радним. Тільки по потвердженню спису виборці можуть бути скликувані. Коли вїйт через урядового слугу сповістить їм зазив на вибори, тоді вони, зібравши ся, повинні поводитись як найчемнійше та найгіднійше, щоб не нарушити поваги ратуша і судових радних. Коли вїйт зложить свій уряд, громада, подякувавши вїйтови за труди, повинна вийти з комнати на гору для нарад; потім на засіданню, громада іменує вїйтом того, кого їм Бог покаже, з поміж радних; вибір рішає ся більшостію голосів. По законови й сути річи ніхто не може займати два уряди в однім часі; тому то від нині намістники не повинні бути вибрані на вїйтівство; намістник повинен сповняти свій уряд, а вїйт свій (уряд намістників опісля був знесений, а в чім містив ся він — нам невідомо). Також радний не може займати двох урядів, себто, не може бути радним і писарем одночасно, лишень повинен вдовольнятись одним урядом. Така постановова повинна мати силу на вічні часи. Ся постановова, переведена на засіданню „намістника-вїйта“, панів радних, маршалка й мужів, потверджена королем 22-го марта 1635 року²⁾.

Судова власть вїйта по королівським привілеям незвичайно широка; апеляция від засудів вїйта йде тільки до ассесорських судів. В його руках лежить ціла адміністрация вірменської громади. Відносини власти вірменського вїйта до магдебурського суду (себто вїйгівської власти польсько-руської юрисдикції) неозначені: по закону, поступованне вірменського

¹⁾ Ibid., л. 95.

²⁾ Кн. 4442 л. 477.

війта підлягали контролі тільки вишого уряду, але в актах стрічаємо випадки формального суду над приватними поступками вірменського війта на міськiм маґдебурьським суді. Приміром, в 1715 році один Вірменин жалує ся перед війтівським урядом (польської юрисдикції) на війта Т. Богдановича: Війт вночі прийшов до його дому і лаав його словами, які повторювати соромно; ображений зніс се. Потім його жінка, почувши такі слова війта, сказала: „За що ваша милість мужа мого такими словами лає? Не годить ся тобі, як тій бурі вічній, находити вночі на людей“. Війт, не шануючи жіночого роду, вдарив її по голові палкою так, що вона зараз упала скрoвавлена, полумертва; але війт не пожалів її, ще два рази вдарив її по голові і вийшов, кажучи: „Мужевитвому ще ліпше буде“. Війтівський суд польсько-руської юрисдикції займив ся сею справою і переслухав сьвідків, які виявили, що напад війта на дім міщанина був сповнений в товаристві ксьондза та двох шляхтичів. Причини й наслідки сеї справи невідомі ¹⁾. Ясна річ, що при таких поступках війта власть його серед громади не мала, як се видно з актів, належної пошани ²⁾. Такі були війти, та не ліпші й судії.

Коллегія присяжних або судіїв вірменської нації складалась з вісьмох, або менше довічних членів: обставина се, що доводила до тих самих некористних наслідків, які ми бачили при поясненю устрою польсько-руської юрисдикції. Судії лишаяють ся на своїм уряді навіть тоді, коли доконують гидких учинків. В 1705 році війт Нвк. Ованисович і цілий уряд протестує проти судії Яна Кшиштофовича за те, що він підчас суду, коли акти були вже відкриті та один акт уже записаний, счинив непорядок на ратуші, криком і лайкою на другого судію Б. Ісаєвича, а потім вдарив його кілька разів рукою. Уряд уважає се за образу урядового місця, а В. Ісаєвич, зі свого боку, заявляє, що се вже звичай Кшиштофовича коїти непорядки на ратуші, та що се вдає ся йому безкарно ³⁾. А тим часом і на тим засіданю (25-го червня), і на другім 27-го червня), Ян Кшиштофович був записаний в ряді засі-

¹⁾ Кн. 4440, л. 430.

²⁾ Кн. 4439, л. 35.

³⁾ Ibid. л. 225.

даючих судиїв та не переставав бути судиєю й опісля; стрічаємо його ще в 1713 році. Тоді саме иньший судия, Бр. Туманович, счинив івалт на ратуші і був засуджений, за те на шеститижневий арешт і заплату 70 гривен кари; але й він лишає ся судиєю та стрічаємо його в 1713 році. Довічність судового уряду склонювала присяжних до ледачого її відбування: судиї не ходять на засідання і тому в 1705 році вірменський уряд був приволоений привернути ляудум 1658 року, на основі якого кожний, хто не хоче приймати уряду, коли його виберуть на судню, повинен бути засуджений на заплату фунта золота; судняж, що вже зложив присягу, але не сповнює своїх обовязків, повинен бути покараний подвійно, двома фунтами. Тому що стрічаєть ся судиїв, які або зовсім без причини не ходять на засідання, або подають ріжні викрути за свою непрясутність, то такі судиї повинні піддаватись карі 15-ти грошей за кожний пропуск та крім сього тратять вони свою частину судових доходів, з виїмком оправданих випадків непрясутности на суді¹⁾. Ся постанова зараз поки війшла в житє. Судия Бр. Аксентович уперто не приходить на засідання; тому то уряд, не маючи вже терпцю, прикладає до нього попереднє ляудум, на проханнє одначе деяких осіб лагодить засуд, визначаючи виновникови двотижневий арешт і заплату $\frac{1}{2}$ кружка воску на вірменський костел в разі не же сповнення сього декрету судия повинен заплатити 200 гривен²⁾. Незвісно, чи поправив ся лїнвий судия; але в 1713 році бачимо його війтом. Актів книги наповнені головню процесовими справами поміж членами коллєгії присяжних; в більшій їх часті появляють ся відповідцями, а часто і позовниками і відповідцями—судиї; процеси простих міщан, членів вірменської громади становлять менше число актів. Судиї ведуть між собою процеси, передовсім в справах особистої образи і занедбання обовязків. Сі справи певна річ, не так важні як справи надужитє, до яких також вела довічність судиїв. Через те що війти і судиї орудували міськвими доходами безконтрольно, вириннали часті надужитя в справах економіч-

¹⁾ Ibid., л. 134.

²⁾ Ibid., л. 135.

них. Так 1704 року один міщанин заявив на виборах, що був-
ший війт Бр. Ісаєвич, який орудував доходами карвасорських
млинів, мусів був в часі дорожнечі дістати принаймніше сім
тисяч, а тим часом зложив він обрахунок тільки на 700 зл. На
таку заяву міщанина не то що не звернули позору та ще покли-
кали його перед суд за нанесення особистої образи судії Ісаєви-
чеви і міщанин був спонуканий обмежитись заміткою, що судії
поступають проти закона і виявляють незнання магдебурського
права, чим ще більше обтяжив свою вину ¹⁾. Розуміть ся, що
колегія суднів не могла мати пошани з боку громади.
В 1704 році судия Кшвштофович жалує ся на реґента Сорок
Мужів, Грибовського, заявляючи, що реґент публично в уряді
сказав йому: „Я не признаю тебе судією“. Тимчасом Грибов-
ський жалує ся на судню, що сей останній публично в ра-
туші сказав йому: „Я не признаю тебе маршалком“ (реґен-
том). Надто Грибовський пояснює, що він аж у відновіди на
слова Кшвштофовича сказав йому образливі слова. Справа
виринула тому, що уряд не вибрав одного з чотирох кандида-
тів на „мужество“, представлених маршалком. Суд взяв сторону
судні, що боронив справу цілого уряду. Тоді Грибовський за-
явив на суді: „коли ви не потверджуєте одного з чотирох
(наших кандидатів), то ми не будемо вам кланятись, віддамо
вам права і самі виберемо собі на мужество“. Коли вкінці
суд наказав Грибовському представити свідків для своєї
справи з Кшвштофовичем, тоді він, виходячи з ратуша, ска-
зав: „Не слухаю я вас, дениде найду собі лад“. Суд засудив
Грибовського на арешт, грошеву кару та перепросини ²⁾. Із сеї
справи між иншим видно, в як відносинах була колеґія Со-
рок Мужів до колеґії суднів.

Як бачимо з „катальога“ міщан вірменської юрисдикції,
квадратінтовірат вірменський був нечислений (всього 14 чле-
нів); та всеж таки вибір на „мужество“ підлягав ріжним
обмеженням; мужем не міг стати міщанин, який що йно
вступив у число міщан. В 1710 році маршалок Сорок Мужів,
разом з мужами, просить уряд допустити до присяги на

¹⁾ Ibid., л. 102 і далі.

²⁾ Кн. 4439, л. 95 і 96.

громадянство і разом з тим на мужество одного міщанина, що був давніше громадянином міста Камінця (а потім імовірно вийшов на вільше місто). Уряд вважає можливим прихилитись до сього прохання тільки задля недостатчі людей у громаді, але з вимовою, що на далі се не повинно повторюватись ¹⁾. Справді, около сього часу явились на вїтївський уряд польської юрисдикції судні вірменської нації і просили записати в актах ось таку постанову реґента і мужів вірменської нації. Повна сессія Сорок Мужів разом з польським маршалком, инакше реґентом, зібравши ся в справі міщанина Авґ. Пижондовича і розглянувши її, відкрила, що Пижондович був давніше міщанином, мужем і радцею в Камінці, та коли під місто підступив ворог, він зломив присягу й утік, не маючи вже більше наміру вертати назад; пробував щастя у Львові, Люблінї, старав ся про вїтївство в Станиславові і потім вернув ся сюди та домагає ся давнішого місця в радї. Сессія рішила не дозволити на се, не мала одначе нічого проти нього, коли зложить присягу на *jus civile*, потім дістане ся в число Сорок Мужів та опісля на радство, коли його виберуть. Зрештою, сессія, полишає магістратови польсько-руському волю робити по своїй думці і по законам ²⁾. Уряд вірменський звертає ся з сею справою до польського уряду, імовірно, наслідком скарги інтересованої особи. Вірменський уряд не рішаєть ся сповнити постанови Сорок Мужів своєї юрисдикції, признає сам свою залежність від польсько-руського уряду і віддає справу його розглядови. Таким чином діяльність коллегії вірменської юрисдикції постійно обмежує ся і паралізує ся присутністю сильнішої власті. Се особливо можна сказати про коллегію Сорок Мужів; її діяльність є головно законодатна; одначе більша частина постанов, та ще найважійших, повинна доторкатись цілого міста. Власть видавання таких постанов не може належати ні польсько-руському, ні вірменському квадрантовіратови з окрема; але квадрантовірат польський вважає себе справжнім представителем міста і присвоює собі сю власть, збори ж вірменські

¹⁾ Кн. 4441, л. 22.

²⁾ Кн. 4442, л. 282.

вважає тайними сходами, а їх постанови незаконними; спільні збори обох квадрантівів трапляють ся дуже рідко, лишень в таких випадках, коли треба подбати перед висшим урядом за процеси з посторонніми шляхетськими дікастеріями, або в такім разі, коли постановляють ся такси на предмети торговлі. Свм робом, компетенція Сорок Мужів вірменської народности обмежує ся до неважних та нечисленних справ: постановлювання контрактів на аренди громадських доходів і посілостей¹⁾, вибору регента, віце-регента й урядників економії, екзакторів і шафарів²⁾. Вибір регента відбував ся по загальних міських виборах; приміром:

„1706 року 6-го марця прийшовши особисто до уряду, мужі вірменської нації представили, згідно з давними правами і звичаями, вибраного на уряд маршалка Сорок Мужів п. Гр. Миколаєвича, а разом з ним і екзакторів та шафарів, просячи уряд, щоби їх potwierдив. Уряд, привнаючи їх прохання законним та опираючись на права, надані найяснійшими королями, силою і власттю своєю potwierджує...“³⁾“

Через те, що коллегія Сорок Мужів вірменської нації має таке мізерне значіння, то й маршалок її, репрезентант її, користує ся дуже обмеженою власттю: при широких юридичних правах він являє ся як би прокуратором громади й піднімає доходження в її імени. В 1704 році регент Грибовський підняв процес против одного міщанина за образу якогось сусіда; зрештою, обвинований протестував проти такого вчинку регента й казав, що буде відповідати тільки тоді, коли сам ображений буде позивачем; та уряд не прийняв сеї вимовки⁴⁾. Крайнє роздробленне самоуправи на міста, юридикції, коллегії і т. и. позбавляє великий принцип самоуправи цілої його ваги й користі.

в) *Відносини міста до посторонніх юрисдикцій.*

Роздробленне міської управи на різні дікастерії паралізувало добродійне діланне самоуправи й було причиною по-

1) Кн. 4439, л. 287 і инь.

2) В актах вірменської юрисдикції, писаних по польськи, нема протоколів сесій вірменського квадрантівівату. Ї вони імовірно в актових книгах, писаних по вірменськи тому, що „мужі“ здебільшого не знали по польськи і підписували ся на польських актах по вірменськи. Тому то круг діяльності коллегії Сорок Мужів не можемо окладно означити.

3) Кн. 4439, л. 245, також л. 210 инь.

4) Ibid., ч. 95 і 96.

стійних взаємних жалінь та процесових справ. Одначе крім дикастерій міської управи, по всіх містах, не виймаючи й сих, що користувались повним маґдебурьським правом, мали силу адміністративні і судові заведення не-муніципальні. Колізії між одними й другими були немвнучі, вони виходили частною з самого закона, частиною зі самоволі властей. Внеше натякнули ми, що при наданню маґдебурьського права, міста ніколи не освободжувались вповні від власти старости, як громадянських урядників, від військових командантів і економічних арендаторів. В містах з повним маґдебурьським правом ся залежність була менша, ніж у інших; але й міста першої категорії були в залежності від замкового уряду. В Камінци уряд орудника твердині був відділений від старостинської власти і відданий особіному комендантові, начальникови гарнізона. Таким чином тут втворюють особні відносини міста: 1) до замкового уряду і 2) до гарнізона.

1. Судова власть замкового уряду що до міщан, по закону, повинна обмежуватись процесами між міщанами й землянами, коли сі останні є відповідниками. Щоби показати, як швидко та як удатно гродський суд віддавав справедливість міщанам у процесех їх зі шляхтичами, наведемо тут розбір одного цікавого процесу. Шляхтич Богуш, дідич села Борншківця, без ніякого права вийшов за межу міських ґрунтів і земель с. Борншківця (хоч вона була виразно зазначена курганами, *scopulis* і каміннем *lapidibus*) та прилучив до своїх володінь міські поля, луги й сінокоси аж до річки Мукши, обробляв і збирав з них збіже та сіно, присвоїв собі місцея пригідні для пасік, обведени валом за річкою Мукшою і доконав „нечестивого“ діла: порозкидав кургани (*scopulos*), вчинив наїзд на міщанські пасіки та забрав декільки улиїв. Коли міщани подали скаргу на се до гродського суду, Богуш наважував ся на їх житє, вчинив наїзд на дім якогось Хмеля, що жив при Ляцьких воротах, лааяв його, звертав на нього копїє і наважував ся на житє. По тім Богуш наїхав на поля позивачів *turmatim et armatim*; орючі міщани подалсь на втікача, полишивши плуги; він дігнав їх, приловив та ображував словами й ударами, і ранив; між міщанами був також і один радця (консуль). Богуш займив силою около 50 возів сіна, гнав за Ів. Старим до самого міста і дігнав його, бив і зранив, обіцяючи подібно збити кожного міщанина, де

якого зустріне. Вкінці, Богуш наказав поїти худобу в р. Му-кші; декільки разів бив за се пастуха до крові і займав воли. В 1709 році на всі ті безправні вчинки була подана скарга до гроду від цілого уряду польсько-руської юрисдикції та кількома міщанами особисто ображеними; але ся скарга лишилась без полагоди. Тоді в 1710 році висші урядники обох юрисдикцій подали нову скаргу на Богуша; наслідком сього, в тім самім в 1710 році, сю справу перший раз доручено судови і суд постановив інквізицію, себто зажадав від позиваючих ся сторін поставлення свідків, *rei gestae bene gnaros*. На друге засідання сьогож 1710 року відповідники не поставили свідків; за те Богуш та його спільник Паплинський (шляхтичі) були засуджені на заплату позивачам 14 польських марок та суд приказав їм, під погрозою вічної баніції, поставити свідків на найближшій судовий речінець, себто на другий рік 1711. На с'м третім засіданню відложено розелід справи до найблишого речінця, немов то за згодою обох сторін, в надії замирення. Четверте засідання в сій справі відбувалось того самого 1711 року і розелід знова відложено до найблишого речінця, буцім то вдруге за згодою позиваючих ся сторін. В пятім засіданню 1712 року були особисто присутні в'їт і проконсуль польської нації, в'їт вірменської нації і проконсуль „юрисдикції грецької віри“ (Василь Хвостик) в імени цілого маістрату та юрисдикції „польської, грецької і вірменської“; з боку Богуша став на суді земський рефент. Та через те, що Богуш був тоді послом на варшавський сойм, то розелід справи відложено знов до другого засідання. Тому то справа знов була доручена судови на засіданню 1713 року і тоді явились на суд особисто в'їти юрисдикції польсько-руської та вірменської з одного боку, а земський рефент з другого, за Богуша. Та що останній був уже дома, то суд зажадав, щоби він особисто явивсь до відповідн. Відповідники (Богуш зі спільником своїм) зажадали апеляції до люблинського трибуналу; гродський суд не позволив на апеляцію; проти сього відповідники протестували, а суд репротестував, що поступає *non temere, sed jure mediante*. Коли вийшов речінець, визначений Богушеви декретом суду для особистої появи на суд, тоді суд уже приказав явитись сторонам. Відповідники знов зажадали апеляції до лю-

блинського трибуналу; суд знов не дозволив на се і відповідники протестували, а суд репротестував, що поступає non temere, sed iure mediante. Томуто, не входячи в осуд головної справи, суд визначає за несповнення двох своїх декретів (за непоаяву) подвійну кару відповідникам, по 14 польських марок від кожного, крім заплати кар на основі давнійших декретів та обов'язує відповідників представити жадану інквізицію на найближшій судовий речінець, під погрозою вічної баніції, яку оповістить ся як раз у тім судовім речінці. Від сього декрету відповідники ще раз зажадали апеляції до люблинського трибуналу і суд ще раз не допустив до апеляції; відповідники протестували, а суд репротестував, що поступає non temere, sed iure mediante. Потім позивачі обвиняють відповідників перед гродським судом за те, що вони не явились на третє а навіть четверте (що вже понад форми суспільного права) візвання перед гродський суд в справі незаплати кар, поставлених попереднім декретом, і просять, щоби тепер, по думці давнійшого декрету, оповіщено баніцію. Суд, признавши сю обвину справедливою, постановляє баніцію і визначає для її оповіщення ministerialem regni generalem. Сей останній сповнив свій обов'язок, явив ся на суді і доніс, що alta sua et sonorosa voce оголосив баніцію та подав до відомости всіх, як годить ся по законowi і звичаю. Суд сповіщає про се старости, під яких дикастерією є відповідники та їх маєтки, pro facienda et agenda ¹⁾. Та хоч як грімкий та звучний був голос поліційного урядника, він рідко звертав на себе увагу осуждених; нам відомо, що се то була баніція в Польщі. Надто ще баніція не була оголошена за злочини проти міщан, яких не полагджено, тільки за непослух судовим декретам. Значить ся, даремно місто потерпіло різні образи і страти від шляхтича, міські ж урядники потратили багато часу на безплідні засіданнях пятилітного процесу.

Судові справи між міщанами у містах з повним маґдебурським правом не підлягають прнесудови старостинського уряду. Одначе нетривкість муніципальних судових та адміністративних властей, постійні скарги громади на магі-

¹⁾ Кн. 4023, л. 164.

страт і магістрату на громаду, викликували знехотя вмішуння старости.

Так в 1703 році один міщанин поскаржив ся старості Контскому на війта й лавників за те, що війт, давно знаючи про страшний злочин одної міщанки Хшановскої (здаєть ся отровнене), гає справу на судах, потурає злочинцям проти позивача і доводить його до розходів, а далі за те, що війт не позволив позивачеві подати апеляції до старостинського уряду.

„Тому то — каже староста — взиваю тебе, війта, з лавниками на суд для кари за несповнення обовязку, а Хшановску за злочин, по уставі про кари, що містять ся в статуті, конституціях і законі нашім.“

На суді повинні бути подані свідоцтва, добуті слідством, отруя з посьвідченням хірургів, яких маґдебурський суд посилав на слідство разом з двома лавниками, з підписом власноручним ¹⁾).

В 1707 році староста Контский оповіщує, що йому подають ся „законні прохання та иньші донесення про непорядки та спори між обивателями міста Камінця, особливож про се, що деякі обивателі не хочуть бути послушні урядови і не поважають судів“; з иньшого боку обивателі жалують ся на уряд, що зносять від нього безправний гнет та що уряд надуживає власти і переводить незаконні арештовання. Староста, сповняючи волю покривджених людей та запобігаючи дальшим непорядкам, визначує свою комісію (урядників іродських: судию, буріграфа й реґента з одним ксьондзом); комісарі повинні, не зрертаючи уваги на неприсутність одного або двох з поміж себе, приказати сторонам явитись до себе і судити їх потім по правді та покарати винних. Далі вони повинні приказати магістратові, щоби він подав реєстр доходів: старості донесли, що магістрат зібрав значні суми за ірунти, а тимчасом сліду не ма поправок ані на ратуші, ані на баштах; крім сього магістрат дістає доходи від пива, чиншу, мита; куда се все діваєть ся — староста хоче знати детайльно, „тому що, каже Контский, се мое право“, й одинокий спосіб відвертати законні претенсії з боку обивателів ²⁾).

Трудно вгадати, скільки таке поступованне старости було агідне з законом. Тоді в усіх галузях справ цілої держави

¹⁾ Кн. 3957, л. 81.

²⁾ 3931, л. 36.

факт брав гору над правом. Замітний одначе погляд старости, який дивить ся на свою влась що до міста з повним маґдебурьським правом, як на власть висшу від усяких маґдебурьських заведень. В останніх з двох наведених випадків Контський, переводячи ревізію міських доходів і розходів, фунгує як адміністративно-господарський урядник: місто є частиною королівського майна, порученого йому і він уважає своїм обовязком дбати про добрий лад сього майна. Одначе ся печаливість близько сумежна з надужитями і постійно до них перебирає ся. В пунктах про кривди для міста Камінця (Præiudicia miasta J. K. M. Kamieńca Pod.) головною причиною міста вважають ся надужитя з боку іродського уряду, а саме:

а) Уряд протегує Жидів без огляду на се, що вони (на основі королівських декретів 1447, 1598, 1602, 1654, 1663, 1665 pp. і коронних конституцій 1659, 1670, 1699 pp., ляудумів Подольського воеводства та инь.) не можуть не то що торгувати, шинкувати або осідати в Камінци, та ще й лишати ся тут довше, ніж три дні і селитись ближше, як три милі від міста. Жиди, під протекцією замку, поселились у місті й на передмістях та що-раз більше множать ся і вкорінують ся, так що в самім місті є більше ніж 100 Жидів: вони що дня шинкують всякими напитками на крайне зруйнованне християн, ведуть покуп та продажу ріжних товарів і займають ся ремеслами; тому то християни збідніли та бідніють до краю. Замок віддає свої доходи з міста на аренду Жидам; таких арендаторів по праву повинно бути тільки чотири (тай то лишень коли нема арендаторів християн); староста позволв ім привести собі пятого, рабіна, позволв ім поставити собі синагогу й оселитись домами на самім ринку. Сі арендатори замкових доходів все поступають собі зі звичайними надужитями. Королівська комісія, розбираючи процес міста зі старостою Потоцким в 1750 році, постановила за 24 годин вигнати Жидів з міста військовою силою.

б) Староста і буріграф заводять незаконні й важкі оплати: на основі привілеїв Юрія й Александра Корятовича 1379 (1374 р.?), Казимира 1491 р., Жигмонта 1525 року, Жигмонта III. 1592 р., Михайла 1670 р., Августа II. 1703 р., Августа III. 1735 р. й особливо на основі декрету королівського 1549 року (коли порішено спір між Влодским, тодішнім старостою й ка-

мінецькими міщанами), старості належать ся тільки оплати від худоби (по 1 гр. від бика) й від риби (по три риби від воза). Одначе по турецькім панованю кріпшала власть і могутність старости, та місто зі страху мусіло платити безліч важких старостинських оплат від крамниць, від всяких напиків і торгів по табелям, визначеним старостою. Приміром, по закону, замкови належалась акцизна оплата по 3 золотих від котла за кожного чверть року (kwartal); та замкові арендатори, від часів турецького пановання, крім сього стали збирати від кожної квартаи привезеної горівки по 3 гроші від продавця, а потім почали брати четвертий гріш від покупників; від вина, привоженного до міста, замкови нічого не належалось, але арендатори стали побивати від кожної бочки по 10, опісляж по 18 золотих, а так саме й від меду. Дохід від будок (крамниць), що стояли на ринку, йде на місто, одначе замкові арендатори беруть по 3 зл. від кожної з них; висше згадану оплату від риби вони побільшують самовільно, побираючи осібно на замок й осібно на буріграфа та розширюють сю оплату на рибу солену, сушену та нвнш. Коронні конституції надали місту мостове, а замкові арендатори відібрали його від міста. Від поживних артикулів, довожених до міста околішніми селянами, не належить ся ніяке мито; замкові арендатори його завели й сим викликали дорожнечу. Без ніякого права відбираєся оплати від цеха різників. Вкінци самі міщани, освобождені від мита в цілій державі, оплачують його у власнім місті. Незалежно від снх поборів на користь замкової аренди, буріграф стягає на свою користь осібно ріжні побори. Всі сі надужитя, імовірно, були вичислені і через комісією 1750 року; комісія загаує їх на далі й постановляє, що законною оплатою на користь старости повинні вважатсь, крім оплати від худоби й риби, побір від чужоземних (себто не камінецьких) кушців, що привозять що небудь до міста, а саме по 6 грошів від кожного коня або вола; виймають ся з нього лишень селяни Подільського воеводства, що привозять до міста поживні продукти. Інші незаконні вчинки старости (будова шанку на місце давнійшого міського, побір від млина, поставленого самими міщанами та нвн.) також відхилені декретом комісії¹⁾.

¹⁾ Кн. 4562, л. 652.

Утримання комісії містом коштувало не дуже то тано; одначе постанова комісії нічого не значила: в тім самім 1750 році висилаєть ся делегата на сойм, щоби він постарав ся потвердження сього декрету через „візитаці“ сенаторів і соймових послів. На сю потребу даєть ся йому 600 польських золотих¹⁾. Коли місту не легко було подужати якого там шляхтича Богуша, то ще труднійше було процесоватись з Потоцким. Дійсно, процес міста зі старостою тягне ся й далі, як в усіх королівських містах аж до самого упадку Польщі.

в) Бургграф силує місто до сповнювання службової функції при гродеськім суді, він не тримає арештантів, що підлягають його судови, як велить закон, на замку і відсилає їх до міських тюрем, при яких мусять міщани тримати сторожу; наказує також цехам оружно провадити злочинців на місце кари. Справді в 1717 році війт польської юрисдикції подає на війтівський суд протестацію проти магістрату сейж юрисдикції, такого змісту: Бургграф Локучевський приневолює міщан та передміщан стерігти арештантів, а тимчасом у місті нема доброї тюрми. З початку прислав до війтового дому Жида-злодія, а потім і багато інших, яких війт приказав стерігти і сам стеріг; стерігли передміщани, що наслідком такого гнету збідніли й усі хотіли розбігтись геть. Хоч вони і стерігли, то арештанти розбігли ся, поломивши гакн (запори), двері й колодки. Не уважаючи на се, що все було поломане, бургграф казав відвести до війтівського дому одного арештанта, представленого паном Паплинським. Війт просив сторожи, але бургграф сказав, щоби стерігли міські цехи; тому то, коли арештанта привели до дому війта, сей останній не прийняв його та казав заперти двері. Бургграф пішов до коменданта і просив, щоби взяти війта в і н д и ю²⁾ („ліпше було просити, щоби сюди взяли злодія“, запримічав скарга). Комендант не згодив ся на се, але вислав на езекуцію 10 жовнірів, поки не поправлять тюрми й не приймуть сього арештанта; тому то війт післав його до пана Паплинського. Вкінци, недавно віддано під арешт двох арештантів; війт не противив ся прийняти їх, колиб ли-

¹⁾ Ibid., т. 657.

²⁾ Підземна тюрма в Камінци.

шень дали сторожу; та буріграф уперто стояв при тім, що стеретти повинні цехи. Арештантів сих привели до дому війта; та жінка його, в його неприсутности, вигнала їх з дому. За се буріграф тягне війта на гродський суд, відзиває ся про нього негоже й каже: „коли міщани не хочуть приймати в тюрму злодіїв, то видко, мають з ними звязь та задумують одно.“ Війт, зійшовшись з радцями на ратуші, жадав, щоби подано протестацію проти буріграфа від цілого міста, а радці, немов би ся справа їх не доторкала, не хотіли протестувати і видають війта; а тимчасом війта се справді не доторкає, бо війт не має права орудувати ключами від ратуша і тюрми ¹⁾.

г) „Буріграф (тягне далі скарга) незаконно вмішуєся в бурмістрівську управу, приміром, що місяця переносить пекарів з місця на місце“. Вкінці, „він же вмішуєся в роздаванне кватир гарнізонним офіцерам і воякам та визначає кватир у радців (против закона).

Останна обставина, а саме відносини міста до гарнізона так добре та ярко характеризує безсилле муніципальної свободи, що розглянемо їх детальнійше.

2) Присутність двох ріжнородних властей в однім місті неминує веде до обопільних колізій між ними. В державі, де кожда громада й кожда корпорація користувалась, на око, правом повної самостійности та була полишена власним заходам самооборони, такі колізії, певна річ, не виходили на користь сторони, що володіла меншою матеріальною силою. В Камінці міський виборний принцип стояв поряд жовнірської сили: біля міста (miasta) стоїть твердиня, де сидить гарнізон жовнірів під начальством коменданта. Камінець був важнішою граничною твердинею, захистом християнських країв перед магометанськими державами (Криму й Турції); польський уряд цінило його не як торгове місто, лишень як твердиню; добробут міщанської людности було для уряду тільки способом до підвищення стратегічного значіння міста. Наслідком сього, розумієть ся, уряд не міг полишити перворядної твердині рукам міщан та виречи ся сим робом зовсім свого найпершого обовязку, ведення оборони держави. Коли би Камінець був по-

¹⁾ Кн. 4442, л. 560.

лишений самому собі також що до воєнної оборони, тоді б він відділився від держави й мусів би витворити щось в роді вільного німецького міста. З усіх цих причин присутність в однім місті двох зовсім різнородних юрисдикцій була неминуча, а тим самим, неминуча була й колізія муніципальної самоуправи з жовнірською самоволею. Уряд змагався помирити свободні міські заведення з жовнірською самоуправою дорогою більшого числа королівських привілеїв, соймових конституцій та особливо декретів радомського трибуналу. Таке багатство постанов, що здебільшого повторяли давніші, показує, що відносини між громадянами й гарнізоном, які домагався завести закон, постійно порушувались *de facto*. Невідомо, чи існували перше які небудь означені узаконення що до відносин гарнізона до громадян. В кождім разі, в актах стрічають ся тільки відклики на постанови з XVIII віка. Узаконення сї були викликані обопільними скаргами гарнізона й міста. Відносини Камінця до його гарнізона були означені декретами радомського трибуналу.

У скаргі 1761 точно вичислюють ся декрети радомського трибуналу 1717, 1718, 1719, 1720, 1721 й особливо 1723 року. Міркуючи по сим декретам та змістови скарг, уряд бажав охоронити: а) особисту нетикальність громадян: жовнірам було наказано брати міщан під сторожу; б) їх маєтки: військовим наказано випирати громадян з їх домів або цілком забирати доми і жадати незаконної кватирної повинности; в) торгові інтереси громадян: військовим заборонено торгівлю; г) суспільні інтереси міста: наказано приймати до полків людей, що присягли місту. Як мило сї узаконення забезпечували права громадян, видно вже з сього, що декрети радомського трибуналу що року повторюють ся наслідком нових скарг міщан; се показуєть ся ще ліпше з сього, що громадяни при настановленню нового коменданта повинні були вступати з ним у приватну умову, взаємний контракт, або як се він називаєть ся в актах, композицію. Сї композиції становлять другий ряд актів, з яких можна вивести деякі висновки про законні відносини гарнізона до міста; притім в декретах Радомського трибуналу представляють ся тільки негативні та односторонні стани; вони говорять про се, чого не повинен ділати гарнізон місту, але з них не видно, що повинні робити

громадяни для гарнізона, і відворотно. З композиції 1723 року між містом і комендантом Шіллінгом¹⁾ виявляє ся, що комендантові припала поліційна власть та охорона порядку: 1) Комендант доглядає, щоби в сьвяточні дні не відбувались роботи, щоби не грала музика аж до кінця відправи в катедральнім костелі та на сході вечірної зорі з виїмком весіль, про які комендант повинен бути сповіщений або чорез магістрат, або від сього, в кого весілля в дома; тих, що нарушають сей порядок, сторож повинна брати під арешт, але до покарання віддавати магістратові сеї юрисдикції, до якої вони належать. 2) З політичних інтересів впливає право коменданта до пильновання над зносинами громадян з сумежними, чужоземними державами: ще в композиції з комендатом Ріппе громадяни обовязались не їздити ні на Дністер (Молдавію), ні на Дніпро (імовірно за турецьку границю), без комендантового пашпорту. З комендантських скарг показуєть ся далі, що комендант мав право й обовязок дбати про безпечність міста перед заразою в часі моровиці, перед пожарем, особливо коли з небезпечністю міста вязалась і небезпечність твердині; так, в однім випадку комендант заявляє, що міщани побудували бровари серед самого міста, наперекір законови та звичаю, хоч се не позволяєть ся й у місточквих приватних володільців (парткулярних); що бровари поставлені навіть біля цайнгаузів, від від чого може вийти згуба для всіх, що тут живуть, вразі необрешности. Відтак комендант уважає своїм обовязком дбати про чистоту міста: той самий комендант скаржить ся, що ціле місто закидане гноєм та брудом, якого міщани не хочуть вимести без огляду на часті домагання з боку коменданта; а тимчасом від сього повітре стає шкідним для здоровя. З иньшого боку, видко з композицій, що місто бере на себе господарські клопоти коло поміщення гарнізона: обовязуєся поправляти, коли можна ще, сторожеві та иньші будинки, заняті гарнізоном і будувати нові, коли направа неможлива; поновляти мости, гауптвахи, шлягбауми, ретязі, сокири і т. инь.; сповняти кватирну повинність, по визначенню зрештою самого міста з деякими обмежуючими умовинами: дома міських урядників були свободні від постою.

¹⁾ Ка. 4562. л. 207.

Одначе сї законні відносини лишались тільки на папері. Фактично нї особистість, нї власність громадян, нї суспільні права міста не були безпечні перед жовнірською самоволею. У скарзі 1730 року громадяни говорять про коменданта Шіллінга, що він верховодить і магістратом і містом *plus quam dominus hereditarius, absolute et independenter* ¹⁾. Що се не фраза, показує ся з ось таких фактів. В 1762 році місто скаржить ся на обер-лейтенанта якогось-то Яна, що він без ніякої причини, завдяки особистій ненависти, казав серед білого дня взяти під сторожу президента міста й магістрату, особу (як висказує ся скарга), піддану одній тільки власти його величності короля; засадив його на „сбах“, у камеру, призначену для горлових злочинців, позволив лаяти його жовнірам по впадобі та через три дні тяжкого в'язнення не допустив президента до ніяких зносин з ким небудь; по освободженню його з під сторожі, Ян пригнітав президента великою екзекуцією, а потім взяв його під сторожу, як злочинця ²⁾. В актах 1720 року записаний позов проти підполковника Гловера, де говорить ся, що Гловер вирядив величезну купу гарнізонних жовнірів, озброєних бомбардами, на дім проконсуля, щоби вони зі зневагою привели його до дому обер-лейтенанта; виконуючи сей наказ, жовніри з великим скандалом прийшли до його дому й поволікли проконсуля без шапки й верхньої одежі; ведучи його по міській площі, били бомбардами та кулаками; від жовнірських рук розірвалася і спідня його одежа; коли сим робом приведено проконсуля до Гловера, сей останній глумив ся над ним та ляхословив його лайкою. Коли брат ображеного президента, старшина (*senior*), став його боронити, тоді Гловер затяв в лице й сього та погрозив, що закує обох у кайдани; імовірно, сї міські урядники сказали йому, що будуть скаржитись перед трибуналом Радомським; у відповідь на се Гловер сьміяв ся й казав, що трибунал йому нічого не зробить за них та що він готовий посвятити свій маєток на процес против усіх громадян ³⁾. Рік перед сею скаргою подана була вніша на коменданта

¹⁾ Ibid., л. 307.

²⁾ Ibid., л. 1082.

³⁾ Ibid., л. 180.

Ріппе та йогож обер-лейтенанта Гловера. Сей останній чинив різні насильства по причині колізій з міщанами за виміну грошей. Обставина ся стільки важна, що треба про неї сказати тут пару слів. Звісно, що в Польщі не було однакової державної монети та що в обороті були гроші чеські, литовські і старі польські. В самій Польщі різні частини Річи-Посполитої володіли правом вибивання й видавання своєї монети; се право мали пруські воеводства й курляндський герцог; вкінці, королівські монетарні, віддавані в аренду приватним особам, випускали монету різної вартости. Від 1685 року сї монетарні були замкнені й у сїй епосї, про яку мова, нова монета зовсім не виходила. Таке безладде подавало причину до більших замішань при торгових умовах та була перешкодою в обороті товарів; приміром, камінецький гарнізон дістав від королівських екзакторів платню такою монетою (berlinki, orłowski), що не була в обороті в Подільським воеводстві. Селяни околішніх сіл, що привозили до міста харчі, не хотіли брати від міщан сеї монети тому, що від них не брали її пани; коли-ж наплив монети з гарнізона був щораз більший та осередкувались вони повольенько в місті, міщани не мали чим платити за харчі, яких привіз зменшив ся тай у місті настала дорожнеча. Розумієть ся, що й міщани не хотіли вкінці брати від жовнірів сеї монети та вимінювати її на звичайну, яка була в обороті, або признавали їй меншу ціну від номінальної. З початку XVIII віка, по сеймовій конституції 1717 року, був означений ось такий курс: червоний злотий по 18 золотих, талар битий по 8, тинф по 1 золотому й 8 грошей. В 1729 році комендант Шіллінґ скаржив ся на міщан, що вони не хочуть міняти червоних злотих по курсови 18 золотих та мають звичай міняти для гарнізона по 17½ золотих. Хоча комендант додає при сїм, що червоні злоті, видавані гарнізоном, були приписаної ваги, то очевидно се не правда, бо яко-б діло було міщанам стїснити свої торгові інтереси задля такого тільки дитинного бажання, щоб докучити ненавистному гарнізону? Певна річ, що й гарнізон тут не винен, бо приймав він монету від екзакторів по номінальній її ціні. Обставина ся вказує тільки на се, що оба міста горгове і твердинне, стояли в усїм проти себе, немов належали до двох осібних держав. Та в сїй колізії інтересів терплять знов таки гро-

мадяни. У скарзі міста, поданій 1719 року, сказано, що Гловер силою міщан брати гарнізонну монету дорогою острих військових езекуцій; одного члена ради кілька день тримав під сторожею в його власнім домі, при чім жовніри домагались напйтків та страви; по тій самій причині вд'яв він ось такий насильний вчинок одній своячці лавника: казав підвласним жовнірам привести її на гауптваху та, скинувши з неї одержу, положити під дерев'яним конем, чи то — vulgo — під драгонською кобилою; в такому стані, зовсім голу (тоді як раз падав сніг) тримав її кілька годни, ображаючи сам та виставляючи на сьх і образи від переходячих біля неї ріжного стану людвй. Коли члени магістрату робили йому заміти в тій справі, він не звернув уваги на се та образив навіть їх самих найгидкішими словами, як отсеї: „Не то що сю шельму лавничуху, але і вас, бурмістрів і радців, прикажу запроторити в індію.“ З иньшої знов причини сей Гловер образив президента міста, справа містилась у тім, що Гловер дозволив якомусь Жидови Меєркови лічити не тільки жовнірів, але й людей всяких станів; а тимчасом в Камінці є цех хірургів з королівськими привілеями; Жид знов сей партач, не розумів ся на хірургії. Сим вчинком Гловера були нарушені інтереси міських хірургів та ображена римсько-католицька віра. На заміти зроблені йому по сій причині магістратом, Гловер відповів погрозами й лайкою та вврядив до дому проконсуля двох офіціалістів, які в присутности висше згаданого Жида висказували отсеї слова: „Жиде, коли який небудь бурмістр скаже тобі що, то ти його в морду (я тобі так наказую) і палкою бий його..., шельму ¹⁾. В 1709 році Гловер присидував міського проконсуля відограти ролю ката над одною публичною женщиною у своїй присутности, для своєї забави ²⁾. — Так неславились античні титули проконсулів, консулів і инь. Звідна клясична заслона ховала за собою палки, поличники, наругу. Ось що значила взагалі ся нїбн-свобідна самоуправа супроти військової сили! Особистість решти неурядничих міщан підлягала не то що образам та вже-ж просто небезпечности; житє їх було мало забезпечене перед самоволею жовнірів. В часі комендантства Шіллїнга,

¹⁾ Ibid., л. 152.

²⁾ Кн. ч. 4440, л. 486.

в 1730 році, трапився такий випадок. В гостинниці зішлись жовнір Ганський та син камінецького мельника — Федір Мельнича; жовнір без ніякої причини (по словам скарги) зробив міщанинови кілька ран штиком, від яких він помер по 16 тижнях. Суд оглянувши трупа, найшов справді знаки ран на лівім боці, лівій руці та на бороді. Труп був по закону объявлений через *ministerialis regni generalis* на чотирох звичайних місцях около камінецького ратуша. Протестуючі по сій причині заявляють, що взагалі начальники гарнізона розпустили жовнірів, від яких житє міщан в постійній небезпечности ¹⁾. В 1741 році був подібний хоча й не смертний випадок. Жовнір кватирний бив свого господаря, кинув його на землю, волочив за волосє і т. инь.; потім побитого властителя дому привезено на „обвах“, де на приказ капітана Шимановеского, жовніри нанесли йому різні люті образи й били по цілім тілі, так що він вернув ся домів ледви живий; комендант не дав ніякої сатисфакції в сій справі. Гродський суд дійсно найнов у позивача дві рани над лівім оком і инь. ²⁾.

Ще менше були забезпечені маєткові права громадян від насильств гарнізона. Причиною колізій була кватирна повинність, повинности міста що до поміщення гарнізона, право торговлі і торгових оплат; вкінці колізії прокидувались без ніяких причин, наслідком простої переваги материяльної сили посторонні гарнізона; туди належать примусові ціни товарів, орудування міськими ґрунтами і инь. кватирна повинність дає причину до постійних скарг з боку міста: по праву (як висше було сказано) постоям не підлягали доми міських урядників; крім сього, властителі домів не були обовязані опалювати кватирни для жовнірів. Жовніри знов домагались опалу для себе і своїх родин. Далі розклад кватир належав до міської управи; гарнізон не зважав на сю постанову й домагав ся самовільного поміщення ³⁾. Скількість та поведенне жовнірів-кватирників були такі, що господарі тікали зі своїх домів та

¹⁾ Кн. 4562, л. 312.

²⁾ Ibid., л. 575.

³⁾ Ibid., л. 1059.

з міста, відрікаючись своєї власности¹⁾. З другого боку, старшина гарнізона, по яким небудь причинам, протегувала одних на шкоду других та, освободжуючи дома одних²⁾ від кватирної повинности, збільшила через те її тягар для других. Обовязок громадян поновляти твердинні й гарнізонні будинки був ще сильнішою причиною колізій міста з гарнізоном. Розуміється, розходи міста прибільшувались через необережне поступованне самого гарнізона з маєтком гарнізонним. В 1729 році комендант Шіллінґ скаржить ся, що вартівні, особливо на гаупт-васі так зруйновані, що жовніри, відбуваючі там сторожу в часі зимових непогод, недугують; містож не хоче їх направити, не зважаючи на часті пригадування з боку гарнізонної старшини. Далі комендант каже, що ще перед двома роками розпочали будувати резиденцію для коменданта, але не кінчать, та Бог зна, коли покінчать; та ще стали будувати так, що не буде ніяких вигод для коменданта й людей, що є при нім; а тимчасом не направляють і старої резиденції, в якій він тепер живе³⁾. У відповідній протестації на сю скаргу громадяни заявляють, що комендант навмисно зруйнував гауптваху, яка могла ще постояти кілька літ, колиб був догляд; комендант не звертає уваги на бідність міста⁴⁾. Таку саму заяву про недостачу дбалости що до твердинного майна повторено й у скарзі 1762 року⁵⁾. Повинність міста що до твердинного майна, при його зростаючій упадку, стала так видна, що в 1767 році місто, висилаючи делегатів на сойм, поручає їм старати ся про освободженне його від сеї повинности на вічні часи тому, що громадяни не мають на се ніякого фонду, крім особистих робучих сил самих таки бідних громадян та їх податків; а тимчасом понова твердинного майна що року коштує кілька тисяч⁶⁾. Таке домаганне було, певна річ, оправдане, бо камінецьке твердинне мали значінне для цілого королівства, не лишень для самого м. Камінця. Правда, що давнішими часами Камінець

¹⁾ Ibid., л. 152.

²⁾ Ibid., л. 1059.

³⁾ Ibid., л. 291.

⁴⁾ Ibid., л. 307.

⁵⁾ Ibid., л. 1082.

⁶⁾ Ibid., л. 1090.

досягнув добробиту як раз під захистом своїх фортифікацій, що забурена часів Хмельницького, коли то вніші міста попали в повну руїну від Татар, козаків та польських війск, мало зачіпили добробут Камінця: він не тільки не був ані разу здобутий та ще й не платив контрибуцій. Одначе торговля його мусіла на довго спинитись, коли всюди ганялись ватаги Татар і розбійників, коли годі було вийти за мури твердині для оброблення піль, коли битви розгрівались під самими її мурами, коли вкінці саме значінне камінецької твердині було причиною, що Камінець постійно бував в облозі ворогів. Знаменита твердиня не вратувала міста в 1674 році; від сього часу торговля його точно почала постійно упадати, а віддана Турками твердиня зі своїм гарнізоном стала одною з важних причин сього упадку. Ми бачили, що закон забороняв торговлю жовнірам, які, певна річ, не брали участі в міських повинностях та підривали тільки своєю конкуренцією торговлю міщан; а тимчасом пишуть громадяни в своїй скарзі 1730 року ось що: Капітани, унтер-офіцери, жовніри та їх жінки шинкують всіми напівками, займають ся пекарством, перекупом (дрібною торговлею на ринках). Така сама скарга повторює ся потім у всіх протестаціях; так у скарзі 1761 році каже ся, що жовніри займають ся не тільки торговлею, але й ремеслами, що громадяни лишились тільки по імени міщанами, бо хто запонадливо займає ся гандлем, що в ділом його стану, той не втіче перед данинами для старших урядників гарнізона; те саме повторює ся в інструкції, даній камінецьким делегатам на сойм 1762 року. Незалежно від такої незаконної конкуренції в торгортлі, гарнізон підкопував міську торговлю простим утиском, до якого давав причину поліційний обовязок гарнізона заховувати воєнну бачність на границах держави, то знов просто таки насильне надужитє. Так, комендант Шіллінґ заборонює без відома й волі своєї впускати до міста й випускати з міста міщан, постійних мешканців, особливож міських урядників, а ріжним незнайомим людям, гультаям, жидам та їх парубкам дозволяє свободний ввізд з міста без ніяких перепон. Під вимовкою оборони міста та твердині від зарази, той самий комендант не допустив до іродських судів та соймика в місті, на велику шкоду для сього останнього (певна річ, бо з'їзд більшого числа людей на суд та соймики

був дуже вигідний для міської торгівлі), а тимчасом дозволив на жидівське весілля, на яким було багато людей з різних містечок¹⁾. Само право гарнізонної старшини до видавання паспортів купцям, що їдуть за Дністер і на Дніпро, мусіло статись дуже невигідним для камінецької торгівлі при постійній ворожнечі міста з гарнізоном. Надужитяж в тім напрямі, були непередвиджені й нечисленні. Кожного дня, каже скарга 1761 року, старші гарнізона ставлять сторожу від раня до полудня в ятках та вартівниками приневолюють громадян продавати мясо жовнірам не по таксі, тільки по самовільній оцінці вартівників. Зовсім безправно гарнізон бере торгову оплату від привожених товарів, причім уживає насильств, віддає товари під сторожу, протегує жидів, завдяки яким то своїм вигодам не оглядаючись на постанову комісії, що жида тільки три дні можуть перебувати в місті, приняв їх знов, а особливо різників; далі, відбирає по полїну дрова від воза міщан, коли вони навіть не для торгівлі, тільки для власних потреб привозять до міста дерево з околішніх лісів, набуваючи їх покупом (хоч, по королівським привілеям, їм дозволений свободний вивіз дерева з околиці на будову та опал). Гарнізон постановив навіть означені побори в брамах міста, внакше він не пускає до міста міщан, що вертають ся від Дунаю. Зовсім таке саме надужитє сповнив гарнізон що до міських ґрунтів. Жовніри заселили розлогі міські ґрунти (на яких моглоб розміститись кількох господарів) не платять від них ніякого чиншу до міського скарбу й не сповняють суспільних повинностей, приміром, в часі пожару 1762 року, що прокинувся через необережність майора Мицельского в його квартирі, не було офіцерських возів, коний, бочок та инь. хоч на гарнізонї спочивав безпосередний обовязок дбати як про забезпеченє перед пожаром, так і про погашеннє його; в сій останній випадку гарнізон виявив свою запопадливість тільки сим, що лаяв та був присутних міщан так довго, поки вони не полишили пожару та не втікли до домініканського кляштору *tanquam in locum immunitem*²⁾. За рікою Смотричем один гарнізонний

¹⁾ *Ib.*, л. 307.

²⁾ *Ibid.*, л. 1082.

старшина відкрив каменеломи на велику шкоду для польсько-руського магістрату тому, бо камінь продає сам, а міщанам не дозволяє вивозити ні каміня, ні глини на власні їх потреби; а до того земля отся міська; околішні міські ґрунти завалені відломками сього каменелому та заняті цегольнями. На останок, маючи силу, ґарнізон завів панщинні повинності: а) повинність підвозову (вибираючись коли на службу, силоміць беруть підводи з міста та передмість і бють убогих підводників); б) особисті роботи передміщан для ґарнізона: передміщан займають до робіт та гонять жовнірами так, що вони, позбавлені спочинку, розбігають ся; також що до самих міщан принявсь звичай деяких панщинних повинностей на користь ґарнізона: міщани повинні були щоденно возити бочки з водою на гауптваху від криниці, що лежала якої $\frac{1}{2}$ милі від міста та ще повинні були кожного місяця доставляти віз дров (60 полін); в) повинність чиншеву: деякі натуральні (певна річ, незаконні) повинності були замінені на гроші; що неділі місто платить 10 фльоренів замість мяса та харчів¹⁾. В протестаціях міщан усе те називаєть ся шарварками (панщиною²⁾.

Перший з наведених нами фактів нарушення правних відносин між громадянами й ґарнізоном (арешт та незславлене консуля) і останній з тих фактів (панщинна повинність громадян) показують уже, як ґарнізон шанував суспільні права міста. Одним зважнійших прав міста була повна підвласність всіх громадян міській юрисдикції. А тимчасом ґарнізом дозволяє собі вербувати громадян, що присягли місту та потім не звертає їх на жадання³⁾, хоч се просто суперечить з композицією 1723 року. Ґарнізон приймає під свою протекцію й міщан, що не вступили на службу й обмежує сам адміністративну та судову власть міста. Вкінці, орудуючи без ніякої пошани проконсулями, радцями, війтами й лавниками, він справді позбавляє їх свободи ділання в справах, в які крім сього вмішує ся й військовий уряд. Особисті образи, загарбанне міських маєтків, відібранне або обмеженне права тор-

¹⁾ Ibid., л. 152.

²⁾ Ibid., л. 1059.

³⁾ Ibid. 1082.

говлі, позбавлення самостійности міських прав, усе те, певна річ, вело до скорого упадку міського добробуту; позірна міська самоуправа замінювалась на рабство. Одначе трохи не найгірше було се, що єї обставини спонукували місто до постійних процесів з гарнізоним; такий процес руйнував місто до краю. Ми бачили, що з початку XVIII віка декрети Радомського трибуналу виходять один за одним що року; значить ся, що року впливають нові позови. Вправді, по декретах 1717 та 1718 року стрічаємо в 1719 році протестацію против гарнізона з боку обох юрисдикцій¹⁾; в 1720 році по новій скарзі міста йде позов на старшину гарнізона²⁾; по декретах 1721 й 1723 року йде скарга міських властей 1728 року (про незаконну торгівлю, ведену гарнізоном³⁾; в 1729 році жалуєть ся комендант на магістрати русько-польської та вірменської юрисдикції⁴⁾; в 1730 році писарь ради вносить протестацію проти гарнізона до іродського володимирського суду⁵⁾; далі стрічають ся: в 1731 році приватна скарга одного міщанина на гарнізонну старшину, подана від міської громади її репрезентантами, регентом та віцерегентом⁶⁾, в 1741 році — протестація регентів польської-руської юрисдикції від міста проти цілого гарнізону (в приватній справі⁷⁾, в 1761 році — протестація против гарнізона з боку обох юрисдикцій⁸⁾ в 1762 боці знов протестація обох юрисдикцій⁹⁾ та сьогож року посольство на сойм, головно задля процесу з гарнізоном¹⁰⁾ Тут вичислені випадки процесів, яких сліди полишили ся в актах; та нема ніякого сумніву, що вони були далеко частіші, міркуючи по деяким вказівкам¹¹⁾, можемо сказати на

1) Ibid., л. 152.

2) Ibid., л. 180.

3) Ibid., л. 260.

4) Ibid., л. 291.

5) Ibid., л. 307.

6) Ibid., л. 312.

7) Ibid., л. 575.

8) Ibid., л. 1059.

9) Ibid., л. 1082.

10) Ibid., л. 1090.

11) Людими сесий імінної ізби дуже часто містять в собі протести проти ради за те, що вона не оборонює міста від гарнізона, або прості вказівки на конечність заходів проти насильств гарнізона; приміром, в 1573 році (кн. 5462, л. 818 й 871), 1775 р. (ibid. л. 1274 та 1276, також кн. 4490, л. 6 та инь.

здогад, що процес бував що року та повернув ся в нормальний порядок річий: в 1773 році сесія Сорок Мужів постановила, щоби регент завів постійний протокол, деб висувались всі образи, нанесені міщанам з боку гарнізона з заявами свідків та виясненнем обставин справи¹⁾.

Кінчаючи сям огляд управи одного з міст, що користувались повним маґдебурьським правом, маємо основу сказати, що се місто не має ні самоуправи, ні незалежності. Воно не має самоуправи тому, що управляєть ся не особами, вибраними з поміж суспільности й самою суспільністю, тільки невеличким числом богатих родин, членів ради. Воно не має свобідних судових заведень, бо судова коллегія, не складаєть ся з осіб, вибраних суспільністю. Слабою підпорою самоуправи є репрезентативні заведення міста (гмінна ізба); одначе й ті заведення не мають широкої власти, ні достаточної сили. Місто позбавлене незалежності тому, що і староста та взагалі замковий уряд і військова управа безкарно розширюють над ним свою власть. Крім сього, муніципальне право завело й серед самої міської громади невилічену язву безладдя: розділило громаду на народности й верстви та полишило повну спромогу стороній сильнійшій гнобити слабшу. Юрисдикція польська гнобить та вкінці нівечить руську; юрисдикція польсько-руська гнобить вірменську; рада польсько-руської юрисдикції давить свою громаду; війт і судія вірменської юрисдикції кривдять вірменську суспільність. Крайне роздробленне самоуправи доводить до права сильнішого, до свободи диких.

2. Управа міст неповного маґдебурьського права.

Управа міст полуднево-західної Русі, що користувались неповним маґдебурьським правом, буде вияснена тут на основі актів Кремінця, Ковеля й частиною Бара та Вижви. Перше з них має осібне війтівство, в другім війтівство сполучене зі староством; в ще й вишші ріжницї в суспільнім устрою сих міст; одначе основні риси лишають ся однакові у всіх.

Привілей Жигмонта III. з 28-го листопада 1611 року, означає обопільні відносини та склад властей у місті Ковелі отсим робом:

¹⁾ Кн. 4490, л. 2.

„Міщани наші Ковельські повинні вибрати з поміж себе вісім осіб поважних, чесних, проворних та просвічених на уряди бурмістрів і радців, що року найближшого понеділка по Новім році та представити їх старості нашому ковельському або його заступникови; староста повинен чотирох з них настановити на уряд радців, а одного з тих чотирох настановити на уряд бурмістра. Сі чотири повинні на своїм уряді, по закону і звичаю інших міст, разом з поспільством заводити добрий порядок в місті, управляти доходами, дбати про потреби міста й відбувати всякі інші справи по звичаю інших коронних міст. Назначений бурмістр повинен оставатись на своїм уряді тільки місяць; по місяці уряд переходить на старшого в раді; сей передає її знов иньшому і так через цілий рік аж до вибору нових осіб тягне ся вище виложеной порядок. Суд міський повинен бути такий: наперед староста наш ковельський повинен настановити одного з міщан, чоловіка чесного, Бога боязливого та знаючого закони, на уряд лентвійта з власного вибору; а міщани виберуть з поміж себе чотирох лавників; всі вони повинні зложити присягу перед бурмістром та радцями. Вони будуть лишати ся на своїх урядах до смерти, хіба що хто з них буде вибраний до ради. Коли таке трафить ся, тоді на його місце повинен бути вибраний иньший, скільки мога найскорше, як вище згадано. Лентвійт з лавниками буде відбувати суди по кодексови магдебурського права й по звичаю інших коронних міст; він може судити всі справи більші та менші; всі міщани, півзвані на його суд обовязані являть ся та відповідати. Апеляция від постанов суду присяжних в разях, незаборонених магдебурським правом, колиб яка небудь сторона вважала себе покривдженою, повинна піти до бурмістра й радців; від бурмістра і радців до старости нашого ковельського або його заступника; а відси до нас та нашого суду. Те саме треба розуміти й про апеляції від бурмістрівського й радницького суду. Кари грошеві, визначені на основі магдебурського права судом лентвійта та лавників, повинні бути розділені між них. Також кари грошеві за непослух та иньші провини против бурмістрівському та радницькому урядови, повинні ділитись між бурмістра і радців. Тому що місто має для своїх направ дуже малий громадський дохід, постановлюємо сим наданем нашим, щоби кожний крамар, який мав на міськім ґрунті крамницю або будки, а також перекупники, що продають на лавках хліб та иньші продукти, мусіли що року платити се до міської скрині, що дають крамарі й перекупні в місті Бресті. Також що року повинні платити до міської скрині соларі, кожний по 15 гроший; рівнож повинні платити по 15 гроший ті, що мають горальні на міськім ґрунті. Сей дохід не може бути уживаний на що иньше, крім понови міста, а коли здавна від згаданих крамарів та соларів вливало що старості нашому ковельському, сьому не повинна шкодити теперішня постанова наша. Позволяємо зрім сього бурмістрам та радцям, з відома й дозволу цілого поспільства постановляти й иньші доходи на нараву міста без кривди для людей та без нарушення прав старости. Крім сього потверджуємо їм торги та ярмарки звичайні“...¹⁾

¹⁾ Киевск. Центр. Арх., кн. 1477, л. 87 і инь

Незалежність магдебурського суду й апеляційна власть старости потверджує потім привілей Яна III. 1689 року :

„Стан духовний і шляхетський, каже король, навик тягати міщан до гродського суду напекір привілеєм та конституціям; тому то строго наказуємо так одним, щоби не сьміли тягати їх до невідповідних судів, як і другим, щоби не ставали перед ніяким судом ані гродським, ані земським, духовним, трибунальським, лишень перед магдебурським, від якого апеляция до старости нашого ковельського.... а відси в'останнє до судів задворних ассесорських під карою evocationis extra forum incompetentis на сих, що півзвали міщан куди небудь крім магдебурського суду„.¹⁾

В актах Кремінця заховав ся привілей Жигмонта I. (виписаний у привілею Станіслава Августа) 1536 року. Та сей привілей не містить в собі ніяких докладнійших означень про деталі суду й управи; подібно як и всі привілеї магдебурського права, полишає він суд у цивільних справах бурмістрови й радї, а карних вїттови й лентвїттови :

„Бурмістрови й радцям властїю нашою даємо повну міць і силу судити більші та менші справи, в справах же кримінальних та некримінальних, як що : крадіж, убійство, підпал та иньші головні злочини даємо, силу вїттови або лентвїттови кремїнецькому видавати засуд та засуджувати на смерть відповідно до злочину і його обставин, лишень по законам магдебурського права. Для таких справ повинні бути вибрані розсудні та мудрі мужі обох релїгій“.

Відносини до посторонніх юрисдикцій означують ся таким робом :

„Освободжуємо (міщан) від всяких юрисдикцій воєвод, князів, урядників і шляхти : перед ними та їх заступниками ставати не повинні. Уряд міський не повинен допускати, щоби наші урядники пригнітали, конфіскували (грабили) або инакше брали „децьке“ (від міщан кремїнецьких).

Апеляційний порядок магдебурського суду означаєть ся так : „коли міщани або громадяни кремїнецькі будуть гнетені на судах бурмістром, радцями й вїттом, тоді будуть вносити апеляції у всіх справах до міста Львова, як вищої власти, або до нашої королівської величности й такі справи будуть ведені по законам магдебурського права“.²⁾

В 1615 році Жигмонт III видає дальші постанови про міський устрій; але сей привілей не заховав ся в актах Київського архіва³⁾.

¹⁾ Кн. 1479, л. 13 і янь.

²⁾ Кн. 2026, л. 25.

³⁾ Baliński, Star. Pol., II ст. 898.

Староста. Хоча закон в однім і другім місті однаково боронить самостійности міської управи та суду, хоча в дійсности міська управа і суд, як нисше побачимо, були однако не самостійні і в однім і другім місті, — положення Ковеля всеж таки ріжнилось від положення Кременця до часу, поки і у сім останнім вїтївство не сполучилось зі староством дорогою покупу, тоді староста стає майже володільцем міста, перебираючи у свій заряд і господарську частину його і управу і суд. Властиво ж до старости належить передовсім господарська управа міста та всі частини сеї управи, звязані з господаркою. Тому то:

1) До старости належить ціла ся частина муніципальної праводатної власти, що доторкає ся економічного побуту. Так у Ковелі староста заводить цехи та доглядає цехової управи. Бона наказує старості, щоби разом з міським урядом завів цехи для всяких ремісників ¹⁾. Так староста Лещинський видає наказ про постанову нового мостового побору для поправи ратуша, мостів і брам (воріт) тай про се, щоби люди стану свїтського і духовного, що купують міські ґрунта, брали участь так у цехах, як і у всяких складках та міських податках ²⁾. Взаїмні умови між ріжними верствами мешканців, приміром між міщанами і Жидами, набирали правосильности тільки по потвердженню старости; приміром, в 1667 році міський магістрат і поспільство склали умову з Жидами про се, що розходи на утримання жовнірів, висланне рекрутів, вирядження депутатий від цілого міста та утримання міської сторожі, покривають ся на рівні християнами і Жидами; Жидів відхиляють ся від ґрунтових доходів із застїнків, які повертають ся на потреби християнської людности; Жиди не мають права купувати християнські оселі так в місті, як на передмістях., хиба що се буде признане конечним з боку замкового уряду; Жиди не повинні тягати християн до замкового суду, не звернувшись попередю до суду міського, відки йде апелация на замок. Депутати кагалу допускають ся до участі у виборах магістрацьких урядників та при складаню обрахун-

¹⁾ Кн. 1477, л. 91.

²⁾ Кн. 1477, л. 13.

ків уступаючих бурмістрів та шафарів. Ся постанова потверджена старостою Лещиньским ¹⁾. З початку одначе XVIII віка взаїмні відносини умовляючих ся сторін змінились: християнська часть людности малїла; відповіднож до сього зростала жидівська людність. Тому то в 1707 році економ староства змінив давнійші умовини своїм декретом, що, здасть ся, не вдовільнив ані одної, ані другої сторони. Тодї міщани і Жиди звернулись зі скаргою до старости; одначе останній потвердив декрет економа в цілій основі; а саме, частина християнська повинна платити $\frac{1}{3}$ державних та земських доходів, частинаж жидівська $\frac{2}{3}$ „тому що частина жидівська в м. Ковелї значно перевисшає частину християнську числом своєї людности, і засобами, займаючись різною торговлею в границях польських та чужоземних державах“.

Так само відбувають ся і військові триднівки, тому що Жиди відібрали від християн цілу торговлю напитками; гіберна платить ся через половину. Далї означують ся відносини між жидівською та християнською людністю міста ²⁾.

2) Із сих документів видко, між иньшими, що накладанне і розклад податків переводить ся замковим урядом; приміром, в 1702 році гіберна заложена замком ковельським, на повнім урядї теперішньої і старої ради, по дирекції економа та оцінці людий розумних і відповідних, вибраних до сього *ex plebe* ³⁾ Раз ковельські бурмістри записують в протоколї акт у таких висловах: бурмістри в домі судовім вибирали гіберну по „строгому наказови“ замкової старшини ⁴⁾.

3) Замкова старшина доглядає вірности міських мір та ваг; приміром, в 1713 році економ Ковельського староства видав диспозицію такого роду: фальшованне та підроблюванне, напевно, виявились у громадських міських вагах; Жид-арендатор, закупивши в урядї ваги, вживає тягарків без ніякого знаку, про се, що яка штука важить; нема ні одного фунта. зробленого з міді або олова; Жид кладе якісь камінці та кусники же-

¹⁾ Ibid., л. 96.

²⁾ Ibid., л. 139.

³⁾ Кн. 1452, л. 311.

⁴⁾ Кн. 1452, л. 193.

ліза на вагу, і кожний, що важить, відданий є на самоволю й ласку жидівську; тому то власть економічного уряду строго наказує, щоби „пани уряд“ видали справедливі ваги під погрозою страти вагового доходу і повернення його на замок. За допущення до непорядку накладає ся на міський уряд, себто на 4-х панів бурмістрів 8 гривен карв, а на арендатора ваги 16 гривен і тиждень тюремного арешту. Котлярам наказує ся важити не на своїх безмінах, тільки на суспільних вагах під карою 30 гривен ¹⁾).

4) Судова власть старостинського уряду, як вищої інстанції в Ковелі, означена законом; одначе в Кремінці староста по закону, не мав судової власти; та вжеж таки замковий вмішує ся в судові справи, не звертаючи уваги на привілей магдебурського права. Так в 1744 році заступник кремінцького вїйта вельможний Е. М. Вишневский жалує ся на кремінцького губернатора Ярошевича: сей останній впрядив двох узброєних жовнірів з пахолками і казав їм взяти арештанта Жида з підміської сторожі та привести на замок. Коли лентвійт, що був на ратуші, намовляв, щоби не робили такої образи міському судови, бо сей винювник підлягає міському судови, жовніри стали ляяти і бити лентвійта потім взяли арештанта і відвели до губернатора, за що він був з них вдоволений ²⁾).

Взагалі староста, як часовий володілець міста, мав безліч нагод доторкатись усіх частин управи міста та надуживать своєї власти; гнет старост став ся спільним пунктом у всіх тодішніх скаргах міст:

„Староста і Жида кремінцькі говорять ся в екстрактї кремінцького архіва 1795 року, в незаконнім намірі знищити міські права і привілей, приневолювали і тепер приневолюють місто до оборони судовими процесами. Хоч королівські суди видали багато декретів, охороняючих міські права, але місто Кремінець має тільки сю користь з тих декретів, що вони лежать в архіві міста, а місто оплачує судові кошти“ ³⁾).

І справді в екстрактї архіва згадуєть ся багато декретів ассесорських та комісарських судів між містами і старостами: 1686 року — декрет ассесорії у процесї між містом і князем

¹⁾ Кн. 1455, л. 91.

²⁾ Кн. 1080, л. 65.

³⁾ Кн. 2026, л. 8

Чарторийським, старостою кременецьким; 1767 року — декрет комісії в справі міста з князем Сангушкою, старостою кременецьким; 1777 року — декрет в справі міста з Йосифом і Янушом Сангушками, братами, старостою й війтом кременецькими. Сей декрет, що потверджує привілеї міста Кременця, знівечені старостою й війтом, освободив місто з під власти й управи старости, потвердив се, щоби магістрат в трьох станах (*ordinibus*) існував силою прав і привілеїв; віддав передмістя під власть магістрату й постановив чинш старості по люстрації 1765 року: що до примусу міщан до панщини полишив до рішення комісії; признав місту право прапінації, загове, дьогтеве, мостове, корчму на мості; зніс всі привілеї надані старостами Жидам против міських привілеїв; наказав вигнати Жидів з міста на жидівську вулицю; казав перенести їх доми з ринку і приневолив їх до послуху міській юрисдикції Декрет зніс відеркафи, староживщину, пчільну десятину, жорнове, *spasne miarki* і т. пнв., незаконно побирані старостою, наказав, щоби чинш і всякі податки збирали міські екаектори та віддавали старості гуртом, вкінци віддав всі юрисдикції під управу міста¹⁾. Крім сього, в протоці 12-ти літ (1778–1790 роках) вийшло 12 декретів ассесорий та комісарських судів в процесах міста зі старостою й Жидами, яких вони протегували: в 1777 році — два, 1779 — два, 1780 — два, 1781, 1784, 1786, 1787, 1788, 1790 по одному.

Ще перед початком сього безнастанного процесу міста зі старостою, бачимо між ними не ліпші відносини. В 1748 році місто Кременець було приневолене покликатись на охоронний королівський лист (*salvum conductum*) сього роду:

„Даємо нашу королівську протекцію міщанам і цілому посіпльству міста Кременця, а для більшого забезпеченя, даємо сей наш протекційний лист на оборону перед надмірною властію і силою вельможного нашого старости кременецького та всіх урядових осіб у місті... Щоби міщани, не лякаючись ніяких страхань і погроз старости, і підвластних йому осіб, могли відбувати свої суди, не вживали одначе сього листа на зло й користувались ним тільки проти сих, що їх гнетуть“²⁾.

¹⁾ Ibid., л. 1 і далі.

²⁾ Кн. 1973, л. 18

Подібний лист дістали міщани перед визначенням королівської комісії в 1767 році. Та своїм порядком, при ворогованню міста до старости годї було дождити, щоби й міщани не надуживали королівського листа; діставши лист, міщани грозять економам і орудникам; міська старшина „потуряє намірам збунтованим проти старостинської власти“. Се спонукало короля до видання „напоминального листа“ міщанам ¹⁾.

Відносини між містом і старостою в Ковелі були, певна річ, не ліпші. Вже від давного часу почав ся процес міста зі старостами: ще королева Бона в письмах своїх до ковельського старости рекомендує йому, щоби міщани не платили непотрібних данин, щоби староста не наказував своїм слугам ображати міщан, щоби від мельників не брали помірною, щоби староста не домагав ся за дармо робіт від ремісників і инь ²⁾. В 1556 році Жигмонт-Август в своїм листі до старости пише :

„Приїздили до нас вїйт і ціле поспільство, міщани і Жиди ковельські зі скаргою, що ти нарушуєш ті устава, які вияснила в своїм першім листі до бувшого старости королева і найвисша княгиня Бона, панї matka наша, і у тім особнім листі, який королева післала тобі; ти сам і підстарости твої ковельські чините значні кривди міщанам та видумуєте новини; відтак вони просили нас, щоби ми вислали тобі лист про сі кривди. Коли ремісники тамошні будуть робити що небудь на твої потреби і потреби твоїх слуг, щобиь платив їм правдиву та сумлінну ціну і слугам своїм кавав їм платити; коли різники ковельські будуть купувати в селян ковельського староства худобу, вівці, кози на заріз, прикажи, щоби десятники і вїйти (сільські) ніякого оповідного й мита не брали; що до судів, справ міських і всяких иньших діл, ти сам, підстарости і слуги твої повинні поступати так, як постановила королева Бона в своїх листах, як бувало за предків твоїх, тамошніх старостів, крім сього ти не повинен чинити ніякої кривди і гнету міщанам, щоби вони не жалувались нам ніякі кривди“ ³⁾

Подібний лист до стасти про ненанашенне кривд міщанам і цеховим виданий був і Жигмонтом III. в 1611 році ⁴⁾. Нарушення судових прав міста спонукало Яна III. до видання в 1689 році нового наказу про самостійність судів маґдебур-

¹⁾ Ibid., л. 120.

²⁾ Кн. 1477, л. 101.

³⁾ Ibid., л. 94.

⁴⁾ В екстрактї привілеїв міста Ковеля, що зберігає ся в Київській Центральній Архиві сей акт приписаний Жигмонту-Августови; та се очевидна похибка; Ibid., л. 101.

ського уряду¹⁾. Одначе і сі устави не звели власти старост до повинних границь і у XVIII віці продовжують ся давнійші надужитя з боку замкового уряду.

Дідичний війт. Залежність міста від старости була, певна річ, тяжша, коли староста був разом і війтом. Та не треба думати, немов би та самостійність міської управи була забезпечена, коли місто мало осібногo дідичного війта. В Кремінці дідичне війтівство тягнулось від давнійших часів аж до 1766 року. Ще в 1438 році великий князь литовський Свидригайло видав Німцєви Юркови з Буська привілей на війтівство кремінецьке²⁾. Від 1563 року се війтівство переходить на родину Новосілецьких, принайменше, в сім році Жигмонт-Август видав привілей на імя Тудора Новосілецького; опісля, по яких кількох родинах, війтівство перейшло в XVIII віці на родину Малиновських. В 1766 році останній війт продав війтівство князєви Сангушці, старості кремінецькому, за 18.000 зі всіми полями, ґрунтами, сїножатями і застїнками, належними до міста³⁾. Тоді князь Сангушко, „актуальний війт кремінецький“, настановляє „присяжним судиєю кремінецького війтівства“, себто робить своїм заступником на війтівстві хорунжого інфлянтського, шляхтича Залєського і дає йому „інструмент“ на сей уряд: йому поручують ся всі справи карні і цивільні; він повинен вибрати бурмістрів, радців, лентвійтів, писарів, лавників, присяжних з поміж людей сумлінних, богобоязних та гарно знаючих „саксон“, разом з ними, він може безапеляційно рішати, по саксонови, справи меншої ваги (uczynkowe), справиж більшої ваги відсилати до князя й куди вказують привілеї і права міста Кремінця; присяжний судия може првступити до відбування свого урядовання, не скорше як по зложенню присяги, в присутности ґродського уряду, при радцях і поспільстві, на міськїм ратуші у формі, поданій у саксонї. Резиденция для нього визначує ся у вітївськїм домі. Судия повинен доглядати мір, продажі збіжа

¹⁾ Ibid., л. 13.

²⁾ Кн. 2026, л. 1 і инь. Балаїньский кладе заведенне війтівства і наданне мадебурського права м. Кремінцєви на 1431 рік; див. Star. Pol., II, 893.

³⁾ Кн. 1973., л. 41 і инь.

риби і внь., — словом на исьо мати пыльне око. Уряд сей надаєть ся йому до віку ¹⁾).

Права і привілеї уряду вйта повинні означуватись згідно з загально привятими вказівками в цілій Річі Посполитій: властиво до вйта належить судова власть і ціла ся частина законнодатної власти, що доторкають ся судівництва й суспільного ладу; постановлені законом границі вйтівської власти були дуже неозначені та змішувались з границями посподарської і поліційної управи. Ревізія Кременця 1563 року говорить про уряд вйта ось таким родом:

„Вйт повинен уважати на порядок; управа його простягає ся на всі справи і потреби міста; бурмістри і радці повинні у всім помагати вйтови і бути йому послушними у всім. Та вйт не повинен постановляти і відправляти ні одного діла без повної наради з радцями та иньшими знатнійшими міщанами в міський річі посполитій. За труд вйтови, по королівській уставі, належить ся одна волока. Особливож вйт повинен прибільшувати доходи короля і глядіти, щоби збирані були правильно й повні королівські доходи, по уставі. Зібравши чинш з підданих його королівської величності в місті, він повинен віддавати їх замковому урядови, по звичаю, і складати обрахунок перед старостою ²⁾).

Више наведений „інструмент“ кременецького старости та акти судових справ і адміністрації показують згідно з „ревізиею“, що „управа вйта простягалась на всі діла“. Майже кожний акт кременецьких книг за сорокові літа XVIII віка починаєть ся: „Перед мною, вйтом Малиновським“... або: „Перед уродж. ст. п. Вишневським — рго тупс вйтом...“ Так, під проводом вйта відбував ся розбір процесу між цехом і одним міщанином, що не мав зовсім карного характеру ³⁾; вйт потверджує продаж ґрунту ⁴⁾ і т. внь.

Порядок, постановлений королівським привілеєм 1536 року, не найшов приноровлення. Шляхетський стан вйта і діячність його власти не позволяли місту положити виразних меж сій власти. Тому то місто терпить ріжнородні угніти з боку вйта і відси випливають важкі для міста процеси. У скарзі міста заявленій 1756 року перед луцьким іродським

¹⁾ Ibid., л. 38.

²⁾ Кн. 1965, л. 55 і внь.

³⁾ Кн. 1969, л. 14.

⁴⁾ Кн. 1973, л. 24.

судом против вїйта Йосифа Малиновського та його сина, ма-
люють ся ясно відносини міста до вїйта. Вїйт своєю власттю
тримає на урядї бурмістра Михайла Юркевича більше ніж де-
сять лїт, против волї цілого міста—тому що Юркевич не ро-
бить ніякої заяви в іродеськїм урядї про кривди міщан з боку
вїйта та навіть не допускає до сього иньших міщан, коли вони
хочуть записати в міськїх актах манїфестацію про приватні
кривди і про кривди цілого міста Кремінця. Вїйт без всякої
основи, силоміць посьмів відібрати ґрунт застїнка, дарований
здавен місту королями, поставив двір, горальні та кілька хат;
доходи з застїнків повернув на свою користь і не дає ні од-
ного гроша ані місту ані скарбови старости. Сї застїнки ко-
лись батько вїйта, покійник Ст. Малиновский, також відібрав
був та хотїв також без ніяких прав заселити і поставив був
уже горальню та двір; та королївська комісія приказала їх
звалити і староста кремїнецький, князь Вишневецький, вислав
був до сього людий, що хотїли вже рубати і палити. Одначе
Ст. Малиновський, тодішній вїйт, владав їх почекати кілька
годнй аж до свого повороту від старости. В переїздї через
місто, Ст. Малиновський вимучив у бурмістра і радцїв ассе-
курацію (довжний скрипт) неначеб то вони позичили в нього
на міськї потреби 900 польских золотих; по правдї одначе
ніхто нічого не брав і не давав. Сю ассекурацію Малиновський
випросив тому, щоби, по власним словам, не понести страти,
поки сам не розбере двора і горальні, після чого й обіцяв
вернути ассекурацію. З нею, немов з правдивим скриптом,
поїхав він до старости і староста заборонив валити двір та
горальню. Та вїйт не вернув опісля скрипту та навіть казав
її записати в міськї актовї книги. Від сього часу й поперед-
ники протестуючих, померші і живі ще та самї протестуючі
не раз домагались від покійника Ст. Малиновського та його
сина Йосифа, теперішнього вїйта сеї ассекурації, одначе не
дістали її і до сього часу. На її основї, Йосиф Малиновський,
діставши по батькови застїнки, збудував двір, горальню, гумно,
стодоли і поселив більше ніж десять хлопів; не віддає ні ассе-
курації, ні застїнків, зганяє плуги, не дозволяє косити сїно,
зганяє міщан кремїнецьких, юницьких і запотоцьких (перед-
міщан) з нічлївів, сам бє й людям своїм каже бити, наказує
забирати кожухи, вози і инь. та не віддає; хоче навіть про-

дати застїнки *titulo haereditatis*. Вїйт не дозволяє виправляти депутації до Дубна і Львова для внесення скарги про міські кривди: не дозволяє давати депутатам грошей на розходи і аттестації від маїстрату. Вїйт не допускає протестуючих міщан до вибору бурмістра, радців і писаря, на перекір правам, наданим королями; в часї вибору вїйт вдарив Яна Павловича три рази по голові окованою палкою; а Федора Захарчика казав положити і сам дав му кілька ударів та вярвав волосє з голови; ледви оборонила його одна панночка і шляхтич Вишневський. Вїйт захопив та тримає в себе декрет комісії, що порішив справу застїнків на його некористь; потім забрав иньший документ, що дорого коштував місто у Варшаві. Місто взяло від Малиновського 50 черв. зл. з процентами по 8 зл., та звернуло йому сей довг, але вїйт не звертає скрипту до сеї пори. Син вїйта перехоплює з варшавської пошти письма від патронів (заступників їх справ) до міщан та не віддає їх. Міщан, по правді, повернули вже в селян: вїйт, видумав незвичайні толоки, бере шарварки від кожного міщанина. Міщани лишень направляють дороги і дві греблі на Ікві, хоч при поправі гребель повинні брати участь і Жиди й присїлки, належані до староства; поправаж доріг повинна переводитись всіми юрисдикціями дворів шляхетських. Беруть від міщан *szpaszne* (*spasne*) з пчільною десятиною, що ніколи не бувало. Опісля вичисляють ся угніти міста, не з боку вїйта, тільки посторонніх властей — старости, духовних і шляхетських юрисдикцій та жовнірів, чому вїйт не противить ся; так від міщан жадають в ріжних містах оплати мита — від порожнього воза більше ніж по 10 грошей, а від товарового й оплатити ся не можуть; в такім разї їх ловлять граблять і бють. Торгове в містї беруть на всі боки; міщанам ледви лишаєть ся четверта частина торгового; приневолюють міщан возити дрова і забирають з дороги міські підводи і т. инь. Вїйт тримає на шкоду міста „при пері“ писаря Роздольського, який по попереднім своїм учинкам, виявленим на слїдстві, не повинен навіть бути в містї, не то що на маїстрацькім урядї; вїйт не признає справедливости, коли сей писарь робить більші кривди міщанам¹⁾.

¹⁾ Кн. 1973, л. 1 і инь.

На другий рік для заведення порядку в Кремінці появилась королівська комісія; лежало перед нею багато справ ізза процесів зі старостою, війтом та власною радою. Та комісія займалась тільки справами між радою й міщанами; міщани не могли вести процесу без документів, які захопила рада. Тому комісія, наказавши бурмістрам подати акти, відложила свої засідання. Коли по кількох відкладанях, зібрались комісарі востаннє 28-го листопада, тоді багато з них не явилось і комісія видала лишень тимчасовий декрет: щоби війт Малиновський нічим не переступав прав і привілеїв королівських, щоби постарав ся довести міщан до згоди, щоби сьогож таки тижня, виконуючи асессорський декрет, визначив речінець нових виборів бурмістра й писаря в присутности своїй або свого заступника, заховуючи звичаї міських виборів, без примусу зі свого боку, вважаючи тільки на більшість голосів; щоби, по покінченю виборів, наказав передати новому бурмістрови міські акти, права, привілеї, люстрації, протоколи й інші письма, а разом з тим і звіт з давних років про податки і складки; щоби не спинював, лишень підмагав уладнанню порядку вмістї, під погрозою кари, визначеної декретом асессорії. Комісієюж відкладаєть ся до сього часу, який буде пригідний для вельможних комісарів¹⁾. Вельможним комісарам було мабуть якоесь ніяково в справі з такою дуже вельможною особою, як князь Сангушко; тому то відкладали та вкінці зовсім відложили постанову всіх основних пунктів процесу міста зі старостою і з війтом. Ґрунти загарбані війтом, лишлись при нім й перейшли силою продажі війтівства у володіннє старости. Тому то зараз по доконаню сеї продажі міщани знова протестують, вже перед земським кремінецьким судом, проти бувшого війта Й. Малиновського та його сина. Протестация згадує з початку давнину, як Й. Малиновський увійшов у змову зі шістьма міщанами й тримав їх на бурмістрівським уряді коло сорок літ, хоча було багато більше достойних, як без відома та згоди міста продав Жидам крамницї, склепи, вагове й дегтьове та инь. як допустив Жидів-шинкарів до ратушних шинків, на які Жиди стали глядіти, мов на свою

¹⁾ Ibid., л. 7.

власність, на сій основі, що заплатили Малиновському біля 8 тисяч, як він був міщан, коли вони просили привернення права свободних виборів; потім протестація покликуює ся на наведений вище декрет комісії й каже, що по сїм декреті справді були переведені нові вибори бурмістрів, вибрали бурмістром Федора Захарчвка (того самого, що то передовсім протестував проти війта в 1756—1757 роках та якого тоді війт бив палкою на виборах), а писарем — Григорія Лобичевича; але й сї стали йти разом з Малиновським та не хотіли покінчити комісії всякими інтригами, видавши одначе на се більше ніж 3 тисячі. Також і два инші бурмістри, змовились з війтом і кривдили місто. Коли Й. Малиновський передав війтівство своему синуви Лукашеви, сей останній зараз переніс з писарства на бурмістра Лобачевича, який недавно що оселив ся в місті та ще не зложив громадянської присяги; Л. Малиновський вчинив се тому, що Лобачевич дав війтови різні дарунки. Війт казав волікти до нього міщан за шню, приневолюючи їх, щоби вони відпустили Михайла Юркевича по його 18 роках бурмістрівства без попереднього обрахунку навіть без звороту 1.000 золотих, що були в касї, та він не знати куди подїв. Потім, коли теперішній позивач, став бурмістром, покликав на суд своїх попередників та скаржив ся асессорії на війта, прохаючи, щоби комісія була докінчена — війт Лукаш Малиновський казав пахолкам привести його та першого присяжного на свій двір і там без причини бив княми немилосердно, волочив за волосє так, що люди різного стану, побачивши се, девувались. Потім Малиновський темної й пізної ночі вломлював ся в дім сього бурмістра Павловича з людьми озброєними різним оружєм наміряючи його вбити і був би сповнив свій намір, колиб сей не втік був до конвікту. Війт дозволив Камінським, бургграфови гродському та війському кремінецькому, відібрати міщанам ґрунти й сіножати, більш ніж на 100 косарів. Потім протестація поновлює скаргу про загарбанне застїнків. Попередні війти — тягне вона — на основі привілею, наданого колись війтови Новосїлецькому, користувались тільки двома збіжевими й сіножатними волоками, а не відбирали силою міських ґрунтів (в руках війта були різнородні способи для прибїльшення війтівських ґрунтів коштом міста; приміром в 1711 році уряд віддає $\frac{1}{4}$ волоки Ст.

Малиновському, вйтову, як на городу за невплату на речінци 300 зл., позичених від нього 1710 року¹⁾; в 1734 році міський уряд даровує вйтову Йос. Малиновському на більших фільварках волоку трьох рук, як подяку за позичку грошей на довг для покриття різних податків і повинностей, вчасї тодішньої „інкурсії²⁾); вйт скуповує ґрунти, або може бути, дістає їх як хабарі, з записанем в актах, про око, продажі: в 1711 році радця продає свою $\frac{1}{4}$ волоки вйтову Ст Малиновському; того самого дня продає також один передміщанин сьому вйтову³⁾). Лук. Малиновський перед приїздом люстраторів до Кременця строго заборонював міщанам показувати, які поля й сїножати належать до вйтівства, які до міста, тому, що він незаконно володів багатьма міськими ґрунтами. Розумієть ся, що місто не могло глядіти байдужно, коли всі ті ґрунта були продані вйтом старості навіть зі спорними застїнками. Бурмістр Павлович і Пулторацький, імовірно, протестували проти продажі; за те вйт бив їх і сїзвав до суду ассесорів⁴⁾). По продажі вйтівста виявилось багато иньших надужитя бувших вйтів; місто бажає привернути по спроможї свої розтрачені права й маєтки і тому в 1767 році ще раз жалуєть ся на бувших тїттів і бурмістрів перед ґродським кременецьким судом: вйти допустили до передання незаконних дродажвій та в заповітах міських ґрунтів панам, монастирям (Францішканам і инь.) та унїятським сьвященникам; вони допустили до ратушних лавок Жидів. Всї такі умови місто оповіщує незаконними⁵⁾).

Час, який обіймають више наведені протестації, триває довше ніж сїм столїтя; се вказує, що надужитя вйтів не були появами хвилимими й випадковими. Та полишивши вже на боці сї надужитя та беручи під розвагу тільки сам правний бік вйтівської власти, дістанемо сей висновок, що міста були позбавлені всіх основних прав самоуправи. Власть видавання

¹⁾ Кн. 1973. л. 37.

²⁾ Ibid., л. 35.

³⁾ Ibid. л. 36.

⁴⁾ Ibid., л. 41.

⁵⁾ Ibid., л. 62.

нових устав належить в господарських справах до старости, а в громадських — до війта¹⁾. До сьогож останнього належить ціла вища судова власть та адміністрація. Щож лишаєть ся тоді виборному урядови?

¹⁾ Наводимо тут у скороченю текст „Ординації судів кременецького війтівства“ постановленої 26-го січня 1767 року присяжним судиею війтівства Задеським. Вона важна для нас і втім напрями, що з достаточними деталями малює порядки судівництва й суспільного ладу в місті Кременці.

„Ординація судів війтівства кременецького раз на завсїгди постановлена 26-го січня 1767 року“.

„1. Війтівські суди повинні відбуватись три рази на тиждень (в понедїлок, середу і п'ятницю), крім більших свьят; вони починають ся точно 8 година рано, як зимою, так літом і тривають тільки до полудня.

„2. На більші свьята (Різдво, Великдень, Зелені Свьята) та на пущення повинні бути відложені по волі судії. В часі косовиці та жнив суди будуть відбуватись тільки раз на тиждень (в середу); се має місце тільки в протязі шістьох тяжїв.

„3. Такі суди без війтівського судії або його заступника (кого він попросить) не можуть відбуватись.

„4. Суди тайні та приватні кроки про свьїжі провини та иньї соромні вчинки, що ображають величність Божу, зовсім нївечуть ся; а тей, хто без відома судії посьмїв би робити се, на скаргу інстїгатора підпадає тілесній та грошевій карі.

„5. На суди ніхто не може приходити паний — як сторони, так урядники, під карою 100 гривен для війта, часового застановленя справи й віддалення з уряду.

„6. Крику, лайки й сороміцьких слів ніхто не повинен робити й проголошувати, рівно як: братись до бійки, під погрозою безприволочного запроторення в тюрму: а хорони Боже сього, хто вдарить урядника або киле ся на нього, сей повинен буде стратити руку й перед сим повинні стерігти інстїгатор та возний, рівно як і глядїти, щоби при виходї не кричали, під карою 50 гривен для війта й тілесних кар.

„7. Один і той самий не може бути судиею і свідком в одній справі.

„8. Ніхто не може відхилювати від суду нікого з засїдаючих під карою 50 гривен на скарб війтів, хиба що засїдає — відповідник або позивач; тоді він ставить на своє місце хочби й неприсяжного міщанина.

„9. Перед оповіщенням декрету не вільно оповіщувати сентенції.

„10. Засїдаючі не повинні ходити по шинках, кричати, бувати в сороміцьких місцях, бити ся, брати участь у тайних сходинах на шкоду міста і инь, під загрозою страти чести.

„11. Хто продає свій грунт або хоч малу частину ґрунту, сад, пасїку, поле, сіножать повинен попереду взяти від міста консенс та записати його в міських книгах, рівно як і все, що доторкає ся сеї трансакції, повинен записати.

Лентвійт (лендвійт). Посередником між війтівською власттю і міським урядом був лантвійт, голова судової коллегії в місті. По ясній думці висхенаведених королівських при-

„12. По смерті або віддаленю з уряду кого не будь із засідаючих повинен бути вибраний иньший.

„13. Коли трафить ся оцінка будинків або ґрунтів, то засідаючі повинні справедливо таксувати з відома судії й записувати таксу в книгах разом з її причиною.

„14. Засідаючі повинні справедливо переводити помір ґрунтів та розділи в присутности судії або за його дозволом.

„15. Уряд повинен дбати про сироти і вдови та доносити судії про їх кривди.

„16. Уряд повинен дбати також про се, щоби не було паниць, злочинців, підзорних людей; також доносити се судії.

„17. Уряд не повинен приймати переступника, умовившись та не взявши постановленої платні від сторони, що представляє арештанта і без справжнього інстїгатора, який би приставив арештанта та й се до певного рецінця; в противнім разі арештанта повинен бути випущений, а також і тоді, коли ніхто не буде його напастувати; тоді тим самим арештант освободжає ся від арешту.

„18. Кари грошеві, присуджені декретами, повинні бути віддавані підсудними за три дні під погрозою тюрми й секвестрації.

„19. Уряд повинен розписувати конфіскації та по 6 або не пізнійше 8 тижнів справедливо оцінювати й продавати майно.

„20. Коли в справі буде визначене слідство, тоді реєстр свідків, підписаний одною стороною, віддаєть ся другій. При інквізиції свідки присягають по закону, а підсудні присягають, що не підкупили свідків.

„21. Ніхто з міщан, передміщан та Жидів не повинен робити довгів для міста; поборці не повинні нікому давати зібраних грошей на розхід без відома міста й судії.

„22. Не буде більше приватних поборів, непотрібних складок і видуманої роковщини, хіба за відомом судії й міста, що й буде записане в книзі для яких причин збираєть ся роковщина.

„23. Всякі трансакції, як що: манїфести, реляції, позви, обдукції, нвізії, довації, проклямації, квіти і инь. бурмістр з урядом повинні приймати й на них підписувати ся.

„24. Міський писарь повинен видавати на перше жаданне трансакції, декрети і инь. за попередною нагородою й загодою.

„25. Писарь обовязаний зуписувати всякі трансакції письмом польським не мішаючи латини, ясным, не завілупм язиком.

„26. Інстїгатор повинен відхилювати всякий крик в часі відбування судів на ратуші.

„27. Інстїгатор повинен видавати позви, стягати грошеві кари судові понукувати людей до появи на суді й усе бути на суді.

вілеїв, лентвійт є заступником війта, особа, заступає його на суді. Він є провідником коллегії лавників і тому то не повинен мати ніякої влади в раді. Уряд його не виборний; він

„28. Він повинен кожної п'ятниці подавати судії реєстр судових справ.

„29. Ніхто не може без відома судії й цілого уряду оповіщувати своєю приватною волею ніяких трансакцій.

„30. Сторони повинні завчасу брати з книг маніфести, обдукції й декрети та являться з ними на суд; інакше не дістануть декрету.

„31. Всякі умови, компліанації й квіти умовники повинні подавати писареві для запису при певній оплаті за се.

„32. Цехи повинні покликувати сьогож писаря до писання декретів, вписів, визволин і инь. під карою 10 гривен для війта.

„33. Вовний повинен розносити позви, переводити публікації і проклямації, бути при таксах, візнях, обдукциях, кондесцензиях та на суді вчасі відбування справ.

„34. Гарно, щоб кождий мав свій титул, всюди вживаний; тому то отсі титули повинні бути пасані відповідно з достоїнством кожного: міщанин — *slawetny*, передміщани — *uczciwy*; вовний — *opatrzny*; селянин — *roboczy*, пахолок міський — *posluszny*, Турок і Татарин — *wojenny*, кат — *wyzwolony*; помічник ката (*podkacik*) — *smieleczyniacy*; Циган — *wroźliwy*; Жид — *niewierny*.

„35. Пахолок міський повинен па торзі оповіщувати ціну збіжа з відома бурмістра, оповіщувати згубу річий, заблукану худобу та у всім бути послухним судови й урядови.

„36. Кат і подкатик без волі уряду не повинні ані бити арештанта, ні мучити й грабати його під погрозою тілесної кари.

„37. Кат і помічник його повинні довідуватись про переступників та доносити урядови, але в судовій комнаті не повинні бути без дозволу суду.

„38. Вони не повинні переводити екекуції засуджених в свята руські та польські, рівно як ловити собак і бити їх, хочаб сього була справжня потреба.

„39. Лентвійт повинен доглядати арештантів і сторожу, щоб вона не спала й не запивалась.

„40. Цехи й Жиди повинні бути послухні місту, давати сторожу по давному звичаю — по двох і стерігти арештанта аж до екекуції, про що повинні дбати цехмістри, під погрозою тілесної кари; малих хлопців не повинні давати на сторожу.

„41. Підскарбій повинен мати свій ключ, а бурмістр — другий; скринку міського скарбу повинні замикати внутрішнім замком; ніяких грошей без асигнати судії й міста не повинні нікому ані дарувувати, ані позичати, ні видавати; в противнім разі повинні покрити їх із власних засобів.

„42. Архів міста і меч для екекуцій повинні бути під ключем бурмістра в повнім дозорі.

настановлює ся з поміж міщан війтівською властю та ще довічно. У сих містах, де війтом був староста, настановлення постійного лентвійта з поміж міщан се обовязок старости; в містах же з осібним війтівством війт мав право настановлювати або не настановлювати лентвійта. Погляньмо тепер, як побутовими умовами змінювались сі узаконення. Коли війтом староста, тоді він не іменує міщанина заступником своєї війтівської власти, лишень передає лентвійтівську власть економови або адміністраторови замку, себ то сій особі, якій поручалась і управа староства. Сама назва війта надавалась в тім разі то самому старості („ми, бурмістри, вибранні поспільством, за потвердженням вельможного князя Яблоновського, старости і війта нашого ковельського, рівнож Виковського, генерального економа староства і заступника князя-старости...“)¹⁾., то економови (вибраних бурмістрів потверджує „Виковський, економ староства Ковельського і війт на місци князя Яблоновського, старости“)²⁾. Инколи староста настановляє для відбування війтівської власти окрему особу з поміж урядників замку або з посторонніх шляхтичів, як ми се бачили, коли говорили про продаж кремінецького війтівства; в такім разі дійсний („актуальний“) війт, себто староста, давав своему заступникови назву присяжного судії війтівства. Сім урядникам-шляхтичам віддавалась уся власть, законом

„43. По році всякі справи повинні бути поревстровані, зашиті в один пакет і запечатані міською печаткою. Коли хто просить розвідки, то по виданю її, акти знов зашивають ся й опечатують.

„44. Присяжні, з відома судії й уряду, повинні ходити на візю й ревізю підзорних людей, за що їм визначаєт ся по 8 гр. від сторони, що скаржить.

„45. Присяжні й лентвійти повинні визначувати жовнірам станції, розвозити їх та давати приписних; числити кілько людей і коний в кого стоїть та скілько треба достатчити провіанту й сіна для коний; при виходіж жовнірів почислити з Жидами, де, чого й кільки жовніри набрали.

„46. Паходок міський повинен брати кожного тижня по шелягу від воза перекупок, а на ярмарку — і від краму; кат — по грошеви, не більше.

„Сі пункти повинні бути завсїгда прибиті в ратуші“.

¹⁾ Кн. 1458, л. 170.

²⁾ Кн. 1462, л. 180.

призначена для лентвійта. Коли такий урядник сам не міг бути на міській суді, то поручав своєму заступникови часове відбування свого уряду¹⁾. Колиж місто мало осібних дідичних війтів, то сі останні, в своїй неприсутности, в часі недуги або інших занять визначували своїми заступниками („vice-advocati pro tunc“ або „ad praesens“)²⁾ шляхтичів, своїх друзів, що инколи довго вели всі справи війтівства, відбували карні суди, засуджували на смерть³⁾ і инь., одначе зараз тратили всякі відносини до міської управи, як тільки явив ся особисто війт. Таким чином вища судова і адміністраційна власть була постійно в руках шляхтичів. Та всеж таки і дідичні війти та урядники староства постановлювали лентвійтів з поміж міщан; тому одаче, що вони не могли ніколи користуватись карно-судовою властью, віданою їм королівськими привілеями, то признано їм инше значінне. Такий лентвійт стає ся головою ради, себто, головним управителем міста в усіх справах, неначе помічник війта, наче особа вповні залежна від останнього. На війтівській судіж лентвійт засідає тільки як член його та лишень рідко коли є провідником. Разом з тим змінив ся також спосіб настановлювання лентвійта на уряд: довічність сього уряду змінилась на неозначену довгочасність, себто, визначений на лентвійта лишав ся на сім уряді инколи декільки літ з ряду, так довго, як се подобалось війтови або економови; вкінці, уряд сей зовсім втратив свій характер, коли війти і замковий уряд стали віддавати вибір лентвійта міській громаді⁴⁾. Такий вибір зрештою не доказує ще розширення прав міської громади; думати треба, що виборчі права громади обмежувались до признання того, кого війт або замковий урядник їй представив на уряд лентвійта; приміром, в Кременці в 1745 році записаний вибір бурмістра і лентвійта в такий формі:

„Під впливом Духа Сьв. (zabrawszy Duch. Sw.) і за згодою цехмістрів, радців, лавників і цілого поспільства, односторонно вибраний Михайло Юрке-

¹⁾ Кн. 1462, л. 233.

²⁾ Кн. 1969, л. 42, 34, 91.

³⁾ Ibid., л. 91.

⁴⁾ Кн. 1793, л. 45.

вич (той самий, що так давив міщан!) на бурмістрівство, рівнож і Василь Павлович на лентвійтівство — iako tež y z łaski W. J. M. p. wójta“¹⁾

Останній вислів, що доторкаєть ся, очевидно, лентвійта містить в собі думку про якусь злуку виборчих прав громади з правом війта іменовання лентвійта. Подібні вислови стрічають ся і в иньших припадках; приміром королівський магістрат в 1698 році жалує ся на лентвійта,

„що він, забувши страх Божий і строгість мадебурського права, не памятаючи присяги на уряд лентвійта, яку дістав з волі Бога всемогучого, в. е. м. старости, а також радних і цехмістрів, посьмів зломити присягу“... і т. иньше.²⁾

Можнаб подумати, що тут участь старости у виборі лентвійта бересе в такім розумінню, в яким вона приписує ся Богу всемогучому, себто висловлена тут думка, що всяка власть впливає з иньшої висшої власти, одначе справа як раз сього лентвійта показує щось противного: вся річ у тім, що лентвійт посварив ся з замковою старшиною та покинув уряд; тоді адмістратор староства дав наказ (карту) на імя одного зі старих бурмістрів:

„До дальшої волі і постанови в. е. м. старости, настановлюю вас субститутом на місце уступившого; переймивши уряд, зволите, в. м., відібрати актові книги, також хрест (сгусефіх); книги міські огляньте в. м., як слід, щоби не валялись у вас по місті. Рекомендую хоронити порядок і справедливість.“ і т. инь.³⁾

Справа ся між иньшими дає нам нагоду показати, до яких надужить могла доходити власть лентвійта та яка мізерна була міська самоуправа перед власттю замку. Обвинувачений лентвійт Семенович правив містом давно вже й управляв таким робом, що без відома квартального бурмістра орудував міським майном, повертав міські гроші на свою користь і обробляв міські поля, не платячи аренди; коли присяжний бурмістр, вибраний містом і потверджений старостою, з обовязку свого уряду, хоронячи правду та права міста, пригадував лентвійтови єї надужитя, тоді останній в присутности цілого уряду лаяв бурмістра та весь уряд понижуючими словами, проганяв бурмістра зі судового дому до затилку більше ніж 10 разів та де тільки стрічав бурмістра

¹⁾ Кн. 1969, л. 71.

²⁾ Кн. 1451, л. 86—87.

³⁾ Ibid., л. 63.

лавав його та соромив і т. инь.¹⁾ Та не в тім річ, як тепер поступив собі лентвійт, тільки в тім, що ані магістрат, ані громада в протоці довгих літ не жалувались на нього аж до хвилі, коли він посварився з замковою старшиною. По с'їм як раз розпочинають позов проти лентвійта, „по волі і приказови в. м. пана Архиповича, адміністратора староства“, як щиро висказався магістрат в своїм протоколї. Може бути навіть, що деякі обвини, піднесені против лентвійта, вдумані „по волі і приказови“; але в такім разі вчинки магістрату являють ся ще менше самостійними, ще більше соромітними. Суд над лентвійтом, що найшовсь в неласці, був переведений самими обвинителями²⁾, себто магістратом; хоча такий порядок не має найменшої законности, то ще більшою дивовижею є се, що магістрат, вже по судї, сам признав себе некомпетентним у тій справі і по власній ініціативі відіслав справу до замкового уряду. По двох роках засуджений стає знов лентвійтом.

Коли рабські вчинки ковельського магістрату прикривають ще як так основу і величину надужить лентвійта, то в актах иньшого міста, Вижви, бачимо ясні свідoctва сього, до чого доходили лентвійти, настановлені замком. В протоці цілого ряду літ (1719, 1721, 1722, 1723, 1724) міські протоколи Вижви наочнені ріжними скаргами на лентвійтів та ще протягом кількох літ против одного й того самого, який помімо сього лишає ся на своїм урядї. В 1719 році перед магістрацьким судом внесено приватну скаргу на лентвійта Гр. Онушкевича³⁾. Зараз на другий рік був настановлений на уряд лентвійта иньший Том. Жданович. Самоуправа його досягнула таких розмірів, що магістрат не був вже в силі терпіти заподіяннях йому образ та рішив ся на скаргу. До когож одначе? Певна річ не до замкового уряду, який іменував Ждановича лентвійтом. В таким труднім випадку, магістрат збирав Вижвівську громаду, „щоби було перед ким записати протестацію“. Громада вимовляє собі, що вони зійшлась на сесию не

¹⁾ Іб., л. 86—87.

²⁾ Іbid., л. 121.

³⁾ Кн. 1294, л. 230.

тільки на прохання магістрату, але головню беручи на увагу образи, заподіяні лентвійтом цілій суспільности і правам, наданим королями. Скарга магістрату була записана в актові книги в такій формі:

„Ми, уряд, завсїгди готові сповнювати домагання кожного, що прибіжить до уряду, полишивши всю роботу в дому; а лентвійт, діставши уряд від замкової старшини, рідко коли сповнює свій обовязок; все, коли ми просили, щоби нам замковий уряд дав поміч, він не слухав та завсїгди тратить час, вимовляючись роботою. А потім на кождім місці ображує не то що присяжних наших, але і нас, бурмістрів, та домагає ся свого доходу, беручись навіть до кулаків на нас і грозить ся бити; се по тверезому, колиж паний ображує на кождім місті. Просимо в. м. поважаних осіб, громаду, записати сю протестацію для законної розправи, щоби на далї нам не двигати сього ярма¹⁾“

Через те що, протестація не довела до нічого і Жданович лишив ся лентвійтом, в найблисших лїтах 1621 — 1724 р., а імовірно й далї, мав він нагоду виявити свій погляд на право міської самоуправи. В 1722 році донесено урядови, що лентвійт казав отсі слова: „Тільки через мене й живе місто, а, як захочу, то міщани будуть робити панщину, а я буду в дворі підстаростою²⁾“. В 1723 році знов посвідчено в урядї, що лентвійт, здивавшись з одним міщанином без ніякої причини став так говорити: „Ви хлопцї, підете до плуга (do roli); я зроблю з міста село і ви будете менї панщину робити“. Міщанин признає ся, що не втерпів та сказав так: Чорт тобі буде робити; ти такий самий міщанин як і я“. Лентвійт звернув ся зі скаргою до підстарости на замок; покликали сюди міщанина і лентвійт тут його таки побив³⁾. Без огляду на подібні вчинки Жданович все лишає ся лентвійтом та дересья з міщанами в корчмі в 1724 році⁴⁾.

Магістрат. Виложені висше замітки про старостинську, війтівську й лентвійтівську власть досить ясно показують, яку ролю мусїв відгравати виборний уряд.

Міста неповного маґдебурського права мають, на око, першенство перед містами з повним маґдебурським правом,

1) Ibid. л. 229.

2) Ibid., л. 342.

3) Ibid., л. 390.

4) Ibid., л. 395.

що рада перших не повинна була творити замкненої колгії, себто члени її не повинні були користуватись своєю власттю довічно та вибір її належав не до ради, тільки поспільства. Певна річ, се першенство винні вони були сій обставині, що присутність власти старост і війтів не позволяла раді зміцнити своє значінне коштом громади. Що року в означенних речінцях повинні були відбуватись вибори бурмістрів (так називались загалом члени ради), звичайно чотирьох. Вибір вісьмох кандидатів, як домагаєть ся по привілею, поданім Ковелеви Жигмонтом III, здаєть ся зовсім не був в уживанню. В Ковелі звичайно вибирались чотири бурмістри; з них замкова старшина потверджувала двох; се не значить, щоби рада складалась лишень з двох членів; потвердження замкове значило те саме, що в Камінці потвердження одного з радних „королівським бурмістром“ (proconsul regius). Та війтівська власть могла відіпхнути кандидатів, представлених їй громадою; приміром, в Ковелі 1756 року зішлись збори для відібрання присяги вибраного на уряд бурмістра Ст. Грабовця; тому одначе, що він не хоче виповнити замкового декрету (виданого перше в справі його з одним лавником), то замок відіпхає його від бурмістрівства і постановляє поки що лавником, а на місце бурмістра покликуює лавника. Нема сумніву, що війтівська власть мала багато способів кермувати виборами по власній вподобі; в самій формі протоколів виборчих сесий виявлялась повна залежність виборів від волі старости і війта: „По волі і власти князя Дм. Яблоновского, старости... були скликані збори для вибору нових бурмістрів“¹⁾. Ми бачили вже, що в Кремінці війт власною силою міг тримати на уряді бурмістра більше ніж 18 літ чоловіка, проти якого повстало ціле місто та що війт міг цілком знехтувати виборний принцип міської упави. Таким чинном, та сама обставина, що не дала раді витворити з себе замкнену колгію, довела знов до таких самих наслідків, до ослаблення виборчих прав міста.

Помимо надужить війтівської власти, природний порядок річи ослабив права громади до щорічного вибору членів ради. Звичай, що опісля перемінив ся на закон постановив, що від-

¹⁾ Кн. 1462, л. 134.

ставлені від уряду бурмістри не вертають ся до поспільства, лишень творять осібну коллегію під назвою бурмістрів старої ради. Ся коллегія має значні права та першенства в місті. Стара рада разом з цехмістрами є на першій місці в проколах міських виборів; приміром, „зібрани були загальні збори панів міщан, старої ради бурмістрів і цехмістрів в домі судовім і цілого поспільства міста Ковеля на вибори“...¹⁾. Здаєть ся, що додаток слів: „і цілого поспільства“ зроблено як просту форму урядового письма, бо сказано, що в судовім домі (ратуші) зібрались тільки цехмістри і бурмістри старої ради. Такий здогад стає дуже правдоподібним тому, що стрічаємо в актах вказівки на се, що там де іменує ся поспільство, треба розуміти збори бурмістрів старої ради і цехмістрів; приміром: рахунки бувших урядників повинні бути складані поспільству, а тимчасом в 1756 році в Ковелі бурмістри нової і старої ради та цехмістри видають бувшому лентвійтові квіт за цілий час його управи²⁾. В тім самім році склад виборчої сесії 2-го марця був; „бурмістри старої ради і цехмістри“³⁾. Таким чином за яких кілька літ мусіли і тут створитись замкнена коллегія, з тою ріжницею, що тут вона ділить ся на дві ради: одна, ширша, стара рада видає з поміж себе меншу, нову, управляючу раду. Про се як раз переконує нас сам особистий склад управляючої ради: в Ковелі вона складаєть ся майже з тих самих осіб тільки не вибраних що року; приміром, в Ковелі в 1679 році бурмістрами були: Ян Гнівський, Гр. Панасевич, Ал. Іванович, Кондр. Лавривнович; в 1682 році, по деяких перемінах знов, — Гр. Панасевич, Ал. Іванович і двох нових: Андрій Зновський та Сем. Макарович; за те иньшими роками перші заступають ся новими, другіж вибирають ся знов на бурмістрів⁴⁾.

¹⁾ Кн. 1462, л. 186.

²⁾ Ibid., л. 76.

³⁾ Ibid., л. 180. В розходних книгах бурмістрів записувалось: „Абу (Жидови) заплатив за напитки для пп. бурмістрів старої ради і цехмістрів в часі виборів бурмістрів і їх присяги — 3 зл. 10 гр.“ Такий то склад зборів і в иньших разях; приміром, в часі зборів бурмістрів старої ради і цехмістрів по причині арешту на дім лентвійта, на горівку і пиво 24 гр. і т. п.

⁴⁾ Кн. 1477, л. 6 і 7.

Відставлені бурмістри, вступаючи до коллегії старої ради, не переставали брати участі в управі біжучих прав. Кождий з них мав право до участі в засіданнях ради і майже на кождім засіданню в числі присутних згадує ся одного або кількох старих бурмістрів ¹⁾. Кождий з управляючих бурмістрів міг при своїй неприсутності визначувати на своє місце бурмістра старої ради; навіть коли в радї не міг бути присутний ні один бурмістр управляючої ради, то замість всіх їх міг засідати та рішати справи один бурмістр старої ради ²⁾. В сих разгах, коли позивачем або відповідником ставала сама рада, тоді стара вступала в повні права судової власти; приміром в Ковелі в 1702 р. управляюча рада була ображена одним лавником, що счинив напад на ратуш, при чім вилаяв цілий маїстрат та побив міських слуг. Тоді для суду над напасником збирає ся стара рада, в числі п'ятох членів, переводить повинний суд, видає доволі строгий засуд і грозить ще більше строгою карою, коли він на будуче буде ображувати „гонор бурмістрівський“ ³⁾. Коли відповідником був один з управляючих бурмістрів, тоді стара рада рішала справу разом з иньшими членами управляючої ради; приміром, в 1715 році, в Ковелі один з управляючих бурмістрів був обвинуваний про фалшивий запис розходових грошей; суд над ним складав ся з квартального бурмістра, другого бурмістра (неквартального) бувшого лентвійта, двох цехмістрів і двох бурмістрів старої ради; всі вони разом названі радцями; сей суд засудив його на позбавлення його бурмістровського і цехмістрівського уряду, на два роки, на арешт і инь. ⁴⁾. Се часове позбавлення уряду бурмістра показує дуже ясно, що уряд сей лишав ся постійно при сьх, що були раз вибрані до ради.

Значить ся, помимо надужить з боку війтівської власти природний порядок річий довів і Ковель до сьогож, на що рада зійшла в Камінци. Хоча в Кремінци та иньших містах другого розряду стара рада не організовалась так як у Ковелі, одначе звичай ставлення тих самих осіб на бурмістрів-

¹⁾ Кн. 1452, л. 41; кн. 1453, л. 66.

²⁾ Кн. 1462 л. 192.

³⁾ Кн. 1452, л. 198.

⁴⁾ Кн. 1455, л. 156.

ство панував всеюди. Розуміть ся, що всі ті добрі пляни, вилжені в королівських привілеях про вибір людей богобоязливих, чесних, знаючих та инь. лвшились без приноровлення; група людей, що вмiла придбати собі достатки на урядах бурмістрів і лавників коштом міського майна, захопила в свої руки власть і допускала до свого гурту тільки другів своїх або кровних; між підписами радних і лавників на однім акті в Кременці бачимо чотирох Павловичів і двох Юркевичів¹⁾. Юридична освіта, якої домагала ся в королівських грамотах від членів ради, не мала ніякої ваги на виборах: висше наведений протест проти кременецького вiйта в 1766 році підписаний бурмістром, лентвійгом, двома радцями й двома присяжними; ніхто з них одначе, крім писаря, писати не вмiс²⁾. При такім порядку не могла бути виконувана й ся постанова, якою жадалось, щоби в радї були члени обох вір (католицької і православної). Навпаки, в протоці часу організувались переважно католицькі ради: вони, для потвердження вовік своєї організації в такім складі, поважились навіть на фальшованне королівських привілеїв. Ми бачили, що Жигмонт III, в привілею своїм 1536 року, звелів, щоби в радї були люди „*obojsa religii*“, та в 1664 році рада міста Кременця подала люстраторам копію сього привілею, яким вибори до ради буцїм то обмежувались отсею умовою: „*non nisi fidei romanae viri eligi debent*“³⁾.

Тоді саме, коли самоволя вiйтівської власти не допускала в містї до розвитку замкненої коллегії, як се було в Кременці, до продажу вiйтівства, також годі було надїятя ся знайти серед ради людей чесних та богобоязливих; противно, Кременець дав знаменитий доказ на се, що зіставленнє виборного принципу з властїю дiдичного вiйта скоро деморалїзує найліпших вибранців: ми бачили, що місто довго протестувало проти бурмістра Михайла Юркевича, якого вiйт тримав на урядї против волї міста; на чолї протестангів стояв Федір Захарчик; вкінця його вибрали бурмістром і він зараз таки показав ся

¹⁾ Кн. 1969, л. 71.

²⁾ Кн. 1993, л. 41.

³⁾ Кн. 1973, л. 10.

тим самим, чим його попередник; тоді вибрали другого, але й сей став кривдити місто; вибрали третього і сей також. При недостаті якої небудь освіти, годі було й чого иньшого дождити. Надужити сих кременецьких бурмістрів мали дуже серйозний характер; так, один з них накладає нові оплати на свою користь, продає міські ґрунти і гроші собі бере; накладає своєю власттю податок, що року по кілька сот зол. без ніякої потреби для міста; коли деякі міщани попросили у нього пояснення що до тих сум, він їх обвинив і наложив на них кару на 1000 гривен. Другий бурмістр продає старий ратуш з 70 камінними лавками, хоч місто не мало найменшої потреби продавати його й доводить сям місто до убожества¹⁾. Подібніж учирки бурмістра постійно стрічають ся і в актах Ковеля та иньших міст; приміром, в 1725 році бурмістри управляючої ради жалують ся економови староства на бувшого бурмістра Теодоровича за те, що він, відбуваючи уряд управляючого бурмістра, казав записати в акти контракт для себе на міський ґрунт за таку ціну, яку місто моглоб дістати що року як аренду за сей ґрунт, та вживає його вже пять літ; иньші два бурмістри, його товариші (четвертий не брав участі) потурали йому, прийняли запис, послали на таксацію сього ґрунту і ввели Теодоровича у володінне через лавника. Теодорович виправдував ся тим, що він тринадцять літ тримав сей ґрунт, як управляючий бурмістр (отже був без перестанку бурмістром через тринадцять літ), а потім пять літ сьому назад, зібравши своїх товаришів, казав собі записати сей ґрунт на віки, при помочи горівки. Замковий суд, як можна було сподіватись, не прийняв сих оправдань²⁾.

Чиж можна по сїм дивуватись, що місто не чує ніякої пошани для своїх виборних урядників? Тепер стають нам зрозумілі такі появи, як повстаннє на магістрат цїлих цехів. В 1697 року цех шевців та гарбарів під проводом свого цехмістра, явив ся на ратуші, в часі засідання там цїлого магістрату; привитавши членів цїлого магістрату назвами п'яниць і розбійників сказав їм: „ви нічого не робите, тільки цете,

¹⁾ Кн. 1973, л. 1 і инь.

²⁾ Кн. 1477 л. 26.

п'яниці⁴, — цех довів цілий магістрат „до такої конфузії, якої від засновання міста не було“. Магістрат в своїм протоколі змовчав про се, яка була його конфузія¹).

Коли недостача всякої освіти серед членів магістрата почасти пояснює нам їх безправний спосіб ділання та негідне поведіння, то тим більше зрозуміле, чому не ліпше поступають ті одинокі особи міської управи, що володіють якою небудь освітою, себ то секретарі ради. Рада, не маючи в своїм гурті людей здібних на сей уряд, вибирав їх з поміж більше освіченого шляхотського стану. Та шляхотський стан гордував мішанством і видав закон, що сей тратить шляхетство, хто прийме на себе уряд міського урядника; тому то шляхетство виділювало містам на уряд писарів ради самі відкинені вбрудки своєї суспільности, що й сама не посунулася далеко на шляху законности і чесноти. Про діяльність писаря кременецької ради Роздольського (згаданого вище) перед його вступом на писарство, один шляхтич свідчить в 1756 році ось що:

„Минувшими роками Роздольський, прийшовши до Кременця, обікрав трех жидів, а крадені річи сховав у городі. Коли його відкрили, тоді він одні річи виняв зі скрині, иньші викопав на городі та прилюдно віддав Жидам; за се його публично карали на замку при губернаторі Закшевским і був би він на шибениці, колиб його не випросили міщани-радці²).

Подібно, як усі иньші приписи королівських привілеїв, лишив ся несповненим і сей, на основі якого судова власть у місті повинна бути рішучо відділена від адміністративної: круг діяльности лавників — від круга діяльности радців.

Всякі судові справи, карні і цивільні, переводять ся спільним урядом, себто лентвійтом, бурмістром, радцями й лавникам³). З другого боку, лавники, нарівні з радцями беруть участь в справах адміністрації⁴). Уряд лавника став нижшим ступнем уряду радці, близшим ступнем до бурмістріства, та підлягав всім умовам уряду члена ради. Замість довічности, прийняв ся звичай вибору лавників на неозначений час. Слм

¹) Кн. 1451, л. 51.

²) Кн. 1973, л. 39.

³) Кн. 1969, л. 82 і 91.

⁴) Ibid., л. 33 і бог. вть.

руйнувалась остання гаранція незалежності судової влади і ся остання підлягала самоволї адміністрації тому, що вибір на уряд лавника належав до сеїж коллегії, що складала ся з бурмістрів управляючої ради, бурмістрів старої ради й цехмістрів¹⁾.

Жімонт III. в 1615 році дав Кременцеви привілей такої основи :

„Тому що магістрат не в силі вповнити всіх своїх справ, то згідно зі звичаєм інших міст, король дозволяє вибирати з міщан 24 мужів, які давалиб раду й поміч, — не мішаючись одначє до; судів, належних до бурмістра і ради“²⁾.

Хоча, декретом ассесорії 1777 року, магістрат повинен складатись з трьох станів (*ordines*³⁾), то в актах нема найменших слідів істновання в Кременці квадрантовірату. Нема сумніву, що королівська постанова 1615 року лишилась без виконання. В Ковелі квадрантовірату не було навіть *de jure*.

Значить ся що, коли в містах з повним маґдебурьським правом самоуправа мала хоч невеличку опору в репрезентативних заведеннях, то в містах другого розряду не було ніякої опори для самоуправи. Власть дідичних або довічних старост і дідичних вїтїв була так сама важка для міста, як і власть замкненої ради міст першого розряду. Одначє і в містах другого розряду взагалї рада також прямує до замкнення в собі та в деяких справдї сього досягає.

3. Управа в панських містах.

Приватні володільці, надаючи своїм містам маґдебурьське право, мали на оці набування тих самих користий, які товаришили наданням сим в містах королівських і тому вони копіювали устрій міської управи сих останніх; та положення панських міст мусїло в багато дечїм різнитись від положення міст королівських. Риси, що відріжнюють маґдебурьське право панських міст, є ось такі :

а) Повна залежність істновання сього права в однім або другім місті від волї дідича: надання маґдебурьського права

¹⁾ Кн. 1451, л. 75.

²⁾ Baliński, II, ст. 898.

³⁾ К. Ц. Ар., кн. 2026, л. 1 і внь.

в с'м разї мало характер економічного зарядженя в маєтку, не забезпеченого урядом. Правда, що володільці просили у короля дозволу надання маґдебурського права одному або другому місту; та уряд, видаючи такий дозвіл, не гарантував містам наданного права на вічні часи. Уряд ніколи не признавав панських міст містами в юридичнім розумінню¹⁾. Коли на конституційнім соймі піднято питання про поліпшення побуту міст, то так міста самі як і сойм і ряд розуміли під сим тільки міста королївські; панськіж не були візвані до Варшави на загальний міщанський з'їзд та не дістали ніяких прав у конституції 18-го цвітня. Дещо тривкіїші були права сих панських міст, що вже по наданню їм маґдебурського права перейшли в приватне володіннє.

б) По польським юридичним понятям містом признавалось таке поселеннє, якому було надане право вічної ґрунтової власности та що стояло на своїй власній землі. Одначе, приватні володільці, надаючи місту маґдебурське право, ніколи не давали йому такого права. Наслїдком сього виборний міський уряд не мав власти орудувати нерухомим маєтком міста. Так в 1699 році князь Любомірський у своїм місті Дубні видав між иншим таку постанову:

„Приказую війтови, бурмістрам та лавникам, щоби вони під страхом смертної кари (gardlem) не допускали, без відома замку, записувати в міських актах, під формою дарунків, заставів або найму, осель і домів у місті або на передмісті ні одному шляхтичеви. А ті дарунки, які вже давїйше зроблено, уважаєть ся недійсними, бо по закону, вони не могли бути доковані без моєї згоди. В інструкції, виданїї мною — комісарам, вже була поручена люстрація шляхетських домів, а тепер прошу та рекомендую вдруге провідати, яке та від кого володільці мають до них право“²⁾.

Відпродаж, застав, дарунок та відступленнє в спадку ґрунтів, — словом, взагалї орудуваннє суспільними міськими ґрунтами, могли мати місце тільки серед міської громади межн

¹⁾ Див. А. З. Р. т. I. № 191. Король віддав м. Пинськ у вотчинне володіннє князеви Ф. Ярославському; князь не шанував прав міста; на скаргу міщан король відповідає: „коли есмо дали ему тоть городь у вотчину, маєть его держати такъ, какъ то отчичь, приставляючи и расширяючи... какъ то господарь отчинный свое имѣніе“.

²⁾ К. Ц. Арх., кн. 1337, л. 95.

її членами. Місто, очевидно, не може брати позичок і сплачувати їх без дозволу пана, про що і складено, приміром в Дубні, докладну постанову князя Любомірського в 1727 році¹⁾. Права міста про вживане ґрунтової власности володільця нічим не відрізнявались від прав кріпацьких сїл сьогож пана; приміром, був звичай дозволяти міщанам вивозити дрова з околішних лісів на опал. Любомірський в Дубні обмежує се право до двох днів на тиждень та до дозволу рубати дрова з лежачих та кривих дерев тільки на один віз кожного разу. Непослушний міщанин дістає від княжого лісничого кару 50-ти палок на місці, а дрова відбирають ся на замок. Як раз таке саме право, в тій самій постанові, дістають і хлопи князя²⁾.

в) При такім характері маґдебурського права у панських містах, самосуд і внутрішня самоуправа їх були позірні: як суд, так і управа належала властиво до замку; міські урядники були тільки нижшими орудниками й слугами настановленими, головню, для поліційної й фіскальної цілі. Вищою судовою інстанцією лишаєть ся замок, себто губернатор, настановлений паном³⁾. Вибір міських властей та розклад податків потверджує ся замком, замок провірює рахунки міських розходів. В судових оплатах замок бере головну і першу участь; приміром в 1713 році в Дубні один міщанин публично при цехмістрах і цілім поспільстві ляв лентвійта й цілий маґістрат: „за таке нарушенне прав князя єгомосці“ він засуджений урядом (крім перепросин через достойних людей та заплати сузових коштів) на кару для замку 10 кіп, а для уряду 5 кіп⁴⁾. Образи міського маґістрату вважаєть ся тут переступом тільки тому, що є нарушенєм прав пана, себто зневагою його власти, в якій імени виступає уряд. Важнійше право міст, що мали маґдебурський устрій, се право видавання постанов, видавання законів для міста. Такого права, певна річ, не мали панські міста. Пан і замок означають та зміняють обопільні відносини між міськими

¹⁾ Кн. 1340, л. 162.

²⁾ Кн. 1337, л. 95.

³⁾ Кн. 1340, л. 162.

⁴⁾ Кн. 1340 л. 23.

владами, видають постанови про порядок виборів¹⁾, про ваги і міри та про всі дрібниці внутрішнього побуту (про дозвіл торгів в недільні та святаочні дні, про охорону порядку й чистоти на вулицях та дорогах, про забезпечення перед пожегом, про неходження до лазні разом з Жидами); від часу до часу володілець видає письменні узаконення, або „диспозиції“ та наказує „оголошувати їх на базарах в торгівні дні, при звуках тарабана через возного, в жидівській школі через шкільного учителя“²⁾. Ці диспозиції записувались потім, як обов'язкові узаконення в міські книги³⁾.

¹⁾ Кн. 1340, л. 162.

²⁾ Кн. 1337, л. 49.

³⁾ Наводимо тут зміст одної такої диспозиції 1727 року, марця 29-го, в Дубаї. „Диспозиція від яс. осевь. к. в. м. добр. для заведення порядку між дубенськими міщанами.

„1. Власть пана війта в судових справах утверджує ся по давним звичаям; всяка справа між міщанами не скорше йде на замок, як по постанові уряду й пана війта; стороні, що буде вважала ся покривдженою, дозволяєть ся апеляція від сих судів до замкової старшини. Міщанин, що почавши свою справу на замку без війтівського суду, буде покараний дводневним арештом по скарзі уряду перед тим самим судом. Паркансу повинні підлягати вповні службі й судови замковому; а горальники й броварники лишают ся вільними від служби замкової.

„2 До присуду війта належать справи скарг Жидів против міщан.

„3. Пан війт не повинен ані гнобити, ані бити, або як небудь шкодити їм, але повинен карати винownika по закону. В урядових судах не повинні накладатись ніякі кари грошеві; можна карати тільки або арештом, або ударами (plagamі) по справедливости.

„4. Вибори бурмістрів відбувають ся самим поспільством; до елекції надежить і Жид, визначений кагалом. Пан війт повинен глядіти, щоби сі бурмістри були осілі, тверезі й розумні, але вмішуватись у вибори не повинен; він тільки потверджує сих, кого вибирає поспільство. Вибори що року повинні бути подавані замково урядовому до відомости і потвердження. Та се потвердження дає ся sine ulla offerentia.

„5. Орудування грінми, „податковими й lenungowymi“, лишає ся при бурмістрах; орудувати ними повинен кожний бурмістр у своїм кваталі (черзі). Дохід і розхід сих грошей повинен бути підписаний в порядку бурмістром і міським писарем для певної певности; кожного місяця бурмістр повинен складати рахунок війтови й урядови, а також поспільству. Старшина замку приймає обрахунки від бурмістра за кожний квартал. Для облегчення вилати всяких податків заводять ся щотижнева вкладка, по якій що тижня, не мина-

Зрештою власть дідича та його замку в панських містах роз'яснить ся детальнійше при огляді складових частин міської адміністрації.

ючи нікого, цехмістри повинні віддавати гроші сьому бурмістрови, якого буде квартал.

„6. Више згадана складка повинна продовжатись рік; по році повинна бути постановлена подібна на другий рік і так кожного року. При постанові її повинні бути всі цехмістри й поспільство; уряд і цехмістри повинні означувати таксу, кільки хто має платити тижнево пропорціонально до свого маєтку. По визначенню такси, кожний цехмістр, діставши реєстр, потверджений урядом і замковою старшиною, обовязаний збирати гроші що тижня (з правом „грабити“ непослушних) та доставляти квартальному бурмістрови. Ся перша вкладка буде постановлена моїми комісарями в присутности уряду й поспільства, а також при цехмістрах. На будуче самі вони повинні ладнатись по теперішній інструкції, з тим, що коли, не дійдуть до згоди при складках перед урядом, то повинні донести про се замковій старшині й поступати по постанові пана губернатора.

„7. Не повинні постановляти екстраординарної екзакції, крім випадків якоїсь крайної потреби, з відома є. м. пана губернатора й пана війта.

„8. Пан війт не має права освободжувати від заплати складки. Від складки можуть бути освободжені: погорільці, ново побудовані, новоженці, новоселенці; всі вони, з відома замку, можуть мати полекшу в заплаті до певного означеного речінця.

„9. Дозір над порядком в місті належить до уряду: кожний бурмістр повинен глядіти в своїм кварталі, щоби тарці по коршмах та хліб на ринку були приписаної міри. Колиж покажеть ся, що незаконного, тоді бурмістр повинен донести про се урядови; уряд віддає сі хліби на користь госпітала, а неправдиві тарці наказує спалити, одначе з відома замку.

„10. Для забезпечення перед вогнем і крадіжею кожної ночі повинна бути вислана вічна сторожа, а на кождім домі й домику повинна бути драбина й бочка води напоготові; в домах печі повинні бути добре оглядані. На се повинен уважати бурмістр в своїм кварталі та ревідувати що два тижні; а коли де печі в непорядку, повинен приказати, щоби були направлені, як можна найскорше, під погрозою кари різок (plagami). В кождім цеху повинно бути по два гаки; з тими гаками, з водою та з чим хто зможе, всі зі своїх цехів повинні, як можна найскорше, спішити на випадок пожару, під погрозою више згаданої кари.

„11. Довги міські не повинні бути виплачувані инакше, як за потвердженням „I. o хсіа Imsci Dobr.“; рівнож місто не повинна робити ніяких довгів без особистої волі „I. o хсіа Imsci Dobr.“.

„12. Міські доходи (accidentia) повинні бути в орудуванню пана війта; він може віддати їх в аренду сьому, хто більше дасть, з відома замку. Сі доходи не можуть бути вживані на нічо иньше, крім поправи брам і мостів.

Війт. Пан, по примірови королів, становив у своїх містах війта, як найвишого урядника міста. Війт в такому випадку міг бути або шляхтичем або міщанином. Так, в Дубні в 1695, 1696 і в першій половині 1697 року був війтом міщанин, а в другій половині 1697 року шляхтич (urodzony). На всякий спосіб відносини його до замку були дуже не самостійні. Війт шляхтич в королівських містах був державним урядником, особою державного значіння; війт міст панських є особою приватною настановленою другою приватною особою. Побутові відносини війта до губернатора (замкової старшини) ярко зарисовують ся в ось таким випадку в Дубні. 15-го цвітня 1715 року шляхтич Ізид. Стшешковський, війт магдебуртій дубенської, займав ся справами свого уряду в призначенім місці. По заході сонця прийшло до сього дому п'ять пахолоків, посланих до війта Бурлетом, губернатором. Вдерши ся з великим криком до сінний, вони стали говорити війтови: „Пан губернатор просить вас до себе“. Війт, на вид цілої юрби незвичайних послів, не відважив ся йти по таким запрошенню та втік до комнати й запер за собою двері. Тоді післанці почали розбивати двері, домагаючись, щоби війт безпроболочно йшов до губернатора, бо, коли не піде по волі, губернатор казав привести його звязаного, а інші додали ще, що мають наказ навіть убити його. Тоді один з післаних пішов до губернатора зі звісткою, що війт замкнув ся і не хоче вийти. Війт, тимчасом, благав, щоб його лишили в спокою і обіцяв зараз іти до губернатора; та пахолки, доставши в друге розказ від губернатора, виломали двері і почали вибивати вікна шаблями. Тоді війт, бачучи, що напад грозить вже тим, що його звязуть, або заб'ють, хотів стріляти. Подумавши одначе, що при сім він може вбити кого з невинних підданих князя (які робили не від себе, тільки з розказу губернатора), він скоріш утік другими дверми, ховав ся по ріжних шляхот-

„13. Міщани не повинні ходити до лазні разом з Жидами; тому то визначають ся особні дні для християн (второк і субота), а особні для жидів (четвер і п'ятниця). На сей порядок повинні строго вважати бурмістри в своїх кварталах; непослушніж з поспільства повинні бути карані чотирьднемим арештом“. Кн. 1340, л. 162 і инь.

¹⁾ Кн. 1370, л. 32.

ських домах, лякаючись нічної засідки та вернувши до свого помешкання цілу ніч сподівав ся другого нападу. Положення його, як війта панського міста, ніде не давало йому спромози найти справедливости за таку кривду та законного захисту перед повторенням того самого. Дубенський маґдебурський суд, якого головою був він сам, не міг судити свого пана, якогось особу як раз репрезентував губернатор. Тому то війт обмежив ся протестом про порушення „свого права і привілеїв князя“ (Любомірського).

Ось до яких дивовижних результатів вело змішання державних і приватно-панських прав в маґдебурським устрою панських міст. Уряд, потверджаючи таким містам маґдебурське право, тільки прибiльшав власть дiдичiв, що сим робом дiстали всi основнi права державної власти. Се покаже ся нам дуже ясно, коли пригадаємо, що сей війт, настановлений замком та в усiм залежний від замку, був, з другого боку, президентом суду, який рiшав всi карнi справи, з правом карнi смерти та всi цивiльнi справи громадян міста. Порядок судових iнстанцій був такий: від уряду до війта, від війта на апеліцію до замку. Так судова власть війта, як і сей порядок iнстанцій заводять ся безпосередними постановами дiдича ¹⁾. Як усi роди справ, так усi особи мiського стану пiдлягають судовій властi війта. Не пiдлягають йому тiльки безпосереднi пiдданi замку, обовязанi до рiжних натуральних повинностей; примiром, parkансу. Позви Жидiв на мiщан пiдлягають також війтiвському судови. На основi ладу, що склавсь ся в мiстах маґдебурського устрою, до війта належала тiльки судова власть; управаж мiста полишалась урядови. Та ми бачили, що королiвські війти всюди і постійно вмишувались у внутрiшню мiську управу; в панських же мiстах, де дiдич мав безмежне право означування границь маґдебурських властий війтови була полiшена законна власть вмишувати ся в управу мiста. В Дубнi по актам XVIII вiка, трохи докладнiйше розмежена власть війта й уряду; по актам уже XVII вiка, майже цілу управу вкладено на війта і в диспозиції князя Любомiрського в Дубнi 1699 року ²⁾, війтови наказує ся глядiти, щоби в мiстi

¹⁾ Кн. 1340, л. 162.

²⁾ Кн. 1337, л. 95.

була значена міра хліба, шинкарі повинні мати гарнець, значений війтом, війт що тижня повинен ревідувати шинки та палити незначені гарці, а про винних (що шинкують такими гарцями) доносити замковій старшині, під погрозою кари; замковаж старшина повинна карати таких винувників тюремним арештом певної довгости. Крамарі також повинні мати правдивий аршин, зі знаком замку, коли не мають аршинів правдивих іданських; ревізію крамниць для догляду правдивости мір, повинен переводити і замковий і війтівський уряд. Догляд над станом доріг і земельних валів та ینь. віддає ся також війтови разом з бурмістрами; але відповідальність (отжеж право) лежить на війті вдвоє більша, ніж на бурмістрах; за недогляд дубенський війт підпадав карі 20-ти кіп, а бурмістри — 10-ти. Міські доходи статі були в орудуваню війта; він віддає їх в ареду торгом, з відома замку і не вживає доходів на вічо ینьше, як на понову брам і мостів.

Таким чином, з попереднього видко, що особам, вибираним містом, лишалась тільки мізерна частинка власти, одначе з великою відповідальністю та що честь бути вибранцем бльзко граничила з важкою повинністю, подібно як було в московській державі з виборною службою, ціловальниками, кабацкими головами та ینьшими подібними урядами.

Лентвійт. Се була особа, що заступала війта в його неприсутности, мала одначе своє постійне, спеціальне урядованне. Він був охоронцем міської печатки, без його отже підпису не міг обійтись ніякий міський акт. В неприсутности війта він проводив в маістраті та судовій коллегії, в присутностиж війта займає друге місце. Лентвійта або настановлював війт або сам замок¹⁾. Таким чином верховодний, постійний член уряду є особою несамостійною, обмежає своєю властю діяльність виборних членів уряду.

Уряд. Виборний уряд складав ся з бурмістрів або радців. На основі первісної і найважнійшої умовини мадебурського права, вибори міських урядових осіб повинні бути самостійні та незалежні. В королівських містах існувала спрможність сеї незалежности хоча принайменше в ідеї, бо рідко

¹⁾ Кн. 4571, л. 84.

вона проявлялась в практиці. В містах панських, де самоістнованнє маґдебурського права було умовне і нічим не гарантоване, вибори не могли бути не залежні. Правда, деякі пани в своїх постановах обіцяють сю незалежність, але тут зараз впадають в суперечність. Князь Любомірський постановлює¹⁾:

„Вибори бурмістрів переводять ся самою суспільністю. Війт повинен глядіти, щоби сі бурмістри були осілі, тверезі і розумні, але вмішуватись у вибори не повинен, а потверджувати тільки тих, кого вибере суспільність. Вибори повинні бути що року подавані замковому урядови для введення і потвердження; та се потвердження дає ся sine ulla offerentia“.

Яким же чином війт може відхилити від виборів людей нетверезих і нерозумних, коли він не може вмішуватись в сю справу? Умовність маґдебурського права в панських містах була така ясна для всіх, що кождий факт виборів являв ся немовби результатом особлившої ласки або розказу з боку дідича, а не наслідком постійного права. Відко се з самої форми, в якій записувались міські вибору в маґістрацьких книгах:

„1696 року 22 го лютого. З виразної (вугаžней) вої і розказу в вельмих м., комісарів, приславих до Дубна від я. о. княгині, в. м. пані нашой милостивої і добродійки, ми, уряд, поспієство і громади міста і передмістя, перевели вибори бурмістрів, не нарушуючи великих і сьвятих прав я. о. князів їх м. наших панів милост. і добродіїв“²⁾.

Зрештою, треба запримітити, що вмішуваннє з якого небудь боку було вельми конечне при виборах, особливо в невеличких панських містах, де ціла суспільність складалась з людей нерозвитих та найчастійше нетверезих. Вибори в панських містах викликували вмішуваннє особливо через те, що тут виборчі права належали і до Жидів. В королівських містах Жиди були відхилені від сього права, хоча і не всюди³⁾; паниж, що особливо їх цїнили і мали від них більші користи, ніж від міщан, не могли і не хотіли відмовити Жидам се право. В Дубні, де вже при кінці XVII віка було їх більше, ніж міщан християн, приняв ся такий звичай виборів: вла-

¹⁾ Кн. 1340, л. 162.

²⁾ Кн. 1337, л. 23.

³⁾ У Вижві (м. вор.) на основі привілею кор. Бони, потверженого Житомтом-Августом в 1547 році при виборі бурмістра засідають і два Жиди. Бон., 11, 891.

ство жидівська суспільність, кагал, визначува від себе депутатів-виборців до міської громади. Крім сеї законної дороги, Жиди вживали перед виборами різних незаконних способів для прихвалення виборців на користь своїх кандидатів, брались до підкупу і творили партії. Магістрати складались зі свояків; корчемні арендатори змагали дістати ся на уряд, щоби видирати самовільні і надмірні побори від шинкарів. Попередні члени лишались на своїх урядах майже без зміни, та придбавши достатків і другів, а чернь застрашивши самовільними вчинками, гнітили її. Отсеї появи, що в панських містах виступали головню завдяки участі Жидів на виборах, неминуче потребували вмішування замкового уряду. З непорядків управи виходило убожінне міста, з убожіння міста страти для інтересів пана; отже пан мусів вмішуватись у вибори не задля користи міщан, тільки для власних інтересів. Так в 1698 році ¹⁾ при рокових виборах в Дубні появилсь як раз згадані непорядки з боку жидівських виборців та приневолили губернатора записати протестацію в міських книгах. В ній він рішучо заборонює на будуче вибирати особи, що були членами магістрату попереднього року, заборонює одночасно вибирати сина з батьком або брата з братом, не дозволяє ставляти на уряд арендаторів і рекомендує виборцям не подаватись підкупам, маючи на оці Бога і свѣтлість законів та прав своїх. В разі порушення сих постанов на будуче губернатор обявляє вибори такі неважними та крім сього грозить карою грошевою. Така була ся обіцяна незалежність міських виборів. Що року на визначений день суспільність вибирала чотирох або п'ятьох бурмістрів. Сі бурмістри правили по черзі, квартално. Крім звичайних бурмістрів вибирали инколи осібного бурмістра для бурмістрівства ні чного: се урядник, що орудував нічною сторожею ²⁾.

Власть магістрату, як запримітено висше, була дуже неясно відмежена від власти війта. Без сумніву, найважнішою його діяльністю було накладання податків та видавання громадських сум. Та господарські права бурмістрів підлягали ріж-

¹⁾ Кн. 1337, л. 49.

²⁾ Кн. 1337, л. 23.

ним обмеженням. По диспозиції 1727 року, наведеній вище у примітці, магістрат і цехмістри визначають попереду таксу, скільки хто може платити пропорціонально до свого маєтку. По визначенню такси кождий цехмістр дістає реєстр, потверджений урядом та замковою старшиною і обов'язаний збирати гроші що тижня (з правом конфіскації або як говорилося, грабежі). Кожного тижня повинні платити по порядку наступну частину податку сьому бурмістрови, якого черга (квартал). Коли міщани не згодять ся самі про складки перед урядом, то повинні звернутись до замкової старшини; губернатор дає свою постанову, якій місто піддає ся безумовно. Надзвичайних податків уряд не може визначувати; в якім небудь несподіванім випадку, що домагаєть ся надзвичайних випадків, тимчасовий податок постановлює ся з відома губернатора і війта. Уряд не може також освободжувати кого небудь від заплати податків. Розходи суспільного гроша веде кождий бурмістр в часі свого кварталу; доходи і розходи повинні бути підписані бурмістром і міським писарем. Кожного місяця бурмістр повинен складати рахунок війтови та урядови, а також і суспільности; старшині замку він віддає обрахунок за кождий квартал. Значить ся, в основній часті внутрішньої управи, грошовій, бурмістри не мають майже ніякої власти: постановлення податків до них не належить. Їм полишено тільки орудування розходами та відповідність за се.

Далі, полційний дозір, як ми вже бачили, розділений між бурмістрів і війта. Та всеж обов'язок сей і сполучена з ним відповідальність лежить на них, а показують се безпосередні постанови. Девятий пункт дубенської диспозиції 1727 року, каже, що дозір над порядком в місті належить до уряду; кождий бурмістр, за свій квартал, повинен глядіти, щоби гарці по корчмах та хліби на ринку були приписаної міри. Що два тижні бурмістр повинен ревідувати печі і пожарові причандали в кождім домі; догляд над нічною сторожею спочиває на бурмістрі.

Коли війта іменує замок або дідич, лентвійта знов війт та навіть настановлення радців і лавників лежить в руках війта, — то про незалежність суду не може бути і бесіди; право володільця до життя і смерти своїх підданих ще дужше скріплює ся маґдебурьським правом. Інстанційний порядок судівництва кінчить ся на управниках маєтків пана;

апеляція до державних судів, себто ассесорії, або до вищих міських судів не дозволена.

Таким чином маґдебурське право змінює тільки форму відносин володільця до його підданих; основа лишається та сама. Підносячи своє поселення до ряду міста, пан не тратить своїх прав, тільки прибільшує їх; а через те що з часом поняття про місто що раз більше зливалось з поняттям про маґдебурське право, володільць бачить користь для себе в надаванні своїм маєтком сього права. В отсім разї, задержуючи всі попередні жерела доходів, він набуває нові: місто дістає право пропінації, дістає ся йому отже найважнійший дохід, чопове. Місто дістає привілеї на ярмарки і володільць прибільшує свої доходи з ґрунтових посїлостей. Вагове, мірове та инь. пани инколи відступали місту умовно і з правом відібрання сих доходів, коли небудь, або заорудовання ними по власній думці¹⁾. Поза те володільць не перестає користуватись чиншом від осельних і польових ґрунтів тай давнішими натуральними повинностями. Дубенський інвентар 1695 року говорить :

„По давньому звичаю міщани повинні, коли їм накажуть ся, зжати та звязати на панських полях від диму 1 $\frac{1}{2}$ копи озимного і 2 копи ярого; повинні виправити дві толоки; одну на озимину, другу на ярину; косити сіно на панських луках один день; орати один день на озимину та один на ярину“²⁾.

4. Цехова управа.

„Серце радує ся (пишуть видавці „Польських Старинностей“) на вид справді братерської любови, що була природною опорою свободи: вони провадять до могили тіла померших братів, памятають про вдови і сироти їх, слухають з повною пошаною вибраних старшин... і т. инь.“³⁾

Поки станемо провірювати по свідощтвам актів сей ліричний оклик, пригадаймо собі сї загальні основи, на яких вирости цехи в Польщі взагалі та в полуднево-західній Русі з'окрема.

Цехи всюди являлись, як промислові, національні і релігійні асоції“. Ми бачили, яку важну ролю грали цехи

1) Кн. 1337, л. 95.

2) Кн. 1338. Про строгість при поборі чиншу див. кн. 1370, л. 24.

3) Staroż. Pols., I, ст. 118.

в історії повстання німецьких міст: в Німеччині цеховий устрій появляється скорше ніж міський; місто в зібранні та завершенні цехових та інших корпорацій. В німецьких цехах сполучувались всі три принципи: цехи були спільною землями, що займалися одним ремеслом та жили в одній приході (коло одної церкви). В Польщі цехи явилися пізніше ніж міське право і були заведені Німцями-міщанами, на зорець німецьких цехів. Ані в устрою цехів ані в діяльності їх годі добачувати останків старої слов'янської громади; рівнож годі висновувати, що ця громада проявляється в цехах тільки в новій формі, принесеній з Німеччини: польські цехи — се поява зовсім німецька, цілком перенесена до Польщі з Німеччини. Відси випливають значні окремішності польських цехів, а між ними їх безсилля та маловажність їх ролі в історії розвитку муніципального права. Тому то шкоди, що пили з їх головної основи, себто промислового монополю ремісничої праці, не направлялись в польських землях добродійними соціальними появами, які товаришили цеховому устрою в Німеччині.

У Варшавських статутах (1423 року) постановлено:

„Для перепинення розвитку братств, які ремісники по містах заводять, постановлюємо, щоби воевода і староста з іншими місцевими земськими урядниками, що року певного дня визначували та поправляли міри так харчів, як і матеріалів на одязі та інших річий, привожених на ринок селянами, а разом з тим і таксу сих продуктів, згідно зі звичаєм, що вже давно є в ужитю, щоби не було обману що до мір та ціни; колиж на дазі, на перекір сій нашій конституції, найдуться в яких небудь містах між ремісниками братства, то сї ремісники повинні знати, що підпадуть карі 70-ти марок на користь нашої камери“¹⁾.

Значить ся, правodawці думають, що треба наложити таксу на поживні продукти, і братства самі від себе переведуть ся: отже братства сї в основані на змові для зниження ціни сирих плодів і підвищення ціни промислових продуктів. Справді, в статуті Яна Альбрехта 1496 року просто сказано:

„Король Владислав, попередник наш, бачучи, що ремісники торгують неусумлінно (*venditione rerum non ex aequo utentes*), постановив особий закон...“

¹⁾ Vol. leg., I, 36.

Потім повторює ся висте наведений закон Ягайла, що визначає грошеву кару на воеводу, що понехавби, або гаяв ся з виповненням сеї постанови¹⁾. Таке неекономічне супірництво продуцентів промислових продуктів з продуцентами хліборобства було дуже невгле для земельних власників тай селян; спонукувало земских послів до постановлювання против сього заходів так саме неекономічного характеру: постанови про такси, про що ми мимохідь згадали в однім з розділів нашої розвідки, були викликані як раз розвитком цехових змов по містах та тривали опісля безнастанно, з такою шкодою для промислу, що її розмірів навіть означити годі. Значить ся, цехи і змова ремісників були зразу признавані нероздільними поняттями: всі добродійства, що малиб виринути з промислових асоціацій, зникали серед загальної шкоди. Цехи продовжали своє істнованне без огляду на статут Ягайла. В такім стані застав справу Жигмонт I. король найбільше ще незалежний; він перший пробував відділити думку про цехи, від думки про змову та хотів паралізувати шкідливі наслідки цехів, не потураючи одначе станови земельних володільців. В конституції краківського сойму 1532 говорить ся :

„Нам і сенатови не видає ся потрібним змінювати що небудь що до громад, називаних братствами або цехами, тому що такі братства і по постановам попередніх статутів істнують всюди та толерують ся до сього часу, скріпляють ся новими і старими привілеями і, здаєть ся, що наші піддані якого небудь стану не потерлять ніяких невигод від таких цехових привілеїв, коли тільки воеводи та иньші урядники не будуть позволяти цехам надживати їх“²⁾.

Далі король потверджує воеводам наказ дозору над такою поживних продуктів та ремісничих виробів. Королеви і сенатови здавало ся тільки, що цехи можуть бути не шкідливі; одначе земським послам, що стояли в блисних відносинах до сього питання, здавало ся щось противне до сього, та по шістьох роках приневолити короля покинути попердню надію.

„Спонукувані (каже Жигмонт в 1535 році) частими скаргами всього шляхетства і його послів і всіх підданих наших, постановляємо : цехи

¹⁾ Ibid. л. 124

²⁾ Ibid., 249.

і усе видумане в них на шкоду і кривду наших підданих, у всіх містах нашого королівства, повинні бути знесені¹⁾.

Питання про се, скільки винен стан земельних власників у гнобленню цехів, утруднює ся з поступом економічної історії Польщі. Польські письменники-демократи бачуть у гнобленню цехів тільки сам страх з боку шляхти, щоби ремісники не зрівнялись зі шляхтою в політичній значінню :

Цехи робили ремісничий стан кріпким та непохитним супротив шляхти, томуто шляхта і почала кричати за знесенням цехів²⁾.

Ми казали вже, що поява цехів у містах Річи Посполитої ні раз не була викликана соціальними причинами й томуто цехи ні трохи не могли довести ремісників до політичного супірництва зі шляхтою : права міст були означені заздалегідь до розвитку цехів, надавнями маґдебурського права ; значить ся, з сього боку цехи нічим не грозили шляхетським правам. Очевидно, що з початку справедливість була по стороні шляхетського стану. Та з часом, коли заходи, розпочаті шляхетським праводавством против цехів (такси), стали постійними, показалось, що земельні посідачі приступили до загальної взаїмної змови против ремісничого стану ; тоді то діяльність цехів з заціпної стала оборонною, а цехи невідмінним лихом в державі ; обвини, що справедливо падали на ремісників, тепер з такою самою силою повинні бути звернені против земельних власників. В останній постанові Жигмонта про цехи (1543 року) чуєть ся вже відгуки просто станової боротьби :

„Тому що міські братства вкорочують свободу шляхти, велить ся воеводам, щоби не було таких братств, що приносять шкоду земській свободі“.

В дійсности не була тут винна ні шляхта, ні цехи, тільки сей порядок річий, занесений до Польщі, на якого основі кожний стан, промисл і професія мусіли істнувати тільки силою самооборони та ворожо виступати против другого стану, промислу і т. инь.

Без огляду на строгі конституції соймів, цехи далі істнували та знова повставали в усіх містах ; ті самі королі, що заборонювали цехи на соймах, одночасно видавали приві-

¹⁾ Ibid. л. 263.

²⁾ Staroż. Polsk., I, 119.

леї містам на устрій цехів. Так в привілею, наданім Кремінцви Жигмонтом I, в 1536 році, позволяє ся ремісникам мати свої „zgrupmadzenia“ або цехи ¹⁾. Особливо підмагали розвиткови цехів старости, імовірно, для особистих економічних користей; вони давали цехам устави, які опісля потверджували королі ²⁾. Тому то кождий цех має королівський привілей: приміром, в Кремінци цех ковалів (з прилученнем до нього столярів, римарів, пушкарів, сідлярів та котлярів) має привілей Стефана, 1578 року й Жигмонта III, 1616 року. Цех шевців має привілей Владислава IV, 1640 року; цех ткачів — привілей Жигмонта-Августа, 1572 року; цех кравців — того ж, 1576 року; сей привілей є потвердженням прав, наданих цехови кремінецьким старостою і магістратом ще в 1521 році. Цехи помножувались не так наслідком побільшення числа ремісників, як наслідком що раз більшої спеціалізації ремесла. В Камінци, приміром, стрічаємо яких десять цехів ³⁾. Не тільки ремесла, але й учено-практичні професії сполучувались у цехи так, що можна було лякатись, що з часом всі галузі не лишень економічної, але й умової діяльності, відчахнуть ся від свободної конкуренції; так згадували ми при однім випадку, що Камінець виступає в обороні привілею свого цеха хірургів на одинокє право лічення міщан.

Та не тут годить ся нам доторкуватись розлогого питання про значіння цехів в історії економічного побуту польської Річи Посполитої; тут помічаємо тільки її основи, на яких опирає ся цеховий устрій.

Другий принцип (крім монополізації промислової праці), що лежав в основі цехів, се земляцтво, або в ширшій значінню, національність; цехи ділились инколи на німецькі і польські, на литовські й коронні. Але в містах полуднево-західної Русі стрічаємо дуже неясні сліди цього принципу: в містах, в яких було кілька майже рівно сильних національностей, що мали свої особні магістрати, цеховий устрій був всеж таки спільний для всіх народностей; проби якої nebude

¹⁾ Кіев. Цевт. Арх., кн. 2026, л. 25.

²⁾ Ibid., л. 54; кн. 1477, л. 91.

³⁾ Кн. 4440, л. 124, 125 і инь.

національності витворити особні цехи стрічали перепони з боку пануючої національності, себ то польської. Так, бачили ми, що польська юрисдикція жалув ся на вірменську за те, що ся остання виписала своїх ремісників з польських цехів та заводить свої, против закона. Трудне питання про належність до спільних цехів міщан різних юрисдикцій, так і лишило ся питанням нерозв'язаним. В 1708 році цехмістри кравецького цеху в Камінці жалувались перед вірменським війтівським урядом на одного майстра, Вірменина, що він ображує словами цїлвий цех та не сповнює цехових обов'язків. Війтівський суд обвинував відповідника за образу та засудив за се на кару, щож до цехових обов'язків, то війтівський уряд відріжнив два їх роди: обов'язки релігійні („на славу Божу“) повинен сповняти кожний і відповідник обов'язаний ставитись зі свічкою в катедральнім костелі (польським). Щож до властивих, цехових повинностей, цехмістри повинні ще показати узаконенне про се, як вірменська нація повинна ставати супротив їх (себто польських) цехів й тому з сього боку війтівський уряд освободжує пізаного від відповідальности, на сїй основі, що *decreta procedunt, non retrocedunt*¹⁾. Русини в Камінці не мали своїх цехів ніколи, навіть тоді, коли мали ще свою окрему юрисдикцію; в привілею кравецького цеху в Кременці, наданім ще в 1521 році, говорить ся:

„Кожний кравець Русин повинен сповнювати цехові обов'язки, особливо що доторкають ся хвали Божої“²⁾.

Та коли Вірмени, сполучені в XVII віці з католиками повною унією, годились на виконуванне релігійних обов'язків, а не годились на властиво цехові, то Русини грецької віри стояли до польських цехів у зовсім відворотних відносинах: годились на виконуванне цехових обов'язків, але важко їм було (й не могло бути внакше) сповняти католицькі релігійні обряди; сумлінне їх, певна річ, мусіло відчувати насильство при кожній католицькій церемонії й процесії, в якій, по цеховим правам, мусіли брати участь. Цехи були стільки релігійними, скільки й промисловими корпораціями. Обов'язки

¹⁾ Кн. 4439, л. 306.

²⁾ Кн. 2026, л. 54.

„служити славі Божій“, були найважнішими умовами належання до цехів. Одначе в полуднево-руських містах були дві віри, православна й католицька. Якаж з них мала бути основою цехів? Цехові устава хотіли зберігти право обох їх. Та колиж се показувалось зовсім неможливим, основою цехів лишилась пануюча віра, себ то католицька. Кождий цех мав свій цеховий костел, або принайменше капличку, на якій пожиток йшли різні цехові побори й кари (звичайно воском). В сім костелі всі брата повинні були бути при читанню євангелія кожного свята¹⁾; крім сього в певні свята (Boże ciało, Різд. Христове і инь.) тай церемонії (похорони когось з церковних католиків) майстри цеху обовязані були бути на процесях в катедральнім католицькім костелі²⁾; тих, що не сповняючих сих приписів караєть ся грішми, а при постійнім занедбуванню проганяє ся з цеху. Хоча закон хотів зберігти в цехах рівноправність обох вір, руської і польської, та в деяких містах постановляв, що „коли цехмістр буде римської віри, то ключник повинен бути грецької віри й відворотно“³⁾, постанова ся одначе з часом тратила свою силу, подібно як постанова про рівноправність народностей в радї. Так, в Камінці постановлено декрет:

„В кождім цеху повинні мати старшинство (себто бути вибираними ца уряд цехмістра) два роки з уряду міщани польської віри, третьогож року — віри грецької; так і в сім (1714) році, хоча вибором пало старшинство на Якуба Козяровского, повинен він відступити першенство п. Дмитрова“⁴⁾.

Здаєть ся, що перший з них був католик, а другий православний; коли так, то по правді цехмістри вибирались з пожіж католиків більше ніж два роки з ряду. Та чи були цехмістри руської, чи польської віри, сим не змінював ся третій принцип, що лежав в основі цехів, а саме католицько-релігій-

¹⁾ Ibid., л. 51. Камінецький магістрат дозволяє ковалям засновати цех з обовязком сповнення звичайних цехових умовин, а передо всім з тим, щоби цехові являлись у формі (zbroja) в костелі св. Антонія, в процесях брали участь зі свічками, дали до каплиці ковальського цеху два кружки воску, а до церкви св. Яна — один; див. кн. 4437, л. 954.

²⁾ Ibid., л. 54.

³⁾ Ibid.,

⁴⁾ Кн. 4440, л. 125.

ний принцип і цехмістр руської віри обов'язаний був боронити його цілості.

Вкінці, деяким з руських міщан вдалось заснувати свої цехи (братства); спонукою до їх основи послужив той самий дух корпорації, що панував по містах та навіть в цілій державі. Організація цих нових братств зовсім подібна до організації давніших братств (fraternitatum), себ то цехів¹⁾. Одначе братства скоро стали відрізняватись від цехів; до руських братств не були допущені промислові цілі; се, певна річ, залежало від сього, що в нії однім місті рада не дозволила на основанні національних ремісничих цехів. До нових братств не ввійшли одначе всі міщани, належні до руської народности, тому, що більшість їх міркувала так, як лавник Визинський, якого слова навели ми з початку сього розділу. За те наслідком, відхилення всіх промислових цілей, братства відкрили до себе доступ особам ріжних неміських станів, особливо особам духовного стану. Згідно з таким розширенням обсягу діяльности братств, розпросторюють ся та ублагороднюють ся їх цілі. Зразу цілі братств були поставлені неясно; печальність про церковний лад появлять ся в уставах братства так саме, як в уставах цехів; тільки опісля в деяких містах (приміром у Львові), де довгочасні гноблення з боку католиків мимохіть викликали прямування до опонування против них в обороні руської народности, задача братств стає більше означена та висша. Всеж більша часть братств не загадувала таких високих цілей і тут причина, чому ми бачимо братства між уніятами рівно як між православними; так, в 1767 році в магістрацькі кнйги міста Кремінця вписує ся із „кнйг братських монастиря кремінецького“ (василіян) декрет превелеб. ксьондза суперіора братства. Сим декретом один міщанин, член братства обвинує ся про се, що лаяв в церкві і при самім вівтарі других членів братства, міщан, називаючи їх *hekartami* (байстрюками). Духовний суд засудив його

„стояти пять тяжнів в церкві в часі відправи з запаленою свічкою, протягнувши горі руку, тримати в зубах *Knebel* (інакше, колодку), а по

¹⁾ Див. низше на організацію цехів.

скіаченню відправи, стояти при церковних дверях, кланяти ся кождому з братів¹⁾).

Не бажаємо зовсім ослабити пануючого переконання про високе значіння деяких братств в справі відродження національної свідомости Русинів в Польщі; одначе не можемо дивитись на повстанє брацтв, як тільки на появу руського громадського життя; їх корінь там, відки то й цехи виростають, себ то в душі приватних корпорацій, занесеним до Польщі маґдебурьським правом. Без огляду на ріжницю братств і цехів звязь оснований братств з маґдебурьським правом не підлягає сумнівови. Таз маґдебурьським правом браства лучать ся всім сим, що було в них обмеженням, еґотистичним; висноговначіння стали вони добувати тоді, коли переступали границі, визначені маґдебурьським правом. Висока патріотична і просвітна діяльність братств в деяких містах, показує, що могли б бути міста зробити на користь руської національності й освіти, колиб в них жила не невеличка корпорація серед иньших, ворожих їй, лишень ціла міська людність та колиб міста не відірвали своїх інтересів від інтересів землі.

Такі були появи, що товаришили в містах полуднево-західної Руси трем принципам, що лежали в основі цехів.

Цехи, завдяки своїй ексеклюзивности, не завсїгди могли миритись з великою корпорацією, з містом; ніколи вони хотїли розширювати сферу своїх ділань за межі міста (поява, що тільки позірно виходила на подібну появу в братствах). Місто домагає ся, щобіи кождий цеховий був присяжним міщанином міста; цехиж, прямуючи до прибільшення числа своїх членів, не завсїгди заховували се правило. В Камінці 1713 року, міський інстїгатор доносив маґістратови, що цехмістри приймають в ряди майстрів людей, що не мають права громадянства. Маґістрат покликав до відповідальности всіх цехмістрів. Суд присудив: тому що не раз маґістрат пригадував на виборах, щоб вони нікого не приймали до цехів, поки кандидат не покаже письма про своє законне походження та поки не присягне місту, то за кождого незаконно прийнятого цехмістри платять одну гривну та підпадають тридневному арештові;

¹⁾ Кн. 1973, л. 53.

а прийнятї до цехів негромадяни повинні полишити ремесло. Тодї то десятиох цехових прийало *jus civile* й зложило присягу у формулї, в якій містять ся між иньшим таке:

„Коли хто скаже що небудь несправедливого про раду, то буду противитись сьому по силам своїм, а коли не зможу противитись та боронити її то обїцяю виявляти радї“¹⁾.

Та в иньших містах (приміром в Ковелї) допускав ся до цеху доступ негромадян; цехмістри користувались масою сих людей, не підданих місту, для відкритої боротьби з магістратом, як се якраз трафилось 1697 року в Ковелї²⁾. Опозиція цехів против міста, як окремої корпорації, добачувалась самим законом. Жигмонт I, в своїм привілею для міста Кремінця каже:

„Люди ріжнородного ремесла, кравці, шевці та инь., можуть мати осібї товариства (*zghromadzenia*) або цехи, по своїм правам, одначе без кривди та загальної шкоди для сього міста“³⁾.

Зї свого боку, цехи домагають ся, щоби рада не вступала в границї цехових постанов, себто не протегувала ремісників, не записаних у цех; ми бачили, що одна протестация камінецького посіпльства показує між иньшими надужитями ради як раз сю обставину.

Головна основа цехів, що містилась в заборонї ремесла всім, неналежним до товариства, доводила цехи взагалї до ворожих відносни супротив богато осіб і урядів та втягала їх до борби з тими останніми. В містах, в описуваннх тут часах, було богато мешканців, що не піддавались маґдебурській управі: в богато містах жидівська людність вже мала перевагу над християнською; було по містах богато дворів шляхетських, замешканих челядю панів; при замках були люди піддані безпосередно замковому (старостинському) урядови; инколи цілі великі передмістя були винятї з під уряду магістратів. Всї такі громадяни міст, не підлягаючи міській управі, не вважали потрібним вписуватись у цехи. Закон же, підпираючи цехи, грозив їм карою за занятє ремеслом⁴⁾. Тай між самими

¹⁾ Кн. 4442, л. 82 і 137.

²⁾ Кн. 1451, л. 51.

³⁾ Кн. 2026, л. 25.

⁴⁾ Ibid. л. 54.

міщанами прокидувались постійні процеси про занятє якимсь ремеслом; навіть жіноча домашня праця підпадала угнітови по сій тоячці погляду³⁾). В більших містах ремесла спеціалїзувались незвичайно, та люди, що займались яким небудь з них, прямували до основування окремого цеху. В такім разї ври-нало багато спірних питань між двома сумежними цехами; приміром, в Камінци 1702 року цех шевцїв веде процес з цехом гарбарїв, обвинуючи його а) про се, що гарбарї продають баранячі шкіри, й б) про се, що позивають шевцїв на війтівськїй суд, наколи справа їх підлягає ршеню ради. Шевцї принесли на суд „права шевські“ й привілей короля Стефана. Наслїдком сього маїстрат рїшає справу в користь шевцїв та накладає на гарбарїв грошеву кару. Цех гарбарїв уважає себе покривдженим і подає апеляцію до задворного суду⁴⁾). Того самого року була ще подана відворотна скарга гарбарїв на шевцїв¹⁾). Взагалї акти оправдують отсї слова автора статї про цехи в „Старинностях Польських“: „кравець йшов против суконника, мельник бив ся з пекарем, гарбар дер ся зі шевцем за зарїбок“²⁾). Тут слова: „бив ся“, „дер ся“ і инь. треба розумїти не в переноснїм значїню промислового супїрництва, лишень в дословнїм. Взаїмна борба вдиралась вкінци у середину самих цехїв, наслїдком рїзних умов, що лежали в цеховїй орґанїзацїї.

Через те, що кождий цех складав ся з братїв та товаришїв, то в управу цеху входять: а) збір братїв, з цехмістром на чолї і б) збір товаришїв, з „отцем господи“ на чолї.

Цехове братство. Братство цеху творили всї майстри даного ремесла. Перехїд до числа братїв, себто признанне ступня майстра, означував ся ось такими правилами, постановленими, частинною королївськими привілеями, частинною уставами, потвердженними радою³⁾): кождий хлопець, записаний (при заяві перед цехом⁴⁾) на науку у якого небудь майстра,

³⁾ Кн. 4437, л. 916—918.

⁴⁾ Кн. 4437, л. 319—320.

²⁾ Ibid. л. 340.

²⁾ Star. Polsk., 118.

³⁾ Кїев. Ц. Арх., кн. 2026, л. 54 і кн. 4442, л. 29.

¹⁾ Кн. 4440, л. 464.

лишає ся учеником через означене число літ, не рівне в кождім цехови та навіть в кождім ремеслі цеху: в ремеслі золотарства хлопець повинен лишати ся хлопцем 7 літ, в ремеслі оловарів — 3 роки, в ремеслі мідників — 5 літ. Треба призвати, що се було найліпшим, а в сих часах, може й одиноким способом, розповсюднювання ремеслової науки — способом, що й нині панує в містах. Одначе акти сих часів (як і теперішній живний досвід) показують, до яких надужить може дійти сполученне науки з надужитєм промислового підприємства: майстер бере від ученика далеко більше, ніжби сей останній повинен був заплатити при внішій організації ремеслової науки. По строгим давним уставам цехів, ученик ставав власністю майстра на 5—7 літ. Тільки батько, мати та инколи сам цех виступав в обороні хлопця тай се лиш тоді, коли майстер доконував над учеником вже незвичайних насильств. Так, в 1718 році в Камінци цех кравців протестує против одного зі своїх майстрів, що, маючи в себе для науки хлопця, чесного походження та як слід рекомендованого, збив та покалічив його: лїва лопатка відбита, жалусть ся він на біль в лівім боці, лице покалічене¹⁾. Скарги записані в актових книгах, переконують нас, що подібні випадки були дуже часті та майже звичайні. Майстер инколи не сповняв устава що до хлопця, не записував його в цехові книги при вступі й таким чином предовжував речінець його науки тому, щоби експлуатувати його працю в самовільно продовженім часі²⁾. В загалі процеси в справах між майстрами й учениками мають дуже відпихаючий та сумний характер³⁾.

По речінці науки „ученик визволяєть ся“, себто освободжує ся від науки таким робом: він повинен подякувати майстрови, та справити обід, повинен поставити бочку пива, а цехови дати два безміни воску. По визволі ученик стає „młodzian“ молодцем та обовязаний служити свому майстрови означений час, у формі винагороди за науку, одначе з невеличкою заплаатою від майстра. Час сей обовязкової служби

¹⁾ Кн. 4442, л. 765.

²⁾ Кн. 1453, л. 143.

³⁾ Ibid, л. 238.

майстрови по різних містах і цехах був иньший: по привілею Яна Казміра, наданому кременецькому цехови кравців — 12 тижнів; по камінецькій уставі 1712 року в ремеслі оловарів — 2 тижні, в ремеслі мідників — 6 тижнів, в ремеслі золотарським відслугування нема. Відслуживши свій час, „мочодець“ стає „товаришем“ (підмайстром) та зараз повинен вибрати ся на вандрівку по різних містах в ціли дальшого виправлення себе в майстерстві під проводом майстрів иньших міст. Прийшовши до якого небудь міста, вандрівник йде до тамошнього цехмістра (голови цеха сього ремесла, якого вчить ся) і цехмістр визначає йому майстра. Колиж цехмістр сього не зробить, то „вандрівний товариш“ повинен звернутись до „вітця господи“¹⁾, який обовязаний дати вандрівникови 6 грошей та харчу й напиту, зкільку йому треба. Відходячи з міста, товариш повинен взяти свідощтво, в якого майстра, в яким місті він працював та з якою удачею. По повороті до свого міста, він обовязаний подати свому цехови такі свідощтва. Погім, сей, що бажає перейти в число майстрів, повинен приготувити собі „misterium“, себто взорець своєї вмилости в виучуванні ремеслі; він займає ся сею роботою в домі свого цехмістра; що три дні два майстри повині ревідувати, чи справді він робить misterium власними руками, без чужої помочи. По відданю misterium майстри оглядають його й признають (або не признають) робітника достойним ступня майстра. Одначе й у найліпшим разі він не стає ще майстром; в тій ціли обовязаний він ще: а) заплатити вступне, себто певну суму грошей на користь цеху (в деяких цехах 1 золотий), б) справити „kolacye“, себто вечеру і в) заплатити означену суму на матеріали свого ремесла (в цеху кременецьких кушніврів — 20 зол.) та до спільної каси цеху — 40 зол.; колиж він не сповнить всього того то відхиляє ся його від ремесла на рік і 6 тижнів. Коли який майстер виїде з міста та по році неприсутности знов прийде, то обовязаний заплатити до цехової скрині всі податки, яких не дав в часі своєї неприсутности та купити бочку пива для братства. В небогато містах були розумні радні, які вважали се негарним, що цехістри беруть

¹⁾ Пояснення сих термінів буде подане низше.

від хлопців „вступне“ і „визвольни“ напйтками, коли справді
лучше було би зробити що небудь „на хвалу Божу“¹⁾.

Всі майстри даного цеху на загальнім своїм зборі станов-
лять висшу управу цеху, що мала судову власть. Гранці сеї
власти означають ся в законї таким чином :

„Дасмо право (каже Ян Казимір в привілею цеху кравців в Кременци)
судити всякі справи, крім справ про рани, убійства й крадіж; справиж про
крадіж і обман в роботі повинні судити й карати цехові брати“.

Збори братств відбувають ся раз на два тижні (по кре-
мінецькому привілею) або 4 тижні (по камінецькій уставі).
На сих зборах видають ся постанови що до процесів та обду-
мують ся цехові справи. Цехи мали свій статут про кари,
означений привілеями й уставами; цех може засуджувати на
грошеві кари й „воскові“: за першу провину — оден фунт
воску, за другу — два, за третю — кружок воску. По родам
переступів великість кар змінює ся: за розголошенє цехової
тайни — два безмінн воску; від сього що підмовляє челядь
другого майстра — безмінн воску; від сього майстра, що не
позволяє працювати товаришеви — так саме. Гроші, що
випливають до скринки, повертають ся на потреби цеху, а віск
— на костел і церкву. Зрештою, цех накладає инколи й ті-
лесні кари, хоч безправно²⁾. Від засудів цеху йшла апеляция
до суду магістрату або війтівського³⁾. Крім судової власти
збори братства користувались правом видавання постанов, устав
для челяди свого цеху і т. инь., але сили закона сї уставн
не набрали инакше, хіба по потвердженю магістрату⁴⁾.

Цехмістри. На чолї братства стєять два цехмістри,
з яких перший, головний, називає ся старшим, а другий —
молодшим⁵⁾, або перший — цехмістром, другий — підцехмі-
стром. Уряд сей надавав ся виборами цехів, що відбувались
кожного року в часї загальних міських виборів. Цехмістри що
до міської управи користувались широким значінєм; ми бачили,
що в Ковелю вони входили в склад старої ради. Дуже часто

¹⁾ Кн. 4571, л. 18.

²⁾ Кн. 4562, л. 1033.

³⁾ Кн. 1451, л. 84; кн. 1455, л. 41.

⁴⁾ Кн. 4562, л. 774.

⁵⁾ Кн. 4440, л. 124.

цехмістрів покликують на засіданя управляючої ради¹⁾, а деякі з них заявляють навіть своє право до постійного засіданя в магістраті²⁾. Зрештою, в Камінці, де рада надто вже підняла свої права над громадою, цехмістри не мали сих привілеїв. Більша часть членів ради й лавників була разом і цехмістрами в ріжних цехах. Ся обставина прибильшувала власть цехмістрів над цехом, власть вже й без сього слабо обмежену законом.

Акти магістрацьких і вийтівських судів наповнені скаргами цехів на своїх цехмістрів; приміром, в 1698 році ковельський цех шевців та гарбарів жалув ся на свого цехмістра, який, без відома свого цеху, для своїх особистих потреб набрав у жида стільки напитків, що Жид, доходячи свого довгу, довів до бідности цілий цех, а крім сього, наробив при с'м великих кривд людям: вибивав вікна і двері і т. инь.³⁾ В Барі ткач жалув ся на свого цехмістра, що сей останній „чинить великі здирства в цеху і напитків (поборів напитками) вимагає понад силу-міць їх“⁴⁾. В Камінці цехмістри бють цехових міщан палками⁵⁾, лають міщандіссидентів, „пея вара“⁶⁾; користуючись власттю, не вповняють приписів, яким майстри повинні піддаватись у відносинах до своїх учеників; в одній скарзі 1709 року заявляв ся, що цехмістр (що тоді був субдельгатом на вийтівським суді), забувши про магдебурське право й цехові права, надані цехови цілим магістратом, вислав одного хлопця, а другого „визволив“ без „вітвореня скинки“ братської (себто без загального збору братства); на сю пору в цеху був один цеховий брат, що був тоді як раз камінецьким радцею (консулем); він запримітив, що висв та визвіл хлопців повинен відбуватись по законам цеху; та цехмайстер, замість відповіді, почав його лаяти, так що він був приневолений вийти⁷⁾. В 1744 році „отець господи“ й два безеццери від цілої шевської господи протестують против своїх цехмістрів. Першій цехмістр, коли йому подано одну приватну скаргу з боку другого товариша

¹⁾ Кн. 1451, л. 75; кн. 1452, л. 155 і бог. инь.

²⁾ Кн. 4571, л. 40

³⁾ Кн. 1451, л. 111.

⁴⁾ Кн. 4571, л. 18.

⁵⁾ Кн. 4562, л. 1033.

⁶⁾ Кн. 4437, л. 916 і далі.

⁷⁾ Кн. 4440, л. 464.

господи, казав зібрати всю господу; коли таким чином вся челядь була зібрана, цехмістр, без ніякої наради з другими майстами, розлючений без краю, казав класти челядників та карати, скільки йому сподобалось; отець господи, бачучи неправду, вийшов з цеху; паниж цехмістри таким вчинком розігнали майже всю челядь з міста. Крім сього протестация додає, що цехмістри лають самих протестуючих, себто, репрезентантів господи й безправно вмішують ся в уряд господи. Магістрацький суд по розслідї справи, висказавсь, що по уставі господи 1734 року, наданій їй цехмістрами та потвердженій магістратом, цехмістри можуть карати товаришів і молодців в справах сварок та бійки тоді, коли хто небудь внесе скаргу (з виїмком справ покрівавлення, які підлягають судови магістрату); та через те, що тепер слїдство виявило, що цехмістри карали винних і невинних міщан без внесеної скарги й без наради з братами, то суд засудив цехмістрів на арешт, заплату кар та инь¹⁾. При таких порядках, не диво, що члени цеху виявляють постійний непослух цехмістрам і навіть ворогованнє до них, що попереджує ся численними й безустанними процесами перед судом маґдебурьським або вїйтівьським²⁾. В Ковелю 1698 року пекарський цехмістр довідав ся, що один міщанин його цеху не шанує величнього сьвята сьв. Духа, пече в сей день колачі; за таку вину цехмістр велїв його „пограбити“ (себто стягнути кару); тоді винownik явив ся в домі цехмістра з великим криком, зневажав його не як цехмістра, лиш як якого небудь гультая, побив, покалічив, покрївавив молодших цехових і т. инь³⁾.

Товариство і господ а. Ремісники, що ще не перейшли в число братів-майстрів, відомі взагалї під назвою „челяди“. В кождім цеху вони творять товариство, „господу“. Така громада творила осібну корпорацію, під найвисшим старшинством цехового братства На чолї господв стоїть „отець господи“, настановлений не з товариств, тільки з майстрів; йому додають ся ще два „безецери“ (Beisitzer). Крім сього в управі господи брали

¹⁾ Кн. 4562, л. 768 і 774.

²⁾ Кн. 4437, л. 321, 558, 561, 566, 621; кн. 4436, л. 306 і инь.

³⁾ Кн. 1451, л. 117.

участь два товариші: один з них носив назву „першого“, другий — „другого“. Права господи звичайно означувались особними уставами, складаними в цеху і потвердженими магістром¹⁾. В містах з дідичним війтівством привілей господі надавав війт. Такий, приміром, привілей, наданий в 1755 році кременецьким війтом господі одного цеху: 1) По взірцеві пньших міст челядь повинна мати господу і у тій господі — отця господнього. Отець господи повинен веюди стояти по стороні челяди і не повинен робити їй кривди. 2) Вітцеви господи і двом безеццерам, постановленим в сій господі, надає ся власть обдумування справ, що доторкують ся господи; більші справи, що підлягають „сентенції права маґдебурського“, рішати заборонюють ся; в сих справах челядь повинна відповідати перед маґдебурським судом. 3) Челядь повинна поважати „з усякою обсервацією“ цехмістрів, майстрів, вітця господи, безеццерів, відступати майстрам перше місце, та виконувати визначену роботу; колижь який челядник потерпів кривду від свого майстра при заплаті роботи, то отець господи повинен донести цехмістрови про його кривду. 4) „Молодець“, що переходить в ряди товаришів, повинен купити два гарці горівки, заплатити „столкового“ два золотих та инь. 5) На євангелию в сьв. Николая повинні бути всі без виїмку. 6) Збори повинні відбуватись що два тижні у визначеній господі; на сих зборах треба платити „kwartalniki“, себто грошевий побір, від товариша — по три гроші, від „молодца“ — по два. 7) Рахунки повинні складатись що чверть року. 8) По зборах кожний челядник повинен іти до свого майстра та робити свої повинности. 9) Хто не буде на євангелию, сей платить кару — трех грошів; за спізнення до господи — 1 гріш; збори повинні бути тільки в сьвяточні дні, по полудни і розпочинають ся около третьої години на товариський знак; хто не прийде на збір, сей повинен заплатити кару — 6 грошій. 10) Син, що переходить від батька до иньшого майстра (при переході на ступень товариша), повинен справити „визволини“, а коли лишає ся при батькови, обовязаний заплатити „товариське“ і „столкове“. 11) Безеццери повинні лишати ся на своїм

¹⁾ Кн. 4437, л. 954; кн. 4562, л. 774.

уряді чверть року. 12) Челядник, що є під міською юрисдикцією не повинен наставати на пана, інтригувати і шукати протекції, під погрозою тілесної кари і кари двох фунтів воску. 13) Челядник не може йти до ніякого майстра без відома цехмістра; вітці господ повинні сповіщувати цехмістра про відходячих і прибуваючих челядників; прибуваючий не може піти до ніякого вишого майстра, крім визначеного йому цехмістром. 14) Wakans (заміщення вакансів) буває тільки на Різдо Христове і триває тиждень. 15) Майстер не повинен відмовлювати челядників від другого майстра під карою 12 гривен. 16) Старший і другий товариш, два столові і шинкар повинні лишати ся на урядах своїм чверть року, потім повинні dziękować цехмістрам і вітцєви господи (себто складати уряд). 17) Коли між челядниками найде ся хто, що береся до крадіжки, або інших поганих діл, то kwartalnik його повинні бути викинені зі скарбу та з господи; колиж хто на кого неправду донесе, тоді обмовець повинен понести строгу кару. 18) Ревізія челядників що до їх поведення та ремесла, ревізія поступовання старшого і другого товариша, безецерів, шинкаря і молодших товаришів повинна відбуватись що чверть року. 19) Коли найде ся челядник, що потрафить прочитати на зборах сей привілей, то освободжує ся від заплати kwartalników від сього збору, на яким буде читати привілей. 20) Не може бути прийнятий до цеху (себто братства), хто „визволившись“ від майстра, не належав до господи і не був „молодцем“ (nie przebywszy gospody, oraz młodszego).

„Се право з уваги на прошання вітця господи, безецерів і других майстрів і челяди даю і для ліпшого порядку між сею челядню настановлюю старшим товаришем Яна Лозецького, другим Ст. Юзівського з сею умовою, що товариство постарася про потвердження сього права від й. в. короля“.

Під усім тим підписав ся війт Йос. Малиновський ¹⁾.

Одні з висше наведених актів показує, як надуживало братство своєї власти над товариством (себто, цех над господою). Не ліпші були приватні відносини майстрів до товаришів. Акти наповнені скаргами сих останніх на угніт, побої та інші образи з боку перших. В Ковелю раз якось „молодець“

¹⁾ Кн. 2026, л. 51.

вніє позов до магістрату на майстра, що був саме тоді вкартальним бурмістром: позивач був записаний на науку римарського ремесла в бурмістра на шість літ і вибув свій час чесно та вірно; потім, по „визволенню“ покінчив по за-конові відслугування і відійшов від майстра. Бурмістрови ви-далось се образливим, що челядник не подякувавши, відійшов від нього (як признав се на суді сам бурмістр) та опісля під-ніс на челядника обвину про крадіж матеріалу, післяв за ним міського слугу, відірвав його від роботи у панни (до якої він був наняв ся), казав заперти його в хліві, бив по лиці і во-лочив за чуприну — що ледви оборонила його челядь бурмі-стра, — чванив ся, що йому ніхто за се нічого не вдіє тому, що „я пан і судия“. Суд за неправдиву обвину та за образу засудив бурмістра на заплату двох гривен на замок і другий раз тільки на магістрат; позивач же (покривджений) повинен мати пошану для майстра та, взявши з собою гідного міща-нина, повинен подякувати пану майстрови в його домі за на-уку¹⁾. Через те, що товариш встунаючи до майстра, конче складав письмений контракт (видавав на себе карту) на рік, то без огляду на всякі надужитя з обох сторін, він не міг ві-дійти від майстра. Приміром, в 1698 році почав ся в Ковелю процес поміж майстром і товаришем: майстер жалувє ся, що товариш лаяв його по пьяному та, коли майстер вдарив його за те рукою два рази, то на другий день товариш заніс скаргу до цеху і перейшв до иньшого майстра; товариш жалувє ся, що майстер нераз кривдвв його й потім він рішив ся покинути його. Суд приказав товаришеви вернути ся до свого поперед-нього майстра дослугувати року, а майстрови рекомендував мати товариша в відповідній обсерваці²⁾. Кріпацька залеж-ність товаришів від майстрів взагалі давала численні причини до взаїмних скарг³⁾.

Таким чином замість ідиллічної картини цехової любови і згоди, наведеної нами з початку, бачимо, що а) живе постій-на боротьба міських ремісників з виробниками сирих сільських

¹⁾ Кн. 1455, л. 301.

²⁾ Кн. 1451, л. 84.

³⁾ Ibid, л. 49; кн. 4437, л. 897 і инь.

продуктів, б) що цехи ведуть борбу з різними національностями й релігіями в місті, в) що цехи виступають против свого власного міста, як корпорація против корпорації, г) що вони є в постійній ворожнечі з цеховими громадянами того самого міста, д) що один цех ворогує з другим і е) що в середині самих цехів йде постійна боротьба майстрів з учениками: цехмістри гнетуть братства, братства гнетуть господи, майстри кривдять товаришів. Се дає нам одначе причину зробити загальну замітку у відповідь на одно питання, що може тут прокинутись. Ми основанийсь одиноко лишень на актових книгах ріжних судів. Відомо, що перед лицем суду появляється завсїгда тільки негативний бік життя. Чуж не віден то йде, що більша частина сторінок міського суспільного життя являється нам у вигляді не дуже по привадній? В перше отже, треба дещо досвіду та історичного такту, щоби відріжнити, чи повинні ми приписувати певну, частинну прояву сьому вічному, в усіх суспільностях відному нахилу поодиноких осіб до пороків та надужить, чи може повинні ми пояснювати сю появу цілим ненормальним складом суспільности; вдруге, мало в них історичних памяток вьшого роду для виявлення внутрішнього побуту суспільностей мунувших часів; не звісно нам далі, на чім основують ся сї люди, що приходять у своїх розслідах до противних результатів.

Покінчуючи сим побіжний огляд цехового устрою, ми разом з тим кінчимо й цілий очерк управи міст полуднево-західної Руси в епоху її найбільшого розвитку муніципального права.

При образі цехової управи ми полишили на боці питання про вплив цехів на економічне життя держави; зробили ми се тому, що взагалі економічний бік питання про міста був покладений нами поза межі теперішнього нашого розсліду. Може бути, що ми яснійше від кого небудь признаємо вагу сього останнього боку нашого питання; що живо почувасьмо неповність представленого очерка, як вийшла завдяки такому обмеженню. Найосновнійші причини упадку міст лишались непорушені; вьнші показують ся в тіни. Думка, що нам так ясно уявляє ся, думка про руйнаційний вплив, занесений у руське

упільне жите німецьким правом, може бути, появляє ся тепер перед читачем не в тім вигляді конечности, який ми їй могли надати. Та читач зрозуміє, чому ми спляюємось поки що на одній половині праці, коли подумає, як важкий буває труд на нерозробленій ниві, серед пановання неясних або неправдивих поглядів на предмет. Маємо одначе надію докінчити коліє і другий сей більше тяжкий бік нашого завдання; наді, можливо, що нам удасть ся представити иньший образ народного економічного побуту, відмінний від сього, що нам література західних народів навчила мати за одиноко можливий.

Та поквнємо надії і звернім ся до сього, що вже зробили. Думки, що містять ся в нашій розвідці, можна звести до ось такої суми:

Німецьке право ослабило княжу власть, передавши княжі права земельним власникам, праваж сих власників панів княжим урядникам, а саме: а) німецьке право відняло князям фінансові права й права на повинности та б) відняло князям судову й адміністративну власть, передавши її зразу війтам, потім земельним власникам - панам, старостам і громадам.

Німецьке право завело нові юридичні та економічні відношення між власниками-панамі й селянами: а) позбавило селянську громаду самостійної управи й суду: б) введенням приватної господарки принизило положення свобідних поселенців зразу до положення прикріплених до землі цензуалів, а потім до становища кріпаків, в розумінню пізнішого кріпацького права.

Німецьке право спершу не було правом муніципальним. Почин муніципального права на польских землях не був освободженням поневодених міських громад. Тому то муніципальне право без потреби відірвало міську людність від земських ерств і таким чином привело в державу становий розбрат. Сим воно принизило загальнодержавні права міського стану й причиняло ся до витвору ідеї шляхетства, а саме: а) позбавило міщан права до законодавчої власти в державі, б) відхилило їх від державної служби та в) позбавило їх права володіння ґрунтовою земською власністю.

Муніципальне право не могло дати містам свободної й незалежної управи й судівництва: а) воно не освободило міста від влади провінційальної адміністрації; б) урядові заведення муніципального права не забезпечували містам свободної управи. Фактичним доказом сеї останньої думки є огляд управи міст подлуднево-західної Русі від кінця XVII віка.

Полишаючи оцінку сих частинних виводів осудови читачів, не можемо не зазначити, що ціла течія теперішньої нашої розвідки, а особливо деякі розділи її повинні би довести читача до двох загальних поглядів, що не становлять безпосереднього предмету сеї розвідки.

1) Первісний суспільний устрій польських країн мав основну однаковість з суспільним устроєм всіх інших слов'янських народностей. Не знаємо основ, на яких опирають ся письменники, що говорять про первісний, ще передісторичний відхил лехитського племені від загального слов'янського типу; причини справжнього відхилу лехитського племені від загально-слов'янських принципів треба шукати не в таємній передісторичній темряві, лиш у фактах, ближших до нас, в появах відомих усім, так простих і ясних, що треба дивуватись, чому їх незапримічено. Та історія, як і природа, відповідає тільки сьому, хто її питає.

Всюди в польських землях стрічаємо княжу владу з тими самими правами, що й у руських племен: ніде не бачимо первісної аристокрації; навіть пізніше, при удачах німецького права в Польщі, демократичний дух перелицював ідею германської аристокрації на ідею шляхетства (що, певна річ, було ще гірше); всюди стрічаємо свободних поселенців з громадською господаркою, без юридичного прикріплення до землі. В кінці, — найважніша се річ, — ціла будова суспільного життя в польських країнах була основана на звязи старших громад з молодшими, на обопільних відносинах городів до пригородів і волостей.

2) Така будова суспільного життя відрізняє ся від суспільного устрою германських племен. Перша стоїть против останнього не як нижший ступень до другого, вишого, тільки як одна відміна до другої відміни того самого роду. Для неглибокого обсерватора суспільна будова слов'янських племен

має більшу подібність з будовою старинно-клясичних суспільностей; приміром, як в Римі одна центральна громада була окружена муніціпіями та вповні залежними провінціями, так і в подільських та руських землях місто окружене полузалежними пригородами та вповні залежними волостями. Одначе подібність ся не йде далі, як до форми: будова клясичних суспільностей основана на умовах, постановлених по довгій боротьбі й тому то центральна громада тяжить важко над иньшими: земля придавлена містом. В новій християнській Європі понятє про громадянина вийшло поза межі міста та присвоїлось мешканцям землі: повноправними громадянами стали володільці земських замків. За те, місто, себто, взагалі громадське житє, було придавлене володільцями замків; земля взяла гору над містом. Новіша історія Європи починаєть ся історією освободження по ступням міських громад, по якім прийшло й освободженне селян.

Не будемо тут говорити про які там добрі прикмети словянського устрою супротив германського, не будемо говорити про се, що питанне про відносини землі до міста, яке в клясичнім світі та середньовіковій західній Європі доводило до так противних і однако крайних розвязок, доволі доладно розвязувалось первісним словянським устроєм суспільного жвтя. *Suum cuique*; тільки се хотіли ми показати цілою нашою розвідкою. А як раз історія словянських народів виявляє сумний доказ нарушення сього розумного прінципу.

Суспільний устрій, природний Слов'янам, не виробив ся в останне ані в одного зі словянських народів: багато ріжнородних причин заступило його в одних словянських племен німецьким суспільним устроєм, а в иньших поспеувало його сильною примішкою східних (азійських) елементів.

Сподіємо ся, що в теперішній розвідці читач найде доволі сильних доказів про справедливість помовки: „кождому своє“. В Німеччині заведенне чиншової господарки довело до освободження селян, в Польщі до поневолення їх; в Німеччині муніципальне право піднесло права міського стану та приготвило наближенне і зрівнанне станів, в Подьщі принизило права міського стану та приготвило розбрат станів; в Німеччині самостійна управа міст довела їх до могутности, републіканської неза-

лежності та багатства, в Польщі була причиною упадку і зuboжіння міст.

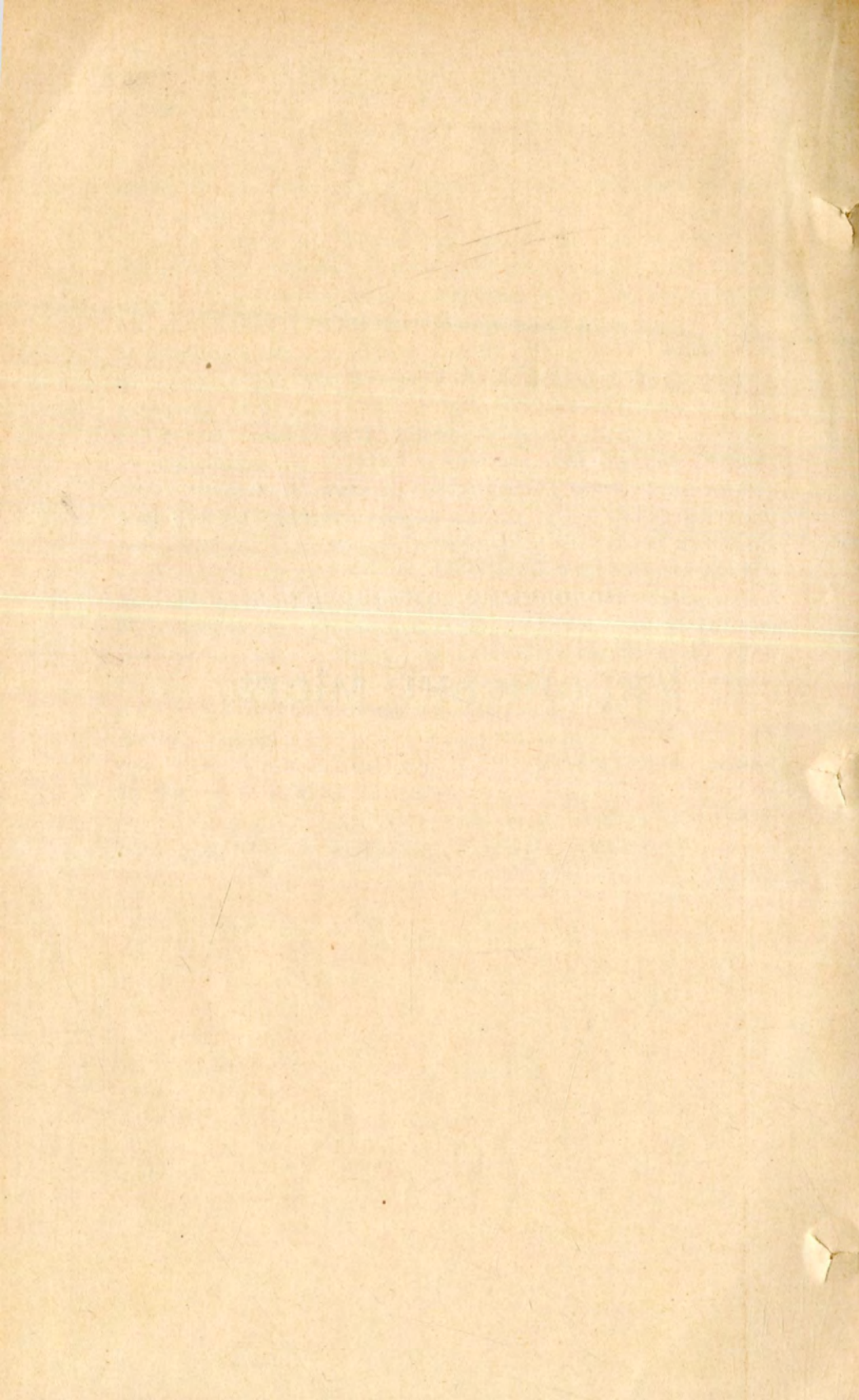
Ми задалегідь чуємо вже докір, що замітки наші не мають приновлення до теперішньої дійсності, що словянський ідеал суспільного устрою є чимось дуже мрачним, що в нинішніх обставинах нам лишається запозичувати все те добро, до якого додумались західні народи. Та ми тут і заявляємо, що докір сей не нас доторкує ся, бо розвідка наша не має характеру публіцистичного, тільки історичний; говоримо не про се, що повинно бути, тільки що було.

Не наша річ судити, чи цілі ще нині зародки словянського устрою, чи згинули безповоротно. Може бути, що народи нашого чудацького племені так довго займались присвоєнем чужого зла, що тепер їм тільки й лишається присвоїти чуже добро. Сумна історія Річи-Посполитої служить в тім напрямі поучаючим приміром: тоді коли Англія, Франція й Німеччина, яко могли, вибивались з під фєвдального устрою, Польща печаливо присвоювала собі фєвдальні порядки. Коли Европа, при кінці XVIII віка, зовсім освободилась від останків фєвдалізму, в Польщі фєвдалізм досягнув повного розцвітту. Значить ся їй годилоб ся розпочати свою історію від появ XIV і XV віка, щоби знов дійти до сього, що без всяких змагань мала в XII і XIII віці!

Хоч як сумна така доля, всеж треба сказати, що народи, які піддають ся їй, не заслугують нічого ліпшого.

Володимир Антонович.

Українські міста.

Міста України повставали завдяки трем різнородним сторичним причинами і далі в ході свого істновання, мали трояке значіне: 1) Місто становило в державі віддільну юридичну одиницю й міська громада правилась окремими законами; мешканці міста користувались окремими правами, відмінними від прав, приданих иньшим мешканцям краю — значить ся були віддільним станом. 2) Місто було центром торговлі та промислової діяльності й мешканці його відріжнювались від вньших станів не тільки правами, але й способом занять та сферою приновлення праці. 3) Міста були місцями твердинними — замками й творили осередок військової організації краю. — Всі ті три причини містились часто разом в одній міській оселі, але часто й одні лишень із показаних тут чинників, вилитаючи з'окрема, міг піднести якусь оселю до ряду міста, або викликати основане нової оселі з причисленем її до ряду міських осель. — Здебільшого місто повставало тільки через вплив одного чинника й аж по своїм повстанню, скорше чи пізнійше сполучувало в собі дві другі замітні признаки міського життя; се одначе могло стати ся або й ні. Так приміром оселя якась могла признавати ся торговим осередком — в ній призначувались ярмарки, ремісники діставали право оснєвування цехів, а всеж таки мешканці не користувались ані міською самоуправою, ані становими, міщанськими правами й усе вважалось підданими приватного володільця або королівського старости, а також оселя не була обвєдена валами, не творила замка (в значінню твердині) та не була центром військової управи. — По причині сього троякого значіння міських осель спинимось і ми з'окрема над кожною зі згаданих признак міського життя.

Як віддільні юридичні одиниці міста України існували ще в доісторичних часах. Вічеві зборища на означених місцях збирались ще заки утвердилась власть перших князів, значить ся, закн ще заведена була в краю правильна військова організація. Перші міста, згадувані літописцями при вчисленню всенародних походів, що лучились з походами князів на Царгород, являють ся неначе заступники тих земель, з яких поклицував ся всенародний похід; міста сі були центрами, в яких сходились репрезентанти земель для обдумавня суспільних справ і під назвою кожного города розумілись не тільки мешканці, що безпосередно становили якусь оселю, але й мешканці всіх вньших місць, що в купі з городського людністю складали одно загальне віче. Вічеві центри повставали розмірно з розселенням словянських племен; кожде племя мало свій вічевий город — колиж воно було численнійше, тоді мало й частинні центри зборищ, підвластні головному вічу цілого племені — та сйм робом повставали пригорода побіч городів і залежність їх від сих останніх ясно означаєть ся літописцем. З підвишенем власти князів міста крім значіння вічевого центра набирають ще й другого значіння, — стають місцем перебування князів — княжими столицями, а разом з тим центрами військової організації краю. Князі уважають здебільша вигідним оснóвувати столиці як раз у центрах вічевих зборищ, бо таке приміщення облекшувало зносини з громадами; одначе княжі столиці не все бувають у сих центрах. Так з одного боку деякі вічеві центри не стають ся столичними городами (приміром Любеч, Червень, Дідослав), здругогож боку князі наслідком стратегічних намірів будують нові твердині, при яких оселяють ся нові города (приміром Білгород, Новгород Сіверський, Володимир Волинський, пізнійше Львів, Холм і т. внь.) й сі останні при роздробленю князівств на уділи стають ся своїм порядком столицями. Всеж таки, без огляду на се повставанне нових городських осель, викликаних новими історичними умовами народного життя, первісне понятє про суспільність земель та про колишні вічеві центри задержуєть ся в повній силі. Нові городські оселі бувають здебільша пригородами давнійших городів і самі князі піддають ся сьому загальному складови народного життя: вони уживають вічеві центри старшими столицями, пригорода-ж, чи то старі, чи ново

основані — столицями молодшими, а князів, що в сих останніх перебувають, — князями залежними від того князя, що займає головну столицю.

Таким чином удільна княжа система зі своїм роздроблюванням не порушує племінного нахилу народу, навпаки стараєть ся до нього приноровити.

По опанованню краю через Литовських князів значінне міст, як центрів громадського життя, значно змінюєть ся та слабне. Ціла будова державного устрою, що витворила ся в Литві, основане лишень на військовім принципі. Пригнічувані переможними силами Хрестоносців, Литовські князі шукають ратунку в прибільшуваню своїх воєнних сил і для зміцнення їх кидають ся на підупавшу через удільне роздробленне й татарські напади Русь та, підбивши її, старають ся надати їй такий устрій, який би давав найліпшу спомогу до вибирання з набутих земель значних військових сил: до отього литовські князі не лишень користують ся тубольним, службовим, боярським станом, але старають ся збільшити його по змозі. В тій цілі вони роздають службовим людям віддільні частки землі, з обовязком привязаним до землі — приставляти князеві на його домаганне означене число озброєних людей та признавати над собою його верховодну власть. Таким чином у Литві витворюєть ся самостійний феодалний устрій життя. Згодом порегодом давний поділ краю на землі й земель на волости (околиці) перемінюєть ся на поділ на князівства або повіти, що ґрунують ся коло княжих або господарських замків; одначе давний громадський порядок не відразу уступає місця новому. Службові люди відокремлюють ся від громади, прилучують ся до нового устрою життя й старають ся піддати йому неслужбову верству, вчинивши її економічно залежною від себе та домагаючись в імя суспільних і державних цілей, аби вона двигала, як небудь, свою частину тягарів військового устрою, „земської оборони“. — Неслужбові верстви, уступаючи крок за кроком сим домаганням, старають ся попри се зберігти давні громадські понятя в иньшій сфері суспільного життя — вони бажають задержати громадський самосуд і самоуправу. Та докладне розмеженне сих двох сторін жите було неможливе, особливо через недостачу всякого сформульованого законодавства й через панованне звичаю, на його місці. Являлось багато спірних

питань, які могли розв'язати тільки постійна життєва боротьба, що склалась між двома суспільними порядками.

Чи міг князь роздавати землю, що лежала в межах громадських володінь, службовим людям, і чи годилось останнім, на основі княжого надання, вважати себе виділеними з громади? Чи належали до князя, або його намісника або старости власть адміністративна й поліційна в районі замка, яким володів, чи може полишена була якась частина сеї власти по старому в руках громади? Чи належав суд цивільний і карний цілком до громади, чи може мусів перейти до рук князя, або його намісника, як атрибут княжої власти? Чи княжий староста, чи громада повинна була орудувати так грошовими поборами з неслужбових людей, як і військовими та земськими повинностями, що на них припали?

Так отсі, як і численні инші питання, більше чи менше важні, були причиною постійних непорозумінь між двома різнородними устроями — військовим і громадським, що стояли рядом побіч себе на цілім просторі литовсько-руських земель. Під впливом місцевих умовин: густоти залюднення, ступня віддалення від урядових центрів, стратегічного значіння певних місць, численности службового стану й довготи та інтензивности литовського впливу, питання сї розв'язувались у саково.

Перша троба з боку князя, щоб привести до певного порядку судовий і адміністративний стан краю — статут Казимира 1468 року, озвачуючи ступень одвічальности за деякі переступи й деякі земські повинности, промовчує се, хто повинен виконувати й орудувати виданими правилами¹⁾. — Віддільні надання, хоч почасті розкривають відносини мешканців литовсько-руських земель, показують на се, що відносини між громадою й військовим станом були на різних місцях у найрізгороднійших обставинах, були в боротьбі, веденій обома сторонами з неоднаковим щастем на різних місцях, одначе все з перевагою військового стану.

Недостача жерел не дозволяє прослідити ані ступневого ходу боротьби, ані її деталів. Літописі полуднево-руські уривають ся з початком XIV столітя, себто в моменті, коли саме

¹⁾ Акты Западной Россіи т. I. ст. 80

появляють ся Литовські князі, наданняж і иньші актові свідочтва, представляють материял, хоч у части пояснюючий внутрішній побут краю, тільки з кінця XV століття. Таким чином майже 200 літ не маємо оригінальних жерел, на яких основі спромоглиб ми пояснити собі первісний конфлікт і ступеневе заведенне литовського фєвдального устрою на громадскім ґрунті полудневої Руси.

Перші документи, які стрічаємо в XV віці — се привілеї князів, що надають містам маґдебурське право, себто такі документи, що свідчать про доконаний вже розклад громадського устрою; на їх основі одначе можемо до певного ступня прояснити положенне міських громад, принайменше в деяких напрямках, в часі, що безпосередно попереджував заведенне маґдебурського права й найти хочби як скупі вказівки на попередній період часу.

В боротьбі громадського устрою з військово-фєвдальним устроєм Литовської держави основне питання лежало в погляді на ґрунтову власність. Громади уважали на основі стародавнього звичаю, цілу сю територію, що належала до даного вічевого центра, безумовною власністю громади; готові були вправді приносити в користь державної власти повинности грішми, услугами, або продуктами, але жерелом сих повинностей уважали конечність нагороди князя за збройну охорону їх від ворогів, а не обовязок, прийнятий через його володінне землею, яка з поковніку до них належала.

Князі навпаки, дивились на землю, як на свою власність, що належить їм силою їх зверхної власти й були сеї думки, що окремі особи або громади можуть володіти землею тільки силою княжого дозволу, даваного віддільними привілеями, в заміну за обовязок виконування військових повинностей. Яким способом князі приноровили з початку свій погляд у практиці та як перевели його, не можемо рішити по причині недостачі жерел. Але в часі, коли починають ся актові свідочтва, бачимо, що сьому питанню далеко ще до остаточного розв'язання. Коли на Волині й Поділю взяв остаточню верх фєвдальний порядок, в степовій Україні громади володіють ще майже вповні землями і власть, признаючи їм право володіння землею, користують ся військовими послугами та повинностями і тільки що розпочинає розривати громадську ґрунтову влас-

ність через роздавання її частинами на особисту власність службовим людям. Коли розглянемо по актах положення питання про ґрунтову власність на Україні та про залежні від неї взаїмні відносини станів в протоці часу від кінця XV до початку XVII віка, тоді знайдемо відповідь про його стан в отсій тезі: на полудни міста вважають ся власниками величезних територій „як здавна бувало;“ службового стану (землян або бояр) або зовсім нема, або рідко стрічаєть ся його й не ріднить ся він положенням своїх і повинностями від громадян.

Так приміром в привілею, наданім Жигмонтом III. „мѣщанамъ и людямъ“, міста Чигрина 1589 року, сказано, — що границі земель, надаваних королем сьому місту, протягають ся: „отъ Тясьмина, выше Чигрина въ четырехъ миляхъ, черезъ поле въ рѣку Днѣпръ, Днѣпромъ въ низъ до рѣки Сулы, оттуда по рѣку Бугъ, а отъ Буга по границу Кореунскую“. Всі ті землі, обіймаючі простір принайменше двох нижніх повітів, король признає власністю міста Чигрина „во всимы землями, ґрунты, полями, лѣсы, боры, гаи, рѣками, озера, изъ ставищи, пасѣками, рыбными, бобровыми и инными всякими пожитками“; за те Чигринські міщани „будуть повинни противъ непріятелю каждому нашему коронному при старосте, войте своемъ тамочнемъ, або наместнику его, конно, збройно завжды ставати и зверхности его, яко подъ часъ покою, такъ и войны не выламывати ся“. Привілей, забезпечуючи королеви право домагатись, в міру потреб, громадського загального походу й віддаючи його королівському старості, в характері війта, не згадує про инші стани на території, признавати місту, окрім „мѣщанъ и людей мѣста оного¹⁾).

Поруч земель Чигринських, лежали рівнож чималі землі міста Черкас. З опису черкаського замку 1552 року, знаємо, що територія сього міста тягнулась долі Дніпром далеко на полудне; вона обіймала низини всіх полудневих припливів Дніпра: Сули, Пела, Ворсклі, Орелі, Самари, Тясьмина, верхів'ття обох Інгулів і береги Дніпра до порогів; на Черкаській землі згадують ся села й селища: Домонтів, Кременчуг, Мошни,

¹⁾ Архивъ Юго = западной Россіи, часть V. том I, N-о XXIV ст. 8с і N-о XXXII ст. 126.

Лебедви, Глинсько, Михлево, Личинці, Горлівці, Радивонівське і т. инь. Небогато тільки з тих сіл і селищ було переданих в 1552 році на користь дворян, иньші перейшли в володіння кийвських монастирів, але величезна більшість розлогої черкаської території оставалась в уживанню міщан і становила міські „уходи“, себто місця, куди міщани виходили на промисли. По словам документу, на цілім просторі тих земель „Черкашене, мїщане и бояре, на поли пашуть, где хто хочеть“¹⁾. Дальше за Черкавськими землями лежали землі, що простягались до ріки Свици і Угорського Тикича та були признані 1584 року привілейом короля Стефана власністю міста Корсуня, з тим лишень обовязком, аби міщани „были обовязаны къ военной службѣ подъ начальствомъ старосты корсунскаго противъ вякаго короннаго неприятеля“²⁾. На заході землі Корсунські і Чигринські розділені були від себе землями, що становили територію міста Звенигородки³⁾, а на північ від них лежали просторі території, що складалась опісля на староства: Богуславське і Білоцерківське. Люстрація 1615 року, що описувала Богуслав, зазначила, „що міщани не платять податків і виконують тільки військову службу — панських сіл в старостві зовсім нема, лишень міщанські хутори, що нїяких повинностей на користь замку не приносять“. Та сама люстрація відкриває в Білій церкві два стани: міщанський і козацький: „міщани не дають податків — тільки відбувають військову службу при старості або його наміснику кінно і оружно — козаки-ж не хочуть бути послухними старості“⁴⁾. — Всі згадані акти показують нам доволі розлогу місцевість, в якій ґрунтова власність ще непорушно налижить до громади і станові ріжниці ще не розривають її суцільности — місто затримує поконвічне значінне голови землі, центра громадського життя. Є одначе пояє землі, на якім оба принципі: громадський і військово-февдальний остають ся в рівноазі. Понятте про землю та її територіяльні границі ще не знати-

1) Ibid N-o CCXVI, ст. 552. Теж опис Черкаського замку в рукоп. Литовської метрики.

2) Ibid. N-r CCXIII, ст. 541.

3) Ibid. N-o CCVII, ст. 561.

4) Starożytna Polska — Baliński i Lipiński, т. II, ст. 519 і 491.

лось — межі громадських земель ще відомі, але вже в їх нутрі багато пустар роздано службовим людям, боярам і вони перейшли на їх особисту власність; зрештою станові ріжницькі ще не запустили глибоких корінїв; з одного боку боярський стан уважає себе членом громадської одиниці: він приносить військові повинності й віддає ся торговим занятям нарівні з міщанами й разом з ними входять в колїзю зі старостинською властю; з другого боку громадянам, без огляду на відчуження часток громадської землі, належить ся по закону право користання в своїх межах, навіть на ґрунтах, що вже перейшли в особисте володіння землян, зі спільних вигод: ліса, пасовиска, ловлі риб і звірів та пасік.

Так на північ від земель Корсунських та Черкаських лежала територія міста Канева й простягалась далеко по обох боках Дніпра, а офіційні документи другої половини XVI в. (1552—1576) означають її в ось таким розмірі: „землі міста Канева, що простягались в полях довкола міста, становили дідичну власність міщан і були в їх уживанню без ніякої оплати в користи замку, ґрунти єї йшли широко на всі сторони: доходили до ріки Удаю, над якою була міська пустовщина... і до ріки Сули, над якою лежало міське урочище, називане Війтівщиною... з одного боку до Білої-Церкви, з другого до Київа по Тавань та аж по Пувол“. Взагалі, по словам привілею короля Стефана 1581 року, землі єї простягались „ab antiquo, на пять миль довкола міста“¹⁾. Хоча у вище згаданім часі в межах сих земель були вже володіння „княжі, панські, шляхетські й боярські“, одначе повинності міщан нічим ще не відрізнявались від службових повинностей інших станів. Міщани Канівські, по словам опису Канівського замку, зладженого 1552 року, як люди вільні, володіючи дідично своїми землями, не приносили ніяких робучих повинностей, але нарівні зі шляхтою, землянами й боярами повіта київського службу військову під командою старости канівського відбували, три дні в році проводили його на ловах, кватири й підводи гонцям і послам королівським давали й доставляли теж доходи старості: від кожного дому коляди грошів шість,

¹⁾ Архивъ Юго-западної Россіи ч. V, том I, N-о XXI ст. 66. 70 і 71.

с т о р о ж і в щ и н и два гроші й віз сіна: „данню сю давали не тільки від земель міщанських, але й від дідівщини земських та боярських, на рівні з міщанами“¹⁾. Два привілеї короля Стефана: 1576 і 1581 р. полишають міщанам по давньому право користання зі спільних вигод навіть на землях, особисто переданих особам землянського стану. В першій з них король, звертаючись до урядників, панів і землян Канівського повіту, заборонює їм гнобити міщан канівських та дозволяє сим останнім користуватись „вольностями, які вони здавна мали: не не тільки на своїх королівських землях, але й на землях княжих, панських і шляхетських, вільні входи мати, в лісах — звірів всяких, в ріках — риби волоком та кудюю ловити“. В другій привілею 1581 року, король велить канівському старості доглядати сього, аби ніхто не зборонював канівським міщанам в просторі 5 миль від міста ловити по впадобі, рибу і звірів та ставити пасіки²⁾. В подібнім положенню, хоч уже з більше відділеним станом бояр, являєть ся нам місто Брацлавль, яке лежало на західній границі степової України, в описі Брацлавського замку, зложеном 1545 року, міщани володіли великими пасіками, з яких кожда була більша від трох сіл, обіймаючи в собі менше більше миль землі. В пасіках тих вони користувались в дідичнім праві орними ґрунтами, ставами, пчолами, ловлею риб і звірів, садами, огородами й иньшими пожитками, а величезних таких пасік належало до міста 27. Окрім сих пасік, від яких ані королеви, ані замкови ніякої данини не давали, міщани користувались теж спільними міськими землями й ґрунтами“. Зрештою відносно міщан до замку, права й повинности їх, нічим не ріжнились від положення землян і бояр: одні і другі повинні були в рівній мірі клопотатись підтримуванем фортіфікацій замку та будовою мостів у місті, одні і другі в часі, дещо перед описом, відбували військову службу: бояри являлись з усіми своїми людьми, а міщани доставляли з кождої пасіки двох узброєних їздців. Але вже від 1507 року бояри стали відділятись у вигляді окремого стану: стрічаємо вказівки, що всім році вони склали

¹⁾ Ibid. N-о XXI ст. 66.

²⁾ Ibid. XXI, ст. 70—71.

умову з міщанами, на основі якої добровільно зреклась продажі напоїв як по селах, так у місті, яку дістали від замку, з тим застереженням, що міщани возьмуть на себа обовязок платити 50 кіп грошей подимщини, що належалась від бояр в користь старости; колиж староста не згодив ся потвердити сю умову, тоді земляни, разом з міщанами, зажадали від короля визначення комісії для осуду спірної справи. Слїдом за тим бояри „для лїпшого порядку“ зажадали мати особного від міщан вїйта й від сього часу перестала, по словам акту, спільна їх військова служба ¹⁾

Посуваючись далї на північний захід України, стрічаємо станове розеднання все більше та більше розвитим. Землянський стан на західнім Поділлю, на Волині й у північній Київщинї був витворений далеко раньше, він представляв більше густу масу й розжив ся так сильно, що міг зірвати всі звязи з неслужбовими станами. Чим далї станемо повертатись в згаданім напрямі, тим більше розвитою стрїнемо боярщину, тим більше кожде місто відокремлене від окружаючої його землі, тим більше громада замкнена в своїм міських мурах і первісне понятте про суспільність територіяльної власности перемінюеть ся на більше або менше широкі претенсії міщан до права користування сервітутами в даній місцевости. Так у Києві одним один слїд громадського володіння землею лишив ся в праві міщан, признанім королївськими наданнями 1571 і 1615 року, рубати дрова в околицї, зразу на просторі 5 миль від міста, а потім тільки від устя Ірпеня до ріки Кривця та в праві риболовлі на Дніпрі та його заливах на тїм самім просторі ²⁾.

Але вже статут великого князя Олександра 1495 року позбавила їх права користуватись сіножатами і ставами в давних межах громадських земель, а численні привілеї розпаявали вже з кінцем XV віка села й пустарі Київського повіту між панами і боярами литовськими ³⁾. Зрештою порядок сей постановив ся, ймовірно, не без завзятої боротьби, перекази про розлогість міської території й про старе право, силою якого

¹⁾ Під N-о ССХІІ ст. 530—533.

²⁾ Сборникъ Муханова, вид. 2-ге, ст. 386 і 448.

³⁾ Акты Западной Россіи т. I NN. 120, 129, 151, 158, 171, 178; Акты Южной и Западной Россіи т. I N-о 72.

богато сільських округів прихилилось до міста, з дивною живучістю зберігались посеред київської міщанської людности. Зовсім несподівано спомини її прокинулись з довговікового забуття вже в половині XVII. століття. В році прилучення Київ до Росії (1654) київські міщани вислали посольство до царя зі суплікою, аби потвердив і привернув старі права міста. Між иньшими пунктами стрічаємо прохання про зворот місту старої міської території, на якій розміщувалось в сій порі містечко Димер та села: Демидово, Козаревичі, Глїбівка, Ясногородка, Холм, Туровча, Мокрець, Петрівці, Переорка, Мостища, Креничі, Криківщина й за Дніпром — Вигурівщина та Рожівка, а також басейни двох річок: Котора й Сирця. Територія ся, по словам суплікантів, належала „предкамъ нашимъ, мѣщанамъ кїевскимъ, и дана имъ была отъ великихъ князей Россійскихъ, тому лѣтъ съ 200, а королевськихъ привилей на тѣ мѣста имъ не бывало, а шляхта поотымывали, маестности себѣ подѣлили, мѣстечки, села поосаживали“.¹⁾ В Житомирськїм та Овруцькїм повітї роздаванє земель службовим людем розпочалось ще за великого князя Свидригайла; наслідком скорого заведення боярського стану, вже з початку XVI віка земляни відібрали громадянам Житомирської землі останні їх ґрунти й пасіки, навіть такі, що не були надані боярам княжими привілеями й обмежили міщан тільки до земель виразно міських²⁾. В Летичівськїм повітї пустки, роздавані боярам, розділили громадські землі на декілька поясів; спеціальна комісія, визначена королем в 1548 році, признала міщанам право до ліса й хутора, відділеного від міста боярськими землями; але опісля лісами ними заволоділи старости, а завзятий опір міщан против загарбання їх дав причину до довголітнього процесу, що протягнув ся до самого кінця XVIII століття. В протоці цілого сього часу міщани покликувались все на стародавнє право громадського володіння ґрунтами на території над ріками: Згарою та Згаркою, й доказували безправність повстання боярських і шляхетських сіл на громадській землі³⁾. Такий самий процес за право кори-

¹⁾ Акты южной и западной Россіи, т. X, ст. 626.

²⁾ Starożytna Polska, т. I, ст. 529.

³⁾ Архивъ Юго-западной Россіи ч. V т. I, NN. XIII, ст. 51, ССХIV, ст. 546 і ССХХIII, ст. 580.

стання в лісів затіяв ся між міщанами камінецькими й землянами, що володіли всіми селами, які окружали се місто, та був порішений королівськими комісарами в користь перших на основі присяги міщан, що вони мали з давен - давна свобідний приступ до ліса¹⁾).

На Волині розвиток боярського стану й розклад громади був ще повніший й розпочав ся далеко скорше: в Луцькій землі вже в 1432 році відріжнюють ся стани — з одного боку: „duces, boiari, milites et nobiles“, з другого „homines seu kmethones“²⁾. В Кремінецькій землі з початку XV століття великий князь Свидригайло забирає громадї на користь бояр цілі волости: так в 1408 році він надав своєму кухмістрови Мищитови „село Борщанку а борокъ и селище Кандитовъ, а лѣсъ Дѣдовъ со всѣмъ, что къ тымъ селомъ пзъ вѣка и зъ давна слушало и тягло, со всѣми уходы и приходы, зъ приселки и зъ селищи“. В 1438 році привілейом, що надає кремінецьке вітівство „Нѣмчину Юрку“ великий князь признає йому право користувать ся не тільки спільними вигодами в межах міських земель, але й забирає на його користь село Підлїсці „со всѣми входы и приходы, что къ тымъ Подлесцамъ прислушаетъ“ й село Денятин „со всѣми пожитки“ і т. д.³⁾. Взагалі вже з початку XVI віка всі волинські громади стінені в межах міських мурів і показують рідкі чи то слабї слїди давнїшої спільности з окружаючою їх землею, або тільки далекі спомини про неї. Так ще князь Свидригайло відмежував незначну тільки частину громадської землі й лишень її признав власностию міста Кремінця; так міщани міста Луцька користувались, на основі надання тогож великого князя, правом рубання дров й випасу худоби по дібровах і лісах княжих, панських та землянських, що прилягали до міста; міщани міста Володиміра користувались таким самим правом на просторі двох миль від міста, на основі надання в. к. Александра; Жигмонт Август признав їм право риболовлї на ріці Лузі, але обмежив право користання з ліса й пасовищ до простору одной милї від міста; в тім самим наданню король, потверджуючи місту право до деяких сїножа-

1) Ibid. Nr. CXX, ст. 295.

2) Ibid. Nr. I, ст. 1.

3) Ibid. Nr. II, ст. 4; теж Грамоти великих князїв Литовських, ст. 5

тій, признає, що всі інші „грунти, поля, дуброви и сѣнокосы забраны панами Владимірскими“¹⁾.

Коли звернемо увагу на якість державних повинностей, вложенх на міщан в розгляданім часі, то запримітимо одну загальну появу: чим сильнійше в даній місцевості зберіг ся громадський принцип, тим більше мешканці її приносять повинностей, та навпаки, — чим більше громада стіснена й прибита військовим станом, тим менше вона сама приносить військових повинностей та замінює останні грошовими платежами на користь князя, або замкового уряду. Взагалі коли розглянемо на основі актових вказівок державні повинности, які вкладались на мешканців краю, стрічаємо ось такі головні їх роди: 1) обовязок доставляти на домагання князя, або його намістника, або старости війська для походу против ворогів. 2) Обязовок боронити міські мури взагалі, а особливо замок від ворожих нападів та тримати постійну сторож в сих мурах. 3) Будувати й утримувати в порядку міські й замкові зміцнення та доставляти замкови зброю й боєві запаси. 4) Утримувати „полевую сторожу“ на границях своїх земель, себто посилати варти для забезпечення себе від несподіваного нападу ворогів, особливо Татар. 5) Доставляти підводи в часі воєнного походу для перевозу запасів та багажів. 6) Доставляти підводи для перевозу великокняжих послів, гонців та урядників, або чужосторонних послів, що йшли до великого князя, проводити їх в конвоях та давати їм квартиру й утриманє в часі перебування в данім місті або землі. Вкінці 7) платити грішми або натурою певний податок князеві та „доходь“ старості, як військовому начальникови краю. З усіх згаданих повинностей, з виїмком останньої, тільки обовязок утримування та будови нових міських зміцнень постійно, в протоці цілого розгляданого часу, належить до обовязків міських громадян та протягаєть ся на них навіть у XVII та XVIII віці, а тимчасом інші повинности згодом перегадом, в міру розвитку військового стану, переходять лишень на сей останній, а що до міщан замінюють ся на податок під ріжнородними назвами. Переміна ся наступала поволи природною дорогою: з одного боку князям потрібний був осібний військовий стан, обяза-

¹⁾ Ibid. Nr. II, ст. 4: V, ст. 20; VI, ст. 29 і XXXVIII, ст. 144—145.

ний особисто, на основі ґрунтового ленного володіння до точного сповнювання військової повинности; стан такий міг добути більшої військової вправи й навички, займаючись спеціально військовою справою; двигнути його в похід було легше в кожду хвилю; він був, природно, залежний від княжого намісника, який в ролі військового команданта теж в спокійнім часі представляв для службового стану природну найблизшу адміністративну власть краю; рахувати ж на відповідну готовість громадських походів та на їх військову штуку було доволі трудніше. Громада привикла дивитись на військове діло як на оборону власної тільки землі; піднести загальний похід поза границі сеї землі без ясної свідомости місцевого інтересу було трудно. Взагалі громадський похід не міг мати такої гнучкості й рухливості, не міг піддаватись в такім ступні централізації сил та управи, яка була потрібна для військового діла. Тому то князі всюди, де було тільки можна, воліли радше піднести осібний військово-службовий стан. — З другого боку, з розвитком останнього та загарбанням через нього сїл і хліборобських ґрунтів, члени громади, що остались самі, стіснені в містах, занялись лишень самою промисловою й торговою діяльністю, вважали надто тяжкими військові повинности й радо готові були від них відкуповуватись певними грошовими платежами. — Провірити все те, що тут сказано, можемо на основі актових свідочств, коли розважимо сї ріжнородні відносини на ріжних місцевостях між принципом військовим та громадським, які були висше розглянені. На Україні, де боярський стан був слабкий, або й зовсім не існував, обовязки членів громад, виходити на военні походи, боронити замків, відбувати „полевую сторожу“ і т. и. кладуть ся на них до кінця XVI, а навіть до першої четвертини XVII століття. Так королівське надання 1589 року обовязує міщан Чигринських ставати до воєнних походів під проводом старости. До сьогож обовязують надання й люстрації: міщан Канівських — в 1552, Богуславських — в 1620, Корсунських — в 1584 і 1616 році. В 1571 році Білоцерківські міщани обовязані ще відбувати полевую сторожу, в 1620 р. Богуславські міщани повинні були проводити королівських гон-

ців і т. н.¹⁾. Чим далі будемо повертатись на північний захід від України, тим менший розмір військових повинностей, вложенних на міських громадян, тим скорше сї останні від них освободжують ся. Так у Київї, по змістови надання 1544 року, міський загальний похід повинен був ставати під проводом намісника тільки в разї конечности скорої погонї за Татарами, міщани відбували ще полеву сторожу та стерігли замок, але від утримування й проводу гонців і послів були освободжені²⁾. В Брацлавї, по словам опису замка 1545 р. міщани вже перестали вибиратись на воєнні походи й навіть оборона замку належала до обовязків самого лишень замкового уряду³⁾. В Летичовї, Смотричу, Камінци та інших подільських містах про військову повинність міщан зовсім не згадуєть ся, за те вони обовязані платити доволї значні податки, визначені на утриманне міських уміцень, на дохід старости й на користь королївського скарбу. Коли один раз в протоці XVIII віка і згадуєть ся в Камінци міську міліцію⁴⁾, то істнуванне її не треба відносити до установаженого з давен звичаю; міліція ся була хвилевою, пильною річю, викликаною постановою подільського соймика, по причинї наближаючого ся до воеводства козацького повстання. — У Волинських містах обовязки військової служби перестають теж дуже скоро: Луцк ще за великого князя Казимира був освободжений від доставки підвод в воєнним часї, а в наданню 1497 року останній раз згадуєть ся про обовязок міщан оборонювати замок та являтись на війну й се лишень в крайній потребі. Міщани Владимирські з давен завели звичай давати намісникови „челомъбитіє“, відкуповуючись від походів; вкінци, в 1509 році вони освободжують ся від них королївським привілеєм, який приписує їм замість сього „плати

¹⁾ Ibid. NN. XXIV, XXI, CCXIII, Акты Южной Россіи т. I Nr. 160. Starożytna Polska т. II, ст. 520. Після першої четвертини XVII в. не згадуєть ся загальні походи українських міст тому, що вони ввійшли в склад козацьких полків — у другу тотожну форму громадського походу. Міста українські, ставши центрами козацьких полків і сотень, повернули до давного свого земського значіння.

²⁾ Сборникъ Муханова Nr. 91.

³⁾ Архивъ Юго-западной Россіи, ч. V, т. I, Nr. CCXII, ст. 529.

⁴⁾ Ibid. Nr. LXV, ст. 200.

местські платити и подводи давати по давньому“. — Замок вони повинні боронити тільки в такому випадку, коли намісник з гарнізоном вибереться з міста в похід¹⁾. — Зовсім рівномірно з освободженням міст від військових повинностей, росте обтяження їх „мієтскими платами“. Там, де міські горожане несуть військові повинности, привілеї виразно заявляють, що вони „платовъ“ на користь замку не приносять та ніякої данини з землі не дають, або, коли й згадують данину, як дохід старости, то в вона дуже мала. Так, наколи в Чигрини, Кореуни, Звенигородці привілеї зовсім не згадують про данину, а в Каневі в 1552 року міщани давали тільки старості від дому 8 грошей коляди й сторожівщини та по одному возови сїна — в Брацлаві вони давали на рівні з селянами подимщину, від якої ще в 1507 році увільнені були земляне, крім сього осип та інші повинности натурою, а в 1552 році скількість грошевої данини була ще побільшена. В Києві 1544 року міщани давали „платъ зъ корчемъ и контрибуцію на замокъ“. В Луцьку й Володимирі 1532 року на міщан вложений був обовязок платити помірно „потому якъ въ іншихъ местахъ и въ Берестин померное есть“ мостове та податки сї дозволено вживати на куплення зброї й боєвих запасів для замку. Вкінці в подільських містах, в яких зовсім не згадується про військову повинність міщан, вичислюють ся численні грошеві та натуральні оплати. Так, по словам ревізії 1564 року, міщани Смотрича обовязані були платити значний чинш від домів і земель, що були в їх уживанню, себто поземельне й подимне, податок за право виробу горівки й пива, себто „варове и слодове“, давали осип, себто данину збіжем натурою, капщизну, себто податок за право продажі напитків і т. инь.²⁾ О скільки прибільшення плати було в звязи з освободженням міщан від військової повинности ясно вже з самого розділу обох обовязків, але ніколи в самих навіть грамотах заміну ся вказується виразно. Вище наведені були приміри заміни військової повинности на „плати“ в Брацлаві й Володимирі й коли крім сього почислимо ще дві люстрації міста Корсуня,

¹⁾ Ibid. NN. IV. V і VI.

²⁾ Ibid. NN. XXI, CXXII, VI, III і збірник Муханова N. 91.

переведені в 1616 і 1622 році, то можемо переконатись про се ще яснійше: перша з них занотувала в Корсуни 200 міщанських домів, „которые ни чинша не платяты, ни повинностей никаких не отбываютъ — только одну военную службу“. Наступаюча потім, в ній опісля, люстрація не згадує зовсім про військову повинність, але за те потверджує, що міщани повинні платити чинш і давати осип¹⁾.

В Ковні міщани, християни та Жиди були освобождені від військової повинності й замість неї платили певну скількість данини під ріжними назвами. В 1547 році королева Бона знесла сі данини й замінила їх на правильний податок — по одному червінці від кожного дому — а опісля ковельські старости переміняли одно з сіл, належачих до староства на так звану „вибранецьку слободу“ й розділили розходи на утриманне міліції між замком, містом Ковелем, місточками: Милановичами й Вижвою та мешканцями доволішних сіл²⁾.

Ступневий перехід міщан від військової повинности до „плати“ грішми або натурою викликав у ріжних містах, відповідно до місцевих умовин та вкорінених звичаїв, найріжнородніші форми данини, відомі під численними назвами й нерівномірно заступаючі замінену повинність; бажаючи привести їх до одного знаменника й постановити правильний дохід, державна власть мусіла вкінці формувати якісь та розмір міських повинностей. Таке формування стрічаємо дійсно в статуті Жвімонта Августа 1557 року. Король, освобожуючи остаточно всі міста від решти, лежачих ще на них повинностей, себто від „стаці“, перевозу писем та обовязки доставляти підводи, означає точно скількість податків, накладаних на міщан і розклад їх робить залежним від скількості земель, що остають ся в їх уживанню: так орних, як осельних; крім того статут обтяжує податками два важніші промисли: продаж напнтків і торгівлю мясом та постановлює подушний податок від „коморников“ (бурлак), що жили по містах і по

¹⁾ Ibid. Nr. ССХІІІ, ст. 542.

²⁾ Вибранецькими слободами називались села освобождені від всяких повинностей та податків, замість яких мешканці відбували військовою службою під проводом старости або приватного пана. Ibid. NN. XII і XLVI.

димний податок від міських домів¹⁾. — Статут сей виданий взагалі для всіх міст великого князівства Литовського й хоча *de jure* тільки доторкаєть ся сих міст, в яких міщани відбували ще військову повинність, всеж таки він дає нам доказ, що заміна останньої на грошеві оплати вже доконалась з незначними виїмками всюди на землях великого князівства.

В міру сього, як громадський принцип що раз дужче обмежуваний військовим станом, уступав останньому громадську територію й відхилиючи від себе військову повинність, ставав ся міщанським (себто торговим лишень і ремісничим) станом, в міру сього змінялась і внутрішня самоуправа й самосуд громади. При перевазі погляду на край, мов на жерело військових сил держави, князі литовські дивились на землі й міста великого князівства як на військові оселі, мешканці їх в час спокою були якби військом, хвилево відпочиваючим по военнім поході; наслідком того погляду власти, що проводили загальними походами в часі війни, лишались начальниками округів, повітів або князівств, з яких являлись сі стяги на війну під їх провід. Удільний князь або великокняжий воевода, намісник, староста силою свого значіння в ролі начальника війська, осередкував в своїх руках і в спокійнім часі зверхню судову й адміністративну власть в підвласнім йому окрузі або краю. Сі начальники доглядали порядку й ладу в повітах й містах та судили злочини й позви, що трафлялись між землянами. Службовий стан, обовязаний, силою наданих йому князями земель, не тільки до військової служби, але й до послуху зверхній власти князя — природно піддавав ся особі, що представляла сю власть в даній місцевості. Тільки в XVI століттю, при редакції Литовського статута, вперше судова й військова управа була розділена й коли не зовсім, то принайменше управильнені були ліпше законом відносини обох сих управ. Суд дістав устрій колегіальний, з допущеннем до його складу осіб, вибраних землянами, старости-ж важнійших замків (городів) затримали тільки значінне предсідателів з'організованих по новому закону судів.

¹⁾ Акты Западной России, т. II, ст. 74—75, 92 й 95; Архив Юго-западной России, ч. V, т. I, ст. 66—67, 83, 125, 533, 539, 550 і 559.

Але устрій сей був формулований вже в тих часах, коли з одного боку правительство, приготівляючи унію Литви з Польщею, старалось розширити права землян і по спроможі зрівнати їх з правами польської шляхти, з другого-ж боку самі земляни, розсївшись сильно на землях, почували свою силу й прямували заняти незалежне становище, подібне до сього, яке в Польщі виробив собі шляхетський стан: одначе до часу видання Литовського статута власть адміністративна й судова над службовим станом була лишень в руках самого князя, або його намісника — старости. В вишні відносини до останнього мусіли станути громади: самосуд і внутрішня самоуправа творили з давен відріжняючи окремішність громадського життя — ціле значінне останнього осередкувалось в отсім праві.

На лихо годі було його зберегти: з одного боку громади України не розвили свого побуту до повної судільної системи, не формуловали його у вигляді виразних узаконень або хартий, подібно як громади західноєвропейські. Вони сходились на віча, обдумували справи, кермуючись лишень звичаєм та особистим почуттем справедливости присутних членів, але ніколи не пожурились, аві закріпити сї обичаї у формі статута й надати їм таким чинном спроможність до правильного закондатного розвитку, аві забезпечити собі право громадської самоуправи й самосуду, подібно як Новгород, умовними, надавчими, судовими й потвержуючими привілеями, які вони моглиб при пригідних обставинах дістати від зверхної княжої власти. З другого боку громади скоро відхиляють ся від військових повинностей та старають ся їх відвернути від себе, замінюючи їх ступнево натуральними повинностями в користь замку, або старости, або на плачення податків в користь держави; вони навіть скидають зі себе при першій нагоді, обовязок оборони власних міст й старають ся у князів добути освободження від нього, наче особлившої полекші, таким чинном міські громади самі себе добровільно роззброюють та з огляду на безпосередні вигоди, виплваючі з освободження від повинности, яка дошкулює їм в щоденнім житю, жертвують можливість збереження дійсним способом права, що становили цілу основу громадського життя, засуджують себе добровільно на ролю пасивного опору в боротьбі за сї права.

Справді боротьба військового й громадського ладу на Україні дає нам картину пасивного лишень опору з боку другого, а ступневого активного напору з боку першого з них. Так військовий стан поступає вперед, користуючись конечністю, вложеною на нього княжою властю, аби з початку загарбати громадам їх сільські території, потім зовсім відокремити ся з громади, виробити собі станові права; захистити їх законодавною дорогою в Литовським статуті й опираючись на своїй численности та значінне в державі, й також на обставинах, в яких ставилось правительство, обмежити се останнє та й, на кінець, зрівняти ся в правах з незвичайно розвигтим польським, шляхотським станом. — Рівночасно громади уступають крок за кроком перед напором землян і обмежують ся в боротьбі безплідними протестами й скаргами, відкликами на звичаї „якь здавна бывало“ й потїхою, що по кожній уступці ще остають ся їм ще клапті колишнього ладу, при яким вони утримати змагають ся. Але в боротьбі вони не мають спромоги, анї ясно формуловати свої домагання, анї вказати на письменний документ, щоб був за ними, анї підтримати свій протест збройною силою й опертим на нїй значіннем в державі. Таким чином, коли останки громад і збереглись по міських оселях, що добули пізнійше самоуправу, хоча змінену дещо маґдебурським правом, то се не залежало від сили, завзяття й удатности властивого протеста, лиш тільки сїй обставині, що правительство зважало більш користним для себе: зберігти торгові й промислові центри, що дали спромогу прибільшити засоби державного скарбу, які показали ся дуже скупимв наслідком односторонної військової організації краю, — а також охоронити від остаточного упадку стан конечний для утримування й будовання тверднєв, доставляючий на сю ціль значні грошеві й натуральні повинности.

Стративши сільські округи, що перейшли майже без опору на власність службового стану, замкнені в міських мурах й позбувшись в їх просторі навіть права носити зброю, громади зберегли до певного ступня самосуд та самоуправу тільки під покривкою привілеїв, наданих їм на маґдебурське право: але се самоуправа носила все слїди штучного свого походження, сього зверхнього способу, яким вона була запроучена. Давнійша вічева рівноправність членів громади, дав-

нійше значінне вічевих зборів— заступають ся виборними урядниками, здебільшого під контролею чужих властей, урядниками, суд їх піддаєть ся, як висшій інстанції, відповідно до обставин, судови короля, старости й навіть приватного володільця та його економа; поліційна управа й догляд над збираннем податків переходить теж здебільшою зовсім, нколиж тільки в певній мірі, в руки старости або приватного володільця. — Але й таке умовне тільки збереження міської самоуправи було здебільшого добровільною уступкою, зробленою міським громадам правительством; з тексту самих привілеїв бачимо, що вони до значного ступня привертають втрачені вже права міщан та, що положення останніх в часі безпосередно попереджаючим видання привілеїв кожному місту з окрема, було в порівнянню далеко більше стіснене, ніж потім, коли маґдебурське право ввійшло в жите. — Страта первісної громадської самоуправи доконалась двома дорогами: 1) Настановленням князями віддільних міських, дідичних війтів та уступкою на їх користь особливими привілеями, суду над членами міської громади; 2) фактичним розширенням старостинської власти. — Розглядаючи першу з тих появ, повинні ми гостро відріжнювати привілеї на уряд війта, з полішенням йому власти суду над міщанами по німецькому праву, від привілеїв, що надавали безпосередно містам се право. — Наколи другі з тих привілеїв, полишаючи містам право вибору урядників і підвластности їх судови, за-поручували до певного ступня міську самоуправу, перші відступали тільки княже право карного суду в громадах, що не підлягали ще судови старости, певній особі зі службового стану, а попри се, вкладаючи на її обовязок військової служби, відділювали на її користь значну частину міських земель і міських доходів. Взорець такого привілею стрічаємо в привілею, виданім великим князем Свидригайлом Німчину Юрку з Буська на уряд дідичного війта в місті Кремінци — Він наданий Юркови наслідком його особистого прохання, без відома й згоди міщан, та вкладаєть ся на нього два ріжнородні обовязки. В одного боку війт (в значінню німецького *voigt'a*) обовязаний виконувати карний суд над міщанами, тубольцями й кольоністами, яких відділюєть ся з під заряду иньших властей та визначаєть ся йому за те нагороду $\frac{1}{6}$ податків, побираних князем від міських земель, $\frac{1}{3}$ судових оплат,

побори з „ятокъ резничихъ, пекарскихъ и свецькихъ“ і дохід, побраний від деяких міських млинів. З другого боку, той самий привілей надає війтові „ку его войтовству“ декілька сїл, що належали ще до міста й право користання з міських вигод, з обов'язком відбування з тих маєтків військової служби ¹⁾. Таким чином уряд міського війта містив в собі два різнородні значіння: на основі одного з них війт діставав ґрунтову власність й ставав у ряди службового стану — землян, положення вигідне само про себе при ступневім розвитку військового стану та ще й тому, що відбування його були сполучені важніші доходи; на основі другого значіння був війт неначе представником міщанського стану та його судьяю в справах карних „великих и малих“, але се друге значіння, стрічаючи пасивний опір з боку міщан, домагалось постійної присутности війта в містї, що не все могло погодить ся з його обов'язком, як члена військового стану; та ще при ступневім упадку в державі значіння міщан, воно немов то дещо понижувало війта в рядї землян; вкінці після надання містам маґдебурського права, судова власть війта перейшла на виборних маґістрацьких урядників. Таким чином, війти настановлені князями, дуже скоро починають повертати свою увагу лишень на старання про утримання земель, доходів і військової повинности, що було сполучене з урядом війта, та відхиляють ся від обов'язків судових, привязаних до сього уряду. Війтівства стають ся новим родом землянських бенефіцій і в отсїм характері переходять в спадщинї, продають ся, заставляють ся на земельні маєтки їх володільцями. Так королева Бона купила луцьке війтівство від „дочекъ войта Луцкаго Яна“ й потім проміняла частину доходів, що належали до війтівства, з луцьким старостою, князем Санґушком — Коширським за декілька сїл, належали до Луцького замку. Вичислюючи доходи й доми, що належали до війтівства й були відступлені старості, королева ясно висказує в замінім листі, що війтівство вже зовсім майже стратило своє судове значіння. Вона ясує новому володільцеві, що без огляду на титул війта, він не буде мати права, ані настановляти лядвійта, ані судити міщан, що сї функції

¹⁾ Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. V, т. I, №. II, ст. 3.

перейшли вже до міщан силою наданого місту маґдебурського права й що в сїм напрямі війтови лишивсь тільки один лишень формальний привілей — potwierджувати вибраного міщанами ляндвійта ¹⁾. Другу частину війтівських доходів та „Карановское поле“, що тут нележало, королева продала 4 роки опісля землянинови Іванови Яцковичеви Борзобогатому; вичислюючи докладно в актї продажі позбувані доходи й землі, згадує королева про судову власть тільки злегка й звертає увагу на се, що війт повинен числити ся з правами, наданими „месту тамошнему Луцкому“ ²⁾. — В XVII віці лишив ся тільки титул по шляхетських війтівствах, значінне судового уряду зовсім затратилось і війтівства, подібно як староства та інші бенефіції, роздають королї шляхтичам в нагороду за заслуги. Так король Ян III надає полковникови Булізі, вакантне Овруцьке війтівство, запоручуючи йому доходи й землі, привязані до сього уряду, але не означуючи зовсім основ, мимоходом згаданої, судової діяльности. По смерті Буліги король надав те саме війтівство шляхтичеви Мнісевському, що відступив його овруцькому хорунжому, Трипольському; у відступнім актї Мнісевський зовсім навіть і не згадує про судові обовязки, лишень докладно вичислює доходи передаваної бенефіції. — З пізнійших актів довідуємось, що однієйний слїд колишнього значіння дїдичного уряду овруцького війта, лишив ся в праві potwierджування вибраного міщанами ляндвійта, при чім сї останні вибирали тільки одного кандидата, так, що війт не міг відмовити potwierдження, або впливати на вибір вибранням одного з кількох представлених кандидатів та обмежував ся чисто формальним potwierженням доконаного вже вибору ³⁾. — Таким способом проба передання міських громад в судовім напрямі під заряд війта не доконалась: вона довела тільки до сього, що війти, відрікши ся від судової власти, задержали тільки, як в згаданих випадках, міські землі й вигоди в характері приватної власности, віддавши саме право суду своїм намісникам — ляндвійтам, що потім, при заведенню

¹⁾ Ibid. Nr. X, ст. 45.

²⁾ Ibid. Nr. XIV, ст. 52.

³⁾ Ibid. NN. XLIX ст. 168; LXXXV, ст. 230; CXC VII, ст. 492; CXCIX, ст. 495.

магдебурського права, стали виборними урядниками; або й самі міста викупили від вїтїв їх уряди й замінили їх із дїдичних на виборні, або вкінці, королї надавали безпосередно містам привілеями, що заводили магдебурський міський устрій, право вибору вїта з посеред себе й обов'язувались не видавати шляхтичам привілеїв на вїтївство певного міста, а видані вже привілеї касувати — примір останнього із згаданих випадків стрічаємо в привілею, наданім королем Августом II місту Камінцеві ¹⁾).

Коли потвердження вїтїв, спосіб, що мав погодити громадський принцип з військовим, лишився майже без впливу на суд і самоуправу міських громад, тим більше важною втім напрямку була колїзія останніх з властю старост, як представників супротивного їм принципу. Вже по своїй основі власть ся не могла зжити ся з міською самоуправою: постійно являлись спірні предмети, до яких заряду заявляли свої претенсії так старости, як і міські громади, бажаючи їх приділити — кождий в круг своєї діяльності. При непостійности й непевности звичаєвого права, скількість спірних предметів день у день росла й при переважній силї представників військового принципу, неминучо спір мусїв був довести до остаточного потолочення міських громад та до приведення їх на сей ступень залежности, на яким вже опинились сїльські громади. Перегляньмо по актам відносини старост до міст в тім часї, коли заведення магдебурського права припинило дальший розвиток стабостинської власти й почасті приневолило її відступити в багато дечім що вже й захопила: намісник княжий або староста в характері військового начальника округи й провідника службових людей, був судею земян і підвласних їм селян; а тимчасом земляни відділились зовсім від громади, як осібний стан, хоча й далї жили не тільки на землях найблизших від міста й помішаних з міськими хуторами, але й у самих таки містах ²⁾). Певна річ, що в колїзіях з міськими обивателями, земляни не бажали підлягати постанові зборів міщан і давали старостї спротогу покликувати їх перед власний суд. З привілея, наданого Жигмонтом I місту Воло-

¹⁾ Ibid. N. CXIX. ст. 294.

²⁾ Ibid. N. XX ст. 63.

димірови 1509 року, видно, що старости не відхилялись від суду в мішаних процесах між землянами й міщанами навіть в тих містах, що вже дістали маґдебурське право й що безсуперечно рішали такі процеси в усіх інших містах¹⁾. Таким чином судови громади міської підлягали тільки процеси, що траплялись тільки між її членами. Але й у с'їм напрямку судова власть переходила згодом переогодом в руки намісника — останній, в характері військового начальника сполучував у своїх руках вишу поліційну власть в околиці; при недовкладнім знова розмеженню юридичних понять, догляд над порядком був нерозлучно звязаний з правом карання його забурників, а проступки против публичного ладу змішувались взагалі з карними злочинами. Таким робом при раз у раз у раз піднімаючим ся значінню старости міщани в більшости випадків стали його підсудними в карних справах „великих і малих“. Так з привілею наданого в 1494 році місту Квіву великим князем Олександром, провідуємо, що місцеві воеводи присвоїли собі цілу поліційну й значну частину судової власти в місті та що великий князь мусів був відмінити богато постановлених ними звичаїв: воеводи настановляли з поміж слуг своїх осібних поліційних урядників, що називались осмниками, які не тільки доглядали ладу, але й захопили значну частину судової власти. Ось права й обовязки осмників по словам више наведеного привілею: „Передь тымъ... коли котораго купца христіанна, або мѣщанина, або козака застанець осмникъ непочестныи рѣчи дѣлаючи зъ бѣлыми головами, тогды... воевода таковыхъ, чимъ хотѣлъ, тымъ каралъ“. Далі осмник повинен був оглядати всі поживні продукти, привожені до міста на продаж та відбирати від них десятину на користь воеводи; до обягу його судової власти належали: розгляданне процесів, які траплялись, і кривд заподіяних ким небудь на березі ріки або на просторі від берега „какъ-бы

¹⁾ Ibid. N. VI, ст. 30. „Тежь повѣдали намъ, штожь коли земаиниъ або служебникъ намѣстника володимерскаго, зваснившись на котораго мѣщанина, заруки имъ заручають, тые заруки зъ нихъ намѣстникъ себе беретъ силомоцы въ правы городскомъ судить. А того вигде по мыстамъ нашимъ нетъ: и, где права майтборскіе суть, врадники наши силомоцы не судить и тыхъ зарукъ не берутъ“.

налицею докинути“, тож процеси за крадіж білля й за бійки між жінками. Осмники попри се збирали по місті податки й міські доходи, доглядали над безпекою міста й накладали грошеву кару в корнеть воеводи на міщан „которые часу лѣтняго въ домахъ своихъ огонь держали, и въ ночи зъ огнемъ на мѣсгѣ въ домѣхъ снживали“ і т. инь.¹⁾

Окрім значіння начальника поліційної влади, воевода староста або намісник виповняв ще два обовязки, що позволяли йому тиснути на кождім кроці міську самоуправу й захоплювати право суду над міщанами: він був комендантом міської твердині й поборцею державних податків. — Значінне намісника, як коменданта твердині давало йому перевагу над міською громадою ще більше діймаючи, ніж значінне судії службового стану й начальника місцевої поліції. При військовім устрою краю великі князі литовські признавали місту передовсім значінне твердині й потім старались по спроможі все більше зміцнювати міські фортифікації або заводити нові, звалюючи обовязок утримання й будови фортифікацій на мешканців міста. Значно пізнійше в очах правительства міста прибрали значінне торгових центрів і пригідних платників податків; первісно же фортифікаційні будови майже одиноко займали його увагу. Богато людних місцевостей признано містами тільки на основі сього, що лежали в таких стратегічних пунктах, які були придатні на твердині й на сій основі правительство видавало постанови про заснування нових міст; часть теж приватні особи діставали дозвіл на переміну своїх сіл на міста, або основанне нових міських осель, коли тільки обовязались збудувати замок. — Але до сього, аби завести й підтримати численні твердині, потрібні були значні грошеві засоби, яких не мало правительство, ані приватні особи й тому то треба було вложити сей обовязок на людність самих міст. Коли справа доторкувалась старого міста, тоді обовязок падав на його громаду, колиж засновувалось нове місто, тоді правительство й приватні володільці старались притягнути людність ріжними пільгами й оселити її при новім замку. В кож-

¹⁾ Акты Западной России т. I, NN. 120 і 170. Грамоты великихъ князей Литовскихъ, ст. 50. Сборникъ Муханова ст. 147—148.

дім разі, чим заможніша була людність, тим ліпше могла вона виповняти вложений на неї обов'язок, тим достатніша й повніша поміч припадала для замку; тому то так правительство, як і приватні особи старають ся надати міщанам торгіві полекші, які одначе робить ся залежними від вигод замку й від повинностей, відбуваних на його користь. — Таким чином, коли з одного боку являеть ся прямованє до підтримання міського стану, щоб не дозволити йому піддатись службовим людям, подібно, як се сталоє з сільськими мешканцями, та й до розширення його добробуту, з другого боку виступає ясно бажаннє тримати міста в повній залежності від замку й повернути на користь останнього засоби, набуті діяльністю міщан. Опісля, коли показалось неможливим досягненнє обох цілий разом, правительство надає містам маґдебурське право, заporučує їм в певних відносинах самостійність, але всеж таки визначає значну частину міських доходів і повинностей на користь твердинь і їх узброєннє та й не може найти спростоги, аби розмежити міську самоуправу і власть старости, як начальника твердині¹⁾. Коли міста, навіть тоді, коли уже маґдебурське право оборонювало по часті їх самостійність, не могли вповні освободитись від впливу старост, то се було ще труднїйше перед набуттєм привілеїв на се право. В містах нових, особливо панських, тому що основаннє твердині виходило основною причиною повстаннє міста й усі пільги, надавані міщанам, впливали з сеї причини, — перевага замкового старости або володільця, розумієє ся, з самого початку вже ставала неминучою й міщани мусїли піддаватись їй безумовно в усіх відносинах; одначе й у старих містах, які мали ще перекази про громадське житє, власть начальника замку скоро прямувала до знищеннє не тільки громадської самоуправи, але й особистої свободи міщан. Розмір повинностей сих останніх що до будови, утримання й узброєннє твердині означував ся звичаєм й конечною потребою; староста

¹⁾ Архивъ Юго-западной Россіи, часть V, т. I, NN. XLII, ст. 154; CX, ст. 272; CXXI, ст. 300; CXXVI, ст. 314; CLII, ст. 396; CLV, ст. 406; CLVI, ст. 410 і CLXVI, ст. 432. Всі ті документи свідчать про постійні колїзії магістратів міста Камінця і Львова з начальниками місцевої твердині до самого кінця XVIII. столїття.

по яких боці була власть і сила, розширювали все більше й більше „замкові повинности“, — та змагалися врахувати в їх число не тільки обовязки, що безпосередно належали до утримування міських фортифікацій та озброєнь, але й багато таких услуг, які тільки при дуже широкім толкованню могли мати звязь з обороною міських фортифікацій, а всеж таки звалювались важко на міщан та що раз більше позбавляли їх самостійности.

Усє декільки актових свідочств на потвердження вказаного впливу замків і їх начальників на склад міського життя. Погляд правительства на місто, головнo як на уфортифіковане місце стрічаєть ся майже в усїх привілеях, виданих або на право основання нового міста, або на розширення пільг старого. Так Жигмонт I. дарував місто Кременець виленському єпископови під умовою, що він „замок і місто Кременець осадить, укріпить і більшу осаду людей при ньому заложить“, а по смерті єпископа, „тому що замок і місто недостаточно були основані й укріплені, аби могли успішно вдержати ворожі напади... королева-ж Бона приймила на себе дбальість про його оборону й укріплення“, то король в 1556 році дарував їй місто Кременець. На таких самих умовинах королева дістала маєток Ров, збудувала в нїм замок і скликавши мешканців основала місто Бар¹⁾. В 1579 році король Стефан дозволяє Замойському основати на ріці Морафі місто Шаргород, під умовою збудовання в нїм замку і для приманення людности, освободжує мешканців, які в нїм оселять ся, від всяких податків на 20 літ²⁾. В 1574 році король Генрих дозволяє кївському землянинови, Яцкови Бутовичеви в його маєтку Бруслові „замокъ свимъ коштомъ и накладомъ заложити и сбудовати и мѣсто осадити на шляхахъ татарскихъ, ку пожитку своєму и инымъ многимъ именамъ и селамъ господарскимъ, и тежъ инымъ панамъ шляхетнымъ и вшєму инному краю ку великому и спокойному убєспечєню отъ неприятеля-поганєства Татаръ“. Для заохоти-ж мешканців будучого міста до доброго утримування тверднїї, король по-

¹⁾ Ibid. Nr. IX, cr. 40 i 42. Starożytna Polska, т. II, cr. 1035.

²⁾ Starożytna Polska, т. II, cr. 1033.

зволяє їм торгувати горячими напійками й постановляє в місті два ярмарки¹⁾. В 1584 році король Стефан дозволяє шляхтичеві Гербертові заснувати місто Фельштин на тій основі, що він вже поставив у згаданім маітку деревляний замок, і для того, аби притягнути міщан, король надає будучому місту маідебурське право та освободжує його від податків на 4 роки²⁾. Жигмонт III надає багато містам маідебурське право, торгіві користи й пільги від плачення податків, та ще позваляв багато володільцям засновувати нові міста, аби довести до будови нових твердинь і замків. Привілеї видавані сим королем містам: Чигринови, Горохови, Уланови, Сальницї, Вербівцєви, Баркови, Крилову, Лисянцї, Копайгороду та иньшим, вказують на постійні заходи правительства коло прибільшення скількості твердинь та притягнення до міст свобідної промислової людности, якаб могла нести повинности, конечні для узбровня й утримання сих твердинь. — Так, приміром в привілею, виданім Лисянцї, говорить ся: „Ми дозволили на ґрунті нашім україннім, названім Лисянка... місто осадити людьми добрими і честними. А, щоби збільшити їх оборону і безпеку, доконечні в українній сторонї, що лежить у сусідствї з неприятелими хреста святаго і на самій дорозї їх, і щоби піднести їх значіннє, ми надаємо їм маідебурське право... за те вони мають ставити палїсаду і окружати себе стїнами і баштами... а кождий із міщан має заосмотрити ся рушницею доброю, двома фунтами пороху і копою куль; кождий же, що не заосмотрить ся або не схоче мати у себе висшеозначених предметів необхідних для постійної оборони города, буде підпадати карі, назначеній замковим нашим урядом“³⁾. — В привілею, виданім місту Горохови сказано: „Для ліпшого порядку в городї Гороховї, а іменно для охорони й укріплення його... ми надаємо сьому городу маідебурське право... веї загалом міщане будуть обовязані: воколо города вал в порядку висипати, високо його двигнути і дернем покрити: потім полїсаду і башти укріпити; також огнестрільне оружє — більшого й малого

¹⁾ Архивнязь Югован. Россіи, ч V, т. I. Nr. X*II, ст. 78.

²⁾ Starożytna Polska, т. II, ст. 961.

³⁾ Ibid. Nr. XXXV, ст. 136—137.

калібра, порох, кулі й все иньше, для оборони доконечне, на свої сили і кошти, відповідно до наших вказівок — здобути; також греблю коло города направляти й удержувати, по давньому звичаю¹⁾. В усіх привілеях, виданих містам, на магдебурське право основно обговорений обов'язок їх не відхилити ся від праці при фортифікаціях, а при перерахуванні міських доходів, відділяють ся певні рубрики спеціально на утримання твердині; до таких доходів належали: по мірне і мостове, себто мито, побирає за кожду міру, спроданого на міськїм ринку збіжа й мито збирає за переїзд через міські мости і взагалі за в'їзд до міста та за право прогону худоби через місто — сі два роди оплат у Володимирі призначувались спеціально „на армати, ручницї, порох, салітру“, в Ковлі на утримання палісади і т. инь.²⁾ Далі сош (шос), себто податок від кождого забудованого двора; він уживав ся на управу фортифікацій під доглядом старости³⁾. Опісля „на оборону города“ призначені були оплати побирає від всіх важнійших родів міської продукції: від фабрик і складів, вовняних виробів, від роблення воску, від мясного промислу, курення, горівки й пива, оплати від купецьких лавок і крамниць, від привоженої до міста соли й воску (себто воскове і соляниче) і т. инь. Вкінці в значнійших містах дохід, який побирало місто від селян, оселених на міській землі, теж призначував ся на утримання міських фортифікацій⁴⁾. Окрім перерахуваних грошових оплат міщани повинні були приносити й натуральні повинности для підтримання міських фортифікацій. Вони обов'язані були будувати мости й греблі, городити палісади, ставити башти, твердині

¹⁾ Ibid. Nr. XXV, ст. 92—94; теж привілеї, надає иньшим містам, в яких висказані причини основання міст, подібні до наведених; Див. само там XXIV, ст. 85; XXXII, ст. 127; CXV, ст. 282; Starożytna Polska, т. II, ст. 962, 974, 1012, 1013, 1014, 1017, 1043, 1045, 1049 і т. инь.

²⁾ Ibid. NN. VI, ст. 31, XXIX, ст. 110—111; Starożytna Polska, т. II, ст. 1934.

³⁾ Ibid. Nr. VII, ст. 35.

⁴⁾ Ibid. NN. XXXVIII, ст. 145, XL, ст. 152 і LXXXIII, ст. 228; Акты Южной и Зап. Россіи, т. I, Nr. 115; Starożytna Polska, т. II, ст. 519, 540, 1034; Акты Запад. Россіи, т. I, Nr. 120.

брами й міські мури, присаджувати в них бійниці, підтримувати твердинні рови й вали, перероблювати існуючі вже фортифікації по плану, поданому старостою або паном замку, доглядати робітників, найнятих для будови і т. инь.¹⁾ Погляд над правильністю сплати всіх висше означених данин і над докладним виповнюваннем натуральних повинностей лежав на панови замку або на старості й таким чином розширював його власть над міщанами; попри се останні, крім повинностей, плачених властиво на користь замку, повинні були давати утримання ще й його начальникови — старості. Кошт сей зразу незначний, зі значіннем добровільного дарунку (коляди), з часом виріс під постійним натиском старостинської власти до доволі важких розмірів. Під вимовкою особистого свого утримання старости накладали на міщан найріжнородніші побори, відповідно до сього, скільки в кождім місті спромогли вони завести звичай певної данини, або повернути на приватну користь дохід, побираний ними первістно в користь держави. Так в актах стрічаємо сліди, що в ріжних містах і в ріжних часах міщани платили в користь старости: капщину, себто оплату за право продажі напвтків, окрім якої старости домагались ще десятини від солода за право виробу сих напвтків; осібний податок від городів, гумен і дворів, відому під назвою верховщина; осібну суму гроший, під назвою жалованне, якого скількість до сього ступня підносилась, що, по словам скарги львівських міщан, воно рівналось майже сумі всіх оплат, віддаваних на користь замку; далі старости постановили осібний податок, під назвою квитове який побирали від купців чужих міст, що привозили товари для продажі в місті. Надто ще вони діставали дохід від міських млинів і мито, себто десятину від продаваних у місті товарів і т. инь.²⁾ Крім сих грошових поборів, старости домагались теж від міщан на свою користь, під формою замкової послуги, натураль-

¹⁾ Ibid. NN. V, ст. 29; VI, ст. 32; XXV, ст. 94; XXXV, ст. 136; XLI, ст. 154; LV, ст. 178—179; CXV, ст. 283 і CCXII, ст. 531. Теж Акты Юж. и Зап. Россіи, т. I, №. 160; Акты Зап. Россіи, т. I, ст. 120 і Starożytna Polska, т. II, ст. 519 і 540.

²⁾ Ibid. NN. V, ст. 22; VI, ст. 32; XLI, ст. 155; CCXII, ст. 531—533. Акты Южной и Зап. Россіи, т. II, №. 115. Акты Зап. Россіи, т. II, №. 115. Акты Зап. Россіи, т. I, №. 120.

них повинностей, яких розмір вони прибільшували ступнево так, що вкінці, в число їх врахували й пільні роботи й таким чином загнали міщан в положення наближене до положення селян, що залюднювали землянські села. В с'їм напрямі приватні володільці, що побудували в своїх маєтках замки й завели довкола них міста, випередили старост королівських міст і подали їм привадний примір. Так старости домагались від міщан: аби вони доставляли сторожу до старостинського скарбу й тюрми, в якій тримали переступників, що підлягали старостинському судови; аби являлись на облаву й помагали старості на польованню, та й аби давали харч його сокольничим; аби давали в домах своїх квартири старостинським слугам¹⁾. Далі ремісники повинні були, кождий по своему ремеслу, доставляти на замок певну скількість даремної роботи, на користь старости, його слуг і челяди: різники й мельники давали на замок поживні запаси натурою; шевці доставляли обува старостинським слугам; кравці, ковалі, цирулики, золотничі майстри, лучники, збруйники й кушнірі і т. инь. повинні були даром виконувати всі роботи на замову старости й пожертвувати замкови, у формі щорічного дарунку певну скількість луків, топорів, чобіт і т. инь.²⁾

Вкінці, не обмежуючись до всіх висше згаданих повинностей, старости стали домагатись від міщан на свою користь і пільних робіт, не уступаючи в тім напрямі місця й приватним володільцям міст, із сею лишень різницею, що в королівських містах панщина була в більшій часті опісля відмінена, а тимчасом у панських містах вона продовжалась до кінця XVIII. століття. Так у Києві міщани обов'язані були в користь замку косити й возити сіно та ще опалювати замкову лазню. В Житомирі староста приневольовав їх до різних робіт і натуральних повинностей, а коли вони вистарались від короля охоронного листа, тоді староста Загоровський подер його й не відступив від своїх домагань; міщани, окрім плачених старості: чвишу, осипа й коляди, повинні були збирати сіно

¹⁾ Акты Зап. Россіи, т. I, №. 120; теж №. V, ст. 21.

²⁾ Архивъ Юго-Запад. Россіи, ч. V, т. I, NN. XVIII, ст. 59; XXIX, ст. 110; XXXVIII, ст. 144; VI, ст. 33; Starożytna Polska, т. II, ст. 540; Сборникъ Мухомова, ст. 147; Акты Запад. Россіи, т. I, №. 170.

й являти ся на толоки. В Овручи міщани теж збирали замкове сіно та збіже в часі жнив. В Межиріві й Горохові вони орали землю в корнєть замку, збирали збіже, сіно і т. инь. В Гайснї панщина, відроблювана міщанами на корнєть замку, творила ще більше важку повинність і не була відмінена до кінця ХХVІІІ. століття і т. инь.¹⁾

Таким чином чином відносини старост до мешканців міст мусіло скорше чи пізнійше довести останніх до повної від них залежності. В характері поборців державних податків і начальників, що доглядали правильного виконання повинностей на користь замку, старости мали повну спроможність впливати на міську самоуправу і згодом перегадом заволодіти нею. Поліційне значінне їх власти давало їм спромогу розширювати сей вплив і прибільшати круг своєї судової власти на шкоду самосуду громади; вкінци стягання натуральних повинностей в корнєть замку вело до панщини міщан, до позбавлення їх особистої свободи, словом — до цілковитого знівечення міського стану і разом з ним останніх слідів громадського життя на Україні. Привілеї надавані ріжним містам на маґдебурське право, які привертали до певного ступня самостійності міст і полишали їм, у вигляді особлившої, знов уділеної ласки, деяку частину страчених прав, вказують ясно сей ступень залежності, в яку попали міські громади в старостинській власти, до того часу, поки правительство пізнало потребу зберегти їх від дальшого розкладу. Так стрічаємо, що судова власть майже цілком перейшла вже до старостів. Майже кожний привілей, що надає місту маґдебурське право, розпочинаєть ся заявою великого князя або короля про се, що він освободжує місто від суду: воевод, каштелянів, старост і иньших земельних урядників, „въ справахъ такъ великихъ, якъ и поточныхъ“. Так у привілею, на данім Луцьку в 1552 році Жиґмонтом Августом говорить ся: „А староста луцкій теперинній и наслѣдники его луцкіе старосты, которые впередъ отъ насъ Луцкѣ держать будутъ... не должны будутъ ни сами, ни посредствомъ урядниковъ своихъ судить Луцкихъ мѣщанъ“. В листі, виданім Жиґмонтом Першим на імя Воло-

¹⁾ Акты Запад. Россія, т. I, Nr. 120; Starożytna Polska, т. I, ст. 529—530, 540, 1041. Арх. Юго-Зап Рос, ч. V, т. I, Nr. XXV, ст. 94 і CCXI, ст. 528.

димирського старости, король заявляє, що до нього вплинула скарга від володимирських міщан на старост за те, що останні, без огляду на істнування в місті маґдебурського права, „мещанъ сами судите и вины на нихъ берете и слугамъ ихъ судить приказываете“. Король Стефан приписує в 1576 році хмільницькому старості, аби він не вмішував ся в міський суд і не потягав міщан до відповідання перед замковим урядом. В привілею наданім тым самим королем місту Пиньску в 1581 році, сказано: „Выймаючи того места обывателей... въ вѣчные часы отъ зверхностей... врядниковъ и наместниковъ всякихъ, такъ нжъ передъ ними, або передъ которымъ колвекъ зъ нихъ зособно, о речи такъ великіе, яко и малые и о выступъ який-колвекъ стояти, албо отповедати и для нестанья а приказанья которого-колвекъ правного жадныхъ винъ платити не будутъ повинны“¹⁾ і т. инь. В присвоєнім старостами праві суду над міщанамв, розумієть ся, скорше всего захоплено право суда карного; старости завзято його боронили й суспільна опінія імовірно підтримувала їх сильнійше в сїм напрямі, тому що королі уважають конечним, при освобожденню міщан від старостинського суду, виччелювати з окрема чотвори важнійші карні злочини: „квалты, рану шляхетскую, вельство, а похвальную пожару“, віддаючи магістратам право судити їх, а в деяких містах, як приміром у Володимирі, виймають вичислені злочини з ряду справ підсудних магістратови й полишають по давному в заряді старостинського суду²⁾. Зрештою старости до сього ступня уґрунтували своє право на судову власть по містах, що королі, надаючи маґдебурське право, не рішають ся її зовсім звести, хіба що в декількох важнійших і люднійших містах. В величезній більшості випадків право суду старости було полпшене в справах мішаних між міщанамв з одного боку та землянамв й їх слугамв з другого³⁾, або, ще частійше, суд старостинський був признаний висшою інстанцією, в якій повинні були рішати ся справи, в апеляції від магістрату, або пересуджувати ся по особистій

¹⁾ Ibid. NN. V. ст. 22; VI, ст. 32; Starożytna Polska, т II, ст. 1020; Акты Западной Россіи, т III, Nr. 125.

²⁾ Ibid. Nr. VI, ст. 33.

³⁾ Ibid. Nr. XVII, ст. 59 і Nr. XXXV, ст. 137.

вподобі старости. Такий порядок судівництва, піддаючий міський самосуд, наданий маґдебурьським правом, давнійший самоволі старости стрічаємо навіть в значних містах: Кременці, Ковлі, Овручи, Житомирі, Пинську і т. инь., не говорячи вже про се, що він був постійною появою в усіх містах незначніших, а більше ще в містах панських з маґдебурьським правом, при чім, розумієть ся, вищою інстанцією суду був сам володілець, або в його неприсутности, зарядник (губернатор або економ). Навіть в полудневій Україні, де до XVII. віка громадський принцип зберігаєть ся в більшій силі, бачимо ми проби з боку старостинської власти захопити суд в свої руки; намісники королівські старають ся в тій цілі дістати від королів привілеї, силою яких уряд старости сполучував би ся на завсідн з урядом війта й була їм спроможність впливати, в характері провідника, на хід громадського суду¹⁾; тільки розвиток козащини перепинив в сій країні, що адміністративна власта не знищила всіх громадських прав, як се сталось на решті простору України.

Перехід до старост судової власти по містах, дав їм спромогу прискорити змагання до закріпощення міщан, що розвилось вже дорогою розширення натуральних повинностей в користь замку. Старости, користуючись присвоєним собі правом суду, заводять юридичні звичаї, що нарушали особисті права міщан: так старости відмовляють міщанам право видавати записи й по смерті міщанина відбирають його маєток на замок, навіть у тім випадку, коли покійник полишив безпосередних спадкоємців: жінку й діти. Тільки значніші міста, як приміром Київ і Володимир, змогли вистаратись від великих князів спеціальні привілеї, що заборонювали замковому урядови відбирати „отъумерлыя речи“ і признавали міщанам право передивати маєток у записі. В привілею, наданім Жигмонтом I. місту Володимирови, великий князь приписує місцевим старостам: „И который мѣщанинъ замреть, бы тыхъ спадковъ мимо жену, дѣти и близкихъ, къ своимъ рукамъ брати не маєте“²⁾. Далі замковий уряд постановив повий податок: „сва-

¹⁾ Ibid. Nr. XXIV, ст. 85.

²⁾ Ibid. Nr. VI, ст. 32; теж Акты Западной Россіи, т. I, ст. 145.

дебную кунцу“ і таким чином приневолив міщан просити у себе дозволу вступити в подружжя¹⁾.

Надзвичайне розширення старостинської влади і пригнічення нею міської самоуправи мусіли відбитись нездорово й на матеріяльнім добробуті міст. Без огляду на всі старання найвищої влади, аби підтримати в містах торгіву і ремісничу діяльність, останнє скоро упадає; добробут міщан, підданих в неозначеній мірі поборам замку, постійно зменшається; енергія праці, якої продукція не заборочена законом, слабшає, міщани бідують, переходять ступнево до сільсько-господарських завять, або розходяться; наслідком цього скількисть податків, плачених на користь скарбу, меншає. Обставини сї й спонукують правительство боронити міста перед самоволею старост, оскільки се було можливе при загальнім ладі держави. Але одніська трівка запоручка — привернення давньої громадської самостійности — була неможлива — для цього не було з одного боку виробленої юридичної норми, на яку правительство могло б указати, як на взорець устрою, з другого боку привернення громад у давнім вигляді довело б до зменшення й обмеження військового стану, який цінувало само правительство та якої з'умів вже набути стільки сили, що відібрати від нього раз пресвовні права і володіння було неможливим. Тому то правительство й задумало приложити до українських міст вившу міру. Ідучи за приміром Польщи, в якій наслідком кольонізації численних німецьких переселенців і ближших зносин з Німеччиною, багато околиць і майже всі міста правились німецьким правом, великі литовські князі стали видавати литовським і українським містам привілеї, надаючи їм самосуд і по часті самоуправу в німецьким або маґдебурським праві. Коли звернемо увагу на час видавання сих привілеїв, помітимо, що чим скорше й повніше місто затратило колишні громадські признаки свого побуту, чим тривкійше розвилась у нїм перевага військового стану й самоволя старости, тим скорійше князі приневолені були ратувати громаду від остаточного упадку привілеєм, надаючи йому маґдебурське право. Таким чином міста, що лежали далі на північний захід або творили центри, в яких осередкувалась адміні-

¹⁾ Idid. Nr. XXXVII, ст. 144; теж Акты Зап. Россіи, ст. 145.

страця краю, де отже власть княжих намісників була сильніша й гнобленне міських громад більше рішуче — дістають маґдебурське право скорше; навпаки міста, віддалені від адміністративних центрів, або положені далі на полудневий схід, де громадське житє краю зберіглося повнійше — далеко пізнійше. Так скорше від інших, ще в другій половині XIV. віка, дістали маґдебурське право міста Червоної Руси, що перейшла в тім часі під власть Польщі й тому як раз стратила скорше ніж інші частини Руси окремі признаки староруського побуту. В великім князівстві Литовськім, столиця його, Вильно, дістає маґдебурське право скорше ніж інші міста — в 1387 році. На Україні, міста подільської землі, що була предметом спору між Литвою і Польщею, та вже в половині XV. століття була загорнена останньою, перші дістали маґдебурське право. Камінцеви надали його ще княві Коріяторичі при кінці XIV. століття, слідом за тим в XV. віці воно було надане майже всім другорядним подільським містам; так в однім 1448 році стрічаємо 3 привілеї на маґдебурське право, які дійшли до нас, надані містам: Смотричови, Хмельникови, Червоногороду, в 1458 такий самий привілеї дістає місто Зиньків і нв.; з початку XVI. віка маґдебурське право вже існувало в усіх старих подільських містах і королі надають його тільки на ново основаним містам. Після Поділля маґдебурське право розпросторовюєть ся на Волини. Значнійші міста, які були центром адміністративної власти, теж і тут дістають маґдебурське право ранійше, — а саме в XV. столітті; другорядні міста пізнійше — в XVI; так Луцькови надано його в 1432 році, Кременцеви в 1431, Володимирови при кінці XV. століття; опісля в XVI. столітті дістають його: Ковель 1518 р., Торчин 1540, Оливка 1564, Ляхівці 1583 і т. нв., потім в XVII. столітті королі надають маґдебурське право тільки сям містам, які ново підносять ся, подібно як Горохів, Тихомель, Константинів і нв. В бувшій київській князівстві тільки два важнійші міста: Київ — резиденція великокняжого вовводи, й Житомир — важнійший замок і центр адміністративний, дістають маґдебурське право около половини XV. століття, другорядні-ж міста лишають ся на руськім праві до кінця XVI. століття й тільки по Люблинській унії, коли король Стефан Баторій задумав вчинити рішучий удар громадському порядку через відомі

реформи українського козацтва, королівські привілеї розпочинають надавати маґдебурське право українським містам Київщини і Брацлавщини ¹⁾. З привілеїв, які до нас дійшли й належать до сих територій, найдавніший є привілей міста Корсуня, наданий в 1584 році, потім наступають привілеї маґдебурського права надані містам: Чигринови 1592 р., Каневу окоо 1600, Крилову 1616, Лисянці 1622, Винниці окоо 1630 р. і т. инь.

Таким чином час надання маґдебурського права сходився з часом упадку громадського ладу життя в кожній країні. Роздавання містам сього права мала на цілі відвернути остаточне задавлення міського стану військовим і церепинити звичечення й закріпощення першого із них наслідком гноблення з боку староствинської власти, представниці другого з тих станів. Але ціль отея не могла бути вповні досягнена маґдебурським правом, що показалось справді з характером неосновного півспособу; воно вчинило тільки упадок міст повільнішим і відвернуло повний їх занепад, але не могло додати їм живучости й основ для трівкого істновання і розвитку. Ані міська самоуправа, ані розвиток торгової й промислової діяльности не найшли в маґдебурським праві непохитної запоруки. Міста України, захищені ним перед швидким розкладом, виділи далі, навіщувані повільною хронічною недугою, й не тільки не виробили в собі сили й політичного значіння, але все далі й далі сходили в державнім житю та задній плян, упадали що до матеріяльного добробуту, ставали пустками й уступали перед конкуренцією на промисловім полі. Причини упадку міст, без огляду на їх оборону маґдебурським правом, містились в сій обставині, що право се було надане містам з більше або менше значними обмеженнями, які зберігли навіть в замітнійших містах в доволі сильнім ступни вплив замку на міську громаду і полишили старостам та приватним володільцям повну перевагу в містах другорядних, а більше ще в сій обставині, що надане право, вироблене на чужім ґрунті, при иньших умовних побуту й у доволі давних

¹⁾ В Брацлавщині тільки одно місто Брацлавль, місце, де осередкувалась ціла військова адміністрація краю й де був значнійший замок, резиденція намісника, дістало дещо скорше маґдебурське право, а саме в 1564 році.

часах, не могло присвоїтись мешканцями українських міст, з яких юридичними понятими й історичними традиціями воно не то що не сходилось, але дуже часто розходилось в зовсім противних напружах. Великі князі литовські й потім королі польські не могли дати містам такої запоруки самоуправи, як аб цілковито відхилила старостинську власть, а більше ще вплив приватних володільців на підвласні їм міста. Вони з початку не уважали можливим нарушувати військову організацію краю через потребу оборони міст й опієся шляхетський стан набув таку силу й до сього ступня обмежив власть самих королів, що взяти ся за який небудь спосіб, який би міг принести шкоду дворянським привілеям було королям неможливо. Таким чином великі князі й королі, надаючи магдебурське право, не старались в самвх привілеях відхилити зовсім старостинську власть і пробували тільки обмежити її границі та по спроможі помирити її з міською самоуправою; але визначені ними границі показали ся в практиці хиткими, не докладними, давали широке поле для взаїмних непорозумінь і претенсій та майже завжди дозволяли старості, хоча з певними перепонами, захопити повну перевагу над міською громадою. Коли порівнаєм численні привілеї, надані ріжним містам з магдебурським правом, то перша річ, яка нас в них вражає, се їх неоднородність майже в кождім з них; помимо дозволу, виданого місту, аби управлялось і судилось по магдебурському праву, королі, з огляду на місцеві обставини, детально вчисляють і випадки залежності від старости і старають ся розмежити доходи міського магістрату й міського громадського скарбу від доходів, побираних старостою з міста, а надто ще від державних податків. Так отсі, як і інші межі майже в кождім окремім місті не сходять ся з собою. Таким способом відразу відхилиє ся спроможність повної міської самостійности і однородної норми для міського розвитку; кожде місто є неваче замкнене в окремій, для нього лишень приноровленім привілею й не стрічає спільного ґрунту, на якій би, спільно з иньшими громадами, могло творити одно тіло й виступити до боротьби за свої права з переважним шляхетським станом. А тимчасом на просторі цілого українського краю ані одно місто не користуєть ся достаточною автономією до того, аби взяти на себе ініціативу розвитку міських сво-

бід або принайменше до того, аби могло стати взірцем і при-
міром для інших міст. Навіть Камінець, що користувався
більше ніж інші міста широким привілеєм і скорше від
інших міст дістав маґдебурське право, не мав такої повної
незалежності в судовім і адміністративнім напрямі. За-
мковий старостинський уряд і бурґграф (комендант твердині
й начальник гарнізону) затримують значну частину давного
значіння княжих намісників. Так староста судить далі про-
цеси, що прокидають ся між міщанами і шляхтичами та ще
між маґистратом і міщанами, коли останні звернулись до його
суду; при с'їм користується значними поборами від міських
промислів: дістає $\frac{2}{3}$ доходу з млянів, оплату від продажу на-
питків, данину в натурі від цехових ремісників і т. инь. По-
становою королівських комісарів признане йому право про-
вівривати міські доходи та правильне їх уживання, наслідком
чого маґистрат обов'язаний подавати старості щорічні обрахунки,
а в разі неподання, він повинен відповідати перед гродським су-
дом, якого провідником був сей староста¹. Старостинський
уряд постановлює таку, по якій товари певні продаються
у місті; старости, користаючи з неясности розкладу податків
і повинностей, розширюють скількість побираних, на свою ко-
ристь, данин, постановляють нові жерела замкового доходу,
так звані „выдержки“, відпродують жидам побір старостин-
ських доходів, підмагають рабункови арендаторів або нало-
женню ними данин на всі міські промисли²) і т. инь. З дру-
гого боку камінецький бурґграф тримає в своїх руках полі-
цейну власть в місті й суд над проступками против публич-
ного спокою; він, по впадоби, заборонює міські гулянки й за-
бави, не позволяє міщанам виїздити з міста без виданого ним
пашпорту, запроторює самовільно в тюрму не лишень міщан,
але й членів маґистрату: вїйта, президента, бурмістрів; жадає,
аби міщани сторожили відсланих ним під арешт переступни-
ків та в разі несповнення домагання, приміщує останніх в домі
вїйта. Міщани повинні доставляти гарнізонowi на свій рахунок

¹) Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. V, т. I, NN. LVI, ст. 181; LXXXIII, ст. 228, LXXXVI, ст. 232; CLVIII, ст. 417.

²) Ibid. NN. XLVI, ст. 249; CXXI, ст. 323; CXXII, ст. 325; CXXXIV, ст. 329.

дрова, світло, мясо й возити на замок воду, вони обов'язані будувати, направляти й утримувати міські фортифікації, гауптвахти і т. инь. Надто ще жовніри, що склали гарнізон, захоплюють на свою користь міські ґрунти, приневолюють міщан приймати в орудках фалшиву монету, стягають сомовільно десятину від привожених до міста запасів, займають ся торгівлею й ремеслами, не оплачуючи повинностей міських і цехових, і таким чином роблять міщанам неможливу конкуренцію і т. инь.¹⁾ Окрім залежності від старости й бурґґрафа місто підлягало ще постановам соймків шляхти подільського воеводства, що накладали самовільно на місто податки під вимовкою заспокоєння потреб оборони воеводства; податки сї побирані одноразово під назвами: чопового, шеляжного, поголового і т. инь. були инколи страшно важкі для міста. Так приміром в 1702 році міщани рішились на розпучливий крок: вони постановили не платити жаданих від них соймком податків і відректи ся від всіх промислів і торгівлі на випадок, колиб поборці соймка опечатали їх крамниці й робітні²⁾.

Коли в місті, що тішилось маґдебурьським правом в розмірі далеко ширшій, ніж всі иньші, в місті, що соймовою конституцією був зрівняний „во всьхъ правахъ, свободахъ и привилегіяхъ“ зі Львовом, який знова уважав ся найважнішим з руських міст, приналежних до річи посполитої й рівноправних з Краковом та Вильном, коли в Камінці маґдебурьське право так слабо захищало міську громаду від піддання старостинській власті і шляхетському станові, то піддання се мусіло бути далеко більше в усіх иньших, менше важних містах. Справді, переглядаючи акти, що доторкуюсь ся сих останніх, переконуємось, що фраза, якою зачинає ся майже кождий привілей маґдебурьського права: „Даємо містови німецьке право й увільняємо його від усякого суда, власті та звичаю польського, литовського й руського, і намістникам, урядникам і судям нашим забороняємо на завсїди вмішувати ся в се право і завзивати міщан перед свій суд...“, оставалась тільки фразою на папері, прикладаною зовсім не в повній мірі у прак-

¹⁾ Ibid. NN. CX, ст. 272; CLII, ст. 396; CLV, ст. 406; CLVI, ст. 410; CLX, ст. 421 і CLXVI, ст. 432.

²⁾ Ibid. NN. LXVII, ст. 205; CLV, ст. 406; CXCIV, ст. 488.

твці. Так у Володимирі староста затримав право зверхного суду у важнійших карних злочинах; в Луцьку, Кремінці, Ковлі, Овручи, Вижві і т. инь. старості полишено право впливати на міські вибори, потверджувати кандидатів, представлених міщанами на уряди бурмістрів, ландвійтів і лавників. Далі старости, а в їх неприсутности їх намісники й старостинські економи, були признані вищою судовою інстанцією, до якої можна було апелювати від постанови магістрату в усіх карних і цивільних справах, „великих і поточних“. В містах сих староста міг касувати своєю властью засуд, постановлений магістратом, або завернути його, по впадоби, до пересудження, міг привласити магістратови зайняти ся сею або иншою справою, освободити без порозуміння з магістратом переступників, замкнених останнім в тюрму і т. инь.

Число данин, плачених міщанами сих міст в користь старости й замку, була теж далеко значнійша, ніж каменецьких міщан. В другорядних містах всі роди міської продукції: горальні, мльни, робітні, торговлі, шинки, крамниці і т. инь. були обложені данною в користь старости, а крім сього міщани платили замкови чвиш, себто ренту від замешкуваних домів, та в деяких містах (приміром в Гайсині, Овручи і инь.) відбували панщину в користь замку, без огляду на привілей, яким надано їм маґдебурське право¹⁾.

Положення міст панських, що мали маґдебурське право було ще більше пригнічене домініяльною властью приватної особи. Тому що привілей надавався тим містам здебільшого самим таки паном, в рідких тільки випадках королем тай се на прохання володільця й у розмірі ним поданим, то останні й заведи старав ся втягнути в привілей обмеження, які-б дозволили йому зберігти повну власть на міською громадою й полишити їй тільки конечну міру самостійности, яка по думці пана була користна для підмоги торговлі й ремісничій діяльності та для прибільшення сим робом його доходів поборамми від сих промислів. Судова власть в панських містах, хоча й передавалась магістратови, але всеж таки оставалась в повній

¹⁾ Ibid. NN. XVI, ст. 57; BXIX, ст. 109; LI, ст. 170; LXXXIX, ст. 240; XCIII, ст. 245; XCVII, ст. 252; CXXXIII, ст. 353; CXCV, ст. 484; CXCVI, ст. 690; CXCVIII, ст. 494; CC, ст. 497 і CCXI, ст. 527.

лежності і під безпосередною контролею пана; до його суду, в апеляцій, впливали справи, присуджені вже магістратом; надто володільць впливав на вибір членів міської управи; він потверджував на урядї кандидатів, вибраних магістратом, але мав право й зовсім їх не потвердити й визначити инші особи по своїй вподобі; в деяких містах самі міські вибори не могли відбуватись инакше, як по попереднім дозволенню пана. Останній мав право строгої контролі над поступованням магістрату та в инших випадках, для виповнювання сього обовязку визначував осібногo економічного урядника, що носив титул панського старости. Догляд над публичним ладом в містї й поліційна власть цілковито належали до володільця а міські урядники відгравали в сїм напрямі лишень пасивну ролю виконавців інструкцій, виданих паном, який за відступлення від них міг арештувати й тримати в тюрмі вїйта й бурмістрів. В інструкціях своїх пани до найменших деталей обмежували й реґулювали не тільки громадський міський порядок, але й приватне житє міщан: вони заборонювали останнім, під загрозою конфіскації майна, жити поза мурами міста, приєволювали їх в певних речинцях ставити, належні до самих міщан, дома й инші будови, брукувати вулицї, направляти мости й греблі, будувати та зміцнювати міські фортифікації. Інструкціями панів означувалась великість мір і ваг та з замку видавались їх взірці, позначені штемплями пана; всі инші міри й ваги заборонювались в обороті. Володільць визначував таксу на продавані в містї продукти, він приписував, в які сьвята міщани повинні прийняти роботу, в яких днях повинні ходити до лазні і т. и. Побори, стягані з міщан приватними панами перевищали ще числом і ріжнородностю сї податки, які старости брали від підвластних їм королївських міст. Володільць діставали від міщан грошеві чинши й податки під всякими можливими назвами, частину судових оплат, збираних магістратом і кари грошеві, ним накладані, данину натурою від усіх ремісників, десятину від солоду, меду, худоби, коний, оплату за право продажі напвтків, яку часто пани тримали зовсім в своїх руках, в характері домініяльного монополя; окрім сього вони брали від міщан панщину для робіт в полі, підводи для перевозу своїх продуктів до віддалених міст і т. и. Урядники міські мусли вступаючи на уряд складати присягу

панови або повновластній через нього особі, що не затаять громадських доходів і вірно віддадуть в економію належну панови від них частину та по протоці кожного року мусіли складати йому детальний обрахунок з міських доходів і їх уживання ¹⁾).

Таким чином в панських і другорядних королівських містах маґдебурське право в мізернім тільки ступни запоручувало самостійність міської громади й не освободжувало її зовсім від чужого впливу навіть в містах перворядних. Маґистрати не були самостійні в судовім напрямі й були майже вповні в підвластнім положенню що до адміністративних відносин. Коли пригнетенне міської самостійности полишенням значної частини старостинської власти, було зверхною перепорою для розвитку міст, то не меншу перепору стрічав сей розвиток і у внутрішнім побуті міст наслідком неможливости з боку міщан присвоїти собі юридичні поняття і форми, вироблені маґдебурським правом, цілком чужі духови й поняттям українського народу й у багато випадках суперечних з загальними руськими переказами звичаєвого права. Сі останні, без огляду на перевагу старост, панів і шляхти, без огляду потім на привілеї, що з'обовязували до суду по маґдебурському праву, оставались в повній силі в переконаннях як міщан, так і селян українських і становили одинокую зрозумілу для них юридичну норму. Без огляду на неможливі утиски, змагання до утримання старих громадських форм побуту проявляєть ся в містах маґдебурського права, рівно як і в усіх иньших тубольчих станах України: у селян, козаків, околичної шляхти. В містах прямованне се, в міру обставин місця й часу, проявляєть ся або в повнім відчуженню від маґдебурського права, або в такім його приноровленню до практики, при яким старі, народні, громадські звичаї мали-б спроможність заступити собою постанови саксонського закона. Перший вихід — себто відчуженне від маґдебурського права — мало місце в містах українних, де міста при першій нагоді, злились з козацтвом,

¹⁾ Ibid. NN. XXV, ст. 90; LV, ст. 177; LVIII, ст. 197, CII, ст. 258; CXI, ст. 273; CXXV, ст. 282, CXIV, ст. 305, CXXVIII, ст. 317; CL, ст. 388; CLXIII, ст. 426; CLXXVIII, ст. 451; CLXXX, ст. 456; CLXXXV, ст. 426; CXXV, ст. 547 і CLXII, ст. 424.

позбувшись всякої станової окремішності. Але в сих місцевостях, де громадський принцип був більше придавлений, людиність міст, тримаючи маґдебурське право, глядить на нього не як на збірник обовязкових для себе законів, лишень як на хартию, що запоручує їй сю частину самостійности, при якій можливе було до певного ступня привнорвлення власних народних правних поглядів. Маґдебурське право — в значінню кодекса узаконень — лишаєть ся в містах мертвою буквою — а постанов його береть ся тільки організацію міських властей і коллегій, але й отся організація так дуже недокладно й неясно присвоює ся міщанами, що не найдемо двох міст на просторі України, яких устрій, оснований на маґдебурським праві, сходив ся би в деталях, або відповідав нормі постановленій німецьким законом. Ще більш неясні поняття істнували про предмети заряду кождої з міських коллегій. По маґдебурському праву містом повинні були правити дві коллегії, зложені з виборних урядників: 1) Рада, якої провідником був бурмістр, займалась судом в цивільних справах, міською поліцією, міськими мастками й доглядом над веденням торгівлі. 2) Лавничий суд, що складав ся з 12 присяжних під проводом вїйта, судив карні злочини. В дійсности в українських містах ані число виборних членів, ані розмеженне компетенцій обох коллегій не заховувалось. Число лавників (присяжних) і райців в ріжних часах в тім самім місті — було ріжнородне. Вїйт проводить в обох коллегіях; ніколи вони обі зливають ся в одну. Бурмістри вибирають ся по кількох нараз і відбувають уряд лавників, ніколи райців; обі коллегії заряджують одними й тими самими справами без ріжницї. Вкінци творить ся третя коллегія — рада 40 (в виьших містах 30) мужів, яка, репрезентуючи інтереси громади, „поспільства“, складаєть ся з виборних цехових, доповняєть ся по впадобі, займаєть ся контролею магістрату що до управи міських фінансів і міським ладом та вкінци цілком перебирає на себе веденне міської господарки, від якого зрештою не бажать відрекати ся ані лавники, ані райці, ані бурмістри, ані вїйт. Всі ті урядники і коллегії перемагають ся взаїмно й не можуть оснувати своїх претенсій до власти на ніякім позитивнім законі. Маґдебурське право, на основі якого, здаєть ся, всі вони бажать фунгу-

вати, відоме їм тільки по імені, яке дійшло до них з королівського привілею. Сам збірник саксонських законів взагалі (*Speculum Saxonicum*), і міського маґдебурського права з окрема (*Weichbild*) були мало відомі й навіть ніколи не доходили до українських міщан. Се, на що вони часами покликають ся під іменем „*Saxon*“, се, переховані по деяких маґістратах, польські редакції маґдебурського права, які частійше представляли юридичні трактати й розправи, зложені краківськими і львівськими правниками XV й XVI віка, ніж збірники статей обовязкових установ. Останні до сього ступня завалені в сих творах коментарями і глоссами історичного, теологічного й філософічного змісту, що неможлива річ відділити властивий закон від пояснень автора трактату. Зрештою міщани не вичували й сих редакцій маґдебурського права й члени маґістрату, тільки в дуже важних випадках (майже виїмково при деяких засудах на смерть) старались цитувати статю з Саксона або маґдебурського права, на якій опирали свою постанову; але й сї цитати робились часто тільки для форми на слїпо; так для приміру порівнаймо 3 засуди, видані ковельським маґістратом в короткім часі в одній і тій самій справі, а саме засуди про дітогубство 1704, 1713 й 1718 року. За той самий злочин маґістрат, зложений майже з тих самих членів 2 рази засуджує обвинених на закопанне живцем в землю, а третій раз тільки на публичне привязання до стовпа й вигнання з міста. Притім в усіх трьох засудах наводиться для оснований та сама статя Маґдебурського права (з варіантами в цитатах) і всі три рази наведені в засудах покликуння на закон не сходять ся ані з собою, ані з порядком статей маґдебурського права: раз покликуння вказує на сторону 227, другий раз на 69, третій на 67, параграф 80¹⁾.

Вже такі відносини маґістратів до правосильного в містах, на основі королівських привілеїв, законодавства ясно показує, що се чуже законодавство не прищипило ся до побуту й правних понять українських міщан. Вичування статей маґдебурського права було, по загальному поглядови міщан, непотрібним. Про всі питання, які стрічали, вони на-

¹⁾ Ibid. NNr. LXXIII, ст. 212; CIII, ст. 260 і CXII, ст. 274.

ходили відповідь у звичаєві місцевім праві, яке зберіглося в переказах, або впливало з внутрішніх понять про справедливість суддів в кождім данім випадку, а тимчасом постанови „Саксона“ здебільшого не годилося з почуттям справедливости й практичними поглядами, основами на переказах, переданих минувшим громадським життям краю. Перекази ці й неможливість погодження їх з постановами нового міського порядку й були причиною вище вказаної неспроможности заведення правильної міської управи. По маґдебурзькому праву управа ся повинна була осередкуватись у виборних колеґіях, а тимчасом по розумінню громадського устрою народний погляд признавав право зверхної власти тільки зборищем всіх членів громади. Виборні маґістратські урядники й самі не вірили в основу повіреної їм власти й відчували, що суспільна оінія вірить їй ще менше. Наслідком таких відносин безнастанно стрічають ся такі появи, що виборні маґістратські урядники, або завзято противлять ся виконуванню вкладаного на них уряду, або приймивши його не можуть ніяк зрозуміти його основ і меж, загортають управу справ, що не належать до їх урядів, перевисшають свою власть на кождім кроці й ніколи зі сповненням її не доходять до поняття про довг сумління. Вкінці, в усіх більше важних випадках, вони неначе почувають некомпетентність своєї власти й скликають для постанови громаду, себто по старинному звичаю, зборище всіх членів громади.

Бажанне відхилитись від вибору на маґістрацький уряд стрічаєть ся, як одну з дуже звичайних появ. Так у 1698 році в Ковлі маґістрат засуджує на позбавлення чести міщанина Павла Долвинського за те, що він втік з міста, аби не сповнювати вложений на нього вибором урядів: лавника й шафаря. В м. Вижві в 1720 році цілий маґістрат скаржить ся на лядвійта Зданя, про се, що він відхиляєть ся від сповнювання свого уряду під вимовкою особливих занять в ремеслі та являєть ся в маґістраті тільки по пьяному, при тім ображає і бє бурмістрів. В Олиці в 1780 році міщани не бажать навіть збиратись для переведення виборів, без огляду на зазиви війта й потім, коли вибори вкінці відбулись, вибрані на ріжні уряди особи вимовляють ся від їх сповнювання ріжними викрутами: райця Заблоцький зрікаєть ся уряду

шафаря, поклякуючись на свої похилі літа й закидуючи при тім співгромадянам, що вони накиннули йому уряд, кермуючись завистю й бажаючи зруйнувати зібраний ним маєток; міщанин Кулишик зрікаєть ся під вимівкою недуги уряду поборці, а зі слів, сказаних при сій нагоді війтом, можна пізнати, що поборці взагалі не виконували вложеного на них обовязку. Чотири роки опісля, в тім самім місті збори 30 мужів мусіли наложити значну грошеву на сих громадян, що відхилялись від присутности на міських виборах і знов той самий Колишик зрік ся уряду поборці, обіцяючи замість сього заняття дати викуп на користь церкви¹⁾ і т. и.

Ще частійше, ніж неприйманне на себе уряду, стрічаєть ся факт перевищення власти виборчими магістрацькими урядниками; се перевищення власти лежить в повнім непорозумінню меж і атрибутів її, або в глибокій певности про се, що аві суспільна опінія, аві для контролі урядників збори 40 мужів не зможуть оснувати своєї догани на основі чужої для них і зовсім не відомої устава. Досить переглянути скарги й нарікання Камінецького поспільства на поступки членів свого магістрату, аби переконатись про істнованне того хаосу, безладдя й безправства, який скривав ся під назвою маґдебурського права. Війт, райці, бурмістри і и. по спромозі захоплюють міські доходи й орудують ними самовільно, або обертають їх на свою користь; райці розширюють границі поліційної власти, яка до них належала, до повної самоволі над особою й маєтком міщан з одного боку, а з другого до загарбання судової власти; марнованне громадських сум і недодача одвічальности стрічаєть ся на кождім кроці. Контролююча магістрат коллегія 40 мужів накликає до справедливости, але накликування сї, не основані на основнім законі, й не підтримувані свідомою суспільною опінією, лишають ся здебільша без наслідків. Инколи міська управа при взаїмних пересправах доходить до такого ступня заплутаннини, що королі мусять з konieczности поручати доведенне міських справ до порядку осібним комісіям; але діяльність комісій тягне ся цілими роками й звичайно не доходить до ніякого оста-

¹⁾ Ibid. NN. LII, ст. 171; CXVI, ст. 285; CLXXI, ст. 440; CLXXV, ст. 447; CLXXVI, ст. 448 і CLXXXIX, ст. 469.

точного результату. За те гіршим і більше винним за непорядки членам магістрату вдасть ся найти підмогу і з боку комісарів та не раз погрожують своїм співгромадянам тим, що віддадуть місто шляхетському суду. В інших містах, які були ще на низшій ступні розвитку, ніж Камінець, неясність відносин властей між собою, недбалість у виконуванню уряду й надужиття урядників стрічають ся не менше часто. Так, приміром, один з бурмістрів міста Ковля, Теодорович, захоплює (1720—1725) міський ґрунт, забирає його на свою приватну власність і звертає місту тільки наслідком постанови замкового уряду. В тім самім місті лядвійт Семенович (1698) орудує самовільно міськими доходами й розходами, помимо бурмістрів, 30 мужів і вибраних останніми шафарів, до яких заряду властиво належав побір, управа й контроля над розходами міського скарбу, попри се він присвоює собі право суду, без огляду на війта й лавників та бере на свою користь судові оплати й карні грошеві. В Олиці шафарі міські через 15 літ (1767—1782) не здають нікому обрахунку з орудування міськими доходами і т. инь.

Недостача признання й підмоги з боку суспільної опінії відчували доволі самі члени магістрату — в усіх більше важних випадках, при бажанню завести щось нового в управі, при постанові нового податку, при незгодах, які прокидувались серед самого магістрату і т. и. члени його, бажуючи уґрунтувати предкладану новість або викликати рішучий осуд якогось поступка, звертають ся до ради 40 мужів, як до представителя громади, без огляду на постійну боротьбу магістрату з сею коллегією, або, частійше ще, скликають загальні збори міщан і подають під їх осуд всяку справу, поважне порішення якої так сам магістрат, як і взагалі ціла людність міста високо цінила. Так в 1633 році, Володимирський магістрат, бажуючи постановити постійну складку, яка принеслаб засоби для заведення властивого міського скарбу (помимо решти, немов то міських доходів, які магістрат обовязаний

¹⁾ Ibid. NN. LIV, ст. 174; CLXXII, ст. 459; CXXIV, ст. 305; CXLVI, ст. 374; CLVII, ст. 412; CLXVIII, ст. 435; CLXXXI, ст. 457 і CLXXXII, ст. 459.

був під доглядом старости видати на утримання твердині), скликає збори всіх мешканців міста й подає свій проєкт під їх розвагу. Збори постановляють новий податок і в протоколі свого засідання вказують на се, що признають себе найвищою й у повній самостійною властю. Протокол сей розпочинається словами: „Ми бурмістр і райці, лядвійт, приєжні лавники, цехмістри, ключники і вся цехова братія, разом зі всіми міщанами, — річ посполита Володимирська¹⁾).

В Камінці (1634) вірменський магістрат, бажаючи скріпити значінне війта, постановляє, що його буде вибирати не магістрат, лише збори 40 мужів і 50 міщан власників домів. В Ковлі (1677) старостянський уряд обов'язує бурмістрів і шафарів здавати обрахунок з заряду міськими фінансами перед лядвійтом і всім поспільством. — У Вижві (1720) магістрат скликає загальні збори й перед них приносить скаргу за надужиття та кривди, заподіяні бурмістрам лядвійтом Занем. В Олиці (1781) магістрат подає на суд ради 30 мужів поступки міщанина Яблонського, що ображував магістрат та бажав осоромити та нанести шкоду цілому місту і т. в.в.²⁾ Вкінці в Камінці магістрат, знеможений безнастанним безладдем і недостатком основного закона, скликає в 1785 році колегію 40 мужів і подає їй до постанови, разом з обома колегіями магістрату, правила, на основі яких можна завести міську управу. Ось що говорить ся в заяві магістрату про заплутанність установ міста: „Місто наше править ся ріжними законами: що до суду, користується воно правом, відомим під назвою саксонського і маґдебурського, але, на випадок недостачі в сім праві, звертаєть ся до законодавства церковного й коронного; що до управи своїй й ладу, воно кермуєть ся ріжнородними конституціями, привілеями й постановами бувших королівських комісій, а крім сього примірами заведень, перенятими від пньших міст“. Тому то магістрат і пропонує зложити спільно всіми колегіями нові докладні постанови й важнійші з них для загальної відомости

¹⁾ Ibid. Nr. XXXVIII, ст. 147.

²⁾ Ibid. NN. XXXIX, ст. 150, XLV, ст. 163; CXVI, ст. 285; CLXXIX ст. 453.

й ужитку, читати публично на ратуші, раз на рік, перед виборами.¹⁾

Відчуження міщан від маґдебурського права й істнування юридичних понять, перенятих з громадського побуту, проявлялось не тільки в невмілості завести коллегіяльну, виборчу міську управу та в нахилі до признання більше авторитетною управу дорогою загальних зборищ. В сих місцевостях, де громадський принцип більше зберіг ся, коли місто й діставало маґдебурське право, то в суспільнім погляді мешканців, воно не було добром тільки міста, але було запорукою самоуправи цілої околиці або округу, що повертався до міста як до громадського центра. Магістрати судили карні й цивільні справи селян цілої околиці й приймали у свої книги документи, подавані останніми. Коли навіть в межах земель, що належали до певного міста, повставало друге, нове місто, то останнє стояло против першого, як старинний пригород до головного города. Міщани ходили на зборища й брали участь у виборах головного міста та вважали свій магістрат, коли вони й мали маґдебурське право, підвластним магістратови старшого міста. Маґдебурське право розумілось тут тільки як символ місцевої автономії, який дозволяє сильнійше уґрунтувати під своїм покровом громадський устрій. Появи сї стрічаємо ми майже всюди в українних містах, що дістали маґдебурське право. Так у Канівській магістраті судять ся селяни цілого сусідного округу й книги канівського магістрату до самого кінця XVIII віка, містять багато актів, поданих селянами²⁾. У Вінницькій, Лeticівській і інших магістратах судять ся справи й являють ся акти селян зі сусідних сіл. Місто Соколь дістав право, навіть признане йому шляхтичами сусїдами, судити карні переступи селянського округу, без огляду на панський суд дідичів³⁾. На землі, що творила територію міста Черкас, повстали з часом два нові міста: Білозір і Ломовате, але міста сї правились черкаським магістратом, міщани з них являлись на збори в Чер-

¹⁾ Ibid. Nr. CXCI, ст. 471.

²⁾ Приміром книга Канівська магістратська 1774—1786 року в київськїм Центральнїм Архїві Nr. 3.533.

³⁾ Архивъ Юго-западной Россіи, ч. V, т. I, Nr. LXI, ст. 195.

каси і брали там участь у виборах до самого кінця XVIII віка¹⁾. На території Брацлавля оселене було нове місто Мадцоха; на території Чигрина, Звенигородки й Білої Церкви повстали нові міста: Медведівка, Калниболота й Таборів, але міста сї правились магістрами старших міст, або коли й дістали привілей на окреме існування, мали себе за залежних в територіяльних і адміністраційних відносинах від перших²⁾.

Коли переглянемо засуди, видавані ріжними магістрами в карних справах, що впевнимось ще більше про се що дух магдебурського права був чужий людности українських міст. Так одна з окремих ознак магдебурського права лежала в тім, що воно дуже щедро обдаровало магістрати правом карання смертю навіть за маловажні переступи (незначні крадіжки, розпустне житє і т. инь.) Але магістрати українських міст користувались сим правом дуже умірковано й суспільна гадка не годилась очевидно зі строгим духом німецького законодавства. В однім тільки Камінці магістрат тримав ката, того в иньших містах не тільки не було, але часто треба було відректись від виконання смертного засуду, бо не можна було найти виконавця. Так вже з початку XVIII в., стрічаємо дві записки, дані камінецькому магістратови депутатами магістратів Чорткова й Баворова, які приїхали до Камінця, аби позичити ката для виконання своїх засудів і дістали його тільки за полишенням в місті, неначе в заклад, деяких членів депутації³⁾. В Кремінці, 1710 року засуд смерти, виданий магістратом не був сповнений, бо не було ката так у самім місті, як і вєх містах Волині, а навіть в сусідних містах ближших вєводств⁴⁾. В таких навіть випадках, де смертний засуд міг бути виконаний, при найменшій заяві загальної опінії за відміною його, магістрати дуже легко зрікались від виконання кари смерті й зовсім освободжували злочинця, або замінювали засуд смерті на иньшу кару. Звичайно в таких випадках духо-

¹⁾ Ibid. Nr. CCX, ст. 525.

²⁾ Ibid. NN CCXII, ст. 534; CCXVI, ст. 551—555; CCXVII, ст. 558 і CCXVIII, ст. 565.

³⁾ Ibid. NN. LXX, ст. 209 і LXXXIV, ст. 229.

⁴⁾ Ibid. Nr. XC, ст. 24¹⁾.

венство, ніколи поважні громадяни міста, приймали на себе ініціативу заявлення магістратови суспільної гадки. Так у Камінці, 1748 р., страчення двох заступників було відмінено наслідком протесту уніятського єпископа против сього, що магістрат визначив час для сповнення її, на празник Св. Йоанна Богослова. В Ковлі 1697 року магістрат замінив кару переступниці, засудженої на смерть, на кару грошеву в користь церков, наслідком заявлення магістратови прохання про її уласкавлення „отъ велебнаго отца Луки Куреневича, пресвятера соборной церкви“. В тім самім місті, 1704 року був відмінений смертний засуд „ad instantiam почтенныхъ особъ, а именно: ксендза Тржесніовскаго, настоятеля приходского ковельского костела, а также велебныхъ отцевъ настоятелей: церкви Благовѣщенской, и церкви соборной — отца Луки и отца Василя; также пана Зелинскаго и многихъ, собравшихся въ ратушѣ людей, достойныхъ уваженія“¹⁾. В значній більшості інших засудів, постановлених магістратами замість ся теж відчуженне від магдебурського права й нахил до сього, аби замість його постанов, кермувати ся поглядами права звичаєвого. Так постановленне магістратом опікуна для сиріт та означенне його обовязків відбуваєть ся по поглядам звичаєвого права, при чім магістрат не звертає ніякої уваги на постанови права магдебурського²⁾. Магістрати розглядають справи й коллізії, що впливають з чисто місцевих відносин, на які годї булоб шукати відповіді в магдебурськім праві; так вони розсуджують справи розводу подружя на основі звичаю розлуки; незгоди між товаришами „парубоцьких брацтв“, що повставали наслідком нарушення братських звичаїв; процеси з обвинюю нечести за забитте членом цеха собаки; скарги на членів магістрату, за се, що вони понижують значінне свого уряду, що не дають вусам рости в часі виповнювання його; обвини міщан за нахил до збитку в уборі й до чепурности і т. инь.³⁾

¹⁾ Ibid. NN. L, ст. 169; LXXIII, ст. 212; CXL, ст. 358.

²⁾ Ibid. Nr. CLIX, ст. 419. Starożytna Polska, т. II, ст. 975.

³⁾ Ibid. NN. LXXVIII, ст. 220; XCI, ст. 241; XCIII, ст. 245; XCIV, ст. 246; XCVII, ст. 251; CLXXXIII, ст. 460.

Таким чином маґдебурське право, не даючи достаточної зверхньої запоруки для самостійности міст, не давало і внутрішніх тривких основ для її розвитку. Міщани українських міст не посвоячилися з ним, не принорували його до житевих відносин та постійно звертались до сього права, як до збірника законів для них чужих і недоладних; вони дивились на саксонський кодекс як на щось зверхнього, що дісталось їм силою випадкового спливу обставин, як на єдину для них можливу запоруку, але всеж таки дуже недостаточну і невідповідну їх звичаям і поняттям. Певна річ, що при таких відносинах право се не могло бути вихідною точкою для розвитку міської самостійности, отже й не могло досягнути сеї ціли, для якої було призначене правительством — себто розвитку торгівлі, на основі почуття тривкості заведеного ладу й сили міщанського стану. Тому то й не диво, що без огляду на всякі заходи правительства коло піднесення торгівлі й промислової діяльности, остання не могла розвинути в українських містах і при існуванні висше показаної переваги шляхетського стану та при сій величезній масі повинностей і оплат, які здирали з міщан старости й володільці міст та які в самих коренях нівечили всяку спроможність дальшого промислового розвитку.

А тим часом правительство, не находячи спроможности, аби дати містам тверду підпору в поставленню тривкої міської автономії, старалось підтримати їх добробут безчисленними частинними торговими полекшами, щедро роздаваними кожному місту з'окрема. Але се штучне підтримування ще менше вело до ціли, ніж невдатна проба заведення міської самостійности дорогою привілеїв на маґдебурське право. Віддільні привілеї, роздані ріжнородним містам, мали постійно характер привілеїв монопольних й тому або взаїмно себе нівечили, або звернені на розвиток торгівлі й промислу в данім місті, не досягали ціли, бо відеували можливість всякої конкуренції та нищили всі зачатки промислової діяльности в місцевости оточуючій упривілейоване місто. Переглядаючи її численні привілеї, можемо їх приділити на три ріжнородні групи: 1) привілеї на особливі пільги та першенства при веденню торгівлі; 2) привілеї, що постановляли торгові ринки й 3) привілеї на право устрою ремеслових корпорацій.

З числа торгових пільг, які правительство віддавало, головні були: 1) освободження від оплати „мита“ за право перевозу товару; 2) полишення права свободної торгівлі горячими напитками і 3) урядженне складів, себто обовязкова продаж в місці товарів, привожених зза границі. „Мито“ творило одну з важніших рубрик державного доходу; внутрішні „митниці“ або „митні комори“ були розсіяні по просторі цілого великого князівства Литовського й далі цілої Річипосполитої вздовж всіх важніших торгових доріг; вони звичайно віддавались за значні суми на відкуп; ніколи мито побиралось безпосередно до скарбу особними до сього визначеними урядниками. Всі купці, що привозили товари, повинні були в першій митній коморі, яку натрапили по дорозі, виявити під загрозою конфіскації, скількість, вартість і місце призначення товарів та заплатити за право перевозу належне мито; видана квитанція забезпечувала для них свободний переїзд через королівські землі, міста і староства до виявленого місця призначення; зрештою заплачене мито до державного скарбу не освободжувало ще вповні від оплат привожений товар. По дорозі в кождім місті приходилось ще платити за переїзд через нього „мостове“, а в разі, коли місто вистаралося на се особний привілей, ще й окреме мито на користь міського скарбу. Окрім сього, пан кожного села, яке лежало по дорозі, брав ще мито й мостове на свою користь. Таким чином вартість товарів страшно росла; товари не покладні, малої ціни або привожені з більше віддалених місцевостей не могли витримати дорогових розходів і перестали бути предметом торгівлі; інші товари дуже дорожчали; наслідком сього попит на них зменшувався й торгові обороти слабійшали — мито зменшувалось через власну тяжкість і дохід скарбу марнів. Аби підтримати його правительство стало допускати певні обмеження власної системи побору сеї оплати, але обмеження сі не доторкались загальних основ, на яких існував побір мита, лишень являлись неначе ввімки в користь віддільних міст.

Бажаючи підтримати торгівлю, правительство вибрало вздовж головних торгових доріг¹⁾ декілька більше важних

¹⁾ Ціла чужоземна торгівля йшла через Україну від заходу на схід; товари, привожені до Польщі з Німеччини, головним чином через Торунь і Вроц-

міст і дало їм мешканцям привілеї на право безоплатної торгівлі; кермуючим вирахованнем при сїм був сей згода, що мешканці упривілейованих міст будуть уважати користним для себе привезти чужоземний товар, а потім вже при дальшій його розвозженню по другорядних торгових центрах поберець ся від нього мито. Зрештою й головним містам привілеї на освободженне від мита давались дуже рідко повні й безумовні; здебільшого полекші були частинні: вони доторкувались або до певного тільки роду товарів, або видавались на певний, означений час, або віддільним тільки міським корпораціям, або вкінці освободжували від оплати мита тільки на певнім просторі: в границях одного воеводства, в однім тільки напрямі і т. инь. В сих навіть рідких випадках, коли місто освободжувалось, по словам привілею, безумовно від мита, пільга не тривала довго в дійсности; як відкупники скарбових митниць, так приватні пани находили досить скоро спромогу, аби її нарушити й довести до забуття й міста приходилось від часу до часу заходитись про відновленне привілеїв, не відмінених дорогою закона. Таким чином пільги, надавані важнішим містам на право безоплатного перевозу товарів, з одного боку мусїли надолжити ся побором мита від міст другорядних, які не будучи в змозі міряти ся з містами упривілейованими мусїли все більше і більше упадати в торговім напрямку; з другого-ж боку навіть для більше важних міст мали сї пільги значінне тільки хвиливої підмоги, відпочинку, що позволяв зібрати незначний запас, але не давав спроможности до правильних торгових операцій. Коли переглянемо привілеї, що надавали деяким містам право на безоплатну торгівлю, то переконаємось, що всі вони мають висшеказаний характер: так київські купці були освободжені від плачення мита ще великим князем Олександром, але в протоці столїття наступники його мусїли були 3 рази відновляти пільгу — в 1506, 1545 і 1606 році, а в 1615 році новий привілей мусїв її поновити

лав та з Угорщини через Краків, йшли через Львів і Люблин на Русь, далі вони переходили через Волинь до Київа, де стрічались з товарами, привоженними з Москви через Сіверщину, та з Криму по Дніпрі. Торговля з Турцією й Волощиною осереджувалась в Камінці й Могилеві й відси поверталась теж на Волинь, де й стрічалась з головною лінією торгових доріг.

й розширити що до цехових ремісників.¹⁾ Луцькі міщани були освободжені в 1498 році від оплати мита тільки в певних митницях, а в 1552 — на цілім просторі великого князівства Литовського. „подобно мѣщанамъ виленскимъ и кievскимъ“ з виїмком одначе мита від соли й воску. Володимирські міщани освободжені були в 1509 році від оплати мита тільки в повітах Володимирським і Луцьким, та й се з виїмком міста Луцька. Мешканці Острожця вільні були від оплати мита тільки в таких містах „панскихъ и князьскихъ, гдѣ бы новын мыта были встановлены“. Міщани Канева й Черкас були увільнені в 1558 році від оплати мита лишень від поживних товарів і т. инь. Ще частійше стрічаєть ся освободженне міста від мита на якийсь речинець; таку пільгу дістає приміром Біла Церков в 1571 році на 10 літ, Крилів в 1616 на 30, Винниця в 1558 р. і т. иньш.²⁾

Друга важна пільга, якою правительство старалось підтримати в містах розвиток торгівлі, лежала в привілеях, надаваних містам, кождому з'осібна, на право виробу й торгівлі горячими напитками та иньшими товарами, що були предметами загального уживання. Згідно з поглядом, який запанував у великім князівстві Литовським, лишень володїлець землі мав повне право торгівлі, на належній до нього заселеній місцевості; продаж всякого товару иньшими особами могла відбуватись тільки за його дозволом і відомостію, або силою наданого їм привілея. На сій основі як король так і приватні пани роздавали мешканцям, належних до них міст, з цілю розвितтя в них промислової діяльності, привілеї на продаж різнородних товарів, які й вчислювали у своїх привілеях, означаючи разом і скількість оплат, які вкладали на них за право торгівлі на свою користь. Між вчислюваними товарами перше місце займають горячі напитки. „Вільно держать корчми і в них горїлки, меди і вина продавати“ до-

¹⁾ Акты Западной Россіи, т. I, № 3; Акты Южной и Западной Россіи, т. I, № 113; Сборникъ Муханова ст. 169; Арх. Юго-Зап. Россіи ч. V, т. I, № XXXI, ст. 123.

²⁾ Акты Юж. Рос. т. I, № 160; т. II, NN. 131, 132, 133; Арх. Юго-Зап. Россіи ч. V, т. I, NN. V, ст. 19 і 22; VI, ст. 33, VIII, ст. 37; XXXII, ст. 127.

зволяєть ся з більшими чи меншими обмеженнями або полекшами всім містам, навіть сим, що були позбавлені самостійности в усіх иньших відносинах й не дістали маґдебурського права.¹⁾ Инколи в привілею додавалась умова, силою якої ніхто, з виїмком міщан, не мав права ставити корчем на певнім просторі від міста, або брати на відкуп продаж напитків в самім місті. Инколи не тільки продаж, але й виріб напитків був полишений, в характері монополю, міщанам. В містах панських дідичі инколи полишали собі право видавати особисто кождому міщанинови право продажі напоїв.²⁾ На всякий випадок, якаб широка, або обмежена була ся пільга, з нею завсїди був сполучений обовязок платити скарбови державному або панському значні оплати³⁾, які збільшаючись ступнево, прямували в дійсности далеко більше до збогачення скарбу, ніж до розвитку богацтва й добробуту міщан. Зрештою без огляду на високі оплати, ся галузь торговлі давала ймовірно торговцям деякі користи, бо утримувалась по містах постійнійше ніж иньші парости й ніколи не була залишувана міщанами по причині їх невидатности. Крім горячих напитків, торговля всіми иньшими більше уживаними товарами, становили також предмет монополю з боку прывительства й володільців та виїмки з нього віддавались містам у формі незвичайних пільг. Так приміром у Ковлі королівське наданне дозволяв міщанам купувати в найближшій околиці міста худобу, віск, мід і хміль; в Луцьку міщани дістають пільгу на певний речинець продавати „на ратуші“ смолу, дьоготь і сіно та приносити оплати від продажі сих предметів до міського скарбу. Богуславським міщанам дозволено було продавати сукна, збіже, мясо й рибу й оплати від продажі сих товарів повертати на міську „армату“. У Хмельнику міщани дістали право торгувати мясом, збіжем, свѣчками, салом

¹⁾ Ibid. NN. XXII, ст. 79; XXIII, ст. 81; XXVI, ст. 97; XXVIII, ст. 106; XXXII, ст. 128 і инь.

²⁾ Ibid. NN. V, ст. 22; XXI ст. 74. Сборникъ Муханова, ст. 442. Starożytna Polska, т. II, ст. 1042, 1043, 1351 і т. инь.

³⁾ Солодова, вазова, котлова за право виробу; чопова й капцизна за право продажі напитків.

і дьогтем та инь.¹⁾ Всі ті полекші, носячи на собі характер виїмковости й монополю, прямували до розвитку торгівлі в певних упривілейованих пунктах, стісняли зате й ставляли перепони загальному рухови торговому в цілім краю, а податки обтяжуючі продаж кожного продукта з окрема нївечили й се місцеве з'осередкованне торгової діяльности в упривілейованих містах, на які, мабуть, рахувало правительство й приватні володільці.

Третій, нарешті, рід торгових пільг, що прямував до розвитку торгівлі в певних містах та ще більшу нїж два попередні мав признаку виїмковости, лежав у праві, надаванім деяким містам на заведенне складів певних товарів. Таке право дістав Луцьк 1558 року й, по словам привілею, лежало воно в тім, що приїздні купці не мали права продавати товару в місті нарізно, тільки обовязані були збувати його гуртом луцьким міщанам, які одні лишень мали право продавати його безпосередним покупникам. В Луцьку був теж уряджений склад соли, себто право дрібної продажі, належало лишень самим луцьким міщанам, які платили за сю пільгу спеціальні податки — сольницю і побаришне. На тій самій основі заведені були склади соли в Кременці, Новім Константинові, Шаргороді і т. ин., склади вина в Камінці, Могилеві й Чечельнику; склади виправленої шкіри, сушеної риби, воску і т. инь. в иньших містах. Право складів розширювалось инколи до сього ступня, що перемінювалось в цілий ряд примусів, які дуже стісняли зверхню торгівлю. Так привілей 1558 року приписує всім купцям, що приходять з Волощини з транспортами східних товарів, неминучо зупинять ся й продавати їх в Шаргороді через два дні, з правом підняти дальшу дорогу не скорше третього дня; соймова постанова 1635 року приписує всім купцям, торгуючим волоцьким вином, перевозити його неминучо через Чечельник, під загрозою конфіскації всього товару й заплати кари на випадок вибрання иньшої торгової дороги і т. д.²⁾

¹⁾ Ibid. NN. XXIX, ст. 109; XXXШ, ст. 133. Starożytna Polska, т. II, ст. 519, 897, 1023 і инь.

²⁾ Архивъ Юго-Запад. Россіи, ч. V, т. I, Nr. V, ст. 24—26. Starożytna Polska, т. II, ст. 897, 1025, 1053—1054, 1057, 1352 і т. д.

Всі вичислені способи, уживані правительством для піднесення й розвитку торгівлі, наслідком характеру виїмкового й монопольного й наслідком значних податків, які товаришили кожній полекші, склонювались сим робом, против його бажань, до пригноблення торгової діяльності. Система побору мита й викликані нею внутрішні митниці й виїмкове право торгівлі різнородними товарами, надане нерівномірно та з дрібними обмеженнями ріжним містам, не дозволяли розвинути ся до яких небудь поважних розмірів внутрішній торгівлі, зверхня-ж була надто ще придавлена системою складів й обовязкових доріг перевозу та місць збування. Таким чном міський стан, стративши право самостійного істновання й самоуправи в юридичнім напрямі, не міг добути сили й дорогою економічною. Від половини XVII століття торгова діяльність до того ступня слабшає в усіх українських містах, що й само правительство признає неможливість оживлення її, переконавшись, що всі способи, підняті ним до сього часу, не тільки не зміцнили промислової діяльності, але навпаки, дали результати зовсім супротивні. Тому то від кінця пановання Жигмонта III правительство перестає клопотатись містами й віддає їх на волю долі. Королі обмежують ся зрідка потвердженням давних привілеїв, але нових або зовсім не видають або ограничують обсяг надаваних містам прав скромнішими межами. Практика показала, що тільки дві пільги, надавані правительством, находили приновреленне в дійсности, тай се у розмірі обмеженім попитом на перші найважнійші потреби життя і що тільки вони могли підтримати дещо торгову діяльність: одна з тих пільг — право свободної продажі горячих напйтків — була вже вказана; друга-ж лежала в привілеях, надаваних містам на „ярмарки і торги“.¹⁾

При загальнім упадку торгівлі в державі, ярмарки, мали значінне ринку для дуже обмеженої місцевости й ніколи не досягали значнійших розмірів. На них продавались майже одиноко предмети сільсько-господарського промислу: збіже,

¹⁾ Торгом в тіснійшій розумінню, прийатім у грамотах, називалось право привозу на міський базар з сусідних сіл продуктів сільсько-господарського промислу; дні визначені для торгів, звичайно раз на тиждень, були все докладно означені привілеями.

садовина, коні, худоба, віск, мід, тканини домашнього виробу і т. в. Предмети, які як небудь виходили з цього круга, шляхтичі привозили для свого ужитку або з міст, що користувались правом складу, або просто за границі, тому що товари куплені шляхтичем для власного ужитку, не підлягали ані при переїзді через границю, ані на внутрішніх митницях ніяким оплатам; в разі сумніву, слуга, що проводив шляхетський транспорт, повинен був в найближшій іроді по дорозі присягнути, що везений ним товар куплений його паном для власного ужитку й свідочтво видане йому іродом, про зложення присяги, освободжувало транспорт від домагання всяких мит. Певна річ, що при таких умовах трудно й припускати, аби купці були в спроможі доставляти товари на ярмарки, оплачуючи по дорозі тяжкі мита тай аби вони могли числити на збуток товару. Справді з актів видно, що на ярмарки являлись майже самі лишень мешканці найближшої околиці, аби вимінювати продукти сільської господарки. При сїм староста, або володілець міста, в яким відбувались ярмарки, діставав податок від кожного привезеного товару — торгове й процент від кожного товару проданого — вагове, помірне і т. д. Дістаючи сим робом доволі значний дохід з ярмарків, сеї одинокої форми торгової діяльності, можливої при загальнім упадку промислу й викликуваної кінечністю виміни сирих продуктів, володільці королівських староств і приватних сїл старають ся, наваздогін один перед другим, набути від королів привілеї на переміну сїл на міста й місточка й на дозвіл відбування в них ярмарків. Останні згодом переогодом розпочинають творити майже одинокую признаку, відріжняючу міську людність від сільської й осередкувати в собі понятте міста. Від половини XVII століття, майже всі привілеї, що заводять нові міста, обмежують ся тільки до цього, що надають їм право відбування ярмарків, в деяких теж випадках отворити шинки й не згадують вовсім про спеціальні права мешканців, про міську самоуправу, навіть про нинішні торгові пільги. Так в числі 19 привілеїв, поміщених в однім томі про міста, виданім київською Археографічною комісією, оснующих нові міста в протоці часу від кінця XVII до кінця XVIII століття, тільки 3 надають містам маґдебурське право, яке ще в першій четвертині XVII віка уважалось невідмінною

власністю всякого міста, останні-ж 16 надають право на відбування ярмарків, додаючи ніколи й право торгівлі горячими напитками і силою сих двох пільг причислюють дані маєтки до ряду міських осель¹⁾.

Таким чином поняття міста на Україні, виходячи з старославянського поняття громадського центра, на переміну, в протоці часу, переміняєть ся в поняття твердині й міста пробування старости, далі являєть ся поняттем про торгову громаду, з наданими особними правами й торговими пільгами та вкінці значінне міста обмежуєть ся поняттем ринку для сільських продуктів.

Подібно як висше вказаними заходами правительство й приватні володільці старались, хоча невдатно, розвинути в своїх містах торгівлю, вони заходились і коло піднесення ремеслового промислу такою самою штучною й виїмковою дорогою. Спиняючи висше вичисленими способами привіз до міста і сирих продуктів з хочби як віддалених місцевостей і оброблених продуктів з чужих країв та інших міст, правительство старалось піднести ремеслову продукцію, надаючи їй, в характері монополію, нечисленним особам; способом, що служив до сього, було потвердження й заведення цехових братств в українських містах. Вже з початку XVI віка стрічаємо королівські привілеї, основуючі цехові братства на взорець польських міст, куда вони були занесені німецькими кольоністами. Так у привілею, наданім Кременцеві в 1536 році, говорить ся: „кравці, кушнірі, шевці, різники, пекарі, шкірники й інші ремісники мати муть свої окремі товариства або цехи, по звичаю інших наших міст, головно Кракова і Варшави“.²⁾ Основані таким чином цехи складали для себе устави, які подавали опісля до потвердження магістратови; при укладанню устав головна увага була звернена на се, аби заслонити братчиків цеху від всякої можливої конкуренції так з боку чужих ремісників і купців, як і з боку майстрів інших цехів, а надто

¹⁾ Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. V, т. I, NN. XLVII, LVII, LVIII, LX, CXII, CXV, CXXXVIII, CXLI, CXLIX, CLIII, CLIV, CLXI, CLXIII, CLXIV, CLXV, CLXVII, CXC, CXCI й CCVII.

²⁾ Ibid. NN. IX, ст. 41; ст. 58.

ще, аби відхилити супірництво майстрів одного цеха між собою; досконалення ремесел і старання про розвиток технічних знадоб було зовсім полишене на боці цеховими уставами, повнеж відхилення всякого сопірництва недопускало й до ніякого в сїм напрямку спонукання. На яким низькім ступні досконалости були вироби цехових майстрів, видко вже з сеї обставини, що вони не можуть витримати конкуренції з боку ремісників, які не належали до цехів, осторонніх самоуків (так званнх партачів, себто ремісників, що стояли а *parte* від цеху) і мусять безнастанно братись до примусових способів, аби вигнати їх з міста, чи з найблизших від міста околиць, або принайменше заборонити їм роботу, або наложити на неї важкі оплати й кари грошеві. Так в Камінці цех мав право конфіскувати всякий виріб стороннього ремісника, коли-ж в часі ярмарку й дозволялось продавати їх у місті, то не инакше, як за дозволом цеха і внесенням до цехової каси певної оплати; кожний цеховий майстер, що відступав частину своєї роботи нецеховому ремісникови, підпадав сильній карі грошевій. Сторонні ремісники підлягали при сїм судови цехового братства й тому не могли сподівати ся пощади, в разі нарушення ним привілеїв цеху¹⁾. Відгородившись сим робом від остороннього супірництва, цехи старались докладно розмежити поля своїх спеціальностей та навіть у однім і тім самім ремеслі віддільні вітки розложити між віддільних майстрів. Так в уставі цеху кравців у Камінці постановлено було, аби майстри, що шили гузарські костюми, не важились доставляти жіночого сдїння й на відворот, при тім осібні майстри мали право підшивати шапки, „кавалерські і капланські“ і т. д. Металічні вироби були розділені між 8 ріжнородними цехами: майстри одного робили тільки оловяні начиння, другого кітли, третього тверді вироби, четвертого вироби з мосяжу і т. н.²⁾ Відсунувши сим робом до можливої границі сопірництво, цехові устава подбали про се, аби утруднити, по спроможности, доступ до цехового братства й таким чином приневолити покушників до навідування нечислен-

¹⁾ Ibid. NN. CXV, ст. 248. CXXV. ст. 309—311, пункти: 8, 9, 11 і 13 та Nr. CXXIX, ст. 320.

²⁾ Idid. Nr. CXV, ст. 247 і CXXV, ст. 311, пункти 11 і 14.

них майстрів, незалежно від характеру їх виробів. Так майстер не мав права брати одночасно на науку більше як одного хлопця й двох підмайстрів. Але й сі нечисленні ученики не легко могли досягнути майстерського ступня. Аби стати учеником хлопак мусів подати свідокство про се, що належить до міщанського стану, бо в противнім випадку магістрат міг його кожного часу вигнати з цеху, а надто свідокство законного походження; далі хлопець мусів бути на науці, відповідно до ремесла, від 3 до 7 літ; по протоці сього речинця мусів він служити декілька тижнів у майстра й потім в характері підмайстра (товариша) вибрав ся на кількालітню вандрівку, себто працю по иньших містах; опісля, повернувшись він подавав свідокства цехів чужих міст і для здобуття стану майстра мусів був зробити пробну роботу (штука, *prosterium*) під доглядом майстрів; коли пробна робота була похвалена цехом, тоді сей, хто її предложив, обов'язаний був заплатити до цехової каси „вступне“, себто оплату за прийняття, вколи доволі значну (в цеху кравців у Камінці 120 золотих) і дати бенкет братчикам (*collatio*) за яких 50 золотих. Тільки по сповненню всіх вказаних умовин, ремісник ставав майстром, мав право виставити напсь і брати участь в цехових привілеях.¹⁾

Таким чином і посеред цеху відхилялось супірництво, бо скількість майстрів у кождім цеху було дуже мала й часто, через нечисленність їх, приходило до сього, що кілька цехів зливалось хвилево в одно братство.²⁾ Так повне відхилення супірництва й виїмковість права на ремесловий труд, зовсім не підмагало розвитку останнього. Міщани, не прийняті до цехів і селяни, що не мали права вступати до них, мусіли мимоволі покидати ремесла й забирати ся до иньших занять. Богато з нецехових ремісників старалось осісти в ма-

¹⁾ Ibid. NN. CXV, ст. 248; CXXV, ст. 307—310, пункти 1 і 10 та С, ст. 256.

²⁾ Так приміром, около 1700 року, в Камінці ковалі, шлясарі і мечники зібрались в одно братство, а в 1703 році мусіли були причислати до свого цеху хвилево римарів і сідларів, бо останні два цехи не могли вже існувати осібно; майстрів в обох згаданих цехах, що сполучились перед тим в один, показалось в 1703 році тільки 2 людей. Див. книгу магістрату Камінця Подільського №. 4437, лист 394.

леньких місточках та селах, але й вони виносили з собою поняття про цехову вільковість, якої жертвою самі були й зараз таки старались про се, аби набути від володільців містоток, куди вони переходили на прожиток, право на цеховий устрій, подібний до сього, який первісно був наданий королівськими привілеями значнішим містам і таким чином вони, зі свого боку, заслонювали дорогу до ремеслового труду иньшим людям. Особливо часто стрічаємо привілеї, що надавали цеховий устрій ремісникам панських міст і місточок в XVIII столітті. Очевидно пані запримітивши розклад цехів по більших містах, пробують скористати з сеї обставини, аби перетягнути ремеслову діяльність до своїх маєтків та приблизити сим робом їх доходи. Так стрічаємо ми привілеї володільців, що оснують цехи кравців, шевців, кушнірів і т. п. в Бердичові (1732), Чуднові (1749 і 1782), Веледниках (1783) Івниці (1790), Чорнобилі (1742), Балті (1777), і т. п.¹⁾ Поняття про вільковість і монополію, який товаришив праву на ремесловий труд, зробилось так загальне, що навіть віддільні ремісники, які жили по селах, уважали своїм правом не дозволяти остороннім особам займати ся ремеслом на місці свого перебування без дозволу й без оплати на свою користь.²⁾ З другого боку, залежна від монополію недосконалість ремеслових виробів, спонукувала покупників (сі останні були майже одноко шляхтичами, бо селяни уживали тільки продукти, вироблені в крузі домашньої господарки) до того, що звертають ся безпосередно до ремісників і фабрик чужоземних, у туземних же ремісників замовляли просту роботу.

Таким чином подібно як торгівля й ремісничя діяльність була в Річипосполитій в стані повного упадку без огляду на охорону з боку правительства і як раз наслідком сих вількових мір, якими проявлялась ся охорона. Але й сей обмежений круг торгових та ремісничих занять, який при устрою Річипосполитої, був доступний мешканцям міст, мусів був ви-

¹⁾ Архивъ Югозап. Россія, ч. V, т. I, NN. CXXIX, ст. 320; CXXXVI, ст. 351; CXLII, ст. 361; CLXX, ст. 438; CLXXXVI, ст. 463; CLXXXVII, ст. 464; CCIII, ст. 501.

²⁾ Ibid. NN. LXXVI, ст. 215 і LXXVII, ст. 218.

сунутись їм із рук при сопірництві з першою ліпшою групою людей, яка була у вигіднійшій юридичній і суспільній положенню і зуміла дійти до значнійшого ступня економічного розвою. Сопірництво таке стрінули міщани польських й особливо українських міст в жидівській людности. Замітна се поява, що Жиди не тільки не користувались охороною з боку правительства й володільців міст, але навпаки, завсїгда позбавлялись права користання з цїльг, полишених міщанам християнам, а инколи навіть мусїли піддаватись особливим утискам з боку властей. Перший дуже рішучий крок, вчинило правительство против Жидів в 1495 році за великого князя литовського Олександра, який наказав „жидову за землі нашеє вѣнѣ выбити“ і сконфіскував нерухомий маєток, що належав до Жидів. Правда, що в 1503 році Олександр знов дозволив Жидам повернути в межі великого князівства Литовського¹⁾, але важкі міри против них повторювались і за його наступників; так королївським привілейом 1619 р., заказано їм осїдати або займатись торгвлюю в Києві, під загрозою конфіскати так домів куплених ними, як і привезеного на продаж товару; далі тим самим привілейом їм заборонювалось перебувати в містї довше, як один день і поза спеціально для них призначеним заїздом. В Камінці і його околиця на просторї 3 миль Жидам теж було заборонено оселюватись, або вести яку небудь торгвлю й заборона ся була відновлювана королями й соймами 6 разів ріжним часом й сполучувана з конфіскацією домів і маєтків, насильним прогнаннем з міста в 24 годинах та зруйнованнем синагоги. В Кремінці Жиди були позбавлені права займатись виробом вина, пива, меду і т. д., рівно як торгувати сими напитками. В Ковлю вони мали право оселювати ся тільки на одній, призначеній для них вулицї й були за те обовязані, нарівні з Дубном і більшою частию иньших волинських міст, платити $\frac{2}{3}$ грошевих податків, збираних з цїлого міста й попри се нести нарівні з християнами всі замкові натуральні повинности. Помимо сих місцевих утисків, від часу до часу, соймові постанови старались перевести загальні заходи утиску Жидів: сойми постановляли, щоби здирати з них податок подвійний, як сей,

¹⁾ Бершадській — Литовські євреї 250 . . 259.

що його платили християнські податкові стани, то накладали на них одноразові цоголові податки, то під загрозою кари смерті, заборонювали Жидам торгувати кіньми, то домагались, аби вони віддавали до монетарні по низькій ціні свої срібла, то приневолювали їх випрошувати, чи то купувати від католицьких єпископів право на будову синагог, заборонювали, під загрозою кари грошевої, тримати службу з християн, продавати поживні продукти, ходити разом з християнами до лазні і т. инь.¹⁾

Без огляду одначе на всі вичислені тут постанови, Жида показались в далеко вигіднійшій економічній положенню, ніж протеговані правительством міські обивателі християни; вони змогли заволодіти майже всіма промислами й торговими підприємствами, зіпхали останніх на задній плян і приневолили їх здебільшого звернути ся до хліборобських занять й не змагати ся з жидівською людністю в торговій та промисловій діяльності. Всі міста українські безнастанно жалують ся на перемену одно перед другим, що Жида не вважають на постанови, які їх стісняють та обмежують, загарбують всю торговлю й промисли в свої руки й випирають зовсім християн із ринків. Так в 1647 році львівські міщани скаржились на соймі, через єпископа, що Жида захопили всю міську торговлю й довели міщан до неспроможности не тільки забезпечувати власний добробут, але й платити державні й міські повинности. Про те саме безнастанно підносять скарги мешканців Камінця, Київа, Ковля, Винниці, Кременця, Хмільника, Дубна і т. д.²⁾

Са економічна перевага Жидів, без огляду на відхилення їх від користування всякими пільгами, наданими правительством християнським обивателям міст, і на обмеження їх особливими соймовими постановами, пояснюють ся ось такими причинами: 1) Жида в польських і українських містах є на знач-

¹⁾ Сборникъ Муханова, ст. 192 *Starożytna Polska*, т. II, ст. 897, 944—945; *Starożytności Polskie*, т. II, ст. 781; Архивъ Юго-Запад. Россіи, ч. V, т. I, NN. XV, ст. 56; LXIII, ст. 197; XCII, ст. 242; CII, ст. 259.

²⁾ Архивъ Юго-Запад. Россіи, ч. V, т. I, NN. XXXIV, ст. 134; XLI, ст. 156; CXXI, ст. 323. *Starożytna Polska*, т. II, ст. 1023, 1369. Сборникъ Муханова, ст. 192.

нійшим ступни економічного розвитку, ніж тубольні міщани; вони є свідомі користі, яку дає солідарність в діланню та асоціація в промислових підприємствах; вони знають ціле непереможне значінне капіталу й уміють все зложити його дорогою асоціації й кредиту; 2) Жиди мають повну свободу й спромогу утримувати й організувати віддільну свою самоуправу і сціпити ще дужче на її основі сю солідарність, яка й без того була в них розвита наслідком одного походження та віри¹⁾; 3) нарешті, Жиди позбавлені замком громадянських прав, почувають себе постійно племенем заможим, чужим місцевій людности та його інтересам; вони не вважають своїм обовязком заховувати супроти тубольців єї моральні правила, які вони бережуть у відносинах між собою; вони чують себе немов заможими на ворожій землі, але як слабші, не розпочинають відкритої боротьби та користуючись одніською зброєю, в якій вони почувають свою перевагу — своїм економічним розвитком, вони пізнають всі слабі сторони розвитку й суспільного устрою тубольців, експльоатують їх на свою користь і таким чином, придавляють на власній її території далеко численійшу й більше повноправну тубольчу людність.

Позбавлені всюди участі в міській самоуправі по маґдебурському праву, Жиди остають ся безпосередно під власттю воеводи, але воевода звичайно неприсутний й тому то власть його перейшла на осібного урядника — його намісника (підвоводу). Останній дивив ся на свій уряд, як на достатне жерело доходів і обмежував ся судом над Жидами в справах карних та доглядом над уживаннями через них у торгівлі мірами й вагами, а внутрішній устрій жидівських громад, розклад і побір податків, суд у цивільних справах — були полішені їм самим²⁾. Таким чином Жиди зуміли з'організувати самостійну управу, уникнути сих поборів, утисків і розладдя, які були наслідком нерівномірно розложеного й сильно обмеженого устрою міст у маґдебурськім праві; навпаки вони сполучились, склали вповні солідарну, признану законом корпорацію, з якою не могла бороти ся сама з окрема ані одна міська громада.

¹⁾ Бершадскій — Литовскіє евреи, ст. 422—424.

²⁾ Starożytności Polskie, т. II, ст. 257.

Устрій, витворений Жидами лежав у сім: кожде місто, що містило в собі значнійше число жидівської людности, становило віддільний кагал; він підлягав судови й управі коллегії, зложених з вибраних осіб, названих „старші жидівські, кагальні, судії, школьники“ під проводом рабіна; останнього потверджував на урядї замковий уряд, або пан міста, дістаючи, розумієть ся, за потвердження певну суму грошей; всі Жиди, що замешкували дрібнійші міста, творили при кагаліки, залежні від головного кагалу; нарешті Жиди, розсіяні по селах, були теж вписані в число членів найблизших кагалів. Кагальні судії судили й правили по тальмуду й по звичаям та переказам жидівським й тому то тішились необмеженим довірем з боку жидівської людности, в актах не стрічаємо випадків, аби Жиди апелювали від кагального суду до суду підвоєводи¹⁾. Для загальних справ, для розкладу податків і т. иньш., депутати кагалів з'їздились що року в кождім воєводстві, по порядку в кагальних містах, творили так звані „жидівські сеймики“, видавали на них постанови, обовязкові для всіх Жидів воєводства та вибирали осібного урядника свого — генерального жидівського писаря воєводства, який орудував побором податків і порозумівав ся з коронним підскарбієм²⁾. Королі й сойми, признаючи сі заведення користними у фінансовім напрямку, потверджували привілеями й постановили кагальний устрій, а навіть старались підтримати й привернути їх в разї, коли сей устрій, хвилево був нарушений зверхніми подїями: війнами, утечею Жидів в часі козацьких повстань і т. и.³⁾ Забезпечивши собі сим робом внутрішню самоуправу й суд на основі власних звичаїв, находячи в такім устрою повну запоруку солідарности й кредиту, опираючись на перемогу економічного розвитку й капіталу, Жиди сміло витримали боротьбу з міськими громадами й при-

¹⁾ Остання гадка шан. автора дещо хибна (див. Pazdro — Organizacya i praktyka żyd. sądów podwojewód., 1903) С. Т.

²⁾ В актах вичислені такі кагали у Волинськім воєводстві що висилали депутатів на соймики й по порядку призначувані на місця з'їзду: Луцький, Владимирський, Кременецький, Олицький, Полонський, Гороховський, Острожський, Ковельський, Клеванський і Дубенський.

³⁾ Архивъ Юго-Зап. Россіи ч. V, т. I, NN. LXXVIII, ст. 206; LXXIX, ст. 221; CI, ст. 257; CXIII, ст. 276; XCVIII, ст. 252.

давили остаточно останні; вони користувались безладдем та неясністю положення міст, упадком їх добробуту, перевагою шляхетського стану й старостинської влади й усі ті обста-повертали на свою користь. Входячи в грошеві умови зі старостами, вони оселявались по містах, з яких були прогнані соймовими конституціями, торгували товарами недозволеними їм по закону, брали відкуп від старост, а навіть від магістратів збір міських доходів та під його формою накладали побори на промисли міщан; в характері відкупників королівського мита захопили в свої руки догляд над внутрішньою й заграничною торгвелью цілого краю; оселявались по містах на ґрунтах, що належали до замку або духовенства й не приносячи міських повинностей, придавлювали своїм сопірництвом промисли міщан, обтяжені замковими поборами: в разі юридичних процесів з боку міщан, затидали справу на цілі десятки лїт, або входили в порозумінне з місцевими властями, які не хотїли виконувати декрети королівського суду, вживали в торгвелї фальшиві міри і ваги та пншь.¹⁾

Сопірництво Жидів доконало таким чином сей упадок міст, який був основним наслідком упадку громадського міського принципу й переваги в краю шляхетського стану; упадку, який не міг бути відвернений правительством ані маґдебурським правом, ані виїмковими способами, для охорони торгвелї й ремесла. В останніх роках істновання Річипосполитої упадок міст дійшов до краю; міщанський стан, з виїмком небогато центрів, або зник зовсім, перейшовши в нншьї стани, або забрав ся лишень до хлїборобських занять, ставлячи стан, який тільки умовиною найму землі відріжнював ся від кріпаків селян. Жиди заповнили собою величезну прогалину, яка відділювала в Річипосполитїй повновластну шляхту від безправних хлопів і таким чином, зникла всяка можливість рахувати в будуччинї на витвір середнього стану, який би мав спромогу положити з одного боку перепону шляхетському панованню, а з другого дати поміч селянам для виходу з їх тяжкого положення. Недостача середнього стану була одною з замітнїйших признак немлнучого упадку Річи-

¹⁾ Ibid. NN. XXX, ст. 117; XLI, ст. 156; LXII, ст. 196; CXVII, ст. 286; CXXXI ст. 323; CCXXVІІІ, ст. 588 і т. д.

посполитої; в останніх хвилях її існування невеличка тільки група політичних діячів зрозуміла значіння й при складанню конституції 1780—1792 року, доложили усіх можливих змагань, аби привернути політичне значіння міського стану. Результатом цих змагань був закон „про вільні, королівські міста в Річипосполитій“, виданий 18 цвітня 1791 року. Закон сей признав всіх міщан в королівських містах „людьми вільними й усю територію, яка містилась в межах кожного міста — дідичною властю міщан. Не тільки сї міста, що зберігли свою самоуправу й привілеї, були признані „вільними містами“; нарівні з ними закон повинен був розширитись і на сї міста, які колинебудь користувались міським правом, хочби й утратили фактично се право, тай на всі міста, які могли на ново повстати.

По тексту закона, в число міщан могли вступати всі люди свободні; міста повинні повинні були правитись виборчими урядниками; вони дістали право висилання депутатів на сойм з правом голосу в соймових комісіях. Міщанам надаво право набувати ґрунтову власність, вступати до державної служби військової й судової та займати вищі духовні уряди. Всї особи вибрані депутатами на сойм, або набувші ґрунтову власність, в такім розмірі, що платили до скарбу ґрунтового податку не менше 200 золотих, а надто люди, що дослужились ступня капітана в армії, або рефента в судї — входили в шляхотський стан — окрім сього кождий сойм повинен був надавати шляхетство 30 особам з поміж поважних міщан, при чім заняття торгівлею й ремеслами не позбавляло, як у давнійшій устрою, шляхотських прав. Вкінці самосуд міських станів був вповні забезпечений новим законом¹⁾. Під безпосереднім вражінням сього закона міста неначе проснулись на якийсь час з одубіння, яке пановало над ними в протоці цілих століть — міщани, наче впізнали спроможність своєї участі в політичній житю краю; маїстрати, що ще зацілїли, взяли живо до реорганізації, оселї, що вже давно затратили всякі признаки міської самостійности, кинулись відшукувати в коронній метриці старі привілеї й на їх основі, старались

¹⁾ Ibid. Nr. CCIV, ст. 504 511.

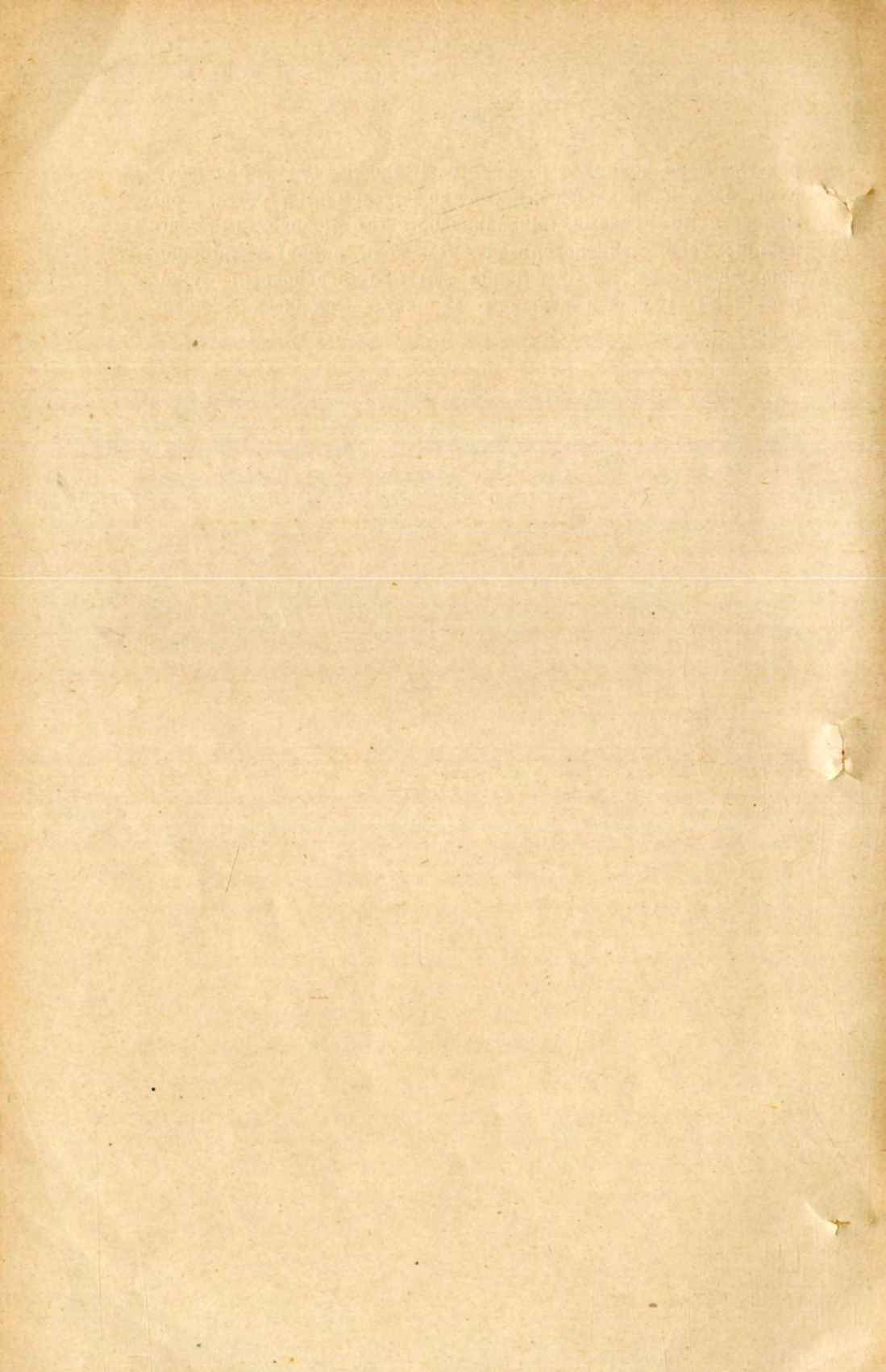
про прийняття їх до числа міст; в староствах міщани заговорили про зворот забраних їм земель і вигод, про звільнення від панщини; в околичні центри з'їздилися виборці міст, вибирали депутатів на сойм, давали їм інструкції, в яких старались висловити недостатки й потреби свого стану¹⁾ і т. п.

Незабаром одначе події доказали, що сї пориви були тільки наслідком марева. В історії цілого народу неможливі скоки; так закон „о вільних королівських містах“, який міг був виявити добродійний вплив, коли-б не спізнився був аж два століття, під кінець XVIII віка міг мати для Річипосполитої значінне тільки передсмертною тай се дуже неповної сповіди з історичних її гріхів. Ані маса шляхти не була прихильна до добровільних уступок загарбаної ними власті і значіння в користь якого небудь иньшого стану так, що автори закона змогли переперти його на соймі не тільки проти волі, але й без відома більшости свого стану, ані мізерні останки міщанського стану не мали й найменшої частини сеї сили і значіння, які були конечні для оборони раз набутого права. Закон 18 цвітня 1791 року призначений був на хвилеве істнування перед появленнем першої шляхетської реакції. Реакція ж же не давала довго на себе чекати. Не минув і рік від часу видання закона, а вже піднялась ворожа йому „Тарговицька“ конфедерація; остання опираючись на спочутте великої більшости свого стану, незабаром побідила. Новий міський закон був знесений постановою генеральної конфедерації 29 жовтня 1792 року й слідом за тим королівський ассесорський суд привернув давні права старост і панів.²⁾ Зрештою українські міста не діждались проголошення сеї останньої шляхетської побіди; скорше, ніж вона їм була объявлена, правились вони вже російським міським порядком — вони війшли в тім часі у склад Росії, розлучившись на завсїгди зі шляхетською річипосполитою. Декілька століть пе-

¹⁾ Ibid. NN. CCV, ст. 512; CCVI, ст. 513; CCVIII, ст. 517; CCIX, ст. 521; CCX, ст. 525; CCXI, ст. 527; CCXII, ст. 529; CCXIII, ст. 538; CCXIV ст. 546; CCXVI, ст. 549; CCXVII, ст. 558; CCXVIII, ст. 565.

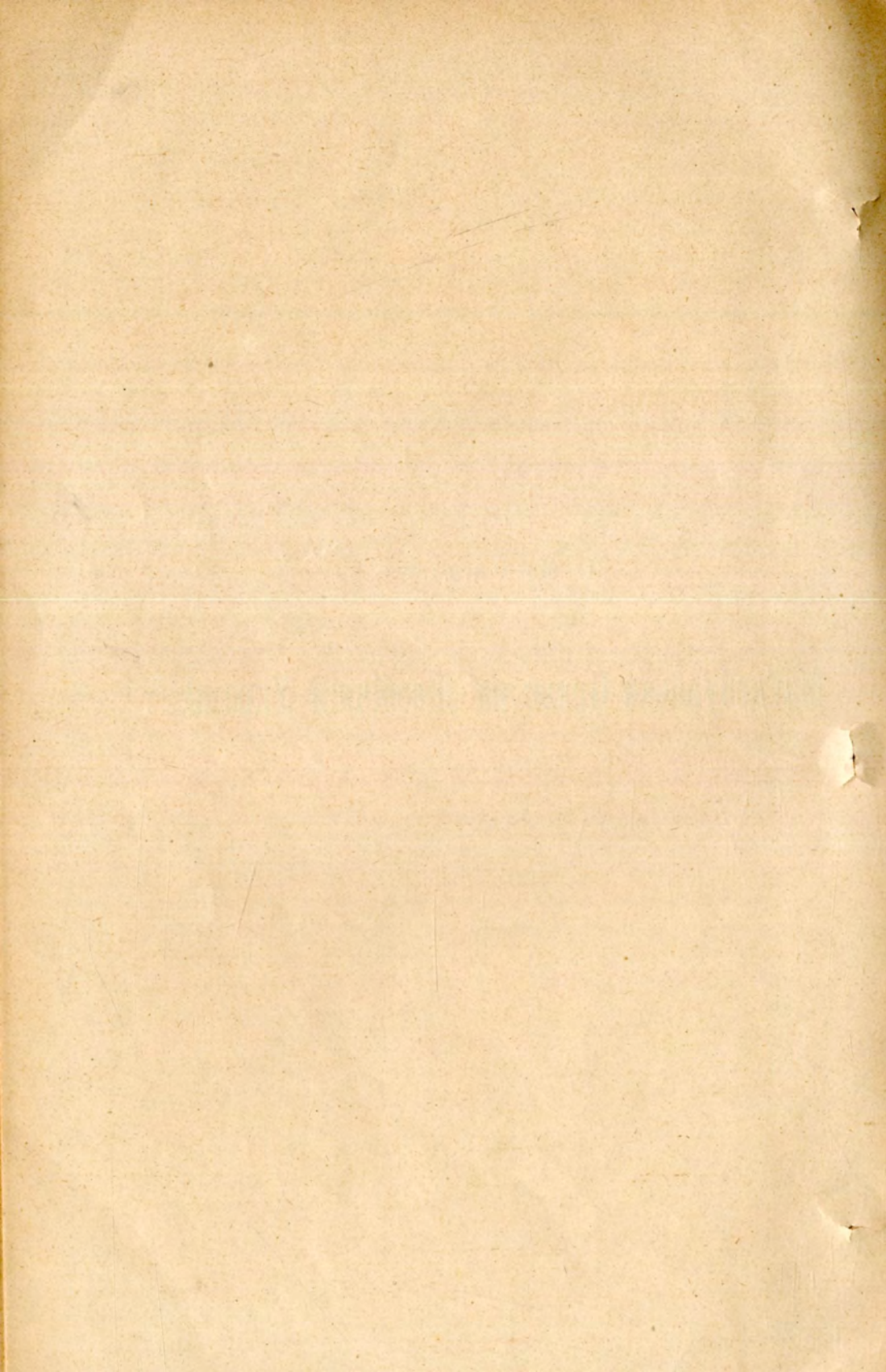
²⁾ Ibid. NN. CCXIX, ст. 569 і CCXX, ст. 572.

ред тим вони покинули руський сьвіт повні сили управляючи самі собою й прихильючими ся до них землями, багаті громадянськими правами, рівноправністю й добробутом мешканців; тепер вони повертали знеможені, з полу закріпощеною людністю, відірвані від землі й переповнені чужоплемінним і експлюатуємим їх життям жидівським населенням.

Д. Багалій.

Магдебурське Право на Лівобічній Україні.

Отся студія містять в собі два розділи про маґдебурське право на Лівобережній Україні (від XVI—XVIII віка). Майже вся вона ґрунтується на невиданих матеріялах, добутих автором із Харківського історичного архіва, бібліотеки покійного проф. А. Кистяковського й почасти з московських зборів. На неї треба глядіти, як на доповненне звісних розвідок проф. М. Ф. Владімірського-Буданова („Нѣмецкое право въ Польшѣ, Литвѣ и Юго-Западной Руси“) і проф. В. Б. Антоновича („Акты о городахъ Юго-Западной Россіи“).

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ.

Маґдебурське право на Лівобережній Україні під польським володіннем.

Стародавня Сіверська земля, пізнійша Лівобережняя Україна стратила свою політичну самостійність в половині XIV. віка й перейшла за Ольґерда під власть Литви. Положена одначе на границях двох сильних держав — Московської та Литовської, вона постійно переходила від одної до другої. Ще в давнійшій періоді свого історичного істновання (дотатарським) вона розпалась на дві частини, північну й полудневу; найважнішими містами в першій частині були Чернігів, Новгород Сіверський, Стародуб; центральне місце в полудневій займав Переяслав. Татарські напади заподіяли важкий удар Сіверщині. Всі її давніші міські осередки стратили своє політичне значінне; особливож запустіла полуднева її частина — Посуле: Тут явилась конечність нової й до того ще інтензивної колонізації. Нові міста піднялись тут на старих городищах, як що: Переяслав, Полтава, Лубни, Прилуки та иньші. Старий поділ

Сіверщини на дві частя, на північну й полудневу лишивсь і в новітнім періоді її історії: давня Чернігівщина й Сіверщина стали опісля називатись городами, а тимчасом Переяславщина полями; перша творила осібний адміністративний округ — Чернігівське воеводство, яке розпадалось на два повіти — Чернігівський і Новгород-Сіверський, а друга — Переяславське староство¹⁾; щож до Стародубщини, то вона стансвила осібне Стародубське староство. Північна Україна справді була багатіша містами в порівнаню до полудневої; в ній стрічаємо, приміром, Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Ніжин, Погар, (Старий Радегощ), Мглив, Почеп, Остер, Любеч. Полуднева частина за те була навпаки засіяна слободами, з яких тільки деякі опісля перемінились на міста.

Польське правительство постійно змагалось затримати при собі чернігівсько-сіверські міста. Користаючи з руїни Московської держави, воно відорвало сі старі руські землі й затримало при собі аж до повстання Богдана Хмельницького. Сі пограничні міста мали в його очах важне стратегічне значіння й тому воно старалось приманити до себе симпатію місцевої людности ріжними пільгами й вигодами. Звичайною формою сих привілеїв було магдебурське право, що вже давно широко розповсюдилось в границях Польщи, Литви й Руси-України. І справді, важніші міста лівобічної України дістали привілеї на магдебурське право за пановання Жигмонта III-го, Яна Казимира і Владислава IV-го, а саме Чернігів, Стародуб, Ніжин.

Найскорше одначе дістав магдебурське право Переяслав, мабуть тому, що був основою польсько-шляхотської колонізації плідних, але пустих земель нинішньої Полтавщини. Привілей на магдебурію був йому ще наданий Стефаном Баторієм 1585 року²⁾. Переяслав тоді належав приватній особі — київському воеводі кн. Костянтинowi Костянтинowичowi Острож-

¹⁾ Зрештою, деякі оселі простягались ще до Київського й Черкаського староства.

²⁾ Привілей сей вдалось мені найти в актах Литовської метрики, що зберігаєть ся нині в Московськiм архіві міністерства справедливости. — Див. Лит. Метрика № $\frac{1 \text{ В}}{26-27}$ 308 ст. 377—380.

ському й привілей був написаний на його імя. На Україні за Дніпром, каже король, лежить пуста місцевість — городище Переяслав: його се із всіми ґрунтами, городищами, селищами, водами, лісами і всякими пожитками потверджуємо в старих границях, як його мали пани вітчвинні, при кн. Острожським; він може будувати тут міста й села та заселявати їх людьми, які будуть свobodно користуватись своїм майном; тим же з них, що будуть осаджені в самім замку й місті Переяславі признають ся німецьке маґдебурське право з усіми його вольностями й порядками. В місті заводять ся 2 базари (що тижня) й 3 ярмарки (що року); поселенцям і приїзним купцям дозволюють ся свobodна торговля й продаж вина в корчмах. Своїм слобожанам кн. Острожський може давати пільги на 30 літ і тому його підданих освободжуєть ся на сей час від всяких повинностей. Ціла ся територія віддаєть ся кн. Острожському тому, що він особисто потерпів значні страти, побудував замки на українних пустинних місцях, на татарських шляхах, куда звичайно „безвістно“ набігали Татари. Ось такий зміст має привілей Стефана Баторія.

Мусимо в нїм зазначити деякі характеристичні риси. Цікава річ, що маґдебурське право надаєть ся тут н о в о м у місту та ще основаному приватною особою. Правительство почуває велику вагу оборони й залюднення своїх українських пустинь й готове давати всяку підмогу таким особам, що заводили міста й оселі. Рахунок його був зовсім вірний: без ніякої страти воно набувало в будуччині охоронну лінію против Татар та нові залюднені території замість давніших пустинь. Приватні володільці рівнож нічого не тратили надаючи пільги своїм слобожанам; власник таких полтавських пустинь кн. Вишневецький в XVII віці, діставав, як звісно, значні доходи від „господарів“, що жили в різних місточках й оселях сих околиць. Документ наш не визначає подробиць сього нового ладу, який заводивсь маґдебурським правом мабуть тому, що форма самоуправи мусіла бути у згоді з інтересами й бажаннями самого володільця кн. Острожського. Право свobodної торгowlі та ярмарок — були трохи що не найважнійшим привілейом для громадян міста Переяслава. Завдяки тому мусіло рости економічне значінне міста серед цілої окружуючої його території. Ся остання була в сїм часі ще в тісній звязи зі

своім центром: в привілею говорить ся просто що до Переяслава повертаєть ся весь округ. Тай не могло бути инакше, бо міська людність збиралась звичайно з тих самих елементів що й сільська; доступ до міста був свободний; осібної різниці між одним і другим не було; міщани не відокремилсь остаточно від иньших груп людности. Одначе довго так бути не могло: маґдебурьске право вже по своїй природі вносило відокремленне там, де того давнійше не було; сеї долі не могли минути, як побачимо дальше, теж переяславські міщани.

В XVII віці людність українських міст: Чернигова, Ніжина, Стародуба й Переяслава користуєть ся осібними правами та являєть ся окремою групою в тодішнім суспільстві. Маю під руками привілеї маґдебурьского права воїх тих міст¹⁾; на їх основі спробую теж дати загальну характеристику міської самоуправи на лівобережній Україні в першій половині XVII віка.

Маґдебурьске право надано містам під впливом поглядів економічного характеру: правительство задумувало ввеликати сим робом прибільшенне числа мешканців зі сел й купців та ремісників в особливости. Основи нового ладу лежали в тім, що міські громадяни ріжного стану (міщани, купці, ремісники, шинкарі, перекупні і инь.) були освободжені від всякої иньшої юрисдикції й були тільки піддані німецькому міському праву. Не кінець сьому: від війта міського і маїстрату залежали не тільки місцеві міські громадяни, але й приїзді з иньших міст; вони зараз по приїзді повинні були повідомляти міський уряд про свою присутність і складати товари в міським заїздім домі. Німецьке міське право розтягалось не лишень на особи, але й на майно та промисли. Се просто й категорично висловлюють привілеї. Колиб який небудь шляхтич або службовий чо-

¹⁾ В Харківським історичнім архіві, у відділах Малоросійської колегії збереглось декільки систематичних збірників офіціального характеру, які обнимають разом певні серії привілеїв українських міст — Чернигова, Ніжина, Стародуба, Новгорода-Сіверского, Погара, Почена, Мглина й Полтави; відсіль добули ми привілеї надані польськими королями; привілеї для Стародуба з 1620 року надрукований, окрім сього в „Обозр. Рум. оп. Малороссія“, а привілеї з 1625 року — найдений мною в актах Литовської Метрики надрукований в додатку до рецензії праці А. М. Лазаревського „Описание старой Малороссии“.

ловік, говорить ся в них, набув собі дім, землю, город, або став займатись торгівлею, ремеслами і промислом, тоді він повинен бути залежний від магістрату та приносити всі міські повинности. Така була сфера юрисдикції магістратського уряду, вона розтягалась і на інші групи людности, коли вони тільки брались до таких занять, які вже стали ділом самого лишень міщанського стану й були його основною, характеристичною ознакою. Правительство присвоїло собі погляд, що промислами, ремеслами і торгівлею можуть займатись тільки міщани і старалось відділити їх в особну юрисдикцію. Такий погляд володів тоді в Західній Європі; на нїм основував ся цілий устрій середньовічного життя, цілий соціально-економічний його побут. Він найшов свій вислів теж і в законодатнім пам'ятнику литовсько-руського права — Литовським статуті, який належить ще до XVI віку: в нїм шляхтичеви заборонюють ся міщанські занятя.

Одначе, як раз сей пункт в практиці, в житю мусів стрінути найбільші перепони. Шляхотство, що з висока гляділо на міщан, які не мали політичного значіння в державі, не дуже мабуть хотіло залежати від міського уряду. Про організацію міської самоуправи привілеї дають нам не дуже то багато відомостей. На чолї управи стояв війт. Спосіб настановлення війта не був всюди однаковий. В Чернигові приміром Жигмонт III-тий на перший раз настановив довічним війтом Яна Куновского, а потім на основі привілею з 1623 року дальше настановлення повинно було залежати від короля, який заявляв намір вибрати на сей уряд тільки католиків. В Ніжині першим і зараз з тим довічним війтом поставив король ніжинського і новгород-сїверського капітана і хорунжого; наступників його повинен був іменувати король та вже з міщан католицького або православного обряду без ріжницї. В Стародубі на основі привілею з 1620 року дозволювано міщанам вибрати війта з поміж себе й тільки домагалось потвердження на урядї з боку короля. Але привілей 1625 року значно змінив сей порядок річий: власть війта перестала бути виборною; війтом мусів бути тільки місцевий староста (католик); мотивувалось новіть сим, що при ріжних юрисдикціях (себто при істнованню двох віддільних властей — військової і громадянської) оборона замку не могла

виконуватись як треба. В Переяславі міщани дістали право вибирати собі війта, якого потім потверджував на уряді король¹⁾.

Бурмістри, радці й лавники повинні були вибиратись з поміж поспільства, з людей добрих і розуміючих маґдебурське право, одначе в Стародубі привілейом з 1625 р. тільки з поміж католиків або уніятів, а в Чернигові й Ніжині — з католиків або православних²⁾. На перший раз вибори урядників переводив війт з поспільством, а потім війт, урядники й поспільство; доконувались вони день перед новим роком (католицьким). При виборах і настановленню війта головна роля належала до так званого ревізора, який визначував місту його землю (формальне визначенне міських гранць було першим і найважнішим актом міського життя; колиж урядники були раз вибрані й принесли постановлену присягу, ревізор передавав їм власть і сам сходив зі сцени.

З наведених фактів видко, що центральне правительство бажало зберігти при собі вищу юрисдикцію в управі українських міст; очевидно воно не зовсім вірило місцевій руській людности і старалось оперти ся на католицизм, що ніколи не цурав ся політичних інтересів. Сим одначе воно без сумнію нарушувало принцип релігійної свободи й терпимости й разом із тим підривало теж ідею свободи виборів: величезна більшість міської людности була православної віри, а тимчасом своїм представителем війтом, мусіла ніколи вибрати католика. Крім сього, іменуючи війтом старосту (як се було в Стародубі) правительство попадало само в певну суперечність воно викликувало се з м і ш а н н е військової та громадянської власти, яке мусіли нівечити маґдебурське право; се останне просто прямувало до відділення громадянського уряду від військового.

Про функції міських урядників привілей розводять ся мало, певно тому, що вони були, вперве, докладно визначені

¹⁾ По отшествіи нынѣшняго или впрѣдъ будущаго войта — говорить ся в привілею Владислава IV-го 1633 р. — имъ самимъ вольно будетъ на слѣдника избирати человѣка на тотъ урядъ вѣдомаго и въ правѣхъ искуснаго, а мы тѣмъ образомъ отъ нихъ обраннаго потвердити и правомъ нашимъ надати должны будемъ“ (А. Ю. З. Р., III 526).

²⁾ В тексті говорить ся: „katolyckiego rzymskiego y ruskiego naboženstwa“, й ми розумієм під сим православною віру; одначе автори привілею могли мати на думці й уніятів.

в інших жерелах — Саксонським Зеркалі, Порядку і т. ін. та, вдруге, тому, що правительство не вважало потрібним вмішуватись у внутрішній устрій міст. Границі влади міського уряду визначають ся найдокладніше в привілею Переяслава з 1620 р. Війт з лавниками й бурмістр з райцями могли судити не тільки своїх міщан, але й приїзdnих купців в їх спорах і колізіях з місцевими обивателями, а надто ще навіть в тяжких карних злочинах (побитю, насильстві, забійстві і т. ін.). Магістрат мав „правні“ книги, „скриньку“ для береження грошей і печатку з міським гербом¹⁾. Суди повинні були відбуватись на основі магдебурського права, як в інших містах. Офіційною мовою судових писем в Чернигові й Ніжині повинен бути польський діалект, в Стародубі (привілеєм з 1625 року) в протоці перших 20 літ польський, а потім латинський.

Що до апеляції замічаємо теж деяку різнородність. В Переяславі, за згодою сторін, можна було апелювати передовсім до старости, опісляж до короля. В Ніжині, грамотою з 1625 року була визначена ще одна посередня інстанція — суд королевича Владислава, що був, як звісно, адміністратором сіверських замків, відібраних тоді від Москви. В інших містах, подібно як у Києві, можна було апелювати на постанови війтівського, лавничого або бурмістрового суду просто до короля, але тільки в позовах, що перевищали 50 золотих.

На жаль, привілеї не визначають нам докладно сфери й характеру міського суду, ясне поняття про се могли б дати самі судові постанови; не маємо їх одначе під руками²⁾. А ргіогі можна думати, що мало в дечім ріжнились від них магістратських постанов, які належать до правобічної України та видані в „Архиві Юго-Западной Россіи“ проф. В. Б. Антоновичем.

¹⁾ На Чернягівським гербі представлений був св. Владислав з червоною хоругвою, на Стародубським — дуб з орлиним гніздом; на Переяславським — башта на овері з хрестом; на Ніжинським — св. Юрій на кони в повній зброї

²⁾ Декілька таких постанов зберіглося (приміром в „Обозрѣніи Румянцевской описи Малороссіи), але їх так мало, що годі робити які небудь виводи. Чекаємо нетерпівливо появи постанов Бориспольського ратуша, приготовлюваних до видання одним з дослідників української старини.

Звертаємо ся тепер до характеристики економічного боку міського устрою, який нарівні з юридичним теж був предметом особливої уваги королівських привілеїв.

Ми вже бачили, що поки ще починали фунтувати нові міські заведення, міста діставали більше чи менше значну ґрунтову територію; відданне ґрунтів, поведенне міської границі являлись неначе введенням у маґдебурське право. Ся ґрунтова власність була для міст жерелом безпеки, а навіть доходів. Розміри її були в порівнянню доволі великі. Границі її були визначувані королівськими ревізорами, які певна річ в сім визначенню кермувались головню старими межами й заявами старухів. В Чернигові, приміром „ограничене“ міських ґрунтів було переведене смоленським підсудком Ціхановичем. Одна їх частина мусіла бути призначена на пашню та сінокоси міщан, друга на вигін, а третя вкінці для ратуша й міського уряду. За перші дві категорії був визначений певний податок на користь короля (зрештою аж по часі пільги). Останняж була вільна від нього¹⁾. Окрім того міські громадяни користувались правом „в'їзду“ в Слабинський бір, де могли рубати дрова на будову домівок, та правом свободної ловлі риб на ріці Десні на дві милі горі й долів від міста. На ратушний фільварок було призначених 30 волок (себто менше більше 570 десятин), на міський уряд — 36 волок (20 на війтівство, 12 на бурмістрів, 4 на писарів). В Стародубі міська ґрунтова власність була особливо ще значнійша. Привілейом з 1620 р. на ратушний фільварок були призначені два села з 40 волок, а привілейом з 1625 р. — 100 волок; на війтівство в 1620 р. — 20 волок з людьми і млином, а в 1625 р. — 40, на бурмістрів — 15, на писарів — 6. В Ніжині на війтівство призначувалось 20 волок, на бурмістрів — 12, на писарів — 4, на ратушний фільварок — 30 з Овдівським млином на ріці Острі.

Таке було ґрунтове майно міст, але ґрунтів було в тих часах так багато, що вони самі по собі не мали більшої вартости й не приносили значної ренти. А тимчасом місто мусіло

¹⁾ Чернигові була земля відмежена по урочищам довкола цілого міста; одначе в склад її могли ще ввійти володіння духовенства та приватних осіб й тому були вони завчасу відділені з окружної межі.

видавати значні розходи: платити міським урядникам¹⁾ та службі, купувати канцелярнійні знадоби і т. инь. І як раз для поладження сих розходів були постановлені ще ріжнородні міські податки. Таким податком було, торгове мито від всяких привожених товарів — від коней, худоби, возів, човнів, збіжа, риби, оселедців, вагове від ваги, помірне від міри, мостове; доходи від гостинних дворів (в Чернигові, приміром вибудували на міський рахунок аж два — один для московських купців, другий — для купців вьшних міст.) від міської лазні, різницьких лавок, гончарні, млинів, восківниць, броварів, солодівень, перевозу; вківці до міської каси йшов податок (тільки грошевий) від купців і ремісників, відповідно до їх доходів.

Всі ті доходи повинні були йти не на приватні, лишень на публичні потреби. Що року повинен був складати ся обрахунок з розходу грошевих сум перед війтом і цілим поспільством. За них передовсім треба було виставити на пригіднім місци ратуш з годинником та утримувати при нїм трубача, а надто гостинний двір, лазню, крамниці й варштати.

Ярмарки й торги, постановлені в містах маґдебурґского права, повинні були з одного боку підмагати економічний розріст міст та збогачувати міську „скриньку“, — а з другого боку — найбільшати матеріяльний добробут кожного міщанина з окрема. В Чернигові були визначені аж 3 ярмарки (1-ший в день Божого тіла, — 2-гий на сьв. Симеона, 3-тий — на Трех королїв), кождий по 2 тижні. Зрештою, для охорони місцевого купецтва постановлено, аби приїздні торговці продавали свої товари тільки гуртом, не подрібно. В Стародубі заведено один ярмарок на сьв. Юрія Римського, а доходи з нього йшли в міський скарб. В Переяславі були давніми часами 3 ярмарки, які тепер сполучено з руськими православними сьвятами.

Міщани, як стан, дістали важні привілеї що до промислів і торгвлі. Кождий міщанин мав право свобідно палити горівку варити пиво й мід, робити солод і торгувати навіть привоженими винами (малвазією), але тільки правдивою мірою (гарвцем

¹⁾ В Переяславі, приміром, війт побирав $\frac{1}{2}$ доходів.

або львівською квартою). Сей привілей був в очах міської людности найважнійший та найосновнійший; трималась вона його дуже кріпко і стратила його аж в початках XIX столітя. Не дістав ся він їй одначе даремно: за його платили певні грошеві побори, яких розміри не були всюди й завсїгди однакові. В Чернигові й Ніжині що року кождий міщанин платив по 2½ золотих ка пщизни від кожного напитку; в Стародубі грамотою з 1620 року — по 2 талари, а грамотою з 1625 року — по литовській копі й надто ще від дому й огороду по 15 грошей, а від кожного морга ґрунту по 3 литовські гроші; окрім того всі міщани обовязані були молоти своє збіже за означену оплату в скарбових млинах та приставляти для направи сих останніх робітників (свою челядь) та потрібного до сього матеріялу (дерево, хворост, камінь, солому). Зрештою, замітити треба, що переяславські громадяни не користувались правом свобідного палення горівки й не трудно догадатись чому. Палення горівки й шинки були тут предметом аренди й були відпродані в руки Жидів. Міщани могли тримати в себе мід, пиво та иньші напитки з виїмком горівки. Тільки місто, як юридична одиниця, мало право заложити окрім солодівні й бровару теж і горальню; саме таке право належалоє й місцевому старості. За те одначе переяславські купці користувались таким привілейом, якого мабуть не мали й чернигівські й стародубські міщани. В характері українних вони були вільні від усяких мит з виїмком заграничних. Вони могли свобідно їздити й сушею й водою з Переяслава в Литву, в Польщу — тай назад і купувати та продавати товари без оплати мита.

Магдебурське право, вкінці, освободжувало по ступням вище названі міста від тої залежности й від тих повинностей, які вони повинні були віддавати в користь старостинського замкового уряду. Власть сього останнього над містом, яке набуло магдебурське право, замітно, хоча й не всюди в однаковій мірі, вкорочувалась, повинности ж меньшали.

Чернигівські й ніжинські міщани показували „послух“ замковому урядови (направляти рови й валу), але були за те освободжені від усіх найтяжших натуральних повинностей: підводової, мостової й строжевої; тільки по протоці реціця пільги була вони обовязані давати підводи королівським послам

і гонцям. Мешканці міста Переяслава в році 1620 не були ще вільні від усіх натуральних повинностей. З привілею виданого 1620 року видно, що вони возили салітру з місць її виробу (мгил в Переяславщині), де її вироблювали „дѣловые люди“ й „волостні піддані“ під доглядом дозорців — аж у Київ. Освободжені були вони за те від сеї важкої повинности аж в 1633 році, і то завдяки „свовольним“ козакам. Аби ліпше охоронити місто від цих останніх (вони в тих часах сильнійше розмножились) освободжено міщан від „провоження салитри до Києва“.

Військову повинність відбували мешканці всіх міст, але розміри її всеж таки виявляли тенденцію до зменшування. Українні міста, природно більше потребували захисту й тому громадяни їх приймали живішу участь в їх обороні. Так було в Переяславі. Переяславські міщани виступали зі своїм війтом до оборони міста против ворога під проводом місцевого старости й чотири рази на рік являлись на перегляд. Довідавши ся від своєї сторожі про появу ворога, вони по стародавньому звичаю, як в більших походах, так і не великих наїздах, виступали на конях зі своєю міською хоругвою на якій була вимальована башта з червоним хрестом на білім полі. Від зносин зі свовільними козаками вони обовязані були на всякий спосіб відхилятись і не тримати їх у своїх домах, не відправляти в характері лазунів і т. внь. Частину міських доходів міщани вживали на закуп поруху, олова, знаряддя на будову й напращу башт і т. внь. Одначе привілей з 1633 року приніс теж їм облегченне і вони були увільнені від обовязку являтись в обозі й стали брати участь тільки в загальнім поході. В Стародубі громадяни теж купували собі порох та ріжну зброю та заходились разом з урядом замковим біля утримання в порядку валів та окопів; сторожевої служби вони не відбували (з вїтмом близької коло самого міста), але за те являлись що року на перегляд перед міським і замковим начальством.

Таке було маґдебурське право міст лівобічної України, о скільки воно відбились в привілеях. Основним і характеристичним рисом сього німецького міського права на українським ґрунті являеть ся бажанне відокремити міщан в окрему замкнену в собі ґрупу, яка би представляла по спро-

мозї самостійну одиницю у соціалнім й економічнім значінню. Се годилось зовсім з устроєм Річи Посполитої, до якого по Люблинській унії мусїла приноровлюватись Русь. По польським поглядам, кожний стан позинен був займатись властивим своїм ділом: шляхта повинна володіти мечем і хлопами, духовенство — молитись, міщани — займатись промислами, торговлею й ремеслами, хлопи — слухати своїх панів і оброблювати їх ниви. Одначе українському народови трудно було вложитись в отсі рамки: се не гармонїзувало з його мнучиною. Та що й саме жите нарушувало се, що постановив закон. На жаль не маємо достаточної скількості даних, аби нарисувати докладну картину сих змін, які потерпіли правні норми під впливом житєвих умов. Зрештою, мабуть не буде се похвбкою, коли скажемо, що права міщан не були в повнї запоручені королївськими привїлеями. Сї обмеження міської самоуправи, які були на правобережній Україні та які дали спромогу проф. Владімірському-Буданову й Антоновичеви висказати негати́вний осуд про значінне маґдебурського права для українських міст, мусїли істнувати теж і тут, тому, що характер управи й становий склад людности одних і других міст був дуже подібний. І тут окрім маґістрацького, була ще замкова або старостинська управа, від якої в військових ділах залежали міщани. Хвилеве сполученнє війтівської й старостинської власти в одній особі (старости) в Стародубі мусїло відбитись дуже неприхильно на самостійности міської самоуправи. І тут істнував шкідливий вплив релїґійної нетерпимости й навіть мабуть у більшим ступні, ніж у яким небудь Львові, коли приміром стародубські православні міщани були обовязані вибирати собі війтом тільки католика або уніята. Зрозуміла річ, що при таких умовах, правдивої репрезентації не було. Надто в містах окрім міщан жили ще шляхтичі, бояри й козаки. Шляхта була свободна від всяких міських повинностей; козаки ж, користаючи зі свого неозначеного положення, відхилювались від них. В Стародубі перебувала козацька „короґва“, що користувалась значними привїлеями¹⁾.

¹⁾ Див. про се в моїй рецензії на книжку А. М. Лазаревського: *Описание старой Малороссии* (32 й Отчетъ о присужденіи Уваровскихъ премій, й особно

В Переяславським старостві козаки „засіли“ на міських хуторах, себто заволоділи ними насильно¹⁾ Ріжниця між ними й міщанами в занятях була невелика: одні й другі були рівночасно вояками й хліборобами та промисловцями²⁾. Їх, певна річ, не легко було приневолити (коли се взагалі було можливе) приносити загальні міські повинности, бо се була своєвільна військова дружина, яка не хотіла піддаватись в Переяславі навіть замковому урядови. Що до шляхти, то їй ще трудніше було приневолити до признання над собою міщанського присуду в разі, колиб вона захотіла взятись до промислу й торговлі. Вкінці, в Переяславі був ще один вже чужий елемент, що бажав зробити промисл та торговлю своїм лишень занятєм: маю на думці Жидів.

Роля Жидів в містах Правобічної України дуже гарно вяснена проф. В. Б. Антоновичем. До сього можемо додати, що як раз того самого характеру появу замічаєть ся й на Лівобічній, а саме в Переяславі. Польське правительство й особливо польське шляхотство вважало Жидів зовсім кінечним для себе суспільним елементом. Се були посередники між стоячими на верху соціальної піраміди панамі й підпирочим їй поспільством. Не вдоволяючись хлопами, королі і пани передали в руки Жидів теж і міщан про яких добробут та його піднесення висказували печальність в своїх привілеях: лівою рукою вони руйнували се, що будували правою. Переяславські міщани були освободжені від усіх повинностей з винятком військової служби й аренд. Сі аренди були віддані на відкуп Жидам і складались з мита, млинів, капщизни й корчмарства. Сума аренди була не велика — рівналась вона тільки 1.500 зл. але фактично арендатори збирали без порівняння більше й цілу решту лишали на свою користь. Міщани жалувались „на утїсненіє жидовское разными обычаи“; по їх словам, жида дістали тривку осілість в місті, набули там домв й крамниці,

¹⁾ Се видно з люстрацій 1615—1616 р., виданих д. Яблоновським (Lustracye królewsczyzn ziem Ruskich. W. 1877 р. 106).

²⁾ Ibidem: „Wsi żadnych do starostwa tego niemasz, prócz futorów, których więcej zasieli kozacy, gdyż ich jest w liczbie więcej, aniżeli poddanych poslušnych, jednak mają też i mieszczenie w nich części swe, ale z nich nie powinni nie prócz służby wojennej“; козаки ж як відомо, займались і промислами.

забрали в свої руки мало що не всю торгівлю, захоплювали в міщан ґрунти, загороди, пасовиска, сіножати, пасіки, цруди, брали волів, коний продавали неправильно мірою горівку і т. инь. З огляду на се король рішив вислати на ревізію в Переяслав своїх комісарів¹⁾. Збудувавши собі дома на міській землі, Жиди всеж таки не приносили міських повинностей. Ясна річ, що се ставляло їх в дуже вигідне положене й давало повну перевагу в торгово-промисловій конкуренції з міщанами. Одним словом, бачимо тут появу, яка пронизує червоною ниткою всю історію українських міст: міщани відбувають всякі можливі повинности за право промислів, торгівлі й ремесла, а з ними конкурують иньші суспільні ґрупи, що не входять в склад міщанського суспільства, не приносять повинностей й живуть під протекцією сильних людей. Переяславське міщанство пробувало йти дорогою мирного сполучення з жидівством — приймало їх у свою громаду, як про се свідчить мембран з 1623 року, доконаний жидівською старшиною в імени всіх одновірців з міщанами. Жиди обов'язувались нарівні з міщанами приносити всі міські повинности²⁾. Се, певна річ, порішило юридичний бік питання та ледви чи могло принести властиву поміч в торгово-промисловій конкуренції. Тут Жиди були сильніші від християн, завдяки свому кагальному устроєви й окремішностям своєї народньої психології, виробленим сим робом під впливом історичних умовин окружаючого житя. Що переяславські жиди далі вели свою експльоатацію, про се

¹⁾ „Чтобъ они какъ селитьбъ ихъ въ томъ городѣ, такожъ и въ правѣ, въ строеніи домовомъ въ мѣстѣ и на земляхъ, есть ли ихъ мѣскихъ или такожъ нашихъ королевскихъ, до староства тамошняго належащихъ, домами и загородными дворянами завятыхъ и что съ нихъ въ торгахъ лавошныхъ податей съ земель, домовъ, съ загородныхъ дворовъ къ пожитку городовому и къ оборонѣ мѣста въ исправлене извѣльной сторожи, острогу, подѣлки мѣста, за платины и пересыпи подѣлкою съ всѣхъ домовъ и иныхъ пристойныхъ и належащихъ должностяхъ къ городу и мѣсту и разницу всю разузнали и изровняли или къ намъ на разсмотрѣніе отослали“ (А. Ю. З. Р., III. 522).

²⁾ Żydowie pereaslawscy będąc przyjęci od mieszczan pereaslawskich do prawa maideburskiego (jako o tém szerzej przywilej I. K. M-ci) obowiązują się i zapisują miastu Pereaslawiu we wszystkich powinnościach i podatkach zároveň z mieszczanami zawsze pociągac, co jest wyrażono w tym membrane (Lustr. królew., p. 217).

доказує факт страшної ненависти против них, яка розгоріла різнею Жидів в часах повстання Богдана Хмельницького.

Відселя видко, що й на Лівобічній Україні маґдебурське право не запоручувало міщанам повної самоуправи й особливо економічного добробуту. Всеж таки не годить ся на мою гадку впадати тут у скрайности. Приватні надужитя були тоді звичайною появою і знаємо, що й у Переяславі старости й пани захоплювали в свої руки чимало міських ґрунтів, як се видко з поклону переяславських мешканців, поданого в 1654 році Алексію Михайловичови. Одначе тут треба розв'язати питання, чи були сї надужитя на стільки часті й поважні, що могли нарушити добродійні результати відомого права. Нема сумніву, що сї хартії, які дістали українські міста, признавали значні пільги міщанам: признали їм формально ґрунтову власність, дали свободу промислів і торгвлі, освободили від ріжнородних повинностей на користь держави й від ріжних юрисдикцій, сполучених з грошовими поборами. Все те ставляло міщан привілейованих міст в ліпше положінне в порівнаню з людністю міст, що не користувались маґдебурським правом. Добродійний вплив нового ладу річий повинен був являть ся особливо замітним в перших часах по його заведеню, поки окружаючі не пригожі умовини не вєпіли ще нанести йому з ріжних боків болючих ударів.

Так було приміром в Ніжині й Переяславі. Оба сї пункти дістали маґдебурське право в хвилі, коли піднялись вони з руїн, оба вони були перед прийнятем привілеїв городищами й саме наданне їм маґдебурського права вийшло із бажання, аби їх підняти з поцелу й запустіння та вдихнути в них нове житє. І пізнійша їх доля в значній мірі оправдала сї надії. Оба вони в половині XVII віка являють ся доволі залюдненими пунктами, а Ніжин здобув навіть важне торгове значінне. Чернігів і Стародуб хоч і представляли старинні міські центри (ще з княжого періоду) — причислювались теж до нових міст тому, що були недавно відібрані від Москви й правительство Річи Посполитої старалось всіми способами повернути людність їх на свою користь. Маґдебурське право жило в них до повстання Хмельницького, значить ся недовго, всього яких 20—30 літ і тому не могло ще стратити свого охоронного добродійного значіння. Вкінці не треба забувати, що всі ті міста, про

які тут мова лежали на крайні були виставлені на більшу небезпеку, ніж центральні й тому відчували менший гніт з боку влади, ніж сі останні. Правда й міщани лівобічних українських міст не користувались політичними правами — сі останні були привілеями тільки самого шляхетства „(світського й духовного стану)“; але за те соціальне положення їх було більше забезпечене ніж положення козаків і посполитих. Думаємо навіть, що правне положення цілої маси міського козацтва в 1-шій половині XVII віка (в часах невдатних повстань наступників Сагайдачного) було більше важке й безправне ніж міщан¹⁾.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ.

Організація міської самоуправи від половини XVIII віка.

Жерела, якими я користувався в першій розділі своєї розвідки, не визначались особливою різноманітністю; се були майже тільки офіційні акти — привілеї польських королів українським містам на маґдебурське право. Для пізнішого періоду історії українських привілейованих міст (від половини XVII до кінця XVIII в.) маємо без порівняння більшу кількість даних. Можемо зупинитись тепер подрібніше на таких появах в їх життю, яких борше мусіли тільки злегка доторкуватись. Питання про організацію міської самоуправи в польський період начеркнули ми злегка задля сеї простої причини, що могли користуватись тільки материялом привілеїв. Організація міської самоуправи в пізнішій руській періоді буде схарактеризована вже без порівняння докладніше тому, що

¹⁾ В привілею міста Ніжина наданім Якимомом III. 1627 року читаємо: „Городище наше Нѣжинъ, въ княжествѣ Черниговскомъ лежачее, теперь новоселое щастливое въ рукъ непріятельскихъ есть рекуперованное и до панства нашего приверненное ми унаструючи, же тоє городище пограничное новоселое Нѣжинъ будучи на мѣстѣ оборонномъ въ сизахъ не только самыя импечи непріятельскіе здержати, але и границамъ панства нашего короннымъ заслоною бути можетъ, зичимъ того зо всѣхъ мѣръ, абы ся яко найльише крѣпидо и умножалось и до оздобы приходило, а за тѣмъ потужвѣише противъ непріятелей нашимъ небезпечостямъ оставало, ожебысь ми до его людей приохотили, право маґдебурское утверждаемъ“.

для сеї характеристики маємо окрім привілеїв щеї інші жерела, а саме: збірники маґдебурського права, які були в уживанню українських судів, рукописні переклади й перерібки їх, „Права; по которимъ судить ся малоросійській народъ“, — плід кодифікаційної діяльності українських юристів половини XVIII віка, постанови маґстратських судів і вкінці, ріжного рода архівні діла, які говорять про се, яка була організація міської самоуправи в дійсности. Материял, втягнений нами у розвідку визначаєть ся, як бачимо, багатством і ріжnorodністю; потребує він одначе попередньої аналізи і критичного огляду; конечно зіставити се, що повинно було бути по закону, й се, що було в справжнім житю.

Аналізуючи свої жерела з історіографічними цілями, будемо попри се розв'язувати важне питання про се, що було основою на Лівобічній Україні при устрою маґстратської самоуправи по 1654 році. Такою основою були з одного боку привілеї на маґдебурське право, а з другого — збірники німецького міського права, їх переклади та перерібки. До характеристики одних і других як раз тепер переходимо.

Привілеї маґдебурського права містять в собі цінний материял для розв'язання численних питань, що доторкують ся долі маґдебурського права на Лівобічній Україні¹⁾. На їх основі можна прослідити зверхню історію маґдебурського права, довідатись, які міста та в яким часі стали ним користуватись, і в них теж найдемо багаті дані до історії міської господарки.

Далеко менше в них материялу для характеристики міської самоуправи — її організації. Московське правительство не хотіло й не могло (особливо в перших часах) вносити в привілеї детальні дані про сю організацію. Воно вриняло її, як готовий факт, як спадщину давнішого часу й давнішого режіму. Коли воно полишало Україні взагалі й козацтву в особливости політичну автономію, чомуж би й не узаконити йому такої організації, яка давала тільки станові права й надто ще

¹⁾ Треба замітити, що завдяки щасливому випадкови найшлась в моїх руках повни колекція привілеїв всіх українських привілейованих міст з винятком Переяслава: се офіціальні їх збірники, що зберіглись в копіях у Харківським історичнім архіві.

визначалась спорадичним характером, тим більше, що у себе дома воно ніколи полишало деяку автономію своїм міським громадам (приміром за Грозного). Самі українські міста же змагались тільки зберігти status quo; вони не робили ніякої проби розширення своїх прав по удатнім висліді повстання Богдана Хмельницького; принаймні не маємо про се ніяких свідощів — ані безпосередніх, ані посередніх; сьому перечить сам погляд на історичну ймовірність. Українське міщанство й давнійше ще не висказувало бажань розширити свою автономію. В повстанню Богдана Хмельницького найголовнішу роль мали козаки: до них належала ініціатива в сїм дїлі; вониж і скористали з його результатів. Правда, що в нїм брали участь і вніші суспільні групи; селяни, можна навіть сказати, перенесли на своїх плечах цілий його тягар. Одначе Хмельницький уважав себе всеж таки головно представником козацтва та, як се виявляє історія, в тяжких моментах видавав посїльство на жертву його ворогам Полякам. Недивниця й тому, що всі змагались тоді стати козаками, навіть „поважні“ міщане. Для станових претенсій міщанства була тепер не дуже пригідна хвиля. Та щеї опісля центральне московське правительство зносилося головно з гетьманом і козацьким урядом, який розумієть ся не міг допустити такого розширення міщанських привілеїв, якеб нарушувало його інтереси. При тїм у перших часах станові границї були повстаннем Богдана Хмельницького майже знівечені, все змішалось в загальнім заколотї, й виступати в таких умовах з ультрастановими домаганнями було годї. Значить ся для здобуття політичних прав міщанам полишив ся в дійстности тільки один вихід — злиги ся з козаками. Се одначе не стало ся. Історія взаїмних відносин міщанства й козацтва пішла зовсім иншою дорогою, обі станові групи що далї то все більш розходились у протязї сторони. Цїла ідея суспільних інтересів міщанства в XVII й XVIII віках обмежуєть ся до одного завдання — прямовання зберігти старе statu quo; про ніяке розширення своєї автономії воно й не мріло. Ось чому і зміст привілеїв визначаєть ся таким консерватизмом, ось чому так бачимо бажання полишити ся при старім „податку“, добитись потвердження сього, що існувало за Алексія Михайловича та ще скорше, за польських королїв. Привілеї Алексія Михайловича узаконювали з деякими змінами

сю організацію, яка існувала ще за Поляків, й тому мало розводимося про неї. Привілеї пізніших московських царів і російських імператорів потверджували здебільшого привілеї Алексія Михайловича та привертали, чи радше сказавши, старались привернути нарушені інтереси привілейованого українського міщанства. Навіть ці привілеї, якими перший раз заходило маґдебурське право вже в 2-гій половині XVIII віка (приміром у Новгороді-Сіверськiм) не дають деталів нової міської організації й обмежують ся вказівкою на приміри інших старших міст: і петербурське правительство, за приміром московського, не входило в мало інтересні для нього деталі місцевого життя та його устрою. Не багато пізніше за панування імператора Николая Павловича, звістному Сперанському прийшлося навіть перевести історичний дослід маґдебурського права на Україні, що показало ся державним мужам Росії справжнім колюмбовим відкритєм. Таким чином, дані, що містять ся в привілеях, доводять нас до погляду про сильну, хоча й чисто традиційну тривкість, а навіть можна сказати кріпкість міського устрою.

Питання тепер, що окрім привілеїв означувало сей устрій, його організацію? Се були збірники маґдебурського права, і ми мусимо займатись їх оглядом. На щастє се питання майже вже розв'язане покійником професором А. Т. Кистяковським (в передмові до виданих ним „Прав“¹⁾), й оставть ся нам тільки скористати з результатів його дослідів, провiрити їх²⁾ та додати від себе деякі дрібниці.

А. Т. Кистяковський сильно доказав думку, що провідними книгами в маґістратських судах Лівобічної України по

¹⁾ Права, по котрымъ судится малороссійскій народъ, изданныя подъ редакціею... и съ приложеніемъ изслѣдованія о семъ сводѣ и о законахъ, дѣйствовавшихъ въ Малороссіи. К. 1879, 844, 74, 28.

²⁾ Аби познайти матеріяли, що були в руках А. Т. Кистяковського я вибрав ся в Київ та завдяки рідкій ввічливості його вдови, високоповажаної Александри Ивановни Кистяковської, міг я найти в обширній бібліотечі покійника всі ті рукописні збірники, на які він покликав ся в праці. Годі не подякувати Александрі Ивановні Кистяковській за те, що вона не тільки зберігла, але й упорядковала величезну бібліотеку свого мужа, в якій окрім рідких друкованих видань, є ще цінний відділ рукописий (див про них мою замітку в „Київській Старині“ 1891, № 3).

1654 році були твори Павла Щербича — „Saxon seu prava polski majdebursky nazywajace Speculum Saxonum“ і Бартоша Гроїцького „Porządek sądów u spraw miejskich prava majdeburskiego“; надто ще, сими книгами користувались і в інших народніх судах (приміром, полкових). Доказом сього є покликуння на згадані твори, розсіяні в постановках різних судів. А. Т. Кистяковський думає, що Saxon і Porządek появились на Україні ще в литовсько-польськiм періоді та продовжали тільки свій вплив по прилученню її до Росії.

Се рівнож дуже ймовірно, хоч на користь сеї думки поважаний дослідник не наводить ніяких даних, а не наводить тому, що постанов магістратських судів до другої половини XVII віка в нас, можна се сміло сказати, нема. Одинока фактична вказівка на сю річ виходить від бувшого председателя комісії для укладання прав, якими судить ся український нарід, від генерал-судії Бороздни, який висказав її в 1735 році. По його словам, за польської держави Київ, Чернігів і Стародуб судились Литовським статутом; до нього прилучились опісля тільки (незвісно коли) ще 2 книги німецького міського права (розуміють ся Саксон і Порядок); щож до чотирох книг маґдебурського права в латинській мові, то вони не були в уживанню, хоч члени „правної“ комісії зробили з неї деякі витяги¹⁾. Одначе се свідощтво, як бачимо, визначаєть ся неясністю та видобути з неї який небудь висновок про питання, що нас тут займає, дуже трудно. А тимчасом численні релятивні й апіорні погляди доводять нас до думки, що Saxon і Porządek були провідними книгами маґдебурського права в литовсько-польський період. Перше виданне Saxon-а Щербича появилсь 1581 р. а Порядка Гроїцького — 1566 р; значить ся вони могли розширитись по містах Лівобічної України, які дістали маґдебурське право, як ми се бачили, в порівнаню досить пізно. Суд, як се видко з привілеїв, повинен був відбуватись тільки в польській мові, яка була тоді державною мовою й тїшилась широким розповсюдженням в суспільности. Сі книги були провідні в судах Польщи, Литви й Правобічної України. Організація магістратської самоуправи на Лівобережю

¹⁾ Черн. Губ. Ввд. 1852, № 13.

відповідає тому, що говорять ся по сій причині в Саксонії й Порядку. Книги сї часто на ново були видавані й тому не трудно було їх дістати. Нарешті тільки давним уживанням їх можна пояснити собі сей факт, що ними кермувались магістратські суди ще по Переяславській умові без огляду на їх непригожість для нових умовин життя й багато иньших чисто зверхніх трудностей (трудности діставання їх з Польщі і т. инь.). Говорячи про се, не думаємо зрештою заперечувати, що деяким юристам практикам того часу була звісна перерібка німецького Sachsen Spiegel-я (Яскера). Латинський язик мусїв був стати офіціальним язиком Стародубського магістрату, як се ми бачили в привілею ще з 1625 року. Думаю, що й члени правної комісії не повернулись спроста до латинських перерібок Саксонського Зеркала: тут впливала історична традиція.

Будь що будь, Saxon і Porządek по традиції все і все заспокоювали практичні потреби магістратських судів ще й по 1654 році. Колиж цар Алексій Михайлович та його наступники признали українським містам магдебурське право, мусїли зберігтись і сї „законні“ книги. Нових не було й про зложення їх ніхто навіть не думав: анї самі міщани, анї гетманський уряд, анї розумієть ся центральне московське правительство. Єдина річ, яку можна було тоді зробити — се переклали їх на рідну мову; такий переклад теж був мабуть зроблений ще в 2-гій половині XVII віка. Про се ми принаймні можемо думати завдяки одному фактові, зовсім випадково поданому І. В. Телпченком на основі документів Харківського історичного архіва. В руках комісії, по його словам, були між иньшим: 1) „Книга рукописна руска, переклад давній титулів із Порядка Польского. Переклад був зладжений Пекалицьким й по замітці самих впорядчиків збірки, дуже недоладно; 2) книга велика рукописна, переклад давній студентського Саксона польского всего — цілком не придатний“. Колиж сї переклади вже в 20-тих — 30-тих роках XVIII роках признавали дуже давними — то й не могли вони бути зложені пізнійше як в 2-гій половині XVII віка, сама їх непригожість пояснюєть ся їх стариною: мова постаріла й стала не зовсім зрозуміла для юристів XVIII віка, що вже в значній мірі поросійщились. В XVIII віці, коли польська мова все більше і більше забувалась серед українського суспільства, мусїла

мусіла проявлятися велика потреба таких перекладів. І справді, покійникови А. Т. Кистяковському вдалось зібрати й описати значну кількість таких перекладів а надто скорочень і перерібок¹⁾.

Таким перекладом приміром є коротка збірка статута, де право подане в алфаветичнім порядку юридичних термінів (апелляція, безчестє, лайка, бігці, вдови і т. инь.). Тут поміщені теж відьєликуваннє до Саксона, Порядку й указів російського правительства²⁾. Таким чином, Литовський Статут, Саксон, Порядок і постанови центральної й місцевої української влади творили материяльний зміст тодішнього українського права. Юристи прав таки (судії й адвокати) й дікастерні місця мусіли складати для себе збірники, до яких входилиб вище вичислені материяли. Сйм робом повставало, коли не кодекс законів (його ще не було) то принаймні їх збірка (розумієть ся дуже неповна, але для практичних цілий достаточна).

В децим, зрештою, проявлялась иноді й самостійна робота впорядчика. Таким характером на примір визначаєть ся „Книга указная Василя Петрова сына Кондратьева, коштомъ и трудами его въ 1760 году здѣланная для себя“³⁾. На її початку поміщений „процессъ краткій приказный“, а потім ідуть різні постанови генеральної військової канцелярії, генерального військового суду, імператорські й гетьманські укази і т. инь. „Приказный процессъ“ представляє неначе підручник для відбування справ в тодішніх канцеляриях, як се видко з його заголовку⁴⁾, передмови⁵⁾ та

¹⁾ Див. „Права...“ стр. 87—90.

²⁾ Бібліотека А. Т. Кистяковського, відд. XIII. № 67 і див. про се в А. Т. Кистяковського стр. 88—89.

³⁾ Я користував ся екземплярем, що зберігаєть ся в бібліотеці Київського університету (№ 306); див. про се в А. Т. Кистяковського ст. 87—88.

⁴⁾ Вона наведена ціла в А. Т. Кистяковського ст. 87.

⁵⁾ В передмові мова ось про що: Привілей Петра Великого для гетьмана Скоропадського приписував завести особну висню генеральну канцелярию. Полкові канцелярії, магістрати й сотські управи повинні були наслідувати заведені в ній порядки; в тій цілі очевидно й були постановлені при гетьманській резиденції, себ то в Глухівській генерал-канцелярії правила процесса й потім розіслані всюди й між нвнших до Переяславської полкової канцелярії, де до них додали різні ще укази. Так появилась книга Кондратьева.

змісту. Тут стрічаємо теж відкликування до Статуту, Саксона й Порядку, але стрічаємо окрім сього цитат з Уложенія. В бібліотеці Кистяковського є ще один збірник¹⁾, де поміщений екстракт із Статута, а потім з артикулів виписаних (на 2-х сторонах) з Порядку — про свідків, задавнення, про вбивство. Ще замітніше місце займає німецьке міське право в Збірнику звісного вже нам Василя Кондратьєва, під таким заголовком „Книга Статутъ и прочія права малоросійскія и другія служащія къ тому переписки трудовъ и собранія Василя Петрова сына Кондратьєва“. В сій книзі бачимо такі частини: насамперед короткий виклад маґдебурського права на основі „Порядка“; потім переклад значної частини „Порядка“ (цілої 1-шої частини й 2-гої до 69 сторони); опісляж показчик змісту всіх частин книги „Порядка“, займаючий 26 сторін („кратко виписано съ правъ малоросійскихъ — книги Порядка, зъ артикуловъ права маґдебурскаго и права цесарскаго съ означеніємъ, какое въ тѣхъ правахъ за вини положено наказаніе и казнь и на какихъ именно значить страницахъ“). Для нас найцікавіша скорочена перерібка „Порядка“; про неї А. Т. Кистяковський говорить ось так: „Матерьял розложенный тут по предметам, але не в альфаветичнім порядку. Кождий юридичний інститут вилоžený у формі більшого чи меншого числа тез. Попри кожду тезу наведений цитат, відкіля вона взята, чи з Порядка в докладнім значінню, чи з артикулів маґдебурського права, або з права цїсарського. Обємом се скороченне маґдебурського права в руській мові обширнійше, ніж иньші сьогож таки рода; з огляду на се, що його переписі трапляють ся часто, віддільно й у рукописах разом з Литовським Статутом, можемо думати, що перерібка була підручною книгою як в українських судах, так у практиків“²⁾.

Додамо тут, що компіляція незвісного автора написана в мові тодішніх українських актів, але доволі зближена до російського актового язика. Цїлий матерьял взятий з „Порядка“; самостійність компілятора проявлялась тільки в сїм, що він розложив його по своїй вподобі, а властиво кермуючись по-

¹⁾ Відділ XIII. № 80.

²⁾ „Права“, ст. 89—90, пор в бібліотеці А. Т. Кистяковського відділ XIII. № 41.

глядами практичного характеру. Зрештою й тут він не дуже то далеко відступив від свого жерела тому, що й там право виложено у формі пояснюючого словаря юридичних термінів у систематичнім порядку; наш автор зібрав тільки в одно материял веїх трех складових частин книги „Порядка“ і знов таки виложив його у формі словаря, не тримаючись одначе ані систематичного, ані алфаветичного порядку¹⁾. Ось які його артикули: судиї, суд, присутні на суді, писар, позовник, позов, відповідець, судові мови, обронець, свідок, довжник, порука, присяга, запис, мир, застав, продаж, задавнення, спадкоємці, розділ, опіка, жінка, пожар, лайка, івалт, шкоди, арешт,

¹⁾ Аби дати поняття про манеру автора та його мову, наведу один уступ із сеї рукописі паралельно з текстом оригінала:

„Бургомистры должны быть обираны люди добрые растропные, осьдаіе и не меньше 25 лѣтъ, не весьма богатіе и не убогіе, средняго имѣнія для того, что богатіе обикли людей утѣснять, а средніе способнѣйши общенародныя дѣла въ собственній примѣрѣ приводит и для того они должны быть всегда въ дому доброй славы, справедливости и правду сохраняющіе, ласкательства и злости не имущіе, въ словахъ и поступкахъ достаточни, не пьяницъ, не двуязычви, и кому было би 90 лѣтъ, того не выбирать“.

„Dla pożytku miejskiego mają być obierani w radę ludzie dobrzy, mądrzy lat zupełnych przynajmniej we dwudziestu y w pięci lat w mieście osiedli, wszakże nie bardzo bogaci, ani też ubodzy, ale sredniego stanu, albowiem bogaci a możni częstokroć zwykli rzecz pospolita uciskać y niszczyć, ubodzy zaśie jako lačni żadnego pożytku nie czynić, ale urzędni k temu są najspobobniejszy, którzy na swym przestawając cudzego nie porządają, a pospolita rzecz nad własną przekładają (Jure municipali art. 44' glos). Nadto mają być z prawego małżeństwa narodzeni, doma zawsze mieszkający dobrej sławy Boga się bojący, sprawiedliwość i prawdę milujący, tajemnic mieyskich nie objawiający, w słowiech i uczynkach stali, lakomstwem się brzydzący, darow nie nasladujący, mierni, nie piianice, nie dwujezyczni, nie pocielebcy, nie blaznowie, nie natretowie, nie cudzoloźnicy, nie ony, ktorzy żony rządzą, nie lichwiarze, nie falszerze, nie zwadliwy. Albowiem zgodą male rzeczy mnożą się, a niezgodą wielkie niszczeją. Też nie ma być na to obieran człowiek obcy y z ynszego prawa y komu by bylo dziewiecdziesiąt lat (Jure munic. art. eodem). Porządek... Krakow, 1629, pp. 11—12).

виконання присудів, апеляція, гість, рани, забивство, горячий учинок, крадіж, підозрінне, обмова, утеча, слідство й допити, кара. Зрозуміла річ, що ся книга могла бути користою й провідною помічню й судві й адвокатоу й позовнику й відповідцеві, особливо, коли вони не знали польського языка або не мали в себе оригінального твору Гроїцкого. А що далі то все більше забував ся польський язык (особливо від 2-гої половини XVIII віка) й тим труднійше було набувати й самі „законні“ книги в сій мові. Ясна річ, що при таких умовах могли вийти в обіг та розширюватись навіть і такі мізерні на нашу думку компіляції, як отей описаі. По сій причині мусли були появлятись і рукописні переклади в роді више показаних. Наукового значіння вони не мали ніякого й не ставляли собі ніякої вньої цілі, окрім чисто практичної; із сеї точки погляду й треба їх оцінювати.

Значить ся, сфера розповсюдження німецького міського права на Україні була ширша, ніж можна було думати: ним кермувались не лишень в магістратських судах, але й полкових, сотних, хоч зрештою являлось воно тут тільки неначе доповнення до Литовського статута. Одначе в магістратських, повторюємо се, було основним жерелом, хоча й не одним одніським. Рядом з підручними книгами магдебурського права магістратські суди користувались инколи й Литовським статутом. Так нїжинський магістратський суд в присуді у справі крадіжи коний циганами з міста Борозни покликують ся на статут¹⁾; саме так постунає й стародубський магістрат в 1691 році в справі рудника Дмитра Момотелка, що знаслував доньку рудника Михайла Даниловича²⁾.

¹⁾ Судь нинішній до права, въ статутъ о цыганахъ „писаного прихляючись Тимошеви и Иванови цыганъ въ тую роту поприсягнути всказалъ“ (Отрывки изъ Нїжинскихъ магистратскихъ книгъ, вид. А. М. Лазаревскимъ ст. 14).

²⁾ Въ статутъ князства Литовскаго, читаемъ мы тамъ въ роздѣлѣ II., артикулѣ 20, написано: „установимъ, если бы хто дѣвку або учтивую невѣсту якого колвекъ стану усиаствомъ зквалтилъ, а оная дѣвка або невѣста за учинкомъ водала кѣванту, за которимъ волашемъ люди бы прибѣгли на оный квалтъ, а она бы знаки квалату указовала, потомъ въ оного ку праву притягнула и двема або трома свѣдками знаки квалату свѣдчила, а къ тому при тихъ свѣдкахъ на томъ квалтѣ своемъ на того сама присягнула, тогда тотъ маеть быти горломъ каранъ, а навезка маеть быти зъ имѣнья водле стану (Протоколи Стародубе: кого маістрата).

В однім випадку маємо відкликування й до Статута й до Саксона¹⁾. Се зовсім зрозуміле. Ані Саксон ані Порядок не представляли самі законодавчих збірників офіційного походження. Кодекс Speculum Saxonum містить в тій своїй частині (Ius municipale, to est prawo miejskie majdeburskie) маґдебурське право в систематичнім викладі (хоча зрештою „не у формі закону тільки у вигляді наукових сентенцій та осудів“), то Porządek се ніщо инше, як збірник ріжних творів, в яких було вияснене польськими юристами маґдебурське право. Самий Porządek як самостійна частина цього збірника є підручником до вивчення права, який в протоці часу переіменився в законну книгу. Се була книга на яку головню перед всіма иншими любили покликуватись суди Польщі, Литви й України²⁾. Протинож Литовський статут представляв правний судибник офіційного походження, збірка правосильних узаконень в систематичнім порядку. Ясна річ, що по його боці було першенство в сїм напрямку³⁾. Обмежитись одначе ним одним або вчинити його навіть головною своєю „законною“ книгою привілейовані українські міста не могли з богато причин. У нїм не було приміром ніяких вказівок на організацію міської управи по маґдебурському праву, що було питанням першорядної ваги для таких міст. Окрім цього Литовський статут і збірник німецького міського права неначе доповнювали себе обоіпільно. Важне значінне (особливо з формального боку) мусїла мати й ся обставина, що німецьке міське право просто рекомендувало в конечних випадках повертатись до инших законодавчих памятників й кермуватись навіть просто звичаєм⁴⁾; а Литовський статут був так сказавши, національним памятником литовсько-руського права та володїв у міських судах Чернигова й Стародуба до 2-гої половини XVII віка.

¹⁾ Отрывки изъ Нѣжинскихъ магистратскихъ книгъ вид. А. М. Лавревским, ст. 25.

²⁾ „Права“, ст. 70

³⁾ В Новгород-Сїверськїм ратуші був і статут і Порядок і Саксон (Харківський історичний архів, діла Малоросс. коллегії № 1987).

⁴⁾ В разї недостачі якого небудь закону в книгах маґдебурського права або в привілеях, для постанови якої небудь спірної справи, беруть його з цїсарського права й инколи судять по старим звичаєм або на взорець подібної справи, яка була ранїйш предметом судового доходування — Отсе говорить ся в „Порядку“ Гроїцкого.

Значить ся звичай нарівні з писаним законом впливав і на організацію міської самоуправи (про се говорять теж самі привілеї) і на відбування функцій судової влади. Тим часом і Литовський Статут й передовім провідні книги маґдебурського міського права мало відповідали правним поглядам самого українського народа, по його звичаєвому праву; се останнє мусіло як небудь проявитись і проявилось воно дійсно ще в литовсько-руським періоді у формі копних судів. Проф. В. Б. Антонович висказав думку, що маґістратські суди України „в усіх питаннях, які стрічались, находили відповідь у звичаєвим міським праві, яке зберігалось в традиції або впливало з внутрішніх понять про справедливість судиїв в кождім данім випадку“. Проф. М. Ф. Владімірський-Буданов відкидає вагу звичаю в судових постановах маґістратських судів. Одначе нам здасть ся, що найбільше зблжаєть ся до правди покійник А. Т. Кистяковський, який висказав посередню гадку, що нарівні з писаним законом, який не лишив ся мертвою буквою, мав теж силу звичай, що зі свого боку змінював, निकолж і заступав закон.

Ще більші відступлення від Статута й німецького права мусіли трафляти ся на Лівобічній Україні від половини XVII віка. Одно і друге являлось тут до певного ступня неначе культурний пережиток. Форми й устрій життя місцевої людности потерпіли дуже сильні зміни. Появив ся ще один новий і важний фактор центральне російське правительство, яке крок за кроком змінювало відповідно до своїх цілий внутрішній устрій України, а між иньшими і міський побут. Непригожість закона для нових умовни життя мусіла була викликувати з конечности й неозначеність та плутанню в судових постановах. З одного документу довідуємось приміром, що в ніжинським маґістраті справи постановлювались на основі маґдебурського права, колиж апеляційною дорогою були перенесені в генеральний військовий суд, розглядались тоді вже на основі Статута. Одначе між Статутом і підручними книгами маґдебурського права була чымала ріжниця, так в межах карного, як і цивільного права¹⁾. І тому що за не-

¹⁾ Сю ріжницю почували й замітали ще в минувшим століттю представники самого українського суспільства. Ось що говорили приміром члене ніжинського маґістрату в своїй чолобитній гетьманови Розумовському в 1761 році:

правильні засуди був припис брати грошеву кару, виходить се, що за постанови, які відповідали букві Саксона і Порядка, мусіло ся нераз важко морально й матеріально відповідати. Не диво що при таких умовах являлась справжня конечність кодифікації місцевого права. Проба подібної кодифікації справді здійснилась. Її історія докладно вняснена в працях професора А. Т. Кистяковського й особливо Н. В. Теличенка¹⁾. Заняття „правної“ або докладнійше правних комісій не були без результату. Вони насамперед переклали з польського й латинського язика Литовський Статут, Саксонське зеркало, Хелминське право й Порядок, а відтак зложили з них та деяких инь-

„По статуту (роздѣль 7-ий, артикул 1-ий) вольно каждому было имѣнія свои отческія и материнскія, выслуженія, купленія и якимъ коллежъ образомъ набитія и названія, несмотря третей или двоухъ частей, изъ оныхъ порознь що хочеть по волѣ и розсужденію своему отдать, продать, даровать, записать, заставить отъ дѣтей и сродниковъ отдѣлить по разсмотрѣнію своему тѣмъ располагать; а по праву магдебурскому (на листѣ 17-мъ) показано: „дѣдизнаго имѣнія не можетъ никто продать и отдаить отъ всего потомства того имѣнія, въ которое самъ ввойдетъ, по предкахъ своихъ, а хотя бы продалъ или отдаилъ, а они на то не пристануть, тогда тая продажа и отдаеніе ничего не важить“; на листѣ 19-мъ: „когда хто такое имѣніе продалъ кромѣ дозволенія наслѣдниковъ, на которыхъ имѣніе спадать имѣеть, тогда такое продаше ничего не важить“; по раздѣлу 5-му, артикулу 14 му всякое имѣніе материское движимое и недвижимое въ равной подѣль какъ на синовъ, такъ и на дочерей, а спадковое отческое имѣніе только на сыновъ спадаеть, по праву же магдебурскому (стр. 6 я) показано, что на мужескій яко и женскій полъ равно спадать имѣеть“ (Харк. іст. архів, діла Малоросс. колл. № 5705). Звісний вже нам председатель „правної“ комісії, генеральный судия Бороздна теж вказував на суперечні постанови Статута й магдебурского права. Статут приміромъ постановлявъ „сына отъ женскаго убора по смерти матчиной не отдалять“; колиж не було в неї доньок, то всі річи бере в спадщині син; а права магдебурскі саксонські приказують матерній сестрі й найближшій з рідних по матері забирати від сина всі жіночі убори, сукні, постіль та инь. (Черн. Губ. Вѣз 1852, № 13; Пор. „Права“, ст. 840—844).

¹⁾ Н. В. Теличенка, Очеркъ кодифікації малоросс. права (въ Кіевск. Стар. за 1888 рік і окремо). Д. Теличенко тільки стратив з очей один важний документ, надрукований А. М. Лазаревським перед появою його розвідок, „Универсалъ гетмана Скоропадскаго о переводѣ книгъ правныхъ на малорусскій языкъ“ („Кіевск. Стар.“, 1887, цвѣтень ст. 788—789). З нього показує ся що 1-ше розпоряджене перекладу Саксона, Порядка й Статута, та ще до того не на великорусскій, тільки малорусскій языкъ відносять ся не до часу Дм. Апостола, як каже Кистяковскій та Теличенко, лишень до Скоропадскаго. Чи була вона переведена, не звісно.

ших жерел збірник законів, у значній мірі пригожих для місцевих умовин. Сей законодатний збірник був зладжений в 1743 році, але не був потверджений й про нього навіть мабуть скоро забули. Аж за наших часів надрукував його професор А. Т. Кистяковський. Для нас в нїм особливо інтересний 26 уступ під заголовком: „О магистратѣ или урядѣ гродскомъ у привиліюванихъ и другихъ меньшихъ городовъ, о судахъ ихъ гродскихъ и о другихъ должностяхъ“. Хоча збірник, зладжений в 1743 році й не був правосильним законодатним збірником, всеж таки ним можна користуватись у значній мірі для характеристики тодішнього юридичного побуту. Особливож треба тут сказати про 26-тий уступ, що обнімає постанови що до міст, які тїшились маґдебурьським правом. Зладжений він головно на основі Порядка й Саксона (причїм переважають відкликування до першого із них), є в них одначе й місця зі Статута. Автор збірника, як се видко із заяви Бороздни, та ще ліпше з самого його змісту, не обмежились простим витягом даних зі своїх жерел: вони їх зіставляли, примірювали, скорочували додавали та змінювали й у 26-тім уступі стрічаємо теж такі зміни, скорочення й додатки. Питанне тут, чим вони кермувались в таких випадках? 26-тий уступ містить в собі постанови що до організації міської самоуправи, функцій ріжнородних урядників, маґистратського суду, господарки й поліції. Все те одначе вже існувало в дійсности та, певна річ, не в таким вигляді, як се було висказане в Саксонї й Порядку, зладжених ще в XVI віці. Ясно значить ся, що відступаючи від своїх жерел, члени комісії брали під увагу умовини дійсного життя. Таким чином 26-тий уступ „Прав“ без огляду на се, що останні не були правосильним законодатним збірником, може дати нам навіть докладїйші поняття про внутрішні порядки, які панували в привілейованих містах Лівобічної України, ніж основні жерела його — Саксон і Порядок. Таку гадку висказав ще покійник А. Т. Кистяковський. „Вкінці, 26-тий уступ Збірника — каже він — теж зладжений по книгам маґдебурьського права, хоча автори вціпили в сей уступ не маґдебурьський устрій, виложенний в провідних книгах сього права, лишень сей змінений устрій, який панував в їх часах на Українї та який був блідю тїнню самого предмету“.

Розумієть ся, що до сього, аби сей вивід мав тверду фактичну основу, конче потрібно знати й факти живої дійсности й провірювати ними юридичні норми. Ми й спробуємо зробити се: постараємось зіставити се, що дають на питанне про організацію магістратської самоуправи привілеї, „законні“ книги й 26-тий уступ Збірника з тим, що було в дійсности й про що дають нам свідощтва судові постанови й архівні „діла“.

В основі магістратської самоуправи лежав виборний принцип, який повинен був запоручувати справжність місцевої репрезентації. Міщани, сим робом, діставали се, що Переяславською умовою й пізнійшими гетьманськими артикулами надано козакам. Певна річ, що між козацькою і міщанською самоуправою була величезна різниця. Перша з них розкинулось по всім краю й розвилась у гарну єрархічну форму з трьома, що так скажу, концентричними кругами. Найвише місце займав сотній уряд, друге — полковий, третє найвише — генеральний; на чолі першого стояв сотник, другого — полковник, третього — сам гетьман; назви військових урядів в усіх трьох кругах були однакові (осавул, обозний і т. инь.) але в межах їх власти була величезна різниця і сотник користував ся властю тільки в границях своєї сотні, а полковник у межах всіх сотень свого полку. Зрештою й кождий сотник у своїй сотні був, можна сказати, маленьким гетьманом що до підвального козацтва: він був і військовим начальником і адміністратором і судією. Не кінець сьому, власть козацьких старшин на Україні не мала тільки лишень станового характеру: вона розтягалась в певній мірі й на посполитих, і на міщан, особливо коли в сих останніх не було сильної самоуправи. Щож до найвишого представника козацького уряду — гетьмана, то його власть мала вже вповні всестановий характер. Ясна річ, що при таких умовинах міщанська самоуправа не могла стати против козацької, як рівна з рівною. Противно, вона захопила тільки дуже не велику частину української території — всього тільки 11 міських громад. Громади сї були в незгоді й не могли ані вести відповідної боротьби за свої права, ані навіть виробити які небуть висші способи, щоб підоймити ідею солідарности й почуття взаємної звязи. Там була єрархія урядів тут всі громади були зовсім незалежні одна від одної й не мали ніякої висшої власти над собою з характером виборної

репрезентації. Власть війтів і магістратських урядників розтягалась майже тільки на самих міщан, почасти на посполитих та визначалась при тім чисто цивільним характером. Таким чином, маґдебурське право в основах своїх майже ніяк не нарушувало військової козацької самоуправи: воно не загрожувало її прероґативам, не прямувало до її обмеження й лишень виймало з під козацького „присуду“ невелику в порівнянні групу міщан привілейованих міст. Ступінь самоуправи цих міст був зовсім не однаковий й залежав головню від їх торговельно-економічного значіння: Ніжин і Стародуб, славні торгівлею, Чернігів і Переяслав, центри полкової управи, стояли в сїм напрямі без порівняння вище Остра, Новгород-Сіверського, Мглина й Почапа. Сї останні з трудом боронили свою маґдебурґію й були хвилі, коли вона в них зовсім завмирала й уступала місце так званій ратушній управи.

Ще Шафонський в XVIII століттю зовсім справедливо розділив всі українські міста по ступневи їх самоуправи на дві групи — привілейовані й ратушні; в перших була маґістратська управа, в других ратушна: перша визначалась далеко більше самостійним характером, ніж друга. „Коли під містом розуміти таку оселю, каже він, якої мешканці торгівлею й устроєм від інших різнять ся та в якій є маґістрат, що якимсь державним законом править своїми підсудними, то таких міст було на Україні тільки 11: Київ, Чернігів, Переяслав, Новгород-Сіверський, Стародуб, Ніжин, Погар, Мглин, Остер, Козелець і Полтава, які по привілеям польських королів та всеросійських царів маґдебурським правом судили й були від всякої приватної власти свободні... Містечка, хоч і називались у всенароднім говорі городами, ніколи не мали городових прав і законів. Вони всі, окрім Новгород-Сіверського, залюднені й заведені польськими володільцями, дістали від них дозвіл мати свої цехи, торги та ярмарки, на які ніколи по проханням самих володільців, королі польські давали привілеї. В цих місточках були ратуші, правлені війтами й бурмістрами... Ратушні суди судили мешканців місточок і всіх „мужиків“, що не вступили в ряди козацтва та, річ се дуже інтересна, видавали свої присуди „сло-

весно, по естественному закону и своему разсудку“, себто на основі звичаєвого права. Магістрати й ратуші з початку, по панованню польським, в справах карних і цивільних судили всіх людей без різниці становища: а в старих твердинях бачити можна, що по прогнанню Поляків яких десять літ самі магістрацькі й ратушні урядники без участі козацьких урядників діла розбирали. Опісля стали вже в сих судах разом з війтами й бурмістрами засідати полковники або їх повірники, судії полкові та нинша полкова старшина, сотники й городові начальники¹⁾“. Ту різницю між привілейованими і непривілейованими містами потверджує й 26 твій уступ „Правъ по которымъ судится малороссійскій народъ“: в ратушах засідав тільки війт і три бурмістри²⁾. Численні вказівки про ратушні суди стрічаємо в документах Харківського історичного архіва. До числа міст, що користувались мадебурським правом, треба причислити ще Почеп. Ледви чи правда се, що каже Шафонський, начеб що всі ратушні місточка були основані польськими володільцями й тому належали приватним особам. В значнійшій мірі важна звістка Шафонського про се, що в перших часах по вигнанню Поляків магістратським ратушним судам були підсудні всі верстви українського народа, а між ниншима і козакми. Полкові й сотні суди, по словам Шафонського, тільки в протоці часу відокремились від магістратських і ратушних. Коли ся звістка потвердить ся якими небудь безсумнівними даними, тоді будемо мусіти прийти до висновку про значне розширення компетенції міських судів, що стратили свій становий характер та перемінлились на який час на встанові заведення. Ся переміна могла бути викликана знищенням гродських, земських і підкоморських судів. Полкові й сотенні суди не могли відразу витворити ся; хочби вже й тому, що й сам полковий устрій України вироблювався по ступням. Ледви одначе можна припустити, аби в перших роках по 1654 році полковники не були присутні в магістратських судах. Сьому перечать і чисто апіорні погляди й безпосередні фактичні поправки: в Ніжин-

¹⁾ Черниг. пам'ятництва топогр. описаніє К. 1851, ст. 36, 60, 87, 91—92.

²⁾ „Права“... ст. 755.

ським магістратським суді в 1657 році засідали ніколи й представники полкової управи, приміром, наказний полковник, судня, осавул і козаки прислані полковником¹⁾. Се-ж зовсім зрозуміле: в суді, що судив козаків, повинні були засідати й репрезентанти козацтва. На всякий випадок таке розширення юрисдикції магістратських і ратушних судів не могло довго тривати: з витвором козацьких судів, магістрацькі й ратушні зійшли на задній план і знов замкнулись в тісні станові рамки.

Магістратські урядники привілейованих міст можуть бути поділені на дві категорії — старших і молодших. Вибирались властиво старші, а молодші відгравали підвладну ролю й оставали в залежності від старших. До групи старших належать війт, бурмістри, райці, лавники й нарешті писар, який був зрештою „на особомъ положеніи“; молодшою прислугою в магістраті були комісар або межевщак, городничий і возний.

26-тий уступ „Прав“, майже цілком повторює сї домагання, яким повинні були відповідати ново вибрані магістрацькі урядники, по Саксону й особливо Порядку²⁾. Се повинні бути справедливі, моральні, розважні, в нічім не підозрілі, правого походження, розуміючі права й, коли можливо, навіть учені люди; вони не повинні бути анї надто багаті, тому що багаті привикли угнітати суспільство, анї надто бідні тому, що сї „ради скудости“ не будуть незалежні в своїх присудах, лишень людьми середніми, не лихварями й розпутниками; вони повинні бути православної віри, мати від 25 до 70 літ віку й належати до місцевого суспільства (бути „тубильцями“). Певна річ, що деяким із тих умовин відповісти було не трудно й вони сповнювались фактично (приміром пункт про вік і релігію); се були домагання зверхні, формального характеру. Далеко трудніше було проглянути моральні прикмети кандидатів, а ще трудніше вибрати як раз

¹⁾ Отривки изъ вѣжнскихъ магістратскихъ книгъ, вид. А. М. Лазаревскимъ.

²⁾ Див. „Права“, ст. 755; пор. Porządek, Kraków, 1629, pp. 11—12; Speculum Saxonum abo prawo Saskie y maydeburskie porzadkiem abecadła z łacińskich y niemieckich exemplarzow, zebrane przez Pawła Szerbicza. W., 1646. pp. 312—313

таких яких рекомендував закон. Де-ж було взяти приміром, розуміючих права й учених міщан, коли більшість не знала навіть письма? Як можна було відсунути від уряду богатих міщан, коли вони могли наwerbувати собі цілу партію прихильників? Закон начеркував ідеал, а жива дійсність була дуже далека від нього.

Годі не зазначити одної признаки ріжницї між виборами в давнійших часах (за польського пановання) і по 1654 році. Польські королї, як ми бачили, старались настановляти війтом особу, що не належала до міщанського стану, тепер зате війт вибирає ся обовязково з поміж міщан; очевидно, центральне російське правительство відносилося з повним довірем до людности українських міст. Воно відступило навіть від свого зверхнього права потверджувати вибір вибраних міщанами ріжних українських міст війтів та передало сю прероґативу гетьманови й пізнійше генеральній військовій канцелярії.

Вибори, по 26-ім уступі Збірника, повинні були відбуватись „въ обыкновенное время при собраніи всѣхъ мѣщанъ, такожъ цеховыхъ людей и всего населения вольными ихъ голосами“¹⁾. Се потвержують і самі привілеї; в однім із них говорить ся, що міських урядників повинні вибирати всі міщани (ліпші, середні й молодші) „посполито со всего земскаго совѣта“ з поміж добрих і тямущих людей.

Ясне поняття про процедуру виборів дав один документ, який потверджує й доповнює свідощтва Збірника. По смерті чернігівського війта Федора Лопати, гетьман Данило Апостол поручив чернігівському полковникови Михайлови Богданову визначити збори міщан для вибору нового війта. Приказ сей передав Богданів наказному війтови Карпови Марковичеви, бурмістрам і міщанам. 29-ого грудня 1730 року зібрались на ратуші урядники й цехові міщани для вибору з поміж себе, вольними голосами, війта. Перед початком виборів вони вєдїли забирати ся зі зборів бурмістрам — Карпови Марковичови, — наказному війтови, Йосифови Титовичеви й Єрофієви Петровичеви, „чтобы изъ нихъ яко изъ старшихъ въ обранію войта не было якого насильства и перепоны“. Коли-ж отсі

¹⁾ Права, ст. 755.

забрались, тоді по довгих розправах і нарадах всі віддали вибір на Йосифа Титовича. На письмений заяві міщан, де самі-ж вони подають справжні деталі, підписався кожний цех особно (кравецький, шевський, різницький, ткацький, кушнірський, пекарський, ковальський), а потім всі магістрацькі урядники. Виборчий акт укладав і писав писар Степан Роговський.¹⁾ Ново вибраний війт Титович мабуть особисто представлявся гетьманові і просив потвердити його на уряді, відповідно зі звітом полковника про перебіг та результати виборів. Гетьман в цвітні 1731 року прийняв прохання міщан, видав потверджуючий універсал, в якому говориться між иньшим, що чернігівські урядники й поспільство обов'язані заявляти йому послух у громадянських справах, як своєму управителеві, а він зі свого боку повинен поступати порядно й радо, як сього домагається його уряд, та заспокоювати кожного поквирдженого законною розправою і т. инь.

Ось тут маємо образок правильних, нормальних виборів; вони, як бачимо, вповні відповідають обичаям і домаганням „законних“ книг. Треба зрештою зазначити одну окремішність, яка винна своє походження умовинам живої дійсности — вплив на вибори полковничої власти. Правда, що в давнім випадку формальне її значіння велике: вона просто грає ролю поручаючої інстанції, але в дійсности, виходячи з отсього, не трудно було її розширити, аж до того, аби робити прессию на вибори; так бувало й фактично, як далі побачимо.

¹⁾ Ось для приміру заява кравецького цеху: „цеху кравецкаго цехмистръ Павелъ Гуртовый и тогожь цеху товариши, а именно Никифоръ Кондратовъ подскарбый, Григорій Никифоровъ, Григорій Гапоновъ, Евфимъ Жестивъ, Сидоръ Широкий, Ярмола Ивановъ, Уносъ Нестеровъ, Миронъ Гарасимовъ, Остапъ Хведоровъ, Иваць Лукьяновъ, Петро Лукьяновъ и всь того цеху товариши, отъ большого до меньшого даемо добровольный свой голосъ — быти войтомъ черньговскимъ пану Юсифу Титовичу, бурмистру черньговскому, по явныхъ и знатныхъ его заслугахъ и по достоинству его. Къ симъ добровольнымъ голосамъ, я, Влась Нестеровъ, самъ за себе и мисто цехмистра кравецкаго Павла Гуртоваго и всьхъ того цеху товариства по ихъ прошеню, руку приложилъ“. Див. „Дѣло о постановленіи по выборамъ г. Чернигова мѣщанъ цеху магистрату черниговскихъ урядниковъ 1731 г.“ (Черн. Губ. Вѣдомости, 1852, №. 24.)

Числа магістратських урядників Збірник не означає, лише відкликує ся до звичаїв пануючих у різних містах. І справді, цифри тут дуже були нерівні: у значнійших містах було їх більше, в маленьких, другорядних — менше. В деяких містах не бачимо навіть повного числа колегій: в Острі, приміром, в 2-ій половині XVIII віка не було лавників; там вибиралось що року по загальній згоді міщан по одному бурмістрови й по двох райців¹⁾. Склад членів чернігівського магістрату в 1766 році був такий: війтом був Ник. Шарий; „рочних“ бурмістрів було 4 але з них брало участь у справах тільки двох (Григорій Бублин і Семен Річицький), третій (Михайло Енько) був неприсутній по причині недуги, а четвертий (Іван Крутїнь) — по причині своїх процесів. В тім самім магістраті було ще пять „рочних“ райців (Іван Санковський, Тома Желізняка, Демян Гриб, Данило Станіславський, Павел Калужинець). Райці й призначувались до урядованя чергою по трьох роках на рік четвертий; по скінченню однорічного урядованя, вони заступались иньшими, а по трьох роках повертали до відбуваня своїх обовязків; без урядованя їх уживано до справ разом з міщанами²⁾. В Стародубі в 1721 році був війт і 18 урядників — 8 бурмістрів, 5 райців і 5 лавників, а надто ще „присяглий писар“³⁾. Вони становили, як видно з иньшого документу, три переміни, або так звані лавиці; кожда лавиця складалась з 6 членів — по двох бурмістрів, лавників і райців та що року замінювались иньшою⁴⁾. В нїжиньським магістраті був в 1766 році війт, віцевійт, 6 бурмістрів, 26 райців і писар; два райці були призначені спеціяльно для догляду над ьагами, мірами й торговими цінами, в зарядї третього була пожарна поліція, а четвертий сповняв обовязок „шафаря“⁵⁾. В полтавським магістраті всіх урядників було 12 людей⁶⁾. Одначе тут брала

¹⁾ Описанія малоросс. городовъ, подані в Екатерин. комісію для уложеня провекту нової устави 1770 р. (Харк. іст. архів. Діла Малоросс. колл. Мг. 3701.)

²⁾ Черн. Губ. Взд. 1852, Нг. 46.

³⁾ Харк. іст. архів. Діла Мал. Колл. Нг. 1558.

⁴⁾ Ibid., Нг. 1239.

⁵⁾ Обзор. Рум. описи Малор., ст. 170.

⁶⁾ Харк. іст. архів — Полтавський відд. Нг. 866.

участь в засіданнях тільки деяка їх часть: на письмах, що виходили з магістрату, стрічаємо приміром підписи вїйта, бурмістра, двох райців і двох лавників, або вїйта, бурмістра, двох райців та одного лавника; писар підписував ся всюди. Так бувало, певна річ, і в иньших містах; в Новгороді-Сїверськїм, приміром, на однім проханню підписали ся тільки вїйт і 5 бурмістрів¹⁾.

Наведені факти, без огляду на свою фрагментаричність, насувають нам гадку про істнованне значної ріжнородности в магістратських порядках ріжних міст. В Ніжинї, мабуть, вони дійшли до найбільшої повноти й суцїльности; противнож в таких містах як Остер або Козелець бачимо лишень блїду відтїнь предмету. Ся ріжниця не обмежувалась ріжнородностию численого складу магістратського уряду; вона проявлялась і в самїй діяльности магістратів: в Ніжинї, приміром, бачимо не лишень більшу диференціяцію, ало й висший ступїнь самоуправи; тутешня громадянська управа була більше незалежна від військової, козацької, ніж у Погарі або Новгороді-Сїверському. Самі привілеї, очевидно, не були ще всім. Привілеї Чернигова або Ніжина майже не відрїзнялись від привілеїв Погара або Почапа, признавали й одним і другим майже однакову міру самоуправи; але вони мусїли вести боротьбу за свою автономію й у тїй боротьбі вони вже не володіли однаковими силами; не диво, значть ся, що слабші не могли утримати своїх привілеїв у цілій ненарушности й повнотї.

Звертаючись до питання про ріжнородні функції урядових осіб магістратського уряду, замічаємо значне відступленне від норм, постановлених „законними книгамв“. Дослїди М. Ф. Владїмїрського — Буданова й В. Б. Антоновича ясно вказали нам на істнованне значної ріжнородности в сїм напрямї між ріжними містами України. Значїнне бурмістрів, райців, лавників, навіть самого вїйта було не всюди однакове. Ту саму появу й навіть в острїйшій може формї замічаємо теж в містах Лївобережньої України. Провідні книги маґдебурського права містять в собі цілі обширні трактати в питанню про походженне й значїнне висших членів магістратського уряду —

¹⁾ Харк. іст. архів. Дїла Малоросс. колл. Nr. 1987.

війта, бурмістрів, райців, лавників, писаря й цілого ряду низшої првслуги (приміром підвойского). Особливо треба се сказати що до Speculum Saxonum, в яким про райців говорять ся на 4 сторонах (більшого формату), про бурмістрів — на одній, про лавників — на девяти¹⁾. І Псрядок і Саксон і Хелмнське Право відріжняють адміністративні функції магістратських урядників від судових; перші належать до колегії райців і бурмістрів, або так званої міської ради, другі — до війта й лавників, себто до лави. Відповідно до сього визначені й обовязки урядників. В одній з рукописних перерібок книги Порядка бачимо те саме²⁾.

¹⁾ Speculum Saxonum abo prawo Saskie y maydeburskie pp 311—315 35—36, 178 - 187.

²⁾ Porządek, pp. 12—14, 14, 16, 22—24; Prawo Chelmeńskie, W. 1646 pp. 1—5, 5—6 і инь; воно творить частину сього-ж Speculum Saxonum Щербича й складаєть ся з 5 ти книг та містить ся на 79 сторонах друкованого тексту. Ось для приміру два витяги із сеї рукописі: „Должность бургомистровъ и райцовъ, по крайней мѣрѣ, разъ въ тыждень или сколько надобность укажетъ, на ратушъ сходить ся о общенародной пользы совѣтовать предельдующее противное тому предупреждать, новоначатые споры разбирать и смотрѣть, чтобъ дороговизны въ съѣстномъ и напнткахъ въ городѣ не было, перекупней, которые бы противъ положеннаго общимъ совѣтомъ и общаго согласія спорили, штрафовать ..., перепечавъ, рѣзниковъ и шинкаровъ пересматривать, мѣры каждой и вѣсу всякаго съѣстнаго и напнтковъ и всякой купли, чтобъ мѣры были подъ мѣскимъ знакомъ, кои тотъ, на которомъ мѣскій урядъ залежатиметь, съ двумя райцами часто пересматривать повинень, а по крайности разъ въ мѣсяцъ“; або далі: „райцы присягать должны на каждый годъ и всякаго разоренія въ мѣстахъ не доущать, сиротъ и вдовъ утѣсенныхъ въ справедливости защищать, игралицъ вредительныхъ и неучтивыхъ, картъ, костоковъ и другія обманныя игры зипрещать и искоренять“. (Бібліотека А. Т. Кистяковського, XIII). Коли ми порівняємо се з відповідними місцями книги Порядка, покажесть ся повна подібність змісту (пор. ст. 12—14). Сі уривки дають нам повне понятте про обовязки міської ради, в якої склад входили бурмістри й райці: війт, в отей книзі Порядка, являєть ся в характері *judex seu praefectus iudicii*; przeto — каже далі автор Порядка — *y z niemec wiele kroć gdy woytowie swoim imieniem listy piszą, nie kładą advocatus, ale judex juratus civitatis*“; говорючи про обовязки війта автор Порядка спинюєть ся лишень тільки на його судейській функції (ст. 16); те саме бачимо в йтго присязі (ст. 17); лавники являють ся тут наче присяжні: „*przysiężnicy abo ławnicy są persony, говорить ся тут, на sądzie siedzące, ktorzy wysłyszawszy a dobrze wyrozumiawszy sprawe obudwu stron*

Одначе „Права, по котрымъ судится малороссійській народъ“ ігнорують сей розділ властей та відступають на сѣм пункті від своїх первісних жерел. До вѣйта, по Збірнику, належить і адміністративна й судова власть; решта урядників засідає теж і в суді і в міській раді. „Войтъ, яко єсть начальникъ и судія гражданъ, — читаємо тут, — имѣть власть тѣмъ городомъ править, градскіе порядки всякіе устроить, однакъ съ совѣтомъ другихъ урядниковъ и знатнѣйшихъ мѣщанъ въ пользу общенародную гражданскую имѣть же ко всякому добросклонность и не возбранный къ себѣ приходъ позвалять, а вѣдомства своего мѣщанъ, а найпаче вдовъ и сиротъ, отъ обидъ и озлобленій охранять со всякою ревностію, непослушныхъ же и преступныхъ управно по своему званію, какъ надлежитъ доброму и бодрому градоначальнику, да по сему живо всемъ примѣряться надлежитъ и другимъ магистратовымъ членамъ и урядникамъ, яко бурмистрамъ, райцамъ и лавникамъ¹⁾).

Печальність над міським ладом була обовязком всіх членів магістрату. „Магистратовіе урядники, коликимъ числомъ ихъ въ которихъ городахъ за обычай бываетъ, должны, ежедневно сходясь въ ратушѣ имѣть совѣтъ и старательство о всякомъ добромъ состояніи градекомъ; ссоры, распри и драки, которые

sentencya sedziemu przez swoje porządne wota nayduja...“ (ст. 22). В Саксоні обовязок бурмістра означають ся так: „Sądzić niesprawiedliwe miary або kwarty, wagi, łorce y wszystkie rzeczy do iedzenia y picia przedayne. Także iesliby kto maly chleb piekl або strawne rzeczy niezdrawe y niewarunkowne przedawal. Przekupstwa też on sądzić ma, oktorych y co za wina ich masz nizey w slowie przekupien (Spekulum Saxonum, p. 35); в Магдебурзі райці присягали: „aby mieyskiej uczciwosci, pożytkow, dochodow y praw z pilnoscia jako naliepiej mogą y umieją z radą y z pomocą starszych przestrzegali, a tego nie opuszczali dla milosci, przykrosci, gniewu, darow, tak ie pan Bog wspomaga y święci jego“ (р. 311); „rayce, говорить ся далі, теж mogą sądzić wszelaki miary, kwarty, wagi y wszystkich sniegnych y pitych rzeczy falszowanie; за нарушенне сих устав накладають ся три гривни кари (р. 311). Про лавників говорить ся тут те саме, що й у Порядку (оба автори користують ся латинським виданням Speculum Saxonum, pp. 183—184). Перша книга „Хелминскаго права“ посвячена характеристикі діяльності міської ради, а другі колеги лавників (себто суду див. pp. 1—5 і 5—22). Коли лишень у місті заведено магдебурске право, зараз міщани вибирали панів і лавників (р. 1).

¹⁾ „Права“, ст. 760—761.

къ немалымъ народъ приводятъ озлобленіямъ, усмирять, ко-
рысти и прибыли ратушныя розмножать : къ томужь прилежно
надсматривать и предоберегать, чтобъ съѣстнія и питейныя
всякія вещи въ народъ продавали съ пропорціальною цѣною,
а продавщикамъ взлешнею цѣною себѣ въ прибыль, а въ убы-
токъ общенародный всякихъ харчевыхъ вещей продавать не
допускать, а кто съ тѣхъ продавщиковъ противно сему посту-
пать будетъ, онаго за первое, второе и третье въ томъ пре-
ступленіепо разсмотрѣніи наказать, а если и за третьимъ ра-
зомъ не исправится, то его отъ того, чимъ бы онъ торговалъ,
отставитъ и впредь ему тѣмъ торговать вовсе запретитъ¹⁾.
Опісля йде ще цілий ряд інших параграфів, розяснюючих
і визначаючих отсі адміністративно поліційні обовязки магі-
стратських урядників. Вони обовязані були регулювати ціни
за поживу²⁾, доглядати над однаковістю й докладністю мір
і ваг³⁾ та записувати в осібну книгу ціни товарів, забороню-
вати гри — купальні огні, гру в кости, бійки, вечериці,
арештувати волоцюг і жебраків, паниць, вітрогонів, роспустни-
ків, старати ся про будову й доладне утримання мостів, про
чистоту⁴⁾ в місті й накінці запобігати против пожарів. Обо-

1) „Права“, ст. 761.

2) На всі поживні припаси й дрібний товар (крамничні річи) повинні
була бути визначена такса, від якої не мог и відступити ані продавці ані ку-
пуючі (ibidem, ст. 762 - 763).

3) Міри і ваги на Україні визначались крайною різнородністю й не-
постійністю: вона дісталась у спадщині від Польщі. Тепер кодифікатори ро-
блять пробу завести російську державну вагу (пуди, фунти та луги), для спик-
ких тіл (чвертки, четверики і гарці), для илинних (ведра, гарці, кварта) та
довживи (аршини й вершки) ibidem ст. 761—762.

4) При будові більших мостів на головних улицах, або при в'їздах по-
винні були брати участь всі повітові обивателі, „понеже в'їздъ и вы'їздъ
всѣмъ означеннымъ чинамъ, а не однимъ градскимъ мѣщанамъ нуженъ“. В тій
цілі повинен був уряджений розділ (ст. 766); а про чистіть у місті самостійне
розпорядженне Збірника, не зачерплене з Порядка, таке: „въ чимъ бы дворъ
или противъ двора на улицъ какая скотина или бестія здохла, либо была убита ;
или какой имѣлся смрадъ дворовъ, хозяева выволѣкать и навозы изъ дворовъ
вывозить должны, а въ томъ самимъ имъ приказывать, и изъ улицъ и дру-
гихъ мѣстъ общихъ пріѣзжимъ на торги людемъ, которые порожнякомъ вы-
ѣзжаютъ на гребли, гдѣ оныя суть, а гдѣ нѣтъ, то за городъ же на опредѣлен-
ное мѣсто вывозить должно“ (ст. 767).

визки єї детально подані у Збірнику¹⁾ й зачерпнені головню з книги Порядка. В артикулах права маґдебурського стрічаємо осібний параграф, під заголовком „*Nauka czasu przygody ogniowej*“, або инакше „*Nauka a sposob bronienia czasu przygody zlej ogniowej*“ (Artykuly pp. 97—105). Отсей саме параграф ввійшов у скороченню й у змiненім вигляді до Збірника.

Такі були постанови Збірника, що визначували господарськo-поліційні обовязки міських урядників. Вони взяті майже цілком з підручних книг маґдебурського права та лишень деякі в них зміни викликані новим устроєм політичного й суспільного життя України від часу сполучення її з Росією.

Питання тепер, в якій мірі вони переводились у практику та яка була господарськo-поліційна діяльність магістрату в дійстности. Архівні дані, без огляду на свою несудільність дають нам мабуть право висказати думку, що діяльність магістратів менше більше відповідала сим домаганням, які ставляв їм Збірник. Вони справді заходились коло збирання доходів до міської „скринки“ (про що будемо говорити в окремім розділі), вели осібні книги, в яких визначувались ціни провіанту та фуражу (такі книги в значнім числі зберіглись в Харківськiм історичнім архіві та містять в собі важний материял для історії ціи), брали безпосередню участь в будові й направи мостів та вели, вкінці, завзяту, хоча й безуспішну боротьбу против страшного лиха сих часів — пожарів. Треба тільки тут замітити, що в поліційних обовязках вони ділились з полковими канцеляриями, при чім сфера урядовання одних і других не була докладно визначена; наслідком сього являлись колізії, про які будемо говорити на своїм місці.

Аби не набавити своєї студії фактами, спинюсь я тільки над устроєм пожарної сторожі в трьох українських містах —

¹⁾ Двори міста були потовані й ділились на десятки та сотні, над яким провід мали десятники і сотники. Вони повинні були знати, які є в кождім дворі знаряддя для гашення пожару (топори, ведра, луби і т. инь.), з якими повинні були їх власники виїзжати до пожару; обовязком сих людей було теж доглядати чищення комінів по домах. На ратуші мусіли бути пожарні прилади (гаки, драбини, щити пожарні) бочки з водою й сторожа, яка оповічалаб про пожар алірмовим дзвоном і згуком барабана (ст. 768—771).

Чернигові, Полтаві й Переяславі. Пожарна сторожа в Чернигові оставалась під зарядом магістрату. Сей останній визначував з поміж себе одного райцю, до якого належало ближше ведення сього діла. Він повинен був з обов'язку бути при гашенню пожарів та доглядати, аби цехові товариші й міщани являлись до вогню з усіма конечними приладами. По інструкції, виданій для райці, в кождім дворі повинна бути достаточна скількість води в бочках, до дахів повинні бути приставлені драбини (переметні і підставні), а на довгих жердках прикріплені мочали. Райця обов'язаний був доглядати сього, аби в коминах сажу чистили на час і кождий власник дому являвся до вогню з ведром або топором, відповідно до того, як се було визначене в оповіщеню прикріпленім в нього на воротах. В кравецькім, шевцькім, різницькім та пекарськім цеху повинні були брати ось такі прилади: по 3 бочки з водою, по 4 пожарні ведра, по 2 щити, 2 гаки, по 2 драбині й по 2-оє вилій; в ковальськім і ткацькім — по 2 бочки з водою, по 2-оє вилій, по 2 шкіряні ведра, по 1 бочці, по 1 гакови, по 1 вилах, по 1 драбині; у кушнірськім і гончарськім — по 1 бочці, по 1 гакови, по 1 вилах, по 1 драбині. З тими приладами цехові товариші, на основі завчасу вже зладжених і ухвалених магістратом оповіщень, обов'язані були являться до вогню; не прибувши були карані грішми й арештом. Окрім сього при самім магістраті, на випадок пожару, був ще пожарний обоз, зложений з 4-ох бочок, 2-ох гаків, 2-ох вилій, 2-ох драбин, 4-ох пожарних і 10-ти деревляних ведер¹⁾.

Про устрій поліції в Полтаві дав нам інтересні вісті „Дѣло о Полтавскомъ магистратѣ“²⁾. Перед заведенням в Полтаві магістрату поліційні обов'язки належали властиво до полкової канцелярії. Ратуш був простим виконавцем її постанов. Тому що пожари були тоді справжнім нещастем для людности, полковий уряд видавав часто строгі приписи що до запобігання й гашення пожарів. В „дѣлѣ о Полтавскомъ магистратѣ“ маємо цілий ряд таких приказів полковника А. Горленка. Для того головню й був заведений уряд городничого, який дістав особну свою інструкцію. Городничий залежав від ратуша. Він повинен був обїздити двори й доглядати чистоти та доброго

¹⁾ Черниг. Губ. Вѣд., 1852 № 46.

²⁾ Харь іст. арх. Полтавский відд.

утримування мостів у місті, пильнувати, аби в місті по вечірній зорі не було ніде вогню й аби всюди на випадок пожежу була приготовлена вода, заборонювати торговцям салітри копати доли й насиповати горби, здоровим бідкам просити милостині, власникам худоби продавати шкіри звірат, які згнули від недуги, далі повинен доглядати над правильністю мір і ваг на ярмарках, над розпустними жінками, аби в разі вагітності не могли вбивати своїх дітей, та забирати під сторожу безпашпортних і строго пильнувати арештантів. Друга інструкція була видана для наглядника над сторожами (значковому товаришеви Бущькому). Колвж у Полтаві на місце ратуша засновано магістрат, тоді вже з власної ініціативи він урядив пожежну сторожу ось таким робом: Пожежний обоз його складав ся з 10-ти залізних гаків, вилий, 20-ти суконних (войлочних) щитів, 21 бочки з водою надто ще, в руках семи цехів, (кравецького, шевського, різницького, ткацького, ковальського, бондарського й гончарського) було ще 39 бочок, в 40 дворах посполитих, підвластних магістратови, 29 бочок, а 59 дворах магістрацьких урядників і міщан 59 бочок, значить ся разом — 148 бочок, не рахуючи кадуб і куф з водою, триманих для власного ужитку. На випадок пожежу всі громадяни являлись з привисаними їм приладами: один з топором, другий з лопатою і т. инь. в кожного з них була ще дома драбина. Над усім тим мали догляд десятські і сотські цехмістри, ключники й ходаци, „кои все о пожежномъ случаѣ всякъ надъ своими подчиненными по приказамъ магистратскимъ смотрѣніе имѣють, а во главѣ ихъ былъ поставленъ городничій, который съ 20-ю человекъ своихъ служителей, опредѣленныхъ магистратомъ, дѣлалъ дневной и ночной обходъ въ городѣ“. Уряд городничого був заведений магістратом в 1753 році, незалежно від уряду такогож урядника, який був під властю полкової канцелярії¹⁾.

¹⁾ В наступаючій 1754 році мав полтавський магістрат ось такі прилади до ужитку: 8 залізних гаків, 2 щити, вили, 26 ведр, 21 бочки з водою, 37 бочок при цехах на распусах, 15 бочок при київських ворогах, 29 бочок в чотирох десятках, 18 щитів, 4 упряжних коний; надто ще в кождім обивательськім домі було по одній драбині. На чолі посполитих було наставлених 4 десятських і 3 сотських; на чолі міщан — городничий (Петро Глинянин) і 20

В Переяславі було далеко гірше. Поки магістрат був незалежний від полкової канцелярії, поти пожарна сторож була в його руках. Але по 1759 році пожарні прилади, які були при магістраті, відобрако до полкової канцелярії, де їх тримали до 1765 року; в всім році незвісно з якої причини вони були передані під заряд трехтимирівського сотника й перенесені за місто¹⁾

Таким чином і в Полтаві й у Чернигові печальність про міський лад спочивала на магістраті. В порядках прийнятих в обох містах було багато дечого однакового; але в деталях були й ріжницї; в Чернигові, приміром, пожарною сторожою заряджував райця, а в Полтаві — городничий, низший член магістратського уряду²⁾. Порядки, практиковані в Полтаві, взагалі дуже близько підходять до сих вимогів, які стрічаємо у збірнику українських прав; се можна пояснити ймовірно отсим, що в Полтаві що йно в сїм часі завели магістратську самоуправу; міщанство заходилоь тому тут сильно, аби освободитись від полковничого присуду й розвинути свої власні інституції. В Переяславі, навпаки, магістратська самоуправа в XVIII віці значно ослабіла в порівнянню з XVII віком; не дармо з під його заряду взяли пожарну сторожу.

Значить ся магістрати українських міст дійсно дбали про міський лад, згідно з домаганнями Збірника, не можемо одначе, на жаль, докладно означити ролю окремих її членів в сїм ділі. Війт без сумніву мав тут провідне значінне (се видко приміром з діла о полтавськїм магістраті); близший догляд припоручував ся райці; чи одначе лавники були в яких небудь відносинах до поліції не знаємо, хоча й прихильюємось до думки,

слуг „кои обрѣщаются понедеѣльно перемѣною“, 7 цехмистрив (по числу цехив), 7 ключників і 7 ходаків, „кои все о пожарномъ случаю всякъ над своими подчиненными по приказамъ магистратскимъ смотрѣніе имѣють“.

¹⁾ Переяславський магістрат мав ось такі прилади: 4 залізни гаки, 8 вилий, 3 суконні щити, 2 більші деревляні драбини, й 5 бочок з гарними возами (див на мою замітку „Состояніе полиціи въ малороссійскихъ городахъ“ Кіевская Старина 1882 серпень ст. 379—382).

²⁾ Про городничого мова й у Збірнику (див. „Права“, ст. 755). В Погарі при магістраті був теж уряд городничого; він між иньшим, як бачимо з одного діла, глядів за паспортами приїздяних. Див. Харк. іст. архів. Діла малоросс кола, № 1370.

що могли бути, тому що гострого розділу адміністративної й судової діяльності і влади тоді не було; иншим словом, припускаємо, що було так, як постановив Збірник, бо автори його, відступаючи від провідних книг маґдебурського права, не могли нічим иншим керуватись, тільки живою дійсністю, Надто ще (важнійше від усього) в склад судиїв входили теж всі члени маґістрату.

Як раз тепер повертаємось до судової функції маґістратів. Суд, по Саксону й Порядку, був в руках вігта й лавників. Збірник законів відступає на сім пункті від своїх жерел: він постановляє, аби в маґістратському суді засідали всі урядники — війт, бурмістри, райці, лавники й, розуміть ся, писар; зрештою, суд міг відбуватись, хоч маґістратські урядники зібрались в неповнім числі, аби їх лишень було не менше 5, а на ратуші не менше трьох. Суд повинен був відбуватись в будинку маґістратському (ратуші) щоденно, з вїмком неділя і свят (хоча в крайніх випадках можна було визначити судове засідання й на сі дні). Судити в усяких цивільних і карних справах треба було на основі закону. В „кримінальних“ справах був обовязок подавати постанови до потвердження вищої інстанції; невдоволені могли там подавати свої апеляції; скажитись на вігта можна було тільки перед вищим судом, а на решту урядників перед маґістратський; війт міг подавати прошеня про свої кривди теж до маґістратського суду, не міг одначе сам проводити судови при осуді своєї справи, Сфера урядовання маґістратського суду розтягалась на міщан і посполитих, що жили у місті. Апелювати треба було до полкового суду, або полкової канцелярії; колж маґістрат був вільний від їх юрисдикції, тоді туди, куди було призначено¹⁾. Ось усі важнійші постанови Збірника про маґістратські суди. Провірмо їх фактами живої дійсности, сими даними, які дають нам судові постанови²⁾.

В суді засідали дійсно представники всіх колегій — війт, райці, бурмістри, лавники й писар, хоча повний комплект не був

¹⁾ „Права“, ст 756—758; 82—83.

²⁾ Осуди Стародубського й Ніжинського маґістратського суду XVII в. віка надруковані А. М. Лазаревським; окрім сього мали ми в руках невидані протоколи Стародубського маґістрату й Полтавського ратуша з кінця XVII в. віка й початку XVIII в. віка.

обовязковий. В стародубьскім магістратськім суді в XVII віці були присутні вїйт, бурмістри, райці, лавники, й деякі репрезентанти місцевого козацького уряду (полковник, полковай судья, полковий сотник); магістратські урядники називають ся „рочне засѣлими радными“¹⁾. В нїжинськім магістратськім суді бачимо лядвїйта, старшого бурмістра, що заступив вїйта, лавників, райців; з ними сполучувались полковий осаул, сотник, міський отаман²⁾. У склад остереського магістратського суду входили вїйт, бурмістр, старші й молодші райці, а надто сотник і міський атаман; зрештою засїдали тут инколи й самі міщанські урядники³⁾. Самих магістратських урядників запримічаємо й у чернігівськім міськім суді⁴⁾. З наведених фактів видно, що присутність на суді козацьких урядників не була конечна; На нашу думку, особи, які звертались до сього суду, належали до різнородних суспільних груп, а між иньшими й до козащини. Кажучи се, не заперечуємо ще впливу козацького уряду на магістратський суд; в менших другорядних містах (приміром в Острі) сей вплив був дуже сильний. В Стародубі, як се доказав Лазаревський, полковники страшно надуживали своєї власти. Та ледви, чи правдива гадка поважаного нашого дослідника, начеб то магістрат не користував ся ніякою самостійністю у сфері суду⁵⁾.

До магістратського суду належали справи цивільні й карні аж до найтяжших злочинів; безпосередно підвласні були тому тільки міщани й посполиті; але в характері позовників на міщан та посполитих являлись теж особи иньших станів; вони то втягали в магістратські книги всякі акти — купна, продажі, або спадкоємства і т. инь. В 1704 році, приміром, в стародубьскім магістратськім книгах вписав військовий товариш Пилип Хромченко контракт купна на свій масток⁶⁾.

¹⁾ Протоколи Стародубьського магістрату кінця XVII й початку XVIII віка (Харк. іст. архів. Дїла малоросс. колл. № 1921.

²⁾ Отрывки изъ Нїжинскихъ магістратскихъ книгъ, вид. А. М. Лазаревским (1657—1674). Ч. 1887 р.

³⁾ Обозр. Рум. оп. Малоросс; вип. IV., 4—7, 23.

⁴⁾ Ibidem, ст 48—55.

⁵⁾ Описаніе старой Малороссіи, ст 118.

⁶⁾ Харк. іст. архів. Дїла Малоросс. колл. № 1921.

В нїжинські книги записано 1657 р. відступний акт козака Юська Кузьки на свій маєток, проданий сьвященикови протопопови о. Максимови Филимоновичеву¹⁾. Перед стародубським магістратом явив ся в 1692 році козак стародубської сотні Васько Михайлович, з позвом, обвиняючи якогось Романа Терехова про крадіж скринки з грішми²⁾; перед магістратським судом фігурували Жиди, вихрести й цигани. У сферу цивільних відносин входять численні акти про продажу коний, викликані певна річ частими випадками конокрадства; інтересні акти про розділ майна; в книги вписувались теж умови, під якими родичі віддавали своїх дітей на науку ремісникам; так, приміром, Арinna Федоровна Тишкова віддала свого сина на 10 літ вивчити ся „шаповальського“ ремесла в Івана Савелевича Козкина; по протоці сього речинця майстер повинен був випустити сього ученика й дати йому „свиту, чоботи — прышвы и шапку“. Магістрат виступав в обороні майна малолітніх против безправної його розстрати. Стрічаємо поруки для довжників і так звані „заруки“, себто застави: на забезпеченне довгу віритель діставав від свого довжника аж до сплати яке небуть нерухоме майно³⁾. До карних діл, належали нарушення прав власности й насильства над особою. Гостро зазначають ся серед загальної маси справи про конокрадство; часті випадки бійки, інколи взаїмних і т. инь. Апеллювати в половині XVIII віка треба було просто до генерального військового суду, тому, що магістрати в тих часах були вільні від полкових судів і канцелярій. Чи виконувалось правило Збірника, аби кожду постанову магістратського суду в „кримінальному дїлу“ передавали до потвердження висшій інстанції, незвісно; скорше мабуть, ні; принаймні, давнійш (у XVII в.) магістратський суд — мабуть без проволоки виконував свої постанови, навіть у випадках засуду переступника на смерть, як се видно з протоколів стародубського магістрату. В характері позовників виступали перед магістратським судом в XVII. віці бурмістри

1) Отрывки изъ Нѣжинскихъ магистр. книгъ, ст. 3.

2) Харк. іст. архів. Біла Малоросс. колл. № 1921.

3) Ibidem.

й навіть сам війт¹⁾; таким чином, Збірник у данім випадку потверджував се, що було давно вже в практиці.

Важнійша одначе для нас річ розв'язати се питання, по причині якого така сильна незгода в історичній літературі: чим кермувались магістратські суди в своїх присудах — чи провідними книгами маґдебурського права, чи звичаєвим правом? А. Т. Кистяковський занотував цілий ряд відкликувань до Саксона Щербіча й Порядку Гроїцького судиїв полтавського ратуша, ніжинського магістрату й генерального військового суду в своїх присудах і постановах. Що сї відкликування не зроблені навмання, видно з того, що в них часто зазначені сторони твору²⁾, та ніколи наведений самий текст в руськім викладі³⁾. До фактів, наведених А. Т. Кистяковським, долучимо ще деякі інші. В книзі полтавського міського ратуша, де поміщені постанови з 1694 року, стрічаємо відкликування й до Литовського Статута й до підручних книг маґдебурського права⁴⁾. В справі про убійство Мирона Баладенка Романом Чамаренком (1692 р.) судії в декреті своїм наводять текст Литовського Статута й Саксона. „Яко въ Саксонѣ текстъ оѣваеть, артикуль 59-й, на листѣ 237-мѣ о мужебойствѣ:

¹⁾ Див. „Протокуль до записыванья справъ поточныхъ на рокъ 1690“. Ч. 1852 р.

²⁾ На жаль, перевірити їх трудно тому, що не маємо під руками всіх видань Саксона та Порядка, а у відкликуваннях нема вказаного видання; зрештою, найшли ми повну докладність в постанові справи пивовара (Кистяковський ст. 84); судії відкликають ся до 227 листа IV-тої части Порядка і справді на сій стороні говорить ся о „карности чужоложниковъ“ (див. „Porządek Краківського видання 1629 року, статя 4, ст. 227; докладно теж і в справі Сем. Погребенка (Кистяковський, ст. 85, обвиненого про чародійство, наводить ся правдиве відкликання до Хелминського права книги 5-тої, розділу 62-го: тут дійсно говорить ся про чарівників (див. Spec. Sax., вид. варшавське, 1646 р., Хелминське Право, ст. 711).

³⁾ Пор. Кистяковський, ст. 86 і Porządek, право cesarsкое, ст. 56—57.

⁴⁾ Ся книга є в бібліотеці покійного проф. А. Т. Кистяковського (XIII. від. № 38) й має заголовок ось такий: „Сія книга мѣская полтавская за вѣдомомъ и росказаньемъ его мил. п. Павла Семеновича полковника Войска ихъ Царскаго пресв. Вед. Запорожскаго Полтавскаго, снаряженная въ потомные часы для вписанья розныхъ справъ року 1691 года мѣсяца сентеврія 11“; мабуть не міг він ще використати при виданню „Прав, по которымъ судить ся малоросійській народъ“.

„если бы кто другого ранилъ albo забилъ, и такъ ранного albo забитого до суду поставилъ, хотячи его яко квалтовника поконати, а усталъ въ доводѣ, тамъ же самъ маеть бити поиманъ и застане виненъ въ томъ, що на оного ранного albo забитого наносилъ, а хочъ бы онъ забитій былъ бенкартомъ кукифромъ, теди предся не маеть быти поровненъ збойци albo злодѣви, если на тотъ часъ не билъ збойцею albo злодѣемъ и чимъ тотъ збойца ближнему своему зашкодилъ, тѣмъ и самъ маеть быти поконанъ“, той же винѣ подлеглимъ оставъ и Романъ Чамаренко¹⁾. В справі про знасилуванне дівчини Насті Лишихи Гаврилом Кондратенком теж находимо відкликанне до Саксона: „схиливши ся до рады наше товариское винайшлисмо декретъ въ Саксонѣ польскомъ въ правахъ магдебурскихъ о квалтованье невѣсты albo панны, гдѣ обширне опѣваеть, ижъ таковой квалтовникъ за оказаньемъ слушного доводу и певнихъ знаковъ мѣеть быти стятъ, а навязка квалтованымъ подлугъ стану ей съ имѣнія того, хто тое учинивъ платити маеть“²⁾. В постановах Нѣжинського магістратського суду стрічаємо відкликанне й до Статуту й до Саксона инколи в неозначених висловах „(до права писаного въ Статутѣ о цыганахъ прихвляючи ся)“, инколиж із зазначеннем сторін. Так, в справі Вовди Панасовни відкликуеть ся він до 22-го артикулу 11-го розділу Литовського Статута, на 165-ту карту Саксона й на 132-гу карту Порядка, в справі Феньки Сидорихи на 3-тій артикул 15-то розділу Литовського Статута³⁾.

Треба, зрештою замітити, що в більшости випадків нема безпосередніх відкликувань до законів: їх, очевидно трудно було робити; не заперечуємо тут можливости й таких випадків, коли судії взагалі не трудились дошукуванням собі конечних цитатів, або й ставляли хибні. Богато засудів визначаеть ся строгостию кар и винен був тут головно сам кодексе, що наповний був середовічною жорстокостию. Литовський Статут, до якого, як ми бачили, часто повергались магістратські суди не міг змягчити сих кар, тому, що його постанови що до лю-

¹⁾ Ibidem, ст. 15—17.

²⁾ Ibidem, ст. 32—34.

³⁾ Отрывки изъ Нѣжинскихъ магістратскихъ книгъ, вид. А. М. Лаваревскимъ. ст. 14, 25, 65—66.

дій „простого стану“, якими були міщани й посполиті теж не визначувались мягкостію. І ось бачимо, що стародубський магістратський суд присуджує за знасилування на кару смерті (згідно з постановами маґдебурського права), а за розпустність і крадіж на тілесну кару й прогнання з міста¹⁾; нїжинський магістрат за крадіж коний казав повісити трох циганів, а просту крадіж гроший з комори покарав тілесною карою (відрізаннем уха (найлюбійшою карою магістратських судів) та вигнанням з міста²⁾). В процесі вживались тортури — присмалювання розпеченом желізом³⁾.

Але формалізм і строгість чужоземного права, що застигло у своїм змісті й не мягчилось відповідно до нових умовни життя, повинні в багато випадках вражати сумління судий. Сї останні вийшли безпосередно з народнього гургу й знали далеко ліпше народні юридичні звичаї, нїж закон. Будучи судиями сумління й переконання, вони, природна річ, готові були прихилитись на сторону звичаю в тїм випадку, коли між ним і законом трафлялась незгода. Колиж вони й хотїли уставити на строго формальнім ґрунті, тоді мусїли рахувати ся з поглядами, позиваючих ся сторін, які взагалї являлись найліпшими охоронцями звичаю й традиції. Надто ще й закон (в підручних книгах маґдебурського права) признавав силу й законність звичаю. Таким чином, вказівки Збірника з 1743 про сю конечність, аби магістратські суди опирались у своїх постановах тільки на самий закон, повинно розумїти ся в сїм значінню, що вони не могли видавати своєвільних присудів. Збірник допускав звичай нарівні з законом, як правну норму⁴⁾. Приноровленне звичаю бачимо як у карних, так і в цивільних процесах. Наведемо із судових постанов тї випадки, в яких він проявляв ся більше менше виразно. В справі про убієство козака Сидора козаком Гаврилом Тарасенком вдова покійного подала скаргу на вбійника до нїжинського магістратського суду, але просила тільки про забезпеченне з його майна своїх сиріт та смертної кари не домагалась, „поневожъ и небожчикъ

¹⁾ Харк. іст. архів. Дїла Малорос. колл., № 1921.

²⁾ Одрывки изъ Нїжинскихъ магістратскихъ книгъ. ст. 14—16.

³⁾ Харк. іст. архів. Дїла Малорос. колл., № 1921.

⁴⁾ Див. А. Т. Кистяковський, ст. 100, 107—108

Сидоръ, сходячи съ сего свѣта, простилъ при людехъ, то есть, при Леску Красносельскомъ, при Яцку Довбиѣ, Тимошу Савенку, козакахъ тогожъ села; едно упоминалъ, абы по его душѣ двѣ належатіе духовніе церковніе одправы слушне поодправоваль“. Обвинений признавъ ся до вини, заявивъ, що він зробив се по пьяному, в суперечці, „шаблею скрозь двери“, та тільки дуже просивъ прощення й дававъ обіцянку платити дѣтямъ відповідно постанові суду. Всежъ таки суд „прихилиючись до правъ писанихъ“ (себто Литовського Статута) присудивъ убійника на кару смерти й виплату з його майна головщизни в розмірі 150 золотих¹⁾. Тут бачимо інтересну коллізію у бачаю з законом. Для народу бувъ злочинъ появою приватного, а не суспільного права: покривджений уважає можливимъ прощення своєму убійникови, робить се при свѣдкамъ, аби надати своєму поступованню формальний характер, що такъ скажу, в приватне порозуміння з противною стороною. Одначе суд не приймивъ сього до відома, або, властиво кажучи, не згодивъ ся на се порозуміння, якъ безправне й стоячи на ґрунті права видавъ надто строгий, можна навітьъ сказати, не справедливий засуд (коли тільки се правда, що Тарасенко проколовъ свого краяна в загорілости й по пьяному). Намъ, зрештою, не відомо, чи засуд сей бувъ виконаний. В иньшій випадку судъ зменшивъ кару відповідно до прохання покривдженої. Се було в справі про знасилування Насті Лишихи Гавриломъ Кондратенкомъ. Наводячи цитатъ зі Саксона, актъ визначувавъ кару смерти виновникови (ми його вже висше подали читачеви), судъ постановивъ в дійсности тільки дуже легкий засуд: Гаврило повиненъ бувъ „во всемъ перепросить“ покривджену та її неньку (себто виправдати ся передъ ними) й нагородити їхъ зі свого майна²⁾; тому се сталося, що „акторская сторона его горломъ даровала“.

¹⁾ Отрывки изъ Нѣжин. маг. книгъ, ст. 65—66.

²⁾ Заразъ за присудомъ поміщенийъ тежъ „реестръ, що давъ Гаврило Кондратенко навязки той згвалтованной Насті дѣвчинѣ Семеновѣ і 50 золотыхъ грошей, постели, лужникъ и 2 подушки, 3 сорочки, 2 пары чоботъ, едни червоніе, другіе черніе, 2 жупана, оденъ коруновій, другій шиптуховій, 3 намитки, 2 пояса, оденъ штуковій, а другій черчатій, запаску и китлыкъ“; насъ не повинна дивувати ся обставина, що виновникъ відкуплюеть ся відъ кари: тодішне законодавство (Лит. Статутъ) за більшістьъ злочинівъ визначувало грошеву кару.

себто (дослівно) покривджена від смертної кари освободила. Тут зменшення кари являєть ся простим безпосереднім результатом згоди між позиваючими ся сторонами. Ще більше інтересний випадок повної відміни кари за убійство на прохання вдови покривдженого. Козак Мартин Леонович побив тяжко п'яного Ізаака Отрохова, від чого сей помер (зразу бив його кулаками, а потім „успектомъ“; вдова не хотіла правувати виновника, відікрілась навіть від частини орного ґрунту, яку їй признавав суд і просила тільки, аби виновник: „поедналъ священника на проводъ за душу небощика и чтобы довги небощика расплатилъ, що кому винно; бажання се було сповнене. Тут нас поражає велике моральне почуттє вдови покійника: вона печалива тільки про його душу та збереженне доброї памяти про нього, вона зрікаєть ся того, чим ї хотів по справедливости забезпечити суд. В иньшій справі (смерть від тяжкого побиття) син потерпівшого відступає офіційально перед судом від скарги. Батько його вмираючий сказав: „Отъ его харковыхъ рукъ на смерть иду, но прошу дѣтей своихъ не выступатьъ противъ него съ обвиненіемъ: пусть разсудитъ меня съ нимъ Господь Богъ“. Наслідком сього й син перед урядом заявив: „зрекаю ся права и доходить вѣчне не хочу“. Але карні злочини всеж таки нарушали інтереси не тільки сих осіб, против яких вони були звернені, але й цілого суспільства; сього в деяких принаймні випадках не міг не признавати й суд. Ось чому він не все годив ся потвердити приватні умови обвиненого й обвиняючого. Так було приміром в справі замужної міщанки Вовди Панасівни, знасилуваної парубками. Кара смерти була їм замінена на кару тілесну, відрізання уха та прогнання з міста, без огляду на се, що покривджена домагалась тільки „нагороженья школь, гвалту и викладовъ“. Але судъ не згодив ся обмежити кару, тільки до грошевої гривни, „забѣгаючи злой розпусты“ й, певна річ, мав рацію в сім припадку тому, що злочин не був нічим викликаний та визначив ся дуже жерстоким характером: їхали спокійно дві жінки, знечевя одну з них вдарили обухом по голові й потім знасилували¹⁾... Инколи суд навіть з власної ініціативи зменшував кару. Так було, мабуть, в справі про крадіж Степаном Якубенком коня у свого господаря козака

¹⁾ Одрывки изъ Нѣж. магистр. книгъ, ст. 23—26.

Дам'яна Филошпенка; кару смерті йому замінили на таку саме кару, на яку засудили обвинених в ділі Вовди Панасівни¹).

Формалізм писаного права слабшав через участь в процесі, в активній ролі свідків самої людності. Тут бачимо теж ясний прояв звичаєвого права. Незвичайно характеристична з цього боку справа про вбивство Тимоха Пильна, погарського обивателя. Батько вбитого сам стежив за вбивником (шляковаль забойця" по словам акту) та в селі Азаровці найшов коня свого сина у Васька Скакуна, який купив його від якогось там Яреми Азаровця, а сей „далъ отъ себе виводъ“, що купив у Васька Михайлова; сей же останній не міг „дати слушнаго виводу предъ всею Азаровскою козаковъ и посполитихъ громадою“; йогож, як злодія, „по сільському обычаю водили за шію“ і привезли у тюрму в Стародуб; тут свідчили против нього Азарівці „атаманъ и войтъ зъ мужа ми“, виявляючи свої допити обвиненого; тут вони й заявили „згодними голосами“, що нічого доброго про його сказати не можуть й просили, аби він не жив в однім селі з ними²). Безсумнівно маємо тут останки старинного староруського процесу, який перелив ся в Україні-Руси у форму так званих копних або купних судів. Хоча се слово тут не згадуєть ся, одначе цілий спосіб слідства, такі вислови як „мужи“, „шляковаль забойця“, свідчать про се, що маємо діло з „купою“, яка виступила разом з обвинником в ролі слідчих і свідків. Інтересна тут безпосередня вказівка на сільський обичай водити за швию злочинця. Наведений припадок вмішання „громад“ в судовий процес зовсім не одинокий. Копні суди були значно розповсюднені й на Лівобічній Україні, як се доказає у своїй статі А. Я. Ефименко. До сих фактів, які наведені п-ю Ефименко, треба долучити ще один, що містять ся в протокулі Стародубського магістрату 1683 року. У стародубського лавника Григорія Буяна трафилась крадіж: вкрали в нього в с. Дідові з горальні два казани. При огляданю горальні нашли ніж, який передали зібраній купі; тут син Наума, москаля, заявив, що ніж сей належить

¹) Ibidem, чт. 16—17.

²) Харк. іст. архів. Діла Малоросс. колл., № 1921.

до дідівського обивателя Василя Івановича; „я съ нимъ самъ въ лѣсу былъ, казав він, и хлѣбъ нимъ рѣзалъ“; підозрілого Василя взяли з купи і повели на „урядъ магистратскій“. Обвинувач сам покривджений, який заявив, що Василь нераз давнійше давав себе приловити на крадіжж. Другий раз збиралась „купа изъ мужей“, коли нашли мертве тіло (рудника Гарасима). При істнованню звичаю, по якому підіймав процес сам покривджений або його свояки, було природно, що провідна роля в досліді злочинну належала до суспільства; слідча частина була всеж таки організована дуже слабо; вона була ведена найчастійше тільки по вказівках покривджених осіб. Правда, що для оглядання ран виходили лавники „мѣскіе присяжные слуги“ й „целюрики“; але діяльну ролю грали теж осторонні люди, що не належали до суду. По причині способів, якими користувались для відкриття крадіжж, інтересна справа Яцка Кравця. В характері свідка покликали дячка Мартина, провідника Рождественської школи, в якій, мабуть вчив ся Яцко. Лавник і „мѣскій слуга“ ходили на се місце, де на снігу було видко сліда злодія, на слідство добровільно явив ся свідок, що вказав на одну річ, яка сильно скомпромітувала обвиненого. Всі члени суспільства були заінтересовані відкриттям переступника, що непокараний міг принести шкоду ще багато иньшим.

В цивільних справах теж дуже замітне прямованне судиїв рішати діла по свому внутрішньому переконанню. Сим пояснюеть ся бажанне їх примирювання позиваючих ся, коли сього домагались, по їх думці, інтереси обох сторін. Ось дуже інтересна в сїм напрямі справа. Волоський війт Петро заручив сина свого з дочкою Деяна Масловича. Сей останній відказав його сватам: „Богъ правѣ, у помочь, я тому радъ жебы пріятелемъ быти“; й сама донька його, „ку всімъ сватомъ подносила по чарци горилки“. Се відбувалось в четвер. Тимчасом, коли „молодикъ“ в назначений речінець (в суботу) прибув до будучого тестя, сей не пустив його навіть у двір. На суді він пояснював свій поступок намовами людей („люди розгудылы). Тут знов на суді за радою судиїв батьки вдарили рука в руку й порішили в суботу 16 лютого відбути вінчанне, а після Пасхи „весильє“; на випадок нарушення сеї умови винний повинен був заплатити 100 золотих кар. Справа ся вводить нас просто в народне житє й знайомить з його побутовими

окремішностями (весілля відбувалось який час по вінчанню). Судії, при її огляді кермувались очевидно не писаним законом, лишень обичаєм; формально правда була по стороні Масловича: його годі було приневолити видати доньку заміж за Петрового сина; але судії вглянули в положення позиваючих ся й порадили їм помиритись, що й вони вчинили. В однім припадку деяка Степаниха повинна була дістати на основі правосильного документу (заповіту) половину ґрунту, але помирилася за одну третю частину. Рішати справи мирною дорогою привикло само суспільство; часто спори, які пішли на суд, кінчилились згодою, причім позиваючі ся визначували якусь „заруку“, себто кару на випадок повторення спору. Взагалі бачимо з боку суда не сухий формалізм, лишень живий інтерес та бажання дійти до самої правди. Дуже характеристичні в сїм напрямі дві справи про охорону майна малолітніх. Вдова Пелагія Ігнатиха була правною опікункою своїх дітей. Але її підпоїли Семен Школьчин та Онисько Хоченко й купили за безцін два кусні землі, що належали до її сина й доньки. Уряд приймив під розвагу легкодущність Ігнатихи, що вже розтратила чимало майна, віддав дітей в опіку й відсунув їх матір від заряду майном. Такі самі охоронні способи постановив стародубський магістрат на прохання жінки міщанна Сави Лєвоновича. Сей останній розспив ся без міри й став вносити в шинки домашнє майно. Магістрат „видя же тотъ Савка пустился запамятале въ опильство, варуетъ того нинейшимъ правомъ: же хто колвекъ з шинкаровъ и шинкарокъ мѣснихъ давати метъ ему, Савцѣ, якій же колвекъ на вѣру напитокъ, таковій жадною мѣрою, на жаднихъ его добрахъ, жаднаго иска мѣти не можетъ, лечъ свое трати метъ“. Таким чином у сферу урядовання магістратських судів входили і справи що до опіки над малолітніми. Взагалі, думаємо, що компетенція їх була дуже широка й видані досіль їх постанови не визначають її в цілій повноті. Зі свого боку даємо тут першу пробу¹⁾ характеристики магістратських судів (в межах Ліво-

¹⁾ Спішимо оправдатись. Нам відома критична замітка про Протокул Стародубського магістрату за 1690 рік, що вийшла з під пера звісного юриста професора Лешкова (Москвитянинъ, 1853 р. книга 1-ша, відд. V.). Але автор, на жаль, обмежив ся тут тільки вказівкою на се, що дають сі діла для

бічньої України) на основі їх постанов та, признаючи її неповність, заходимося коло збирання архивних даних, з яких скористаємо для осібногo видання своєї книжки; на отсім наші статі треба глядіти як на вступний комунікат¹⁾.

характеристики звичаїв місцевого суспільства й лишив „без огляду спеціальне юридичне питання про се, як відбувались та рішались справи в стародубськiм магістраті при кінци XVII віка“.

¹⁾ Питанню про долю міської самоуправи й господарки будуть присьвячені осібні статі.

Показчик імен.

м. = місто; с. = село; р. = ріка.

А.

Август П. польський король
134, 183, 230, 334.
Август Ш., польський король
230.
Авісбург м. 29.
Азарівка с. 439.
Азаровець Іван 439.
Аксентович Бр., судня в Ка-
мінці 222.
Александр, великий князь Ли-
тви 113, 132, 147, 150.
Алексій Михайлович, цар мо-
сковський 173, 401, 404, 405,
407.
Альберт, краківський вїйт, 59.
Альбїон 89.
Америка 88.
Англія 88, 89, 94, 308.
Антонович В. Б., історик 413,
423.
Анчевський Мартин, львівський
бурмістр, 173.
Апостол Данило, гетьман — 420,
Архипович, адміністратор кре-
мінецького староства 266,
Ахена м. 91.

Б.

Баланденко Мирон 434.
Бални м. 141.
Балта м. 375.
Бантке, історик 16, 17, 66, 75, 77.
Бар м. 153, 245.
Барвальд с. 4.
Барків м. 339.
Бартек, сандомирський горожа-
нин, 6.
Бартошевич, історик, 6, 65.
Белзька провінція 78.
Бердичів м. 375.
Біла Русь 83.
Біла Церква м. 114, 318, 362,
367.
Білгород м. 312.
Білозор м. 361.
Білоцерківське староство 317.
Білоцерківські міщани 324.
Бибихи с. 4.
Бильдзюкевич Томаш, вилен-
ський вїйт, 133.
Богданів Михайло, полковник
чернігівський 420.
Богданович Т., вірм. вїйт в Ка-
мінці 221.

- Богуславське староство 317.
Богуславські міщани 324.
Богуш, шляхтич 226, 227, 232.
Будзанів м. 141.
Болеслав, князь польський 65, 66.
Болеслав Сидливий, князь польський 25, 69.
Болеслав Хоробрий, польський король 48, 111.
Бона, польська королева 252, 327, 332.
Борешів с. 65.
Борішковець с. 226.
Боровський, камінецький радця 185, 194.
Бороздина, генерал-судия 406.
Борезна м. 411.
Борщанка с. 322.
Босня 14, 50, 86, 87.
Бохня м. 35, 141, 142.
Брацлавль м. 325, 326, 348, 362.
Брацлавщина 348.
Бременський Адам 110.
Бреснич с. 4, 34.
Бреснич м. 33, 34.
Брест м. 129, 246, 326.
Брестів м. 166.
Бресть Литовське м. 104, 176.
Броновця с. 4.
Брусилів, маєток 338.
Бублин Григорій, чернігівський бурмістр 422.
Буг р. 316.
Будишів с. 4.
Булиза, полковник, овруц. війт 333.
Бурлет, губернатор Дубна 279.
Буськ м. 161.
Бутович Яцко, квіт. землянин 338.
Буцький 429.
Буян Григорій, стародубський лавник 439.
- В.**
- Варшава м. 142, 161, 192, 208, 256, 372.
Варшавська конфедерація 133.
Варшавське князівство 88.
Василевський, камінец. радний 185.
Вацлав, чеський король 25, 48.
Велидники м. 375.
Великі Луки м. 122.
Великий Новгород м. 125.
Велико-Польща 3, 130.
Велычка м. 21, 141, 142, 161.
Велюнь м. 161.
Венгриново с. 4.
Вербовець м. 339.
Віятівщина, урочяще 318.
Вільчек, камінь, міщ. 185.
Вірмени 173, 178, 180, 181, 182, 190, 210, 215, 216, 217, 218, 220, 290.
Вітебське воеводство 81, 83.
Вітебський архієпископ 81.
Віхман, магдебурський єпископ 92.
Виговський, гетьман 153.
Вигурівщина с. 321.
Видна м. 57.
Вишва м. 245, 266, 352, 357, 360.
Вишківська громада 266.
Визинський, лавник в Камінці 180.
Виковський, економ староства ковельського 263.
Вилковиск, Вилковиско с. 4.
Вильно, м. 79, 80, 104, 117, 131, 133, 134, 135, 137, 175, 347, 351.
Виленьська земля 78.
Винниця м. 348, 367, 377.
Винницький суд 361.
Винцента св. монастир 67.
Вислицький статут 52, 73, 75, 76, 83.
Високе м. 151, 166.
Витебськ м. 104, 117, 118, 119, 169.
Витебська земля 117.

- Витовд, лят. князь, 55, 78, 114, 117, 129.
Вихт Антоній 172.
Вишневецький Михайло, князь 133, 181.
Вишневецький Е. М., заступник кременецького війта 250, 254.
Владімірський-Буданов М. Ф. історик 423, 398, 399, 413.
Владислав, королевич 339.
Владислав, князь польський 43.
Владислав II Локеток, король польський 8, 25, 61.
Владислав III Ягайлович, король польський 130, 131.
Владислав IV, король польський 133, 172, 179, 181, 220, 286, 289, 388.
Влахи, спільна назва романських племен 19.
Волинь 83, 104, 320, 322, 347, 362.
Волинське воеводство 379.
Волковиск м 151, 175.
Володимир Волинський м. 6, 174, 312, 322, 326, 340, 344, 345, 347, 352.
Володимирський кагал 379.
Володимирський повіт 367.
Володимирські міщани 325.
Волощина 366, 369.
Вольбрам м. 141.
Воля с. 4.
Ворме м. 91.
Ворскло р. 316.
Вроцлав м. 104, 107, 111, 129, 366.
Вроцлавське князівство 107.
Вехова м. 22, 129, 161.
- Г.
- Гавловицький Бартош, писар міста Вильна 133.
Гайсина м. 343, 352.
Галичина 6, 4^о, 181.
Галицька земля 40.
Галицька Русь 108.
Ганнон колонський архієпископ 90.
Ганський, жовнір 239.
Гапонів Григорій 421.
Гартмуд, бохнійський капелян 33, 35.
Гельмольд, історик 110.
Генрих I, князь шлезький 32, 65, 67.
Генрих III, шлезький князь 97.
Генрих IV, вроцлавський князь 96.
Генрих V, рим. цісарь 91.
Генрих VII, рим. цісарь 95.
Генрих Валуа, польський король 181, 338.
Генрих, краківський війт 61.
Герасимів Мирон 421.
Герберт, шляхтич 339.
Герман, маркграф бранденбурзький 37.
Гершт, кам. радця 194, 195.
Гіше, історик 88, 89, 92.
Гладш, віцепрокуратор сандецький 39.
Глібівка с. 321.
Глинсько, селище 317.
Глинянин Петро, городничий 429.
Глухівська генерал-канцелярія 408.
Гнівський Ян, бурмістр в Ковлі 269.
Горленко, полт. полковник 428.
Горлівці, селище 317.
Гороховський кагал 379.
Грабовець Ст., бурмістр 268.
Гриб Демян. райця чернігівський 422.
Грибовський, кам. регент 223, 225.
Грозний Іван, царь моск. 404.
Гомельське староство 84.
Гора м. 4.
Горки с. 86.
Горохів м. 339, 343, 347.
Греція 90.
Гродни м. 176.
Гуртовий Павло, цехмистр 421.

Г.

Гданьск (Данціг) м. 21, 108.
Гедимін, лит. князь 53.
Гервінус 16.
Герліц м. 37.
Герлицька земля 107.
Германія, див. Німеччина.
Гертруда, аббатиса требницька 44.
Гловер, підполковник 236, 237, 238.
Гнезно м. 111, 129.
Грінберг м. 4.
Гродхів (Гроткав) м. 96, 104.
Гроїцький, судня полтавського ратуша 406, 411, 434.

Д.

Данилович Михайло 411.
Данськ, див. Гданьск.
Двина р. 121, 123.
Демидово с. 321.
Деятин с. 322.
Дернес край 72.
Десна р. 394.
Дідослав м. 312.
Дигон Казимир, 133.
Димер м. 321.
Длугош, історик 22.
Дніпро р. 235, 242, 316, 318, 320, 321, 366, 389.
Дністер р. 235, 242.
Долвинський Павло, міщанин 357.
Довбня Ясько, козак 437.
Домавій, 65.
Домайцерка с. 44.
Домбровський Ал., кам. проконзуль 202.
Домонтів, селище 316.
Драгосинович 19.
Дрисецька волость 117.
Дубно м. 256, 275, 276, 279, 280, 282, 377.

Дубенський кагал 379.
Дунай р. 92.
Дедів, ліс 322.

Е.

Европа 15, 16, 26, 27, 29, 40, 50, 51, 61, 68, 73, 89, 94, 156, 307, 308, 391.
Едвард III., англ. король, 94.
Ельбінг (Ельблонг) м. 21, 108.
Енгельбрехт Вільгельм 133.
Енько Михайло, бурмістр чернігівський 422.
Есслер, 65.

Ж.

Жданович Тома, лентвійт 266, 267.
Желізняк Тома, райця чернігівський 422.
Жестин Евфим 421.
Жигмонт I, польсь. король 116, 124, 160, 181, 230, 247, 289, 294, 338, 343, 345.
Жигмонт Август польсь. король 7, 63, 64, 78, 114, 137, 142, 148, 149, 152, 179, 181, 252, 253, 289, 322, 327, 343.
Жигмонт III, король польський 10, 19, 179, 181, 230, 245, 247, 252, 268, 271, 274, 289, 313, 339, 370, 391, 402.
Жигмонт, литовський князь, 55, 117.
Жиди 174, 182, 190, 230, 238, 248, 250, 251, 252, 257, 282, 376, 377, 378, 379, 380, 399, 400.
Житомир м. 342, 345, 347.
Житомирська земля 321.
Жмудь 78.
Жмудьське князівство 55.

З.

- Заблоцький, олиц. райця 357.
Забор 65.
Завихост м. 4.
Загоровський, житом. староста 342.
Загосте с. 65.
Закшевський Богдан, вилен. бурмістр 133.
Залевський, шляхтвч 253.
Замойский, канцлер 338.
Зан, лядвійт 360.
Заслав м. 174.
Захарчик Федір 256, 258, 271.
Зборів м. 173.
Звенигородка м. 317, 326, 362,
Зволенський, кам. бурмістр 197,
198.
Згара р. 321.
Згарка р. 321.
Здань, лянвійт 357.
Зеленський, радця 194, 195, 363.
Зенько, гороп. намістник 116.
Зиньків м. 347.
Злотники, с. 4.
Зноєнський Андрій 269.
Зубкова с. 4.
Зубри с. 52.
Зубрицький Денне, історик 6,
182, 186.

І.

- Іванів Ярмола 421.
Іванович Ал., бурмістр в Ковлі 269.
Івниця м. 375.
Іжмановиця м. 141.
Ізяслав Ярославич, князь, 15.
Інгул р. 316.
Іновроцлав м. 129.
Іподомій м. 141.
Ірпень р. 320.
Ісаєвич Б., камін. судня 221, 223.
Італія 15, 52, 90, 94.

Й.

- Йоан, солтис 34, 35.

К.

- Казаревичі с. 321.
Казимир м. 142.
Казимир Великий, польс. король 52, 55, 70, 73, 113, 114, 115, 116, 117, 129, 136, 138, 178, 230, 315, 325.
Казимир II, польс. князь 25.
Каліш м. 129, 132.
Калужинець Павло, райця чернигівський 422.
Кальніболота м. 362.
Камінець Подільський м. 134, 156, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 198, 199, 200, 201, 202, 205, 206, 213, 215, 216, 218, 219, 224, 226, 229, 230, 233, 234, 240, 241, 245, 268, 270, 289, 290, 293, 295, 296, 299, 325, 334, 337, 347, 369, 373, 374, 376, 377.
Камінські, родина 258.
Кандитів, селище 322.
Канів м. 318, 326, 348, 367.
Канівські міщане 318, 324.
Канівський замок 318.
Канівський магістрат 360.
Караїмовське поле 333.
Кароль Великий 30.
Кароль IV, імператор 101, 107.
Кошів с. 4.
Кельн м. 90.
Кенті с. 4.
Кира с. 65.
Київ м. 177, 318, 320, 321, 325, 326, 342, 345, 347, 366, 376, 377, 393, 397, 405, 406.
Київська Русь 15.
Київщина 320, 348.
Княне 112.
Кистяковський А. Т., історик 405, 406, 408, 409, 413, 414, 415, 434.
Кистяковська Александра Івановна 405.

- Клеванський кагал 379.
Климунтів с. 4.
Клари св. монастир 4.
Кобрин м. 174.
Ковель м. 153, 245, 250, 252,
268, 269, 270, 272, 294, 298,
302, 327, 340, 345, 347, 352,
357, 359, 360, 363, 376, 377.
Ковельське староство 250.
Ковельський кагал 379.
Ковно м. 175, 327.
Козелець м. 417, 423.
Колонтай 136.
Кондратенко Гаврило 435, 437.
Кондратов Василій 408, 409.
Кондратів Никифор, підскарбій
421.
Кони м. 129.
Константинів м. 347.
Контский, камін. староста 229,
230.
Копайгород м. 339.
Коріяновичі — Юрій, Олексан-
дер, князі 178, 230, 347.
Кормильче, мавтість 190, 191,
192.
Корсунь м. 316, 317, 326, 327,
348
Корсунські землі 317, 318.
Корсунські міщани 324.
Косово с. 19.
Котора р. 321.
Кравець Яцко 440.
Краків м. 38, 42, 59, 61, 104,
108, 111, 129, 131, 132, 133,
134, 135, 142, 148, 163, 351,
366, 372, 410, 419.
Краківська земля 141.
Краківське воеводство 4.
Крамче с. 4.
Красносельський Лесько, козак
437.
Красовський Дмитро, купець
172.
Кремінець м. 153, 247, 248, 250,
251, 253, 254, 255, 257, 264,
268, 270, 271, 272, 274, 289,
294, 322, 331, 338, 345, 347,
352, 362, 369, 372, 376, 377.
Кремінецький кагал 378.
Кремінецька земля 322.
Кременчуг, м. 316.
Креничі с. 321.
Кристина, жівка кн. Влади-
слава 17.
Кржижановиця, с. 69, 70.
Кривець р. 320.
Крижановичі с. 4.
Криківщина с. 321.
Крилів м. 339, 348, 367.
Крим 233, 366.
Кромер, історик 60, 61, 62.
Кросно м. 161.
Крупливо с. 4.
Кругінь Іван, бурмістр черни-
гівський 422.
Кшвжовця с. 4.
Кшиштофович Ян, судья 211,
223.
Кузька Ясько, козак 433.
Кулишак, міщанин 358.
Кульм м. 104.
Кульпарків с. 172.
Куніцький Петро 8.
Куновський Ян, війт з Черни-
гова 391.
Кунцевич Йосафат, полоц. еп.
174.
Куряневич Лука, свьященник
363.
Куяви 65, 104.
- Л.
- Лаврентій, вроцлавський епис-
коп 32.
Лавринович Кондр., бурмістр
в Ковлі 269.
Лазаревський, історик 432.
Лашниця м. 141.
Лебедін, селище 317.
Левонувич Сава, міщанин 441.
Ленчиця м. 161.
Леснович Мартин 438.
Летичів м. 325.

- Летичівський повіт 321.
Летичівський суд 361.
Лешков, професор 441.
Лешко Чорний, князь польський 42.
Лешко, князь краківський і сандомирський 34.
Лешко V, польсь. князь 25.
Лещинський, ковель. староста 248, 249.
Лібуша с. 4.
Лівобічна Україна 387, 388.
Ліда м. 175.
Липник м. 141.
Липниця м. 141.
Лисів с. 4.
Лиска м. 141.
Лисянка м. 339, 348.
Литва 7, 19, 30, 47, 49, 53, 54, 56, 78, 117, 118, 127, 131, 133, 138, 153, 157, 168, 175, 176, 313, 329, 347, 387, 388, 396, 406, 412.
Литвини 169.
Лишиха Настя 435, 437.
Литовець 117.
Литовське князівство 55, 170.
Литовсько-руська держава 7, 53, 55, 56, 77, 78, 101, 109, 110, 112, 117, 120, 127, 131, 150, 152, 168.
Личинці, селище 317.
Лички с. 4.
Лобачевич, кремін. бурмістр 258.
Лобичевич Григорій 258.
Лозецький Ян — 302.
Локучевський, камін. бургграф, 232.
Ломовате м. 361.
Лопата Федір, чернігівський війт 420.
Лубин м. 387.
Лужиці 59.
Луза р. 322.
Лукіянів Іван 421.
Лукіянів Петро 421.
Луцьк м. 6, 174, 322, 325, 326, 343, 352, 367, 369.
Луцька земля 322.
Луцький замок 332.
Луцький кагал 379.
Луцький повіт 367.
Луцький Ян, війт 332.
Ляхівці м. 347.
Ляцькі ворота 226.
Любенський монастир 70.
Любеч м. 312, 388.
Люблин м. 131, 134, 161, 224, 366.
Люблинська унія 398.
Люблинське воеводство 4.
Любомирський, князь 275, 276, 280, 282.
Людвик Побожний 29.
Людвик, угорський король 10, 25, 26, 48, 52, 129, 130.
Львель, історик 49, 70.
Львів м. 6, 132, 133, 134, 135, 161, 163, 168, 170, 171, 172, 173, 182, 183, 185, 186, 198, 199, 200, 201, 204, 205, 214, 224, 256, 292, 312, 337, 351, 366.
- М.**
- Матдебурт м. 91, 92, 99, 104, 163.
Мазове 3, 104, 130.
Макорович Сем. 269.
Малиновські 253.
Малиновський Йосиф, крем. війт 254, 255, 256, 257, 258, 259, 302.
Малиновський Лукаш 258.
Малиновський Ст. 255, 259.
Малогац с. 65.
Мало-Польща 3.
Маркевич 194.
Маркович Карпо, черн. війт 420.
Мартин, 400.
Маслович Демян 440.
Махів, двір 96.
Мацоха м. 362.
Мацьковський, історик 16, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 110, 111, 117.

Мглин м. 388, 390, 417.
Медведівка м. 362.
Меджирич м. 129.
Межирів м. 343.
Мельконович Ст. 217.
Мельнича Федір 239.
Мехів м. 4.
Мехівський монастир 4, 25.
Мечислав II, поль. князь 17.
Мешів с. 4.
Мєрко, жид 238.
Миколаєвич Гр., кам. маршалок
Сорок Мужів, 225.
Миндовг, лит. князь 53, 54.
Минськ м. 166, 175.
Мислениця м. 141.
Михайлів Васько 439.
Михайло, князь 230.
Михайлович Алексій, царь 173,
401, 404, 405, 407.
Михайлович Васько 433.
Михлево, селище 317.
Мищиців, кухмістр 322.
Мнисевський, шляхтич 333.
Могилів м. 166, 366, 369.
Мозир м. 175.
Мокрець с. 321.
Молдавія 235.
Момотелко Дмитро 411.
Морафа р. 338.
Москва 25, 47, 366, 393, 401.
Московська держава 17, 55, 125,
387, 388.
Московська Русь 15, 47.
Мостища с. 321.
Мошни, селище 316.
Мстислав 117.
Мукша р. 226, 227.
Мухів с. 4.
Мшальниця с. 4.

Н.

Наймаркт м. 33, 97, 99, 104.
Найська земля 51.
Наполвон I. 88.
Нарушевич, історик 77, 131.
Несторів Влас 421.

Ніжин м. 388, 390, 392, 393,
394, 396, 401, 402, 417, 423.
Німеччина 7, 18, 26, 27, 29, 30,
32, 38, 43, 47, 51, 52, 61,
62, 72, 88, 90, 92, 94, 101,
127, 157, 286, 307, 308, 365.
Німчви Юрко 331.
Німці 6, 18, 19, 24, 30, 34, 38,
42, 59, 67, 73, 77, 90, 122,
130, 168, 178.
Німці або Gallici 71.
Никіфорів Григорій 421.
Николай Павлович, цар 405.
Новгород м. 112, 113, 116, 119,
122.
Новгород Сіверський м. 312,
387, 388, 390, 405, 417, 423.
Новгородці 112.
Новий Константинів м. 369.
Новоградок м. 175.
Новосілецькі 253.
Новосілецький Тудор 253.

О.

Ованисович Ник., кам. війт 221.
Овдієвський млин 394.
Овруч м. 343, 345, 352.
Овруцький повіт 321.
Одровонжі 40.
Оадів с. 85.
Олава м. 44.
Олександр, лит. князь, 117, 120,
124, 125, 151, 170, 181, 320,
322, 335, 366, 376.
Олика м. 347, 357, 359, 360.
Олицький кагал 379.
Ольгерд 387.
Олькуш м. 141, 142.
Онушкевич Гр., лендвійт 266.
Опольські князі 100, 103.
Опученко 180.
Ореля р. 316.
Остер м. 388, 417, 423.
Остра р. 394.
Остріг м. 174.
Острожець м. 367.

Острожський кагал 379.
Острожський, князь 172.
Острожський Константин Кон-
стантинович, князь, 388, 389.
Оттмахов м. 98, 99.
Отрохів Ізаак 438.
Оханович, радця 194.

П.

Павлович Ян, бурмістр 256, 259.
Панасевич Гр., бурмістр в Ковлі
269.
Панасівна Вовда 435, 438, 439.
Панасиха Пелагія 441.
Паплинський, шляхтич 226, 232.
Пекалицький 407.
Переяслав м. 387, 388, 389, 390,
392, 393, 395, 397, 399, 400,
401, 403, 417, 428, 430.
Переяславщина 388.
Переяславське староство 388.
Пестерів Унос 421.
Петрівці с. 321.
Петро Великий, царь 6, 55, 408.
Петрович Ерофій 420.
Переорка с. 321.
Підлісці с. 322.
Підлясе 78.
Пижондович Авг. 229.
Пильно Тимох 439.
Пинськ м. 151, 175, 275, 344,
345.
Пйотрків м. 161.
Плоцьк м. 132.
Погар м. 388, 390, 417, 423, 430.
Погребненко Сем. 434.
Поділле 40, 181, 182, 315, 320.
Подільська земля 237, 315, 347.
Подільське воеводство 230.
Познань м. 111, 129, 131, 132,
133, 134, 135.
Познанська земля 141.
Полісе 83, 104.
Полонський кагал 379.
Полонський масток 84, 85.
Полочане 112, 122.

Полоцьк м. 113, 114, 115, 116,
117, 121, 122, 124, 125, 126,
149, 152, 160, 166, 169, 174.
Полоцька земля 116.
Полоцьке воеводство 81, 83, 131.
Полтава м. 387, 390, 417, 428,
429, 430.
Полтавщина 388.
Поляки 6, 24, 34, 43, 51, 71,
77, 108, 117, 169, 173, 174,
178, 179, 182, 216, 217, 218,
405.
Польща 3, 6, 7, 9, 10, 14, 15,
16, 17, 19, 20, 22, 23, 24,
26, 27, 29, 30, 31, 32, 38,
40, 44, 46, 47, 48, 49, 50,
51, 52, 53, 54, 55, 56, 59,
60, 62, 64, 65, 66, 69, 71,
72, 73, 76, 77, 78, 87, 88,
89, 90, 95, 100, 101, 104,
105, 107, 109, 127, 129, 131,
133, 136, 138, 146, 156, 157,
165, 166, 181, 237, 288, 293,
307, 308, 329, 347, 365, 388,
396, 406, 407, 412.

Посуле 387.
Потоцький, камін. староста 230.
Почеп м. 388, 390, 417, 418,
423.
Предслав, єпископ вроцлав-
ський 98.
Псеполе 67.
Псків м. 112, 116, 122.
Псла р. 316.
Пувол р. 318.
Пулторацький 259.
Пшегня с. 4.
Пшечень м. 141.

Р.

Радегощ Ст. м. 388.
Радомський статут 147.
Радаївнович Якуб, вилен. бур-
містр 133.
Радаїловський 193, 195.
Радивил, князь 84.

- Радивил Никола, намістник 117, 118.
Радивонівське, селище 317.
Ратибор м. 103.
Рахович Альберт, лавник, 133.
Рен р. 92.
Ріппе, кам. комендант 235, 237.
Річівський Семен, чернігівський бурмістр 422.
Річ Посполита 398.
Рибно м. 141.
Рикса, жінка Мечислава II 16.
Рим м. 307.
Римляни 15, 92, 173.
Римська імперія 22, 90.
Ров, маєток 338.
Роговський Стефан, черн. писар 421.
Рожівка с. 321.
Ропа р. 4.
Ропшиця м. 141.
Росня 64, 76, 152, 321, 382, 405, 406.
Рохольський 194.
Рудольф 129.
Руриковичі князі 6, 181.
Русини 6, 15, 110, 170, 171, 172, 173, 174, 178, 179, 181, 182, 290, 293.
Русь 7, 29, 30, 50, 53, 78, 82, 83, 112, 114, 117, 126, 138, 157, 168, 169, 170, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 245, 289, 304, 306, 313, 366, 388, 398.
Руська земля 40.
Руське князівство 55.
- С.**
- Савалевич Козкин Іван 433.
Савенко Тимош, козак, 437.
Сагайдачний, гетьман 402.
Сакси 135.
Саксонія 101.
Сальниця м. 339.
Самара р. 316.
Сангушки — Йосиф, Януш, князі 251.
Сангушко, князь, староста кременецький 251, 253, 257.
Сангушко-Кошерський, князь, 64, 332.
Сандвиган м. 141.
Савдомір м. 22, 38, 43, 111, 129, 131, 132.
Сандовирська земля 141.
Сандовирське воводство 4.
Санковський Іван, райця чернігівський, 422.
Санч м. 129, 142.
Свидригайло, великий князь руський, 19, 117, 253, 321, 322, 331.
Семенович Павло, полт. полковник 434.
Семенович, лядвїйт 265, 359.
Серби 51, 110.
Сїверщина 366, 387, 388.
Сїверська земля 387.
Сидір, козак 436.
Сидориха Фенька 435.
Синиця р. 317.
Сярець р. 321.
Скавина м. 4, 141.
Скакун Васько 439.
Скаржів м. 4.
Сквирина м. 129, 161.
Скоропадський, гетьман 408.
Слабинський бір 394.
Славетніці м. 100.
Слов'яни 15, 38, 59, 77, 111, 307.
Служів м. 141.
Смердхонця с. 4.
Смід Ад. 90.
Смідель Йона, позн. вїйт 133.
Смоленськ м. 116, 117, 118, 119, 120.
Смоленці 117.
Смоляне 112.
Смотрич м. 325, 326.
Смотрич р. 242.
Смотричів м. 347.

Собеский Ян 133.
Соесте м. 91.
Соколь м. 361.
Сперанский 405.
Срем м. 161.
Ставишин м. 129.
Станіотський монастир 4.
Станіслав Август, король 134,
247.
Станиславів м. 224.
Станиславський Данило, райця
чернігівський — 422.
Старий Іван 226.
Старий Радегощ м. 388.
Стародуб м. 387, 388, 390, 391,
392, 393, 394, 395, 398, 401,
406, 412, 417, 422, 432, 439.
Стародубщина 388.
Стародубське староство 388.
Стефан Баторій, король 151,
152, 181, 204, 289, 317, 318,
319, 338, 339, 344, 347, 388,
389.
Стобниця с. 4.
Стешковский Ізид., віт маг-
дебургії дубенської 276.
Сула р. 316, 318.
Сулейвський монастир 4.
Схрем м. 129.
Сянік м. 6.
Святович Ад., камінецький кон-
зульт, 184.

Т.

Таборів м. 362.
Тавань р. 318.
Тамерлян 181.
Тарасенко Гаврило 436.
Тарнів м. 4.
Тархів с. 4.
Татари 82, 173, 241, 338, 389.
Теличенко І. В., історик 407, 414.
Теодорович, ков. бурмістр 272,
359.
Теодоровна Ташкова Арина 433.
Терехів Роман 433.
Тякч Угорський р. 317.

Тивецький монастир 4.
Тискош 411.
Титович Йосиф, віт чернігів-
ський 420, 421.
Тихомель м. 347.
Торн (Торунь) м. 21, 108, 365.
Торопець м. 113, 116.
Торопецька волость 113.
Торопчане 113.
Торунська конституція 138.
Торчин м. 347.
Требніц м. 104.
Тржесніовський, сьвященник 363.
Трипольський, овруцький хорун-
жій 333.
Троки м. 104, 117, 175.
Туманович Бр., камін. судія 222.
Турки 87, 183, 184, 200, 201,
215, 217.
Туровча с. 321.
Турция 233, 366.
Тясмин р. 316.

У.

Угорщина 366.
Угнів м. 417.
Угри 6.
Угриничі с. 85, 86.
Угриницька волость 84, 85.
Удай р. 318.
Україна 78, 83, 173, 177, 178,
179, 182, 311, 312, 315, 316,
320, 324, 325, 329, 330, 344,
345, 347, 348, 354, 355, 365,
372, 388, 289, 390, 397, 398,
399, 401, 402, 403, 405, 406,
412, 413, 415, 417, 423, 427,
439, 442.
Уланів м. 339.
Уязд м. 100.

Ф.

Фаланчин с. 4.
Фельштин м. 339.
Филиминович Максим, протопіп
433.

Филипович, член ради міста Камінця 180.
Филоненко Демян 439.
Франки 77.
Франція 52, 308.
Фрауштадт м. 129.

Х.

Хведорів Остап 421.
Хвостик, член ради в Камінці, 180, 202, 227.
Хмель 226.
Хмельників м. 347.
Хмельницький Богдан, гетьман України, 241, 388, 401, 404.
Хмільник м. 377.
Холм м. 312, 321.
Хоченко Овнисько, 441.
Хробро с. 65.
Хромченко Пилип 432.
Хшановска 229.

Ц.

Царгород м. 312.
Ціханович, смоленський підсудок 394.
Цигани 182.

Ч.

Чамаренко Роман 434, 435.
Чарторийський, князь, староста кремінецький 251.
Чацький, історик 132.
Ченява с. 4.
Червень м. 312.
Червона Русь 83, 130, 181, 182, 347.
Червоногород м. 347.
Черкаси м. 316, 361, 367.
Черкаська земля 318.
Черкаський магістрат 361.
Чернігів м. 387, 388, 390, 391, 392, 394, 395, 396, 401, 406, 412, 417, 423, 428, 430.

Чернігівщина 388.
Чернігівське воеводство 388.
Чернігівське князівство 402.
Чернігівський повіт 388.
Чернокевич 194.
Чехи 59.
Чехович Андрій 173.
Чечельник м. 369.
Чибровиця м. 141.
Чигринська земля 316.
Чигрин м. 316, 326, 339, 348, 362.
Чигринські міщани 324.
Чоше, історик 66, 68.
Чорнобил м. 375.
Чуднів м. 375.

Ш.

Шавон, маєток 97.
Шагин 193, 164.
Шагинівка, земля 194.
Шаргород м. 338, 369.
Шарій Никифор, чернігівський бурмістр 422.
Шафонский 417, 418.
Швайдніц м. 104.
Шванів 411.
Шілінг, комендант Камінця под. 235, 236, 238, 240 241.
Шильга 65.
Шимановський, капітан 239.
Широкий Сидор 421.
Школьчик Семен 441.
Шлезьк 3, 30, 37, 37, 44, 46, 51, 59, 71, 77, 95, 96, 101, 103, 104, 107, 109, 157.
Шмайлович Аврам, жид 64.
Шпайер м. 91.
Шрода м. 161.

Щ.

Щербич Павло судья полтавського ратуша 406, 431.

Ю.

Юзинський Ст. 302.
Юрій, князь руський 6.
Юркевич Михайло, крем. бур-
містр 255, 258, 271.
Юрко з Буська 253.

Я.

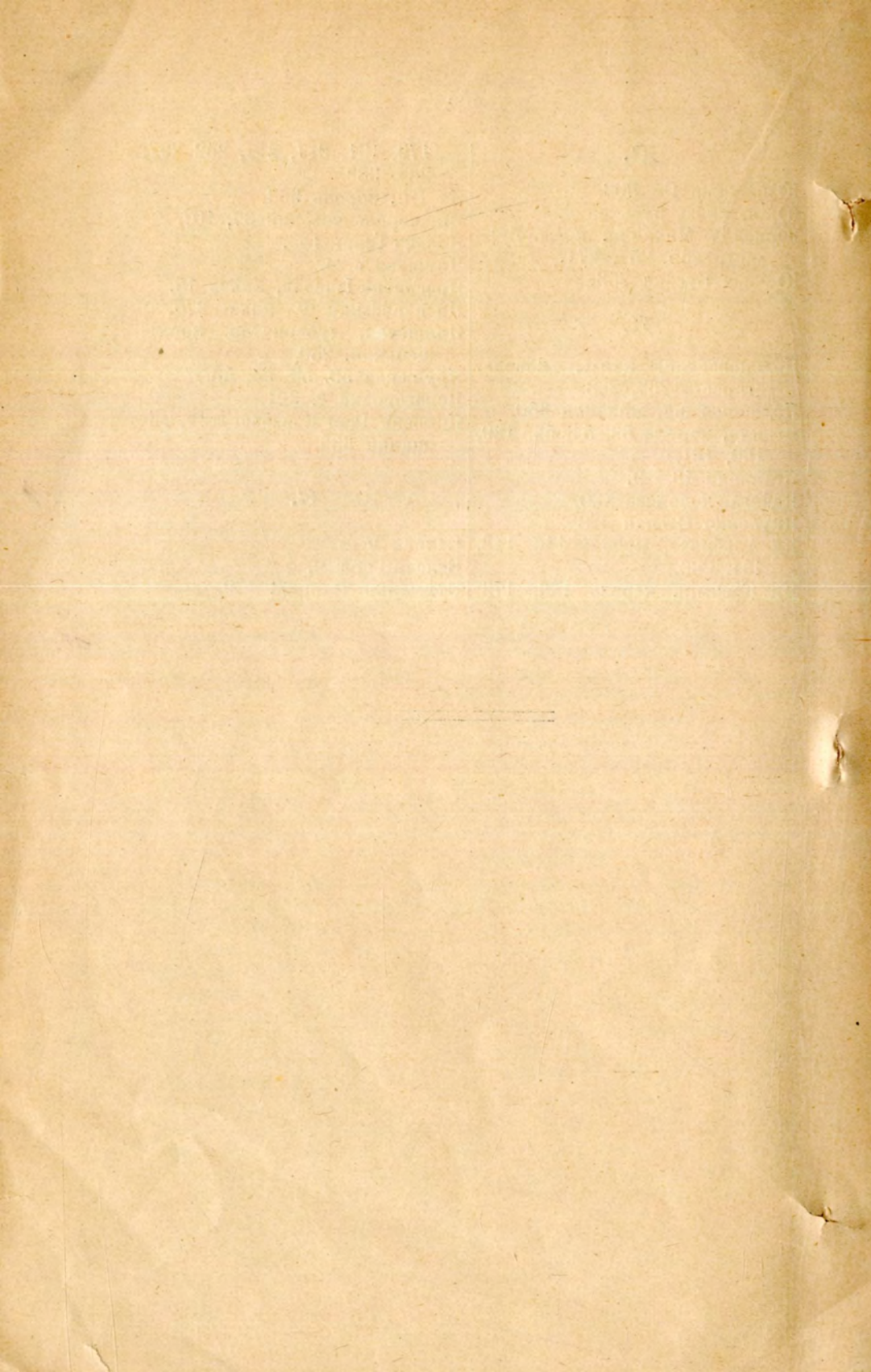
Яблоновський, князь, ковель.
староста 263, 268.
Яблоновський, міщанин 360.
Ягайло, король 53, 54, 55, 129,
130, 161.
Ягайлони 48, 49.
Ядвига, королева 130.
Якубенко Степан 438.
Ян Альбрехт, король 146, 148,
181, 286.
Ян Казимір, король 133, 173,

179, 181, 217, 247, 252, 297,
298, 388.

Ян Ш., король 333.
Ян, король чеський 37, 107.
Янович Георгі 133.
Янушова с. 4.
Ярославич Ізяслав, князь 15.
Ярославський Ф., князь 275.
Ярошевич, губернатор кремі-
нецький, 250.
Ярушевич 50, 53, 54, 56.
Ясногородка с. 321.
Яцкович Іван Борзобогатий, мі-
щанин 333.

Є.

Єдлова м. 4.
Єдлова-Гора м. 4.
Єфименко, історик, 439.

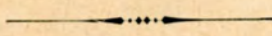

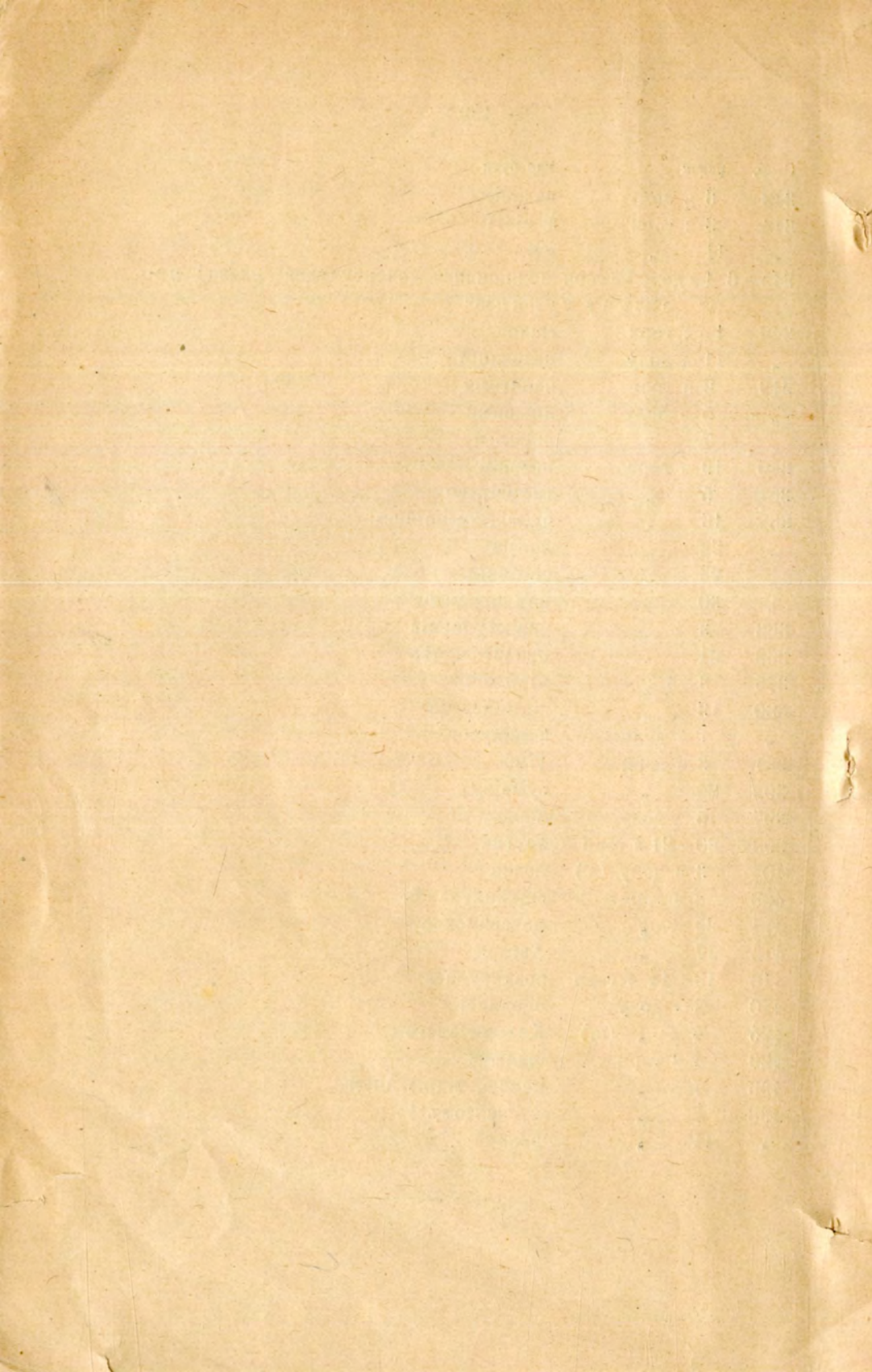
ПОПРАВКИ.

Стор.	рядок	має бути
181	13—14 з гори	у всіх справах
196	2	уліні
"	6	протестація
"	17	декретам
"	25	магістрат
202	1	війтівським
"	4 з долу (н.)	несправедливий арешт
"	8	Домбровського
203	14 з гори	війтівським
208	8	ради
"	9	рада
210	3 з долу	регента
211	13	boni
216	13	на такі
217	1 з гори	піднесе
222	11 з долу	чи поправив
225	3	(н.) докладно
230	15 з гори	Подільського
232	11	арештантів
"	4 з долу	на егізекуцію
"	8	арештанта
235	7 з гори	через
236	20	гарнізонних
237	20	осередкувалась вона
239	18	найшов
242	1	торговлі

Стор.	рядок	має бути
244	5 з гори	ґарнізоном
"	20 "	польсько-руської
245	15 "	широкої власті
"	21 "	гнобить
"	3 з долу	з д. 28-ого
247	4 з гори	наперекір
261	2 "	лентвійт
"	10 з долу	візні
262	19 "	підкатик
267	16 "	робити
273	10 з гори	шляхотського
279	3 "	або
284	6 "	що тижня
285	1 з долу	оссоцяцві
292	20 з гори	появляєть ся
293	12 "	значіння
297	12 з долу	найліпшим
"	16 "	повинні
299	9 "	скринки
312	17 "	здебільшого
313	20 з гори	присавляти
314	11—12 з гори	княжий
315	5 з гори	ми
317	12—14	полишили ся неперекладені слова: „були обовязані до воєнної служби під проводом кореунського старости проти всякого коронного неприятеля“
317	6 з долу	належить
320	5 "	давних
"	6 "	сїножатами
327	7 "	обовязку
330	9 з гори	значінню
332	10 "	з відбуваннем
"	6 з долу	що належали
336	19 "	часто теж
338	6 "	збудувави
343	7 з гори	Таким чином відносини
"	8 "	мусїли

Стор.	рядок	має бути
343	6 з долу	наданім
344	3 з гори	в місті
"	11 "	вжъ
345—6	1 з долу і з гори	полишились неперекладені слова: ве- сільну кунцю"
348	11 з гори	мало
"	11 з долу	на задній
349	2 з гори	понятями
"	5 з долу	иньшими
"	7 "	окремім
350	19 з гори	повинні
351	5 "	самовільно
352	16 "	було... значнійше
"	22 "	якими
"	28 "	останній
"	30 "	над міською
363	3 "	переступників
368	21 "	правительства
375	3—4 "	місточок
380	13 "	повинностей
"	1 з долу	неминучого
381	3 з гори	1789
392	20 "	сумніву
397	15 з долу	пороху
398	20—21 з гори	других
403	3 з долу (н.)	повна
408	8 з гори	відкликування
414	23 "	материнское
415	17 "	Автори
416	13—14 з гори	розкинулась
420	2 з долу	обранню
425	4 " (н.)	Хелминського
429	4 з гори	бідакам
436	7 "	карою, відрізанням
438	7 "	„успектомъ“);
"	11 "	винно"

З М І С Т.

СТОРОНА.

A. М. Владімірський - Вуданов Німецьке право в Польщі й Литві	
V. Суспільний устрій міст Русь-України	177—308
1. Управа міст з повним маґдебурським правом	177—245
а) Юрисдикція польсько-руська	182—215
Маґістрат	184—197
Проковсулі	197—198
Сеніор	198—199
Війт	199—200
Скабінат	200—204
Субделегат війтівський (віцевійт)	204
Ізба гмінна (Сорок мужів)	204—205
Регент і віцерегент	205—212
Канцелярйні і поліційні уряди	212—215
а) Люнар	212—213
β) Інстігатор	213—214
γ) Писарь ради	214—215
б) Вірменська юрисдикція	215—225
в) Відносно міста до посторонніх юрисдикцій	225—245
а) до замкового уряду	226—233
β) до гарнізона	233—245
2. Управа міст неповного маґдебурського права	245—274
а) Староста	248—253
б) Дідичний війт	253—260
в) Левтвійт	261—267
г) Маґістрат	267—274

И-83683/2

3. Управа в панських містах	274—285
а) Війт	379—281
б) Лентвійт	281
в) Уряд	281—285
4. Цехова управа	285—304
а) Цехове братство	295—298
б) Цехмістри	298—300
в) Товариство і господа	300—304
Загальний огляд	304—308
Б. В. Антонович Українські міста	311—383
В. Д. Багалій Магдебурське право на Лівобічній Україні	387—442
I. Розділ перший: Магдебурське право на Лівобічній Україні під польським во- лодінням	387—402
II. Розділ другий: Організація міської самоуправи від половини XVIII віка	402—442
Показчик імен для тт. XXIII і XXIV	443—455
Поправки для XXIV т.	457—459

